

ORTA DOĞU TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
MIDDLE EAST TECHNICAL UNIVERSITY

türkiye iktisat tarihi üzerine araştırmalar

GELİŞME DERGİSİ : 1978 ÖZEL SAYISI
STUDIES IN DEVELOPMENT
1978 SPECIAL ISSUE

OSMANLI PARA TARİHİNDE DÜNYA PARA VE MADEN HAREKETİNİN YERİ*

(1300 - 1750)

Halil Sahillioğlu**

Coğrafya konumu dolayısıyla Batı - Doğu ticaretinin varış noktalarını, bu ticaretin buluşma pazarlarını, mübâdelenin yapıldığı merkezleri elinde tutan Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya para ve maden hareketlerinin etkisi dışında kalamıyacağı doğaldır. Bu yörede gerçekleşen dünya ticaretinin gerektirdiği para ve maden akımları ve bunlarda zamanla beliren değişmeler, Osmanlı para tarihinin her aşamasında kendini duyurmuştur.

Kuruluş devri, gümüş monometalizm

Osmanlı devletinin temelleri XIV. yüzyılın başında atılmıştı. O sıralarda dünya ticaretinin XI. yüzyılda başlıyan kımıldanışının verdiği hız henüz kesilmiş değildi. Ancak, Akdenizin doğusundaki siyasi güç dengesindeki değişmeler, Yakın ve Orta Doğu'da yeni iktidarları tarih sahnesine çıkarmış ve Akdeniz üzerinden işliyen ticaret yollarını değiştirme sorununu ardından getirmişti. 1250'de Mısır ve Suriye'de Eyyubi'ler yönetimini deviren Memlûkler, Akdeniz'e doğru ilerliyen Moğol akımını durdurdular (Ayncalut 1260) ve bunlarla işbirliği yapmak istiyen Batılılar'a yönelerek Haçlı seferlerinin sonunu noktaladılar (Haçlılar elindeki son Yakındoğu kalesi Akka 1291'de düştü). Tüccar İtalyan denizci kentleri Moğollara yöneldiler. Memlûk sultanlığı üzerinden işliyen Uzak Doğu ticaretini kuzeye kaydırdılar. Dünya ticareti artık Anadolu ve Karadeniz üzerinden işliyordu.

Akdeniz'in Kuzey doğusunda da Bizans, 1204'te Haçlılara kaptırdığı İstanbul'u 1261'de geri almıştı. Anadolu'da ise Moğol nüfuzu, 1243 Kösedağı meydan savaşından beri giderek büyük önem kazanıyordu. İlhanlı İmparatorluğu ayakta durduğu sürece,

(*) Bu yazı «Pre-Modern Monetary History Workshop, Madison, Wisconsin, 29 Ağustos - 2 Eylül 1977» için hazırlanmış. İngilizce tebliğ olarak sunulmuştur.

(**) Prof. Dr. İktisat Tarihi Enstitüsü, İktisat Fakültesi, İstanbul Üniversitesi.

Batılılar'ın Anadolu ve Karadeniz üzerinden yaptıkları ticaret, Moğol barışı ortamı içinde canlılığını koruyordu. Fakat bu imparatorluk 1335'te dağılınca yıkıntıları üzerinde birçok beylik ve devletçik kuruldu. Bu gelişme Kuzeydoğu Akdeniz ticaretini etkilemekten geri kalmadı. Bir zamanlar, çeşitli iri gümüş paraların ve altın paranın basılıp tedavül edildiği bu yerlerde, ticaret hacminin daralması üzerine bu yörede kurulan küçük beyliklerin ufak gümüş paralarının bunların yerini alması, ticaret daralmasının para tarihine yansımasının eseridir.

Avrupalı tâcirin küstüğü Memlûk sultanlığının ticareti bundan bir miktar etkilenmiş olmakla birlikte, altın para gene eskisi gibi tedavülde kaldı. Oysa Anadolu'da Bizans dışında altın para darbı durdu. Beylikler, Selçuklular'ı ve İlhanlılar'ı para basmakta izlemediler. Bizans, Karadeniz Boğazı'nı ve boğazdan geçen ticareti kontrol edebildiğinden altın monometalizmini sürdürebildi. Ama artık onun altın parası olan hyperpère, bir zamanların değerli altın parası olan nomisma veya besante'i olmaktan çok uzaktı(1).

İbn Fadlullah el-Umarî(2) ve Faslı gezgin İbn Battuta(3) İlhanlı devletinin dağılışı döneminde Anadolu'daki beylikler konusunda bilgi verirken, beylerin bastırdıkları gümüş paraların Mısır dirheminden ufak, fakat alım gücünün daha yüksek, yani fiatların düşük, Anadolu'nun da ucuz bir ülke olduğuna işaret ediyorlardı. Ucuzluk, ekonomik anlamda sürüm tıkanıklığı şeklinde yorumlanabilirse, ticaretin durgun olduğu sonucuna varılabilir.

Altın para ve iri gümüş paralar bir gereksinmenin yanıtı olarak tedavüle çıkarılıyorsa, bunların yokluğu bu gereksinmenin duyulmadığının kanıtı olarak yorumlanabilir(4).

Batı iktisat tarihinde XIV. ve XV. yüzyılların batılı iktisat tarihçilerince bir durgunluk, daha doğrusu duraklama dönemi olarak anılmasının türlü nedenleri vardır. Bu nedenlere, Orta ve Yakın Doğu'daki bu değişmeleri eklemek belki yerinde olur. Batı'da gözlenen duraklama dönemi boyunca, Anadolu'da hiç bir devlet veya beylik altın para ve buralarda türkçe olarak «akçe» diye anılan ufak gümüş sikke dışında daha büyük bir gümüş para basma eğilimi göstermedi(5). Akdeniz ticaretine açık olan Aydınoğullarını belki ayrı tutmak gerekmektedir. Zira bunların Venedik dukası taklidi altın para basıp sürdükleri ve Venediğin tepkisi üzerine bundan vazgeçmek zorunda kaldıkları bilinmektedir(6).

DERLEYENİN NOTU

Son yıllarda, ülkemizdeki birçok benzer kuruluşta olduğu gibi, İdari İlimler Fakültesi Ekonomi Bölümü'nde de **Türkiye İktisat Tarihi** üzerine araştırmalar belirli bir yoğunluk kazanmıştır. Gerek bu bölüm üyeleri tarafından, gerekse diğer kuruluşlarda yapılan araştırmalar, «bölüm seminerleri»nde sık sık geniş bir çevre içinde tartışılmıştır.

O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi Yazı Kurulu, her yıl çıkarmayı gelenek haline getirdiği Özel Sayı'yı, bu kez **Türkiye İktisat Tarihi**'ne ayırarak, konuya ilişkin tartışmaları daha da yaygınlaştırmayı amaçlamıştır.

Bu özel sayının çıkmasına olanak sağlayan, başta Y. Prof. Dr. Nur Keyder, Y. Prof. Dr. Fikret Görün ve Y. Prof. Dr. Ümit Berkman olmak üzere tüm yazı kurulu üyelerine teşekkür ederim. Bu yazı kurulu ayrıca İktisat Tarihi araştırmalarında arşiv belgelerinden gazete sütunlarına uzanan çok farklı kaynaklardan yararlanıldığını gözönünde tutarak, bu Özel Sayı'da daha farklı bir «dip not» sistemi kullanılmasına izin vermiştir. Bu izin, basımı bir süre gecikmiş olan bu Özel Sayı'nın daha fazla gecikmesini önlemiştir. Bu «esnek» tutumundan dolayı, Yazı Kuruluna tekrar teşekkür ederim.

Bu Özel Sayı'ya yazı veren, başta hocam Prof. Dr. Halil Sahillioğlu olmak üzere tüm yazarlara, son anda dergideki grafiklerde ortaya çıkan «teknik» bir sorun nedeniyle tüm işlerini bir yana bırakıp yardımcı olan Alpay Özdural'a, Şafak Matbaası tüm çalışanlarına ve bu derlemenin yükünü paylaşan Melek Eğilmez'e ayrıca teşekkürlerimi sunarım.

Haziran 1979

Selim İlkin

Ekonomi Bölümü

Yeni çağların başında, Avrupa'da yeni kalkınma hareketleriyle birlikte bir çok yerlerde irice gümüş paraların basımı bir gereksinme olarak kendini duyurunca, Osmanlılar da aynı gereksinmeye uygun olarak 1470'te onluk (10,14 gramlık) «Muhammed Hânî» adında irice bir gümüş para piyasaya sürdüler(7). İriliğinden dolayı büyük akçe anlamında «Akçe-i Büzürk» diye anılan bu sikkeye, 1479'da basılan ilk Osmanlı altın parasına «Sultanî» adı verilişine nazire olarak, «Gümüş Sultaniye» veya arapça karşılığı olan «Sultaniyye fıddıyye» adı veriliyordu.

1470 yılına kadar, hacmına bakılmadan, miktarı neyi bulursa bulsun, her türlü ödemede kullanılan A k ç e, 1,152 gr. ağırlığında bir sikke idi. Gümüş monometalizmi uygulandığı sürece, kaynaklarımızda «eski akçe yasağı» adıyla anılan ve tedavüldeki nakit stokunun darp hakkı ve darp ücreti ödeyerek yeniden darbını öngören «tecdîd-i sikke» ye batıda olduğu gibi sık sık başvurulmuştur. «Tecdîd-i sikke» dolayısıyla, çoğunlukla akçenin ayar veya ağırlığına dokunulmuyor idiyse de, Fatih Sultan Mehmed'in hükümdarlığında beş defa uygulanan bu politikada akçenin ağırlığı her seferinde bir buğday tanesi kadar (yaklaşık 48 miligram) düşürülüyordu. 1425'teki tanıma göre ağırlığı 1,182 gram olan akçenin ağırlığı Fatih'in ölüm yılına rastlıyan son tecditten sonra 0,768 gram oldu(8).

Devletin resmî parasının a k ç e olması yabancı altın ve gümüş paraların tedavülüne engel değildi. Bilindiği gibi maden para rejimlerinde paraların değeri, yapıldıkları madenden ileri geliyordu. Kayıp veya zarar söz konusu oluyorsa, bu, ancak madenin değişik piyasalardaki fiat farkından doğan bir zarardır. Devletin yabancı paralara bir kur saptaması ve hazineye bu kur üzerinden kabulünü açıklaması ise, bazı yabancı paralara bir üstünlük tanımak anlamına gelir. Aksi takdirde yabancı paralar maden fiatına göre alınır verilirdi.

Bazı Osmanlı kroniklerindeki ayrıntısız, çoğu kere açık olmıyan kayıtlar değerlendirildiğinde, hiç olmazsa Anadolu kesiminde, bir altın darlığı olduğu gerçeğine inanmak gerekir. Germiyanoğlu Yakup Bey'in kızıyla Murad I. in Şehzadesi Yıldırım Bayezid'in düğününe değinen Osmanlı kronikleri, gelinle birlikte gelen hediyenin atlardan ve Denizli'nin altın işlemeli ak bezlerinden oluştuğunu söylerken, mazeret olarak «ol zamanda Anadolu'da altun ve gümüş az olurdu» diye eklerlerdi. Oysa Osmanlı beyleri tepsi dolusu altın hediye getirmişlerdi(9). Ayni şekilde Yıldırım'ın

Timur'e esir düştüğünde, altın karşılığı salıverilmesi söz konusuydu. Fidye için gereken altının toplanması kolay olamamıştı([10]).

Osmanlıların, kuruluş döneminde, Rumeli'ndeki fetihlerle, o sıralarda işlemekte olan bir çok altın ve gümüş maden ocağı ele geçirilmişti. Bunlar arasında başlıca, Novobrdo, Kratovo, Srebernice maden yatakları ve Selanik yakınlarında Halkidikya'da Sidrekapsa'da içinde altın da bulunan simli kurşun maden ocaklarını sayabiliriz. Bunların yanısıra, Balkanlar'da ikinci derecede önem taşıyan madenler de vardı. XIV. ve XV. yüzyıllarda çoğunlukla Dubrovniklilerce işletilen bu madenlerden elde edilen gümüş ve altınlar, Dubrovnik'ten Adriyatik'e akardı([11]). Fakat daha sonraları Osmanlılar bunları başka mültezimlere vererek, madenlerin Osmanlı darphanelerine akmasını sağladılar. Hemen hemen her maden ocağı yakınında birer darphane çalışıyordu. Ufak madenlerin, kendi madenlerini hangi darphaneye göndereceği nizâm altına alınmıştı. Tadiç'in sandığı gibi bu madenler Osmanlı egemenliğine geçmekle muattal kalmamış, aralarında XVI. yüzyılın sonlarına hatta XVII. yy.'ın ilk yirmi - otuz yılına kadar işlenenleri olmuştur. Ancak Amerikan gümüşünün bolluğu ve bu madenlerde üretim maliyetinin yüksek oluşu bu madenlerin uzun süre kapanmasını gerektirmiş ve ancak XVIII. yy.'da yeniden açılmasına girişilmiştir.

Kanun-nâme-i Sultani'de, maden ocaklarından İstanbul'a akan bu madenlerin izledikleri yolu, ocaklara uzaklığına göre belli başlı şehirlerde alımları için konan narh fiatlarından anlamak kabildir([12]).

Maden ocakları, tedavül ihtiyacını karşılamakta büyük yarar ve kolaylık sağlıyordu. Ancak Osmanlılar, kendileri altın para darbetmedikleri sürece kendilerine kadar ulaşan her çeşit altın parayı kullanmakta bir sakınca görmüyorlardı. Bu altınların içinde en gözde olanı kaynaklarımızda «flöri» veya «frengi flöri» adıyla anılan sikkedir. Bu kelime, «florin» veya «fiorino» nun şark dillerinde söylenişidir. Fakat bu sikke, Floransa'nın altını olmayıp daha çok Venediğin «duka» sıdır. Zira Floransa altınını anmak gerektiğinde «floriyyen efrentiyyen» veya «Efrenti Flori» diyorlardı. Görüldüğü gibi, flori «dinar», «hasene» gibi salt altın para anlamına geliyordu. Bunun hangi devlet parası olduğu ancak bir isim tamlaması ile belirlenebiliyordu.

Osmanlı bimetalizmi

Avrupa ekonomisi ve buna bağlı olarak Yakın Doğu'daki ekonomik kalkınma ile birlikte, birçok Avrupa kentinde, gelişen ticaretin gereksinmelerine yanıt olarak yeniden iri gümüş paralar basıp piyasaya sürme gayretleri gözleniyordu. Aynı tür gereksinmeleri duyan Osmanlıların da bu yönde çaba göstermeleri beklenir. Gerçekten de Fatih, İstanbul'u aldıktan sonra, Mısır sultanına ve Mekke şerifine gönderdiği «nâme-i Hümâyûn» larda (mektuplarda), ganimetten elde edilen altınla, altın para bastırdığını ve bunun bir miktarını hediye ve hatıra olarak gönderdiğini bildirir[13]. Ne var ki nümismatik kataloğları ve müze kolleksiyonları, henüz böyle bir altının varlığını kanıtlıyacak bir bulgudan söz etmemektedirler.

Gene, nümismatik kataloglar ve müze kolleksiyonları, Türk işi olduğunu söyleyip kanıtlıyabilecekleri yabancı altın sikkelerden söz etmediği halde, belgelerimiz, Fatih'in kendi darphanelerinde Venedik, Ceneviz ve belki de başka devletlerin altınlarını darbettirdiğini göstermekte ve bazı gezginlerin bu yoldaki gözlemlerinin doğruluğunu kanıtlamaktadır[14]. Bu taklit paraların darbının, Venedikle savaşın sürdüğü yıllara (1465 - 1479) rastladığını sanıyoruz. Fakat yalnızca H. 876 ve 879 (1471 ve 1474) yıllarına ilişkin iltizam kayıtları vardır. Osmanlılarca «tahvil» adı verilen iltizam süreleri üç yıllıktı. Altın para basan darphanelerin H. 882 tahvili bulunmamıştır. Buna karşılık, ilk Osmanlı altın parası darbını öngören 15 Safer 883 (12 Ocak 1479) tarihli «darü'd-darb-ı hasene-i sultani-i cedîd» (Yeni Sultanî altın para darbı darbhanesi) mukataası tahvili, Venedikle yapılan barış anlaşmasının ikinci haftasına rastlamaktadır. Artık Osmanlıların resmen bir altın paraları vardı ve fiilen de ikili altın - gümüş maden rejimine geçmişlerdi. Fatih'in döneminin son üç yılında tutulan 3 A numaralı Bursa kadı sicili, canlı bir ticarete tanıktır. Bursa'da Ceneviz ve Venedikli tâcirlerin yanısıra Memlûklu, İranlı ve de Hintli tâcirlere rastlandığı gibi, Memlûk sultanlığına, Basra körfezine, Hindistan'a, Hicaz'a, İran'a, Kırım'a giden ve Rumeli'nin bir çok kentlerinde iş ve ticaret ilişkileri olan, gidip orada yerleşen Bursalılara da tanık olunmaktadır. Bu dönemin sicillerinde adları geçmekte olan İtalya, Macaristan veya Mısır'dan gelen altın paralar Marmara yöresinde tedâvülde olmalıdır.

Bursa kadı sicilleri üzerinde yaptığımız araştırmalarda, tereke (miras) dökümlerinde bulunan çeşitli paraları bulup, miktar

ve orantılarını hesapladığımız gibi, aynı şekilde Sultan iç hazinelerinde iddihar edilen çeşitli altınların miktar ve oranlarını da bulduk (Bk. tablolar 1 - 5).

Fatih'in 1481'de sayımı yapılan hazinesinde, 2.308.200 tane çeşitli altın bulunuyordu. Bunların değeri 104.537.200 akçeydi. Gümüş akçeler hazine mevcudunun % 69.38 idi. Altın paralar ise % 30.14'ünü oluşturuyordu. Bu altınlar içinde 1.600.000 adetle Efrenciye (yani ducat) önde geliyordu. Oran olarak altının % 69.31'ini ve hazine mevcudunun % 21.22'sini oluşturuyordu. 1.340.000 adetle memlûk altını olan eşrefiye, hazine altın mevcudunun % 14.73'ünü oluşturuyor ve hazine değerinin % 4.11'i ile ikinci sırayı tutuyordu. Henüz yeni tedavüle çıkarılan «Sultanî» denen Osmanlı altını 150.000 adetle üçüncü sırayı ve Macar altını olan Engürüsiye 70.000 adetle dördüncü sırayı alıyorlardı. (Bk. tablo 1).

Hazine mevcudunda Efrenciyenin çokluğu, bunların, Venedik'le barıştan önce kısmen İstanbul darphanesinde basılan paralar olmasından kaynaklanabilir. Efrenciye, yani Venedik dukası modeline göre darbedilen Osmanlı altınının, prensip itibariyle onun gibi saf altından ve aynı ağırlıkta olması gerekmektedir. Kanunnâme tanımına göre, bunun 129 adedi 100 miskal (miskal 4.608 gramdan 3.572 gr. ağırlığında) idi. Eski ünitelerin gramla ifâdesinden dolayı, 3.559 gramlık duka'dan yalnızca 13 miligram fark etmektedir([15]).

Osmanlıların bimetalizmi benimsedikleri tarihten, XVI. yy.'ın en son çeyreğine kadarki dönemde, tedavül çoğunlukla akçe ile oluyor idiyse de, altın paralarda nisbî bir bolluk olduğu gözlenebilmektedir. Altının itibarda olduğu bu aşamada, Osmanlı ülkesinde Osmanlı kaynaklarının frenklere izafetle Efrenci dediği Batı Avrupa'dan gelen altınlar ve orta Avrupa kaynaklı Macar altınları ile, Mısır ve Kuzey Afrika ticareti dolayısıyla gelen Afrika menşeli altınlar, Osmanlı altınlarıyla birlikte tedâvül ediyordu. Bu sonuncuların ham maddesinin ülkeden, özellikle Balkan yarımadasındaki maden ocaklarından sağlandığı bir gerçektir. Ancak yabancı altın paraların, Osmanlı altın parası için hammadde teşkil ettiği de oluyordu. Bu aşamada Anadolu madenlerinin henüz büyük bir katkısı yoktu. Ek hazine envanterlerinde, bu çeşitli altınların mevcutlarının miktarı ve yüzde oranları gösterilmiştir. Kanunî Sultan Süleyman döneminin ilk senelerine kadarki süre içinde, her bir çeşit altı-

nın, hazine altın mevcudunun akçe değeri itibariyle nisbî önemlerini gösterecek olursak, şöyle bir tablo elde ederiz.

Sultanlar	Yüzdeler % Sultaniyye	Efrenciyye	Engürüsiyye	Eşrefiyye
Fatih (1476'dan sonra)	6.60	70.40	2.81	13.66
Bayezid II. (İlk sayım)	29.54	66.22	—	4.24
(2. sayım)	26.39	69.35	—	4.24
Selim I. (1518)	7.82	74.81	5.91	9.22
Süleyman I. (1523 - 24 bütçesi)	47.50	30.22	4.15	14.12

Tablo bize, Batı Avrupa kökenli altınların çok önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Osmanlı altınlarının bollaşması, hayli zaman almıştır. Afrika kökenli altınlar bu tarihe kadar belli bir düzeyi aşmamıştır.

Kanunî'ye ait rakamları ve oranları ayrı tutarsak, kendisinden evvelki sultanlara ait olan rakamları, bu sultanların özel (iç) hazinelerinde biriken meblağları gösterir. Oysa 1523 - 24 yılına ait olanlar, o yıl içinde çeşitli gelir kaynaklarından hazineye giren çeşitli paraları ve bunların oranlarını gösterdiği için, tedavül strüktürünü daha iyi yansıtır. Bursa şer'iye mahkemelerinin XV. yy. sonuna ait miras paylaştırma sicillerinde benzer bir araştırma yapmış ve kaç mirasta hangi çeşit paradan ne kadar bulunduğu ve bunların oranlarını hesaplamıştık. Bu defterler için benzer şekilde hesaplanan oranlar şöyleydi :

Silcil No.	Tarih	Akçe	Yüzdeler % Sultanî	Efrenci	Engürüs	Eşrefî
1 A	1462	93.39	—	6.60	—	—
2 A	1467	98.38	—	1.62	—	—
6 A	1487 - 1488	65.87	0.03	10.56	—	23.35
12 A	1497 - 1499	44.55	—	38.27	—	17.16
13 A	1499 - 1500	52.57	4.44	31.24	1.20	10.46
31 A	1510 - 1512	37.78	—	8.98	1.01	52.05
21 A	1513	48.26	0.32	4.60	0.02	46.79

Bu ilk aşamada, seyrek te olsa, yabancı gümüş paralara da raslanıyordu. Fakat bunların miktarları önem taşımıyordu. Bu

arada, XV. yy.'ın sonu ve XVI yy.'ın başına ait Bursa şeriyye sicillerinde, bazı alacak davalarında İran gümüş paralarıyla karşılaşmaktayız. Fakat çoğunlukla bu davalarda alacaklı ve borçlu hep yabancı oluyordu. Bazan Bursa kadısından İran'daki alacakları için poliçe gibi bir işlevi olan «nakl-i şehâdet» (tanıklık nakli) veya «kitâbü'l-kadı» (kadı yazısı) adlı bir belge alıyor veya İran'dan yahut başka bir islam ülkesi kentinden Bursa'da tahsil edilecek bir alacak için böyle bir belge getiriyorlardı(61). Şahruh'un, Kılıç Bey'in, Sultan Hasan'ın, bazen de basıldığı şehrin adıyla (meselâ Şirvan'ın «tengçe» si) anılan paralara rastlamaktayız. Ayni paralar, gümüş oldukları için darbeden hükümdar veya çıktığı darphane ile birlikte «dirhem» diye anılırdı.

Ayni sicillerde başka islâm ülkelerine ticaret için giden Bursalılarla ilgili davalarda, bunların götürdükleri sermaye hakkında bilgi bulunuyor. Ancak gene sicillerde, para ve maden ihraç yasakları kayıtlarını ve bu yasaklar dolayısıyla görülen davalar veya yapılan müsaderelere dair hüccetler de bulunuyor. İlginç olan, genellikle bu yasakların, daha çok doğuya yönelik oluşu ve gümüş külçe, eşya veya eski akçe ile yakalanan ve hakkında kaçakçılık işlemi yapılarak gümüşü müsadere edilenlerin çoğunun doğulu veya doğuya giden kimseler olmasıydı. Gümüş ihracına ve gümüşten eşya imaline konan yasaklar en çok «eski akçe yasağı»nın uygulandığı tarihlere denk geliyordu. Fatih, «sikke tecdidi» ile birlikte ufak çapta bir ayarlama yaptığı için, ellerinde eski akçe bulunanlar, bunları devalue olmuş akçe ile değiştirmek ve hurda gümüş değeriyle eski akçelerini darphaneye veya darphane sarraflarına satmak yerine, dış piyasalara sürmek, külçe haline getirmek veya sim tel çekmeyi daha kârlı buluyorlardı. Eski akçe yasaklarıyla birlikte, hem bazı kuyumculuk ve simkeşlik faaliyetlerine bir takım sınırlamalar getiriliyor, hem de eski akçelerin dış ülkelere kaçmasına karşı tedbirler alınıyordu(17). Bu işlerle, «gümüş yasakçıları» veya sadece «yasakçı» denilen kimseler görevlendirildi. Yasaklar sürekli olmakla birlikte, «sikke tecdîdi» uygulaması yokken bu derece sıkı davranılmadığı anlaşılmaktadır(18).

Altının, üstünlüğünün ve nisbî bolluğunun gözlendiği dönemde, Kanunî'nin tahta geçtiği tarihten itibaren, aslında babası Selim I.'in fetihlerinin hazırladığı, ikinci bir aşama vardır. İstanbul'un fethiyle, Anadolu ve Rumeli bütünleşmişti. Selim'in fetihleriyle de, Osmanlı devleti bir İmparatorluk olmuştu. Para tarihi ve maden hareketleri bakımından yeni bir çağ başlamıştı.

Bir İmparatorluk gerçekleştirilebilmiş ve XVI. yüzyıl boyunca daha çok büyümesi için çalışılmıştır. Fakat bu imparatorluğun para birliği kurulamamıştır.

Osmanlıların fetih politikalarının gereği olarak, fethedilen toprakların halkını yeni yönetime ısındırmak için gelenek ve görenekleri sürdürmelerine izin vermekle ve bunlara ağır gelen bazı uygulamaları kaldırmakla yetiniliyordu. Bu nedenle bir çok yerlerde, halk eskiden alışageldiği para ünitelerini geçici olarak (Anadolu'da öyle oldu) veya sürekli olarak kullanmakta devam ettiler. Tabiatiyle yeni yönetim altında korunan, paraların ağırlıkları, ayarları gibi ekonomik şeylerdi. Yoksa sikkeler Osmanlı hükümdarları adına basılıyordu. Bu şekilde Mısır ve Suriye'de Memlûkler devrinde kullanılan ve Mısırlı'ların «nısıf fıdda», Batı kaynaklarının «Medin» veya «Medain» ve Osmanlıların başlangıçta «kıt'a» ve daha sonra bununla ayni anlama gelen farsça «Pâre» dedikleri sikke yaşamını sürdürdü[19]. Akçe'nin sonradan yerini alan bu sikke bugün salt olarak para sözünün köküdür[20]. Suriye dışında bir aralık Diyarbekir hatta Erzurum'un kuzeyinde Canca veya Çatha (?) (Gümüşhâne)deki darphanede basıldı. Mısır kanunnâmesine göre içinde, % 16 oranında bakır ve 1.050 gr. saf gümüş bulunuyordu[21] ve ağırlığı 1.224 gr.'dı. XVI. ve XVII. yy. larda bunu akçe olarak râici 1.5 akçe iken, sonra 2 ve daha sonra da 3 akçe olduğuna göre, akçe ayarlandıkça bu da değişik ölçülerle ayarlanıyordu. Ancak ayarlama tarihlerini ve oranlarını her seferinde belgeliyemiyoruz. Mısır için söylenecek ikinci bir şey, Mısır'da tedavülde her ne kadar gümüşten sikke varsa da, burada altın para rejimine bağlılık daha fazla idi. Kahire, Şam ve Haleb, XVII. yy.'ın büyük bir kısmı boyunca bütçelerini «pâre» ve «hasene» yani altın para ile belirtirlerdi. Gelir ve gider kalemlerini bir kere pâre ile değerlendirdikten sonra, ayrıca bunların ne kadar altın hasene ettiğini de kaydederlerdi.

Budin, bütçelerini Penz ve Osmanlı akçesiyle tertib ederdi. Fakat Budin'de bir Osmanlı darphanesi yoktu ve burada mahalli paralar, Macar altını ve daha sonraları orta Avrupa'da basılan guruşlardı.

Kırım'da bu bölgeye özgü «kefevî akçe» (Kefe akçesi) darbedilirdi.

Kuzey Afrika, Trablusgarp, Tunus ve Cezayir'de Osmanlı hükümdarı adına değişik gümüş paralar darbedilirdi. XVIII. yüz-

yılda Mısır dahil hiçbir yerde İstanbul ayar ve ağırlığında taşra darphanelerinde altın para bastırılamamıştır.

Yemen'de değişik altın ve gümüş paralar basılıyordu. Buranın belli başlı kentlerinde darbedilen altınların kurlarının değişik oluşu bu eyâlete özgü bir para birliğinin dahi kurulamadığına kanıttır.

Fakat bütün bu paralar içinde akçe ve pâreden sonra, XVI. yy.'da para ve maden hareketlerinde en etkin rolü oynıyanı, Basra, Bağdad, Van, Gümüşhâne, Diyârbakir ve Halep darphanelerinde darbedilen ve aslında bir İran parası olan «şâhî»dir.

Osmanlılar ayrıca, Basra'dan ötede, Körfez kıyılarında ve Hint okyanusu kıyılarında kullanılan, ortası çekiçlenerek katlanan bir telden ibaret olan, batı dillerinde «larin» denen ve Osmanlı belgelerinde «lârî» diye adlandırılan bir sikke ile, «Muhammedî» denen başka ve ihracata mahsus bir para bastırıyorlardı. Şâhî denen para da aslında bu maksat için darbediliyordu. Fakat içte de kullanıldığından, XVII. yy.'ın ilk otuz yılına kadar, bir kaç defa yasaklanma ve darbı durdurulma teşebbüslerine karşın, geniş kullanılma alanı olan bir mahallî para olarak kaldı. Oysa «Lârî» ve «Muhammedî» yalnız ihrâcata dönük paralardı(22). Basılmasından maksat; nasıl olsa İran'a ve Basra körfezine kaçmakta olan gümüşü, Bağdat veya Basra darphanelerinde darbetmekle bura darphanelerinin işlemesi ve hazineye darp hakkından bir gelir sağlanmasıydı. Fakat bunların darbı gümüş kaçışını hızlandırıyor diye durduruluyordu.

Kanunî'nin ölümüne kadar, dış ticaret genellikle altın üzerine işliyordu. Çağdaş bütün devletler gibi Osmanlı devleti de merkantilist espri içinde altın ve gümüşün ülkeden çıkışına karşıydı. Tüccarın mal getirip mal ile dönmesini isterdi(23). Gene de bir takım stratejik malların, top dökümüne yaradığı için bakırın —özellikle doğuya— at, kösele, silah, hububat ve ham madde sayılan pamuk, pamuk ipliği gibi şeylerin ihracı yasaktı(24).

İmparatorluk genişti ve bu geniş imparatorluk içinde akçe bölgesi, pâre, şâhî, Penz ... bölgesi gibi ayrı ayrı tedavül bölgeleri vardı. Bu bölgelerin her birinde altın ve gümüş piyasasını koşullandıran değişik tercihler ve etkenler vardı. Amerikan gümüşlerinin piyasayı istila ettiği bundan sonraki dönemde, bu tercihler ve etkenler daha da değişik koşulları oluşturacaktır. Bir bölgede belli bir çeşit yabancı paraya olan ilgi ve biçilen değer, di-

ğer bir bölgedekinden çok değişik olabiliyordu. Bu bakımdan genellemeler yanıltıcı olabilir[25].

Kanunî'nin saltanatı ile başlıyan ve kendinden sonra da etkisini kaybetmiyen bir gelişme olmuştur. Selim I. in fethettiği yerlerden merkeze gönderilen eyâlet geliri hazinelerinin sırf altın olması için özel bir ilgi gösterilmiştir. Mısır'dan yaklaşık 600.000, Haleb, Şam ve Diyarbakır'dan da buna yakın sayıda altın gönderilirdi. Bunlardan Mısır'dan gelenler pâdişâh'ın özel geliri olarak bütçe dışı harcamalarda kullanılmak üzere iç hazineye alınırdı. Her yıl bu büyüklükte altının merkeze gelmesinin, devlet harcamaları bakımından rahatlatıcı bir tarafı vardı. Tedavülde altın - gümüş para oranlarını değiştirme olanağı doğuyordu. Altın hazinelerinin, Mısır'dan gelenleri arasında Afrika kökenli altınların payı büyüktür. Ama bu, güney eyâletlerinden gelen altınlar[26] merkeze geldikten ve devlet harcamaları olarak piyasaya çıktıktan sonra tüccâr eliyle yine güney eyâletlerine akıyor ve eyâlet geliri olarak gene geri dönüyordu[27]. Böylece ülke içi ticaretin işlemesini kolaylaştırıyordu.

Mısır, Osmanlı altını darb eden bir Osmanlı eyâleti olduktan sonra, Afrika kökenli altınların tedavüldeki oranını saptamak olanaksızlaştı. Zira bunlar «sultanî»ler arasında yer alacaklardır.

1547 - 48 yılında Rûznâmçeden o yılın bütçesi hazırlanırken, hazinede ertesi yıla devreden 86.889.845 akçelik meblağ şu çeşitli paralardan oluşuyordu :

Paranın cinsi	**Sayısı**	**Akçe değeri**	**%**
Akçe	36.021.027	36.021.027	41.46
Sultaniyye	662.944	37.680.802	43.37
Efrenciyye	197.207	11.240.799	12.93
» (yarımlık)	11	319	—
Engürüsiyye	25.625	1.409.375	1.62
Sakız	2.732	150.560	0.17
Kurona	337	16.176	0.02
Külçe altın	7.537 dirhem*	326.619	0.38
Külçe gümüş	11.117 dirhem**	44.468	0.05

* (23.153 Kg.)
** (34.151 Kg.)

O yılki toplam gelir 198.887.294 akçe ve toplam gider 111.997.449 akçe idi. Haleb, Şam ve Diyarbakır'dan 489.401 altın girmiştir. Fakat bütçe bağlanırken Mısır hazinesi, hazineye dahil olmadığı için gösterilmemiştir[28].

Eğer hazine mevcudu tedavülü yansıtıyorsa, Akdeniz'in kuzey kesiminde tedavülün % 40'ından fazlası akçeye dayanmaktadır. Tabiatiyle bu oran fiilen çok daha yüksek olmalıdır. Hazinede iddihara yönelik kaygılarla altın paralara daha çok önem veriliyor. Yerli altının çokluğu ilginç. Sakız adasında darbedilen altına, hazine hesaplarında XVI. yy. boyunca raslanmaktadır. Milliyeti belirlenmemiş olan Kurona, bir orta Avrupa altın parası olabilir.

Altının tedavülde bol bulunduğu bu dönemde, Osmanlı altın ve gümüş paraları önemli bir tartı ve değer kaybına uğramadılar. 1565 yılına doğru akçe biraz ayarlandı ve ağırlığı 0.683 gr.'a düşürüldü. Altın 1552'de 3.544 gr. ve 1565'te 3.517 grama kadar düşürüldü. (1526'da Ducat'ın ağırlığı 3.426 gramdı).

Amerikan gümüşlerinin Doğu'ya gelişi

Osmanlılar, tanesi 9,5 dirhem (29.184 gr) ağırlığında olan ve batılı tacirlerin Türkiye'ye getirdiği iri gümüş paralara guruş diyorlardı. Şimdiki bilgiler çerçevesinde guruşa, ilk olarak Macaristan hazine hesaplarında rastlanmıştır. Budin hazine hesaplarında guruş 1554'te 100 penz, yahut elli Osmanî akçe ediyordu[29]. Belgrad, Tameşvar, Erdel ve Eflak'ta bundan sonraki yıllarda resmî belgelerde bu sikkenin adı sık sık geçmeğe başladı. İlk teması Orta Avrupa yoluyla olmuş olması, bu paranın Almanca adı olan groschen'nin, Osmanlı İmparatorluğunda yayılmasında büyük payı olmalıdır. 17. yy. başında İspanya guruşları, Kebîr (büyük), Tam veya Tamam guruş adıyla anıldığı gibi **Riyal** deyimi de yayılacaktır ve halen bazı Arap devletlerinde resmî para adı olacaktır. Fakat bu paranın fransızcadaki adı olan **piastre** hiç yankı yapmıyacaktır.

Orta Avrupa gümüşleriyle basılmış olsun, Amerikan gümüşleriyle sikkelenmiş olsun, değişik boy ve ağırlıktaki bu iri gümüş sikkeler için Osmanlılar 16. yy. sonuna kadar ayırım yapmadan guruş diyordu. Nitekim 1582 - 83 yılına ait bütçede, o yıl hazineye 55, 48, 44, 40 ve 39 akçe kıymet takdir edilen çeşitli guruşlar girmiş ve bunlar için ayrı ayrı adlar verilmemiştir[30].

Guruşların çeşitlenmesi ve değişik adlarla anılması, örneğin İspanyol guruşunun Real ve Hollanda guruşunun da üzerinde bulunan aslan resminden dolayı Aslanlı veya Esedî diye ayrılması, XVII. yüzyıl olayıdır. Halk latin alfabesine yabancı olduğu için, bu yabancı paraların milliyeti ve hangi ülkede basıldığı konusunda genellikle ilgisizdir. Bazı real guruşların mağşuş (ayarı düşük veya tartısı az) olduklarını bilse bile, bunların Sevilla guruşları olmayıp, Meksika veya Peru realları olduğunu hiç bir zaman düşünmemiştir.

1554 sıralarında Budin'de gündelik hayatta yerini alan ve daha sonra giderek Balkan yarımadasına yayılan guruşların, 1570 yılına doğru artık İstanbul'da hazine tarafından kabul edilen bir para olduğu görülür. XVI. yy.'ın son otuz yılında guruşların artık bütün İmparatorlukta geçer bir para olduğu anlaşılmaktadır[31]. Buna karşın büyük yankı uyandıran 1584 tarihli akçe devalüasyonu arifesinde (1582 - 83 yılında) guruşların hazineye giren paralar içinde önemli bir yer tutmadığı görülür. O yıl hazineye giren çeşitli paraların ancak % 2,5'u guruştur. Altın paraların oranı ise % 20'dir. (Bk. tablo 5).

Gümüşün üstünlük mücadelesi

Guruşların Doğu pazarlarına akması, tedavülü etkilemekte gecikmedi. Akdeniz'in Doğu kesiminde bir milyon altınla dönen ticaret giderek zorlanıyordu[32]. Mal ve maden arz ve talepleri yeni boyutlara ulaşıyordu.

Halep ve Diyarbakır defterdarları, eyâlet gelir - gider fazlasını, eskiden olduğu gibi altın olarak göndermek konusunda güçlük çekiyorlardı. Şam ve Kahire defterdarları gibi bunlar da, merkeze gönderecekleri meblâğları sarraflara, esnafa dağıtarak resmî kur üzerinden altına bozdururlardı. Avrupalı tacir artık altın getirmediği için, bunları bozmak güçleşiyordu. Ya altın ele geçinceye kadar uzun zaman beklemek gerekiyor, ya da parayı bozdurmak üzere civar kent ve köylere göndermek için merkezden izin isteniyordu[33]. Balkanlar'da, özellikle sınırlara yakın eyâletlerde, vergi tahsildarları akçe bulamıyorlardı. Halkta Guruş ve penzden başka para yok diye itiraz ediliyordu[34].

1576'da Haleb'e gelen İranlı tâcirlerin gümüş talepleri çok yüksek bir düzeydeydi. Guruşları 6 - 7 akçe fazlasıyla piyasadan topluyor ve İran'a kaçırıyorlardı[35]. Sağ guruşların ardından ayarları daha düşük olanlar geldi ve bunlar büyük bir tepki gör-

medi. Zira gümüş talebi yüksekti ve altın - gümüş oranı Avrupa'da 1/13 civarında[36] iken, yakın Doğuda hâlen 1/10 civarında bulunuyordu[37]. Onun için Avrupa'dan Osmanlı ülkesine guruşun gelmesi normaldi. Fakat Avrupa'dan İran'a olan bu akışa paralel olarak, memleket paralarından ve yabancı paralardan yerli tâcir eliyle de gümüşlerin İran'a kaçırıldığı merkezlere bir gümüş akını olduğunu görüyoruz. Bir zamanlar Haleb'e altın alarak giden Anadolu tâcirinin, gümüş madeni ve çeşitli gümüş paralarını götürdüğünü görüyoruz[38]. Yalnız Anadolu'dan değil Rumeli'den de böyle bir maden kaçışı görülüyordu. Buna engel olmak üzere yasaklar konuyor ve boğazlardan (İstanbul ve Gelibolu'dan) gümüş madeni, akçe ve guruş geçmesini önlemek için sıkı kontrol uygulanıyordu[39]. Bu durum ise ticareti zorlaştırıyordu. Meselâ Ankara'dan İstanbul'a sof getirilemiyor ve İstanbul'da sof sıkıntısı çekiliyordu[40]...

Bunun dışında, Osmanlı ülkesinde Amerikan gümüşlerinin miktarının artmasından ileri gelen bazı olumsuz sonuçlar daha vardır. Bir çok gümüş ve altın maden ocağı kapandığı gibi, bu ocaklardan üretilen madeni işliyen darphaneler de kapanmıştır[41].

Gümüşün nisbeten daha az bol olduğu dönemde, maliyetine bakılmaksızın, bir takım vergi muâfiyetleri ve bazı mecbûri hizmetlerle, Rumeli maden ocakları çalışıyordu. Gümüşün çok bol ve ucuz olmasıyla, bu madenlerin çalışması ekonomik olmaktan çıktı. Madenciler piyasadan guruş satın alıp eriterek, mükellef oldukları maden veya kömür ve kütük taşıma külfeti karşılığında vermeği daha elverişli buluyordu[42]. Nitekim bir çok maden kapandı ve bu madenlerin ürettiği gümüş ve altınları işliyen civardaki darphaneler de kapanmak zorunda kaldı. Gerçi bunlar da, madenciler gibi piyasadan guruş tedârik edip akçe basabilirlerdi. Nitekim çoğu da bu çareye baş vurdu. Fakat bu kez de guruşların ayarlarının düşük olduğu görülüyordu. Bunlar için tesbit edilen resmî kur ile bunların içinde bulunan madenden ayni miktar akçe darbetmek olanaksızdı. Bu nedenle ya guruşlar ayarında, ya da daha hafif akçe basmak gerekiyordu. Akçe, prensip itibarıyle saf gümüşten darbediliyordu. Oysa 9,5 dirhem ağırlığındaki guruşlarda bir dirhem bakır vardı (Not : Dirhem 3.072 gr). 9,5 dirhem saf gümüş hesabıyle tesbit edilen guruşun raici 80 akçe idi. Gümüşü ülkeye çekmek için kurunun bu kadar yüksek tutulmasında sakınca görülmüyordu. Fakat içinde yalnız 8,5 dirhem gümüş olunca, bunun gerçek değeri ancak 66 akçe oluyor-

du. (Bu durum, 1584 - 86 devalüasyonundan sonraki durumdur). Bu itibarla, ya raici düşürmek ya da akçeyi ayarlamak gerekiyordu(43). Guruştan akçe darbeden darphaneler resmî olmıyan bir şekilde bu işi yapıyorlardı. Hükûmet ise, tağişişe karşı olduğundan darphaneleri birer ikişer kapatıyordu. Ama arbitraja engel olunamıyordu. Sağ akçe piyasadan çekiliyor, yahut dış pazarlara kaçıyor veya imâlat alanına aktarılıyordu: simkeş dolaplarında tel çekiliyor, kuyumculuk işlerinde kullanılıyordu(44). Bu sefer bunlarla ilgili yasaklar ilân ediliyordu. Yahut ellerinde sağ akçesi olan, akçenin kenarlarından kesiyor, böylece iki, üç hatta dört parçaya bölünmüş akçeler görünüyordu(45). Bu sefer de guruşların ve altın paraların fiatları yeniden yükseliyor, devalüasyon veya stabilizasyon mahiyetinde 1600, 1618, 1624 ve 1641 yıllarında para reformları yapılması zorunluğu ortaya çıkıyordu.

1584 - 86 yıllarındaki akçe ayarlamasından sonra, XVII. yy.'ın ilk yarısında İstanbul ve Kahire gibi bellibaşlı bir kaç merkez dışında kalan bütün darphaneler kapatıldı. 1584 - 86 ayarlamasında altın - gümüş oranları bir süre için Avrupa'nın oranlarına yaklaştı. Bu oran 1/13 olduysa da, 1600 yılındaki ve daha sonra yapılan ayarlamalarda nisbet bir süre 1/11 üstünde ve daha sonra da biraz altında(46) seyretti.

Guruş gibi, akçenin ayarlanmasında da İran ticareti için darbedilmekte olan şâhî denen sikkenin payı vardır. Bu para, aslında bir İran parası idi. Ağırlığı bir miskal (yani 4,608 gr.) dı. Şâhî Bağdat, Basra, Tebriz ve Van ile Diyarbakır'da basılıyordu. XVI. yy.'ın, ortalarında İran'da yapılmış olması gereken bir devalüasyondan sonra, Bağdat darphanesinde ağırlığı 20 karat (4.774 gr.) olarak basılmasına izin verildi (Şubat 1566). Ama bunun akçe olarak değeri yüksek tutuldu. Tesbit edilen fiata göre 7 akçeye geçmesi (tedavül edilmesi) gerekiyordu. Oysa 7 akçede, bir şâhî'den 934 mgr. daha fazla gümüş vardır. Bu nedenle Anadolu'dan Haleb'e, Bağdad'a Şâhî bastırmak üzere gümüş kaçıyordu. Gümüşler ayni şekilde, Bağdad'tan İran'a kaçıyordu. Şâhî'nin kurunun akçe yerine, pâre ile tesbitinde de ayni madenden darbedilen değişik sikkeler içindeki kıymetli maden miktarının eşitliği esasının (Şâhî ve 7 akçede ayni miktar maden olmak şartı) gözetilmemesi, daima arbitraja ve gresham olayına yol açıyordu. Bu da bir yerden diğerine maden akımına neden oluyor ve denge kurabilmek için sikkelerden birinin ayarlanması zorunluğu çıkıyordu. Bunu devlet yapmazsa, halk yapıyordu (esnaf, sarraf ve kalpazanlar akçeyi kırkıp kenarından maden çalıyorlardı). Guruş

furyasında, guruştan şâhî darbetmek amacıyla bir çok darphane başvuruyordu. Hiçbir zaman darphanesi olmıyan Tarablusuşam'da bile bu münâsebetle darphane açıldıysa da hemen kapatıldı(47).

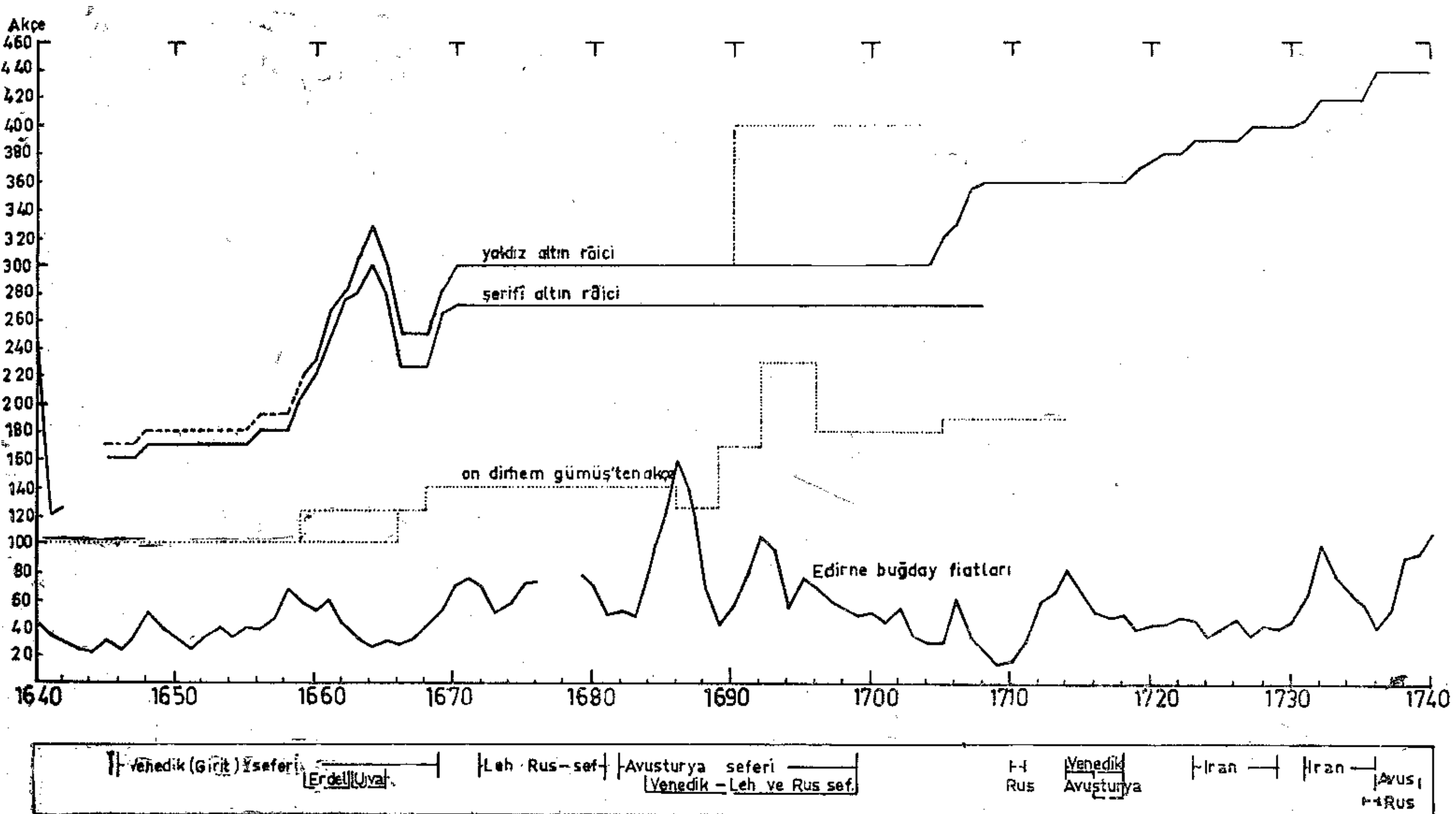
Gelen guruşlardan şâhî basmak konusunda Diyarbakır, Haleb ve Bağdat darphaneleri arasında bir rekabet vardı. Ancak batı ticaret kapısı Halep olduğudan bu darphaneler gümüşü buradan tedârik etmek için Merkezden izin istiyorlardı. Darptan sağlanan kazancı kendine saklamak istiyen Halep darphanesi emini, bunu engellemek yollarını arar ve yasaklatırken bu gibi darphanelerin darbettikleri şâhîlerin İran'a kaçırılmasını ileri sürüyordu. Haleb kalesi altında yakalanan bir köylüde Diyarbakır'a götürdüğünü ileri sürdüğü 40.000 dirhem (123 kg) gümüş yakalanmıştır(48).

1600 - 1640 yılları arasındaki gelişmeler

Guruşların râiclerinin tesbitinde başa - baş parite uygulanamadığı için akçenin defalarca ayarlandığı ve 1600 yılı dahil olmak üzere dört defa reform yapılması gerektiği yukarıda ifâde edilmiştir. Ayni şekilde bozuk ve ayarı düşük para basıyor diye bütün darphaneler kapanmıştı. İstanbul ve Kahire gibi bellibaşlı merkezler dışındaki darphaneler çalışmadığı için, tedavül ihtiyacı ancak yabancı paralarla karşılanıyordu. Nitekim halkın yabancı guruşları ve bunların ast katlarını birer memleket parası gibi benimsediği görülmüştür. Bir çok eyâlet defterdarı bütçe ve rûznâmçe hesaplarını, eyaletlerinde kullanımına alışılmış olan esedî veya Riyal (real) guruşla tutuyorlardı(49). Eyâlet vergi hâsılatını altın ve akçe ile değil, Hollanda veya İspanya guruşlarıyla gönderiyorlardı(50). Bunalım zamanlarında akçe, şâhî veya pârenin kalpları basıldığı gibi, kalpazanlar ayrıca kalp guruşlar da basıyorlardı(51).

1640 - 1687 dönemi

1640'tan sonra ülkedeki darphanelerin çoğu, bu arada İstanbul'daki de kapalıydı veya aradabir kısa bir süre için çalışıyorlardı. Bu nedenle ülkenin ufak para gereksinmeleri karşılanmıyordu. Tedavülde, sadece kullanılmaktan aşınmış akçeler ve bunların düşük ayarda olanları vardı. Osmanlıları kendi iri - gümüş paralarına alıştıran Avrupalılar, bu sefer Türkiye'nin ufak para gereksinmelerini karşılamak görevini üstlenmişçesine bu sefer piyasaya Fransa'nın güneyinde darbedilen «Louis de cinq sous» denen sikkeyi lanse ettiler. Bunlar Türkiye'ye ilk geldiklerinde

Kaynak: H. Sahillioğlu, **Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi** 1640 - 1740. (Basılmamış Doçentlik tezi)

«Real a occho» (İspanyol guruşunun) sekizde biri olarak kabul edildi ve büyük bir sükse yaptı. Sekizi bir real olarak kabul edildiğinden, bunun Türkiye'de adı sümn (1/8) oldu. Fakat hemen ardından ayarı çok düşük olanı piyasaya sürüldü ve büyük bir skandala sebep oldu. Yasaklandı, fakat yasaktan sonra uzun müddet sağ olanları tedavülde kaldı. Ancak bu skandalın Batı'daki yankıları Türkiye'dekinden çok daha büyük oldu(52). Önce Girit, ardından da Avusturya, Lehistan vesaire savaşları Osmanlıların para işleriyle fazla ilgilenmelerine vakit bırakmıyordu. Çoğu kere, mağşuş guruşlara ilişmiyor ve kalpazanlık aşırı boyutlara varmadan müdâhele etmiyordu. Gene de darphaneleri çalıştırdıkları sıralarda, mevcut koşullar altında eski standarta uygun akçe basılamadığı için, akçenin ağırlığını düşürüyor, devalüe ediyorlardı.

1687 - 1691, Altın - Gümüş - Bakır Trimetalizmi

Osmanlılar, Murat Bey zamanından (1352'den) itibaren ufak alışlar için bakır para basarlardı. Bu itibarî bir para idi. Maden kıymeti ile para kıymeti arasında büyük bir fark vardı. Bunlar, fels, fülûs, pul veya mankur adıyla anılırdı(53). Büyük alışlarda, zarara sebep olduğundan, kullanılmazdı. Onun için piyasaya çıkarılışı ve dağıtımı bir çeşit vergilendirme anlamı taşırdı. Dağıtımı, «salgun» deyimi ile ifâde edilirdi. Bir dirhem (3.072 gram) ağırlığında büyükleri ve bunun üçte biri oranında küçükleri vardı. Büyüklerin sekizi, küçüklerin 24'ü XV. yy.'ın sonunda bir akçe ederdi. XVI. yy.'ın sonunda dördü bir akçe oldu(54) (1586 devalüasyonundan sonra). 1687'de ikisi bir dirhem ağırlığında ve bir akçe değerinde piyasaya sürülen mankurun az sonra birinin bir akçeye geçmesi için emir çıkarılarak, bunun için sonsuz ibra hakkı tanındı(55) Böylece Osmanlı para tarihinde üç senelik bir uygulama alanı olan üçlü bir maden sistemi uygulandı.

Bu uygulamanın altında, Viyana bozgununu izleyen gelişmeler, hazinenin boş oluşu, ödenemiyen ulûfeler ve IV. Mehmedin tahttan indirilmesiyle yerine getirilen II. Süleyman'ın yaklaşık bir yıllık maaş tutarındaki cülûs bahşişi vermesi gibi sorunlar yatmaktadır(56).

IV. Mehmed tahttan indirilmeden önce bir para reformu yapmayı düşünüyordu ve bu münâsebetle, aslen Venedikli mühtedi olan Cerrah Mustafa adında birini mekanik yöntem (rakkas)la para basacak âletler yapmakla görevlendirmişti(57). Bu aletler ilk olarak, maden para tarihinde uygulanan bir enflasyonda kullanıl-

mış oldu. Uygulamaya enflasyon deyişimiz, bakırın maden değeri ile para değeri arasındaki farkın tesbit edilen fiat dolayısıyla çok büyük oluşudur. Zira bir okka bakır (1,288 kg.) 110 akçe ediyordu. Bunda, oksitleşme ve darp ücreti dışında en azından 625 akçelik kâr vardı. Fakat enflasyon kârının gerçekleşmesi için yeterince parayı tedavüle sürmek gerekiyordu. Mekanik yöntemin uygulandığı darphane işleticisi darp aletlerinin tamamlandığı tarihten itibaren günde 80.000 mankur teslim etmeyi vaad ediyordu[58]. Fakat yeni darbhane binasında yeni ek tezgâhlarla günde 300.000 ve 1.10.1097 (21.VIII. 1686) dan itibaren günde 620.000 mankur basılıyordu[59]. Herhalde ücret için tevkif ettiği meblağlar bunun dışında kalıyordu...

Bakır mankurun gümüş akçe fiatına geçtiği bu dönemde, kalp para basıp piyasaya sürmenin kazancı, çağına göre her türlü ölçünün üstünde idi. Bu nedenle Rumeli taraflarında çok büyük bir kalpazanlık faaliyeti başladı. Dış ülkeler de bu manzaraya seyirci kalmıyarak Avrupa'da gizli yerlerde mankur basılıyor ve gemiler dolusu piyasaya sürülüyordu[60].

Bu enflasyon denemesi üç yıl sürdü ve henüz bütün ülkeye yayılmadan durduruldu. Önce hazinenin devletin çıkardığı mankuru vergi tahsilinde kabul etmek istememesi üzerine çıkan tartışmalardan sonra, hem hazine hem halk ödemelerin 1/3'nü mankur, diğer üçte ikisini guruş ve altınla kabul etmek üzere anlaşma oldu. Tablodaki mankur uygulaması yıllarında (H. 1101 ve 1102 de) tahsilat ve ödenmelerde mankur nisbetlerinin 1/3 oranında olduğu görülür (Tabloda % 32 - 39 arasında değişiyor).

Mankur enflasyonu ve trimetalizm denemesi içinde Osmanlılar aynı zamanda ilk guruşlarını tedavüle çıkardılar ve hazinede kullanılmıyan eşyayı eriterek yeniden altın para darbettiler.

1691'den sonrası

Darphanelerini yeniden çalıştıran Osmanlılar, guruş ve altın para darbederken Orta Avrupa para standartlarına yaklaşıyorlardı. İlk altınları Duka standardındaydı. Daha önce belirtmiştik. Bu sefer darbedilen ve şerîfî adı verilen Osmanlı altını Macar altını ile aynı fiat üzerinden tedavül ediyordu[61].

Guruş, aslanlı guruş tipinde idi. Zaten uzun müddet kayıtlarda esedî diye anıldı. Fakat resimsiz olduğundan esedî sıfatı sonraları unutuldu. Ayrıca Osmanlılar guruştan çok, bunun önce 2/3; ve daha sonra 3/4'ü ağırlığında zolota (Zloty, Iselote) di-

ye bilinen bir sikke bastı[62]. Esedî gibi bu da, o dönemdeki Fransa sefirinin raporlarına göre Hollanda parasıydı[63].

1696'da II. Mustafa, büyük bir para reformu düşlüyordu: amacı ülkede içinde para birliğini sağlamak ve bütün yabancı paraların tedavülünü yasaklamaktı. Bu yolla, yakın doğuda ticaret yapan ve birbirlerini kalp para sürerek ticaretini geliştirmekle suçlıyan «nations» ların suçlamalarına son verecekti[64]. Ancak patlak veren savaş, bu projelerin gerçekleşmesine engel oldu.

Maden pıyasası ve darb maliyeti Mısır ve İstanbul'da farklı şekilde koşullandığı için İstanbul ve Mısır'da aynı standartlarda altın para darbetmeğe olanak tanımıyordu. İstanbul'da ayarı daha yüksek altın basılıyor, Mısır'da da piyasa koşullarını telafi etmek için arbitrajı kârsız kılacak oranda daha düşük ayarda altın basmağa izin veriliyordu. Bu fark yüz onbeşte bir dolayında idi. Fakat Mısır bu tolerans payının çok altında bir ayar üzerinde para basıyor ve İstanbul'dan Mısır'a altın çekiyordu. Altın standardı defalarca değiştirildi ve her seferinde yeni bir adla tedavüle çıkarıldı (Tuğralı 1703; Zencirli 1713; Fındık 1716 ve Zeri mahbûb 1729). Fakat hiçbir zaman Mısırla İstanbul altını ayni ayarda basılamadı ve arbitraj muameleleri işledi[65]. Mısır'dan İstanbul'a ayarı düşük altın geliyor ve Mısır'a İstanbul altını kaçıyordu (Gresham kanunu).

1969'da yapılmak istenen para reformunda, tedavüle çıkarılan altın dolayısıyla Venedik altınının da İstanbul darphanesine çekilmesi isteniyordu. Venedik altını (bu sıralarda yaldız diye anılıyordu) saf altındı. «İstanbul şerifisi» ise bir miktar bakır ve gümüş ihtiva ediyordu. Yüz duka getirene darb hakkı ve masrafları çıktıktan sonra 102 şerifî altın veriliyordu[66]. Bunun üzerine Venedik, şark pazarlarına ayarı düşük duka sürdü[67].

Tablo 6'da görüldüğü gibi trimetalizm uygulamasının son iki yılı dahil olmak üzere, beş yılı kapsıyan dönemde, hazineye giren ve çıkan çeşitli paralardan frengi altun dışındakiler hep memleket paralarıdır. Esedî guruşlar artık Hollanda parası değil Osmanlı parasıdır. Zolota (Zloti veya İselote) lar da öyle. H. 1110'da hazineye giren çeşitli paralar içinde cüz'î miktarda Macar altını vardır (M harfi ile belirlenen 56 sikke). «Mamul hasene» deyimi Osmanlı altın parası için kullanılan bir deyimdi. Bu, asli fiktif bir hesap para birimi yani 270 akçe tutarında bir meblağ eden altındı. Belki sayısı daha azdı, fakat akçe olarak toplam değeri bulunup 270'e bölünerek mamul hasene olarak miktarı belirti-

lirdi (Avrupa'da livre durumunda bir hesap parasıdır). Mamul hasene içinde H. 1110 yılı rakamlarında 202 142 S.C. (eşrefî cedîd / Yeni eşrefî yani Tuğralı altın) vardır. Gene H. 1110 yılı Esedî guruş rakamları rûznâmçede atik esedî olarak belirlenmiştir.

XVIII. yy.'da, değişik isimlerde Avrupa menşeli guruşların bulunması nedeniyle, bunların adlarına kambiyo listelerinde raslanacaktır. Bunların çoğunluğu Orta Avrupa'dan gelmedir.

Önemli bir gelişme, darphanenin Anadolu madenlerinden gelen altın ve gümüşleri işlemesidir. Gümüşhane, Keban ve bu dolaylardan gelen madenler, darphanenin ham maddesinin önemli bir bölümünü oluşturuyordu. 1730 - 1740 yılları arasında Keban madeninden yılda 2 ilâ 4 milyon dirhem (1730'da 5.722 kg. ve 1736 da 12.771 kg) gümüş üretilmiştir. Ergani 1730'da 15.484 kg, 1735'te 975 kg gümüş; 1730'da da 1976 kg altın üretmişti. Espiye 1737'de 41.574 kg gümüş ve 144 kg altın üretmişti.

Rumeli madenlerinin işletilmesi için büyük çabalar harcanmış, fakat bunların üretimi, ne XVI. yy.'daki düzeylerini bulmuş, ne de o dönemdeki Anadolu madenleri düzeyine çıkabilmiştir.

Özetle denebilir ki, Osmanlı devleti sürekli olarak Batı - Doğu maden istikametleri arasında bir durak olarak kalmış ve bu maden akımları onun para sistemini ve parasının değerini etkilemekten geri kalmamıştır. İç ve dış para maden hareketlerinde tarihinin her safhasında Gresahm olayına raslanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu dünyanın sayılı devletlerinden birini kurmuştur. Akçesi bazan bir asır boyunca istikrarını korumuştur. Fakat ne evvelki İslam imparatorluğu gibi, ne de Bizans gibi bir pilot paraya sahib olamamıştır. Oysa bir Venedik Cumhuriyeti dukası, Osmanlı İmparatorluğu için bile, bir pilot para ve zamanın doları olma durumunu korumuştu.

NOTLAR

(1) «..Una moneta d'oro s'appelano **perperi,** i quali sono di lega di carati 11 d'oro fine per oncia, e lo rimanete della lega infino in 24 carati si ne sono li 6 carati d'argento fine e li 7 di rame per ogni oncia (.. **Perpero** adı verilen altın paraları [vardır]. Bunun miskalında (oncia'sında), 11 karat saf altın ve geriye kalan, 24 karatlık miskalı tamamlıyan kısmının 6 karatı saf gümüş ve 7 karatı da bakırdır..)» F.B. Pegolotti, **La pratica della Mercatura,** A. Evans neşri, Cambridge, 1936, sf. 40.

(2) İbn Fadlalahü'l-Umarî; **Mesâlikü'l-absâr fî Memâlikü'l-emsâr,** Süleymaniye ktp. Ayasofya yazmaları No: 3416, Vrk. 98-115.

(3) C. Defermery ve B.R. Sanginetti: **Voyages d'İbn Battoutah,** Cilt 2, sf. 252-352.

(4) F. Braudel ve Fr. Spooner; «Les Métaux monétaires et l'économie du XVIe siècle (Para basılan madenler ve XVI. yy. Ekonomisi)» Roma İktisat Tarihi kongresi zabıtları sf. 233-264.

(5) Pegolotti'da, Anadolu ve ona komşu olan adalarda, ticaret hayatı canlılığını korumağa devam ettiği sıralarda Bizans dışında irice gümüş parası olan yerler vardı. Örneğin Kıbrıs'ın **Bisante bianco'**su vardı. Bu para Alaiyye'de Karamanoğulları akçeleriyle 7 akçe ediyordu (La pratica .. sf. 92), Rodos'ta buranın tartı birimi olan «marchio» dan 57 aded kesilen «gigilati» denen gümüş paraları vardı. Don nehri ağzındaki Tana'da «sommo» diye beheri 202 akçe ağırlık ve değerinde gümüş külçeler ticarette para olarak kullanılıyordu (Ayni eser sf. 25), İlhanlıların, Tebriz'de «cassinini» (Hasene'den bozma olacak) diye bir altın paraları vardı (Ayni eser, sf. 27). «Aspro» (Akçe'nin batı dillerinde söylenişidir) adındaki ufak gümüş sikkeler, aynı yazara göre, Tana, Rodi (Rodos), Candolre (Alaiyye) ve Trabzon'da tedavül ediyorlardı. Osmanlıların bu dönemin sonunda 5 lik ve 2 lik (5,76 ve 2,30 gr. lık) büyükçe iki gümüş sikke bastıkları bilinmektedir. Ancak bunların darbı Orhan Bey'in, beyliğinin ilk senelerine aittir. Bu sıralarda İlhanlı İmparatorluğu daha dağılmış değildi. Konjonktür elverişli olmakta devam ediyordu. Fakat bu imparatorluğun dağılış tarihi olan 1335'ten sonra bu çeşit sikkelere raslanmıyor. Bk. İ. Galib; **Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniyye,** İstanbul, 1311/1895; H. Edhem; **Meskûkât-ı Osmaniyye Kataloğu,** İstanbul 1334/1915 ve A. Tevhid; **Türkistan Hakanları ... Anadolu Tavâif-i Mülûki... Sikkeleri Kataloğu,** İstanbul 1321/1903. Venediğin büyükçe gümüş paraları olan «grosso»lara gelince bunlar 1330-1350 yılları arasında tedavülden kalkmıştı (Bk. F.C. Lane, «Salaires et régime alimentaire des marins au début du XIVe siècle» /XIV. yy. başında denizcilerin ücret ve beslenme rejimleri, **Annales Ec. Soc. Siv.,** Yıl 18, Sayı 1 1936, sf. 135).

(6) W. Heyd; **Histoire du Commerce du Levant** / Doğu Ticareti Tarihi, Cilt I, Leipzig 1936, sf. 544 Bk. E.Z. Karal Çevirisi, Tarihi Kurumu yayını Ankara 1975, sf. 607.

(7) «Kanun-nâme-i Sultanî ber-mûcib-i Örf-i Osmânî, R. Anhegger ve H. İnalcık neşri, Ankara 1956, belge 15. Ayni Kanun-nâme'nin fransızca neşri için Bk. N. Baldéceanu: **Les actes des Premiers Sultans, I. les acts de Mehmed II et de Bayezid II,** Paris 1960.

(8) H. Sahillioğlu, «Bir mültezim zinem defterine göre XV. yy. sonunda Osmanlı darphane mukataaları», **İktisat Fakültesi Mecmuası,** Cilt 23, sayı 1-2 (1962-63) sf. 145-218.

(9) Neşrî, **Kitâb-ı Cihannuma,** F. Babinger neşri, sf. 55.

(10) **Ayni Eser** sf. 97. Fidye 90 000 altın idi.

(11) J. Tadiç, «Les premiers éléments du capitalisme dans les Balkans du XIVe au XVIIe siècle / XIV. yy. dan XVII. yy. a kadar Balkanlarda kapitalizmin ilk elemanları, **Fourth international Conf. of Ec. Hist.,** Bloomington 1968, F.C. Lane neşri, sf. 69-77.

(12) Darphanelerin gümüş alış fiatları; Novo Brdo'da 281, Serez'de 283, İstanbul, Bursa, Ayasluk ve Konya'da 285 akçe idi. Bunlar yüzer dirhem gümüşün fiatlarıydı, Bk. Not 7 ayni yerde.

(13) Feridun Beg; Müneşeâtü's-salâtîn, cilt I. sf. 240.

(14) Bk. Not 8 deki makale.

(15) Bk. not 7 deki eserler birinci belge.

(16) H. Sahillioğlu; «Bursa kadı sicillerinde iç ve dış ödemeler aracı olarak «Kitabü'l-kadı» ve «süftece»ler», **Türkiye İktisat Tarihi Semineri,** 8 - 10 Haziran 1973, Ankara 1975, sf. 103 - 144.

(17) Not 7 deki **ayni eser,** Belge 2, 5 ve 13. XVI. yy. ortalarında altın darlığı çekildiği bir sırada, 1552 yılı başlarında, saray ihtiyacı hariç, altın işlemli kumaş imâli yasaklanmıştı (Topkapı Sarayı, Koğuşlar No 888, **Ahkâm Defteri,** vrk. 273). XVI. yy. sonunda simkeşlik yasaklandı. XVII. yy. da İstanbul'dan başka yerdeki simkeşhânlerin çalışmalarına izin verilmiyordu. Fakat bu yüzyılın sonunda İstanbul, Bursa ve Selânik simkeşhâneleri çalışıyordu. 1640'te sikke tashihi yapıldığında bir kaç sene müddetle İstanbul simkeşhanesi dahi çalıştırılmadı (BBA., Mühimme No: 89, ferman 181, Bursa kadısına 7.2.1053 / 27.IV.1643 te yazılan ferman).

(18) 1498 şubatı ortalarında, Bursalı Hâce (tüccar) Mehmed Çelebi, Amasyalı Hacı Musa'ya 200 000 sultan Bayezid-hânî akçe teslim etmiş ve yanına bir kölesini koşmuş, ticaret yapmak üzere vekil olarak İran'a göndermişti. Bursa Kadı sicilleri, No 14 A, Vrk. 196 a.

(19-20) Pâre aslında Memluk sultanlarından el-Melik el-Muayyed Şeyh Mahmudî tarafından, Ocak 1414 para islahatı sırasında darbettiği ve 6 Mayıs 1415'te tedavüle çıkardığı büyüğü 14 küçüğü 7 karat (yani bir ve yarım şer'î dirhem) ağırlığındaki iki sikkeden hafif olanıdır. Yarım dirhem ağırlığında ve dolayısıyla yarım dirhem değerinde oluşundan Mısır'da «Nısıf» veya «Nısıf fıdda» adı veriliyordu. Batılılar el-Müeyyed'e izâfetle «müeyyedî»den bozma «medin» veya benzeri kelimelerle bu parayı anarlar. Osmanlılar, gümüşten akçe'leri olduğundan ve standartları bundan farklı oldu-

ğundan, bu paraya önce arapça «kıta» daha sonra bunun farsça karşılığı olan ve parça anlamına gelen «pâre» adıyla andılar. Çoğu kere yurdu olan Mısır'a izafetle «Mısır pâresi» diye adlandırırlardı. Suriye'de ise sâdece «mısrıyye» adı veriliyor ve yakın zamanlara kadar halk dilinde bu kelime veya bunun çoğul hâli olan «masarî» sözü salt «para» anlamında kullanılırdı.

(21) Ö.L. Barkan, **XV ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirâî ekonominin hukukî ve mâlî esâsları, Kanunlar I.**, İstanbul 1945, sf. 386.

(22) BBA., Mühimme 3, ferman 616, 12.4.967 / 3.I.1560 Bagdad beglerbegisine yazılı ferman. Tavernier: **Les six voyages** .. , 1713, sf. 168 ve 303 te Lari üzerinde bilgiler vardır. F.P. de Bonneville; **Traité des monnaies d'or et d'argent,** Paris 1806, sf. 286 da bu paranın bir resmi vardır.

(23) Bursa'ya ipek getiren tüccarın ipek bedelleriyle yeniden emtia alıp gitmesi isteniyordu. Sattığı ipeğin bedellerini para veya maden olarak götürmesi yasaktı. Yasağa aykırı hareket eden bir tüccarın yem torbasında, teftiş sırasında 8 1/4 okka Mosko akçesi ve Osmanlı akçesi bulunmuştu (BBA. Kepeci, 63, Ahkâm-ı Maliyye sf. 277, 1553 Eylûl'ünde yazılan bir ferman). Erzurum beglerbegisine Temmuz 1560'ta gönderilen bir diğer fermanda, İran'lı tacirlerin sattıkları malların bedellerini gümüş olarak memleketten ihrac ediyorlar, kimse engel olmuyor, oysa bunlarla emtia alıp ihrac etmeleri gerekiyor deniyordu (BBA., Mühimme 3, hüküm 1341).

(24) Küffâra verilmesi yasak olan emtia bunlardır: Tereke (buğday), barut, yarak (silâh), at, penbe ve rişte-i penbe (pamuk ve pamuk ipliği), kurşun, balmumu, sahtiyan, donyağı, gön, meşin, koyun derisi, zift (BBA., Mühimme 66, hüküm 6, sene 997 - 1588-89.

(25) İmparatorluğun her vilayetinde özel bir arz ve talep durumu ve değişik bir yabancı para tercih etme olanakları vardır. Bu nedenle, şu veya bu vilayetteki özel durumun bütün imparatorluğa geçerli olduğu kanısından hareket eden ve memleketinde bir yurttaşının öğüdüne uyan Avrupalı seyyahlar bu öğüdün geçerli olmadığı bir eyalete gittiklerinde zarar görmekten yakınıyorlardı. Bir seyahetnâmede şöyle deniyordu :

«En iyisi beraberinde İspanyol guruşu alıp gitmektir. Bu para Marsilya, İskenderun, Haleb ve Bagdat'ta bir **écu**'ye geçerse de Basra'da tartıya vururlar, dakıyk bir şekilde tartar ona göre değer biçerler). (Kur farkı üzerinden) Haleb ve Bagdat'ta % 7-8 ve Basra'da % 10-12 oranında bir kazanç vardır. Doğal olarak, Peru'nun ayarı düşük (mağşuş) guruşlarını değil, İspanya'nın ağır olan her çeşit guruşunu götürmüş olmak lâzımdır. Bizim gümüş **Louis**'ler üzerinden de % 10 oranında bir kazanç sağlanabilir.

«Altın paralara gelince, Venedik'in eski **sequin**'leri ve **Macar** altınları üzerinden önemli bir kazanç elde edilebilir. Bize bunlardan Lyon'da 6 **livres** 3 **sols**'ya teklif ettiler. Türkiye'de değerleri hakkında bir bilgimiz olmamasından almamışdık. Oysa bunları şimdi Haleb'de, Basra'da 7 **Livres** 10 **sols** üzerinden satabilecektik.

«Para konusunda bilgisi olmak çok önemlidir. Bildiklerini değerlendirebilirse insan Avrupa'dan Basra'ya kadarki yol giderlerini kurtarabilir» (M. de Bourge; **Relation du voyage de Monseigneur l'evesque de Beryte vicaire apostolique du Royaume de la Cochinchine par la Turquie, la Perse...,** Paris 1683, sf. 42.

(26) Doğal olarak bu altınların bir kısmı iç ticaret dolayısıyla Mısır'a geri gidiyor, Bir bölüm altın da Avrupa'dan dış ticaret ilişkileri dolayısıyla geliyordu (Barkan, **Kanunlar I.**, sf. 386). Ağustos 1746 tarihli bir belgede Mısır'a Sudan'dan altın tozu (tibr) getiren kimselere «cellâbe» (getiriciler) deniyordu. Piyasadan altın topladıktan ve eritip külçe haline getirdikten sonra darphaneye satanları da «müvrid» diye anıyordu (BBA. Cevdet, Darphane No : 169).

(27) Bu eyâletler, mâlî dönem sonunda, mahallinde sarfedilen eyâlet gelirinden arta kalan kısmını merkeze göndermek gerektiğinde, hazinede biriken meblağlardan gümüş paraları esnaf ve tüccara dağıtır ve karşılığında bunlardan altın para toplarlardı. Bu para bozdurma işlemine Osmanlı muhasebe dilinde «tebdil-i hasene» adı veriliyordu.

(28) Ö.L. Barkan, «H. 954-955 (1547-1548) mâlî yılına ait bir Osmanlı bütçesi» **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 19, Sayı 1-4 (1960).

(29) L. Fekete; **Die Siyaqat-Schrift in der Türkischen Finanzverwaltung,** Budapest 1955, C. II, sf. 202 - 279.

(30) BBA. Maliyeden Müdevver No: 893. Bütçede bu yıl Mısır'dan 522 228 altın geldiği gösterilmiştir. Haleb, Şam ve Tamaşvar'dan gönderilen eyâlet gelirleri 1 542 420 akçe olarak gösterilmiş ve bunun altın olarak karşılığı belirtilmemiştir.

(31) BBA. Kepeci 1786, **Rûznâmçe** sf. 4, 14.3.977/ 27.VIII. 1569.
Muhasebe kayıtlarına göre bu tarihte hazineye 60 akçe râici üzerinden 790 ve 59 akçe üzerinden 100 **sultaniyye**, 60 akçe üzerinden 282 **Efrenciyye** altın ve 40 akçe raici üzerinden 108 guruş gümüş para girmiştir. Bundan bir hafta sonra ise 40, 20 ve 10 akçe raici üzerinden bir takım guruşlar girmiştir. Fiatları, bu sonuncuların yarım ve çeyrek guruş olduklarını gösterir.

(32) Bütçelere göre, XVI. yy. da hazineye her yıl bir milyonu aşkın altın giriyor ve gene buna yakın bir meblağ altın çıkıyordu. Maaş ve devlet alımları dolayısıyla devlet harcamaları olarak piyasaya dökülen altınların tüccar esnaf ve üreticiler eline geçtiği sonra tekrar vergi olarak hazineye girdiği düşünülürse, İmparatorluk içinde iç ticaretin bu miktar altın üzerinden döndüğü varsayılabilir. Dış ticaret dolayısıyla altın giriş ve çıkışları muhtemel olarak birbirlerini karşılıyordu.

(33) Gümüşün bol miktarda girişi, altın girişlerinde düşüşlere yol açtı. Onun için Haleb ve Diyarbekir'de, İstanbul'a gönderilecek altın miktarını doğrultmakta güçlük çekiliyordu. 6.V.1577'de Diyarbekir defterdarı irsâliye için yerinden 150 000 altın sağlıyabilmiştir, irsaliyeyi tamamlamak için, 91 akçe fiat üzerinden Halep'ten 40 000 altın bozdurmak için (tebdil-i hasene yöntemiyle) merkezden izin istedi. (BBA. **Mühimme** 30, hüküm 254). 22.VII. 1572'de de, Kıbrıs fethi sırasındaki savaş dolayısıyla, frenk cânibi mesdûd (kapalı) diye Halep'te altın bulunamadığını bildiren bura defterdarı, İstanbul'a gönderilecek irsaliye (yıllık geliri) için gereken altını bulmak üzere Tarablusışam, Hama, Ayintab, Sermin ve Antakya'ya altına bozdurmak üzere (tebdil-i haseneye) pâre göndermişti (BBA. Mühimme 19, hüküm 443). Benzer altın yok şikâyetleri bundan sonra 20-30 yıl müddetle tekrâr edilecektir.

(34) 12.X.1573'te, Budun beylerbeyine yazılan bir fermandan, günlük alışverişlerini **penz** ile yapan halktan vergilerin **guruş** olarak tahsil edilmesi istendiğinde bunların bağlarını bozup (tahrip edip) gittikleri anlaşılıyor (BBA. Mühimme 22, hüküm 653). 1579'da ise, Budin, Seçen ve Hatvan sancaklarında, Transilvanya'dan gelen ve 2 **penz** değeri bulunan bir bakır para geldiği tesbit edilmiştir. 1698'de Yanya ve Arnavutluk'ta **Murcin** ve **Dukat** adında birincisi 120 ikincisi 110 akçe kıymetinde bir çeşit guruşların tedavül ettiği görülüyor (BBA. Cevdet, Darphane No: 1652).

(35) Başbakanlık Arşivi, Maliyeden müdevver defterler, No: 7534 sf. 369, 12.9.984 (M. 19.XII. 1576) tarihli Haleb defterdarına yazılan ferman.

(36) F.G. Spooner: **L'Economie Mondiale et la frappe monêtaire en France 1493 - 1680,** Paris 1956. sf. 9. C.M. Cipolla: **Mouvement, monêtaires dans l'Etat de Mılan, 1580 - 1700.** Paris 1952, sf. 51.

(37)

Yıl	Akçe (Gram)	Sultanî (Gram)	Altının raici Akçe	Oran
1550	0,731	3,559	60	1/12.32
1565	0,681	3,554	60	/11.52
1586	0,384	3,517	120	/13.10
1600	0,323	3,517	120	/11.01
1618	0,307	3,517	120	/10.47

(38) Bk. Not 35 teki ayni ferman.

(39) Başbakanlık Arşivi, Mühimme 51, Gelibolu kadısına yazılan 991 Receb ayı sonlarında (Ağustos 1583) tarihli ferman. Ayni Mühimme defterinde İstanbul darphane eminine yazılan 217 numaralı fermanda 450 adedi yüz dirhem ağırlığında olması gereken nizâmî akçe şöyle dursun 470 ve 480 adedi yüz dirhem gelen akçelerin bulunmaz olduğu yazılarak bunların Asya yakasına geçmemesi için önlem alınmasını emrediyordu.

(40) BBA., Mühimme 78 ferman 1628.

(41) III. Murad zamanında (1574 - 1595) 42 darphane; III. Mehmed zamanında (1595 - 1603) 25; . Ahmed zamanında (1603 - 1617) 20; IV. Murad zamanında (1623 - 1640) yalnız 10 darphane çalışıyordu, doğal olarak ta sürekli değil. 1595'de Rumeli'de maden ocağı ve darphane olan şehirler kadılarına yazılan bir fermanda «kazanızdaki madenlerde eskisi kadar maden çıkmıyor, kimi maden ocakları harab olmak üzere kimisi ise tamamen kapanmıştı» deniyordu. Mühimme 83, ferman 229.

(42) Ohri civarında işletilen gümüş madeni, nâ-ehil madenciler işletmiyerek pâvenci (maden kuyusu kazıyıcıları) ve kömürcülerinden hizmetlerine bedel gümüş alınıyordu. BBA. Mamliyeden Müdevver No: 18142 sf. 138 deki Ohri kadısına yazılan 1 Şevval 1007 (M. 27.IV.1599) tarihli ferman.

(43) 1600 yılında Ankara'da 80 akçeye tedâvül eden guruşlardan 9,5 adedi bir dirhem olarak darbedilen akçelerden Riyâl guruşta ancak 72, ve Hançerli guruş'ta ancak 74 akçelik gümüş bulunuyordu. Ankara Şeriye sicilleri No: 7, sf. 194. ?.4.1009 (M. 25.X.1600) tarihli Ankara kadısına yazılan ferman.

(44) BBA. Mühimme 3 ferman 329, 13 Safer 985 (21.V.1577), Mısır'da ticaret için özengi, raht gibi şeylerin yaldız yapılması altın israfı nedeniyle yasaklandı. Bundan evvel de defalarca yaldız işleri yasaklanmıştı. 1.V.1577'de İstanbul'da üsküflerin yaldızlanması yasaklandı (BBA., DVN. 100). Müverrih Gelibolulu Âlî, yaldız işlerinde israf edilen altınların 200.000 - 300.000 altını bulduğunu söylüyordu. (Âlî, Nasihetü'l-Mülûk, Fatih yazmaları No: 3225, vrk. 133a). Simkeş tezgâhlarında tel çekilen gümüşler ve bunlarda kullanılan yalnız bunun çok üstündedir. Bu nedenle İstanbul, Bursa ve Selânik simkeşhâneleri kapatıldı. Sonraları İstanbul Simkeşhânesine izin verildiyse de diğerlerine izin verilmiyecektir (BBA. Mühimme 69, ferman 89, 3.5.1000 (M. 3.III.1592).

(45) Bursa kadı sicilleri No: 113 A, 15.7.989 (16.VIII.1591) tarihli ferman. Sikkelerin kenarlarından gümüş kesmek, buna akçe kırkıcılığı deniyordu, 1586 devaluasyonu sırasında büyük bir endüstri gibi çalışıyordu. Sarraflar, imaretleri, hanları dolaşıyor sağ ve ağır akçeleri 50 sini, 55 ini bir altına alıyor, kenarından kestikten sonra 70 ini bir altın hesabıyla yeniden sürüyorlardı (Bu sırada resmî kur 60 akçe bir altın ediyordu), BBA. Mühimme 28, ferman 7, yıl 1576. Saruhanlı tâcirler, Haleb'den yük yük kırkılmış akçe getirerek vilâyetlerinde sürüyorlardı. (BBA. Mühimme 40 ferman 581, Eylûl 1579).

(46) Bk. not 37. ayni yerde.

(47) Khalil Sahili (Halil Sahillioğlu): The Monetary sistem in the Arab countries under Ottomans (Arapça olarak), **Faculty of Arts Journal**, University of Jordan (Amman), Vol II, May 1971.

(48) Bk. Ayni yerde, BBA. Mühimme 27, ferman 377. Haleb Beglerbegisine yazılan 12.9.987 (16.XII.1575) tarihli ferman.

(49) Bağdad bütçesinde 1057 (1647) de meblağlar kâmil (riyal) guruşla gösterilmiştir. Ayni yıl Diyarbekir bütçesi ile 1643 Kıbrıs ve 1664 yılı Haleb bütçeleri Riyal guruşla tutulmuştu. Buna karşılık Basra (XVII. yüzyıl sonunda), Trablusuşam (1670 de), Şam (1672) de bütçeleri Esedî guruşla hesabediliyor ve gelir azlaları merkeze baştakilerden riyal ve sonrakilerden esedî guruş olarak gönderiliyordu.

(50) Özellikle Haleb, Şam, Mısır ve Diyarbakır bütçeleri pâre ile tutulur ve bunların karşılığı altun olarak hesabedilirdi. İrsaliye, yani merkeze gönderdikleri gelir fazlası altından oluşurdu. Altın tedavülde azalınca guruş gönderilmeğe başlandı.

(51) 1580'de Ohri'de kuyumcu Gorgi kalp akçe, altın ve guruş basıyordu BBA. Mühimme 39 ferman 68.

(52) J. - B. Tavernier: **Novelle relation de l'interieure du Serrail du Grand seigneur,** Paris 1675, sf. 49. ves.

(53) Halil Sahillioğlu: Fâtih'in son yıllarında bakır para basılması ve dağıtılması ile ilgili belgeler, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,** İstanbul, Sayı 6 (Mart 1968), sf. 72-75.

(54) 1604'te Galata'da esnafa «biri iki pul dördü bir akçe» hesabiyle bakır para (füls veya mankur) dağıtıldı. Bunların eskiden olduğu gibi ağırlıkları bir

dirhemdi. Akçe % 50 oranında ayarlandığından, bakır para da ayni oranda ayarlanmalıydı. Fakat bu ayarlama ağırlık üzerinden yapılmıyarak değer üzerinden yapıldı. Vaktiyle bir pul veya akçenin 1/8 değerindeki mankur, şimdi iki pul sayılarak akçenin 2/8 i veya 1/4 ü oldu. Hesapça akçe eski akçenin yarısı olduğu için o eski yarım akçenin edeceği 4 mankura denk oluyordu. Bununla bir akçe sekiz pul hesap alışkanlığı korunmuş oluyordu. Zira bu alışkanlığın bir asrı aşkın geçmişi vardı.

(55-56) **Silahdar Tarihi, II.** sf. 306; **Râşid Tarihi II.**, sf. 61.

(57-58) BBA. İbnülemin, Darphane Maden 96.

(59) BBA. Maliyeden Müdevvi 3427, Kuyud-ı Mühimmat Defteri sf. 323 ve 524.

(60) BBA. Mühimme 100 Ferman 453. Bu fermanda Ege ve Marmara denizi sahili iskeleleri kadıları, Fransızların Rumeli veya Anadolu yakasına kalp mankur sokmasına karşı uyarılmıştı. Fransız sefiri Castagnère de Chateauneuf 25.VIII.1690 tarihli mektubunda Sr. Fabre'in Marsilya'da bir gemiye mankur yüklediğini yazıyor. A.N. Aff. Etr. Bı. 381.

(61) Osmanlı Şerîfî altını ile Macar altını 270 sağ (360 çürük) akçe, Venedik altını (yalnız) 300 sağ (400 çürük) akçe ediyordu. Bundan sonra Osmanlı altını değişik adlarla ve değişik standartlarla çıkarılacak, fakat bunların orta Avrupa altınları modeline yakın olacaklardır.

(62) Zolota 1717'ye kadar 80, bu tarihten sonra da 90 akçeye tedavül ediyordu. Guruş ise hep 120 (sağ) akçedir. Bu itibarla zolota guruşun ünce 2/3 ve daha sonra 3/4 ünden ibaret bir sikke idi. 2/3 lük standart üzerine kesildiğinde bunun yarımlıkları da tedavüle çıkarılmıştı. Sülüs (1/3) deniyordu.

(63) A. N. Aff. Etr. Bı. 381 deki Fransız sefiri Castagnère de Chateauneuf'ün mektupları ile bunlara ek olarak gönderdiği İstanbul'da ticaret yapan fransızların bazı mutalâaları, «Copie de l'avis du Sr. David Maynard» bu bakımdan faydalıdır. Maynard Zolta (İselotte) nın Doğu'ya ihrac edilen mağşuş bir alman sikkesi olduğunu söylüyor.

(64) BBA. Maliyeden Müdevver 3419, Kuyud-ı Mühimmât Defteri sf. 515.

(65) BBA. Mühimme 110, sf. 94-95 teki 1108 yılı sonunda (M. 1701 Mayıs ortaları) Mısır'a gönderilen ferman bu gibi durumu yansıtan örnekden biridir.

(66) BBA. Maliyeden Müdevver 3462, Kuyud-ı Berevât defteri sf. 131.

(67) Hollanda ve İngiltere'nin kalp arslanlı guruşlarla daha iyi koşullarla Yakın Doğu'da ticaret yaparken Fransa 1685'te, Fransa dışında bazı yerlerde kalp Sequin (Doğu'da Yaldız diye bilinen Venedik duka'sı) basıyor ve töhmeti Venedik'e atıyordu. (A.N. Affr. Etr. Bııı. 235, Proposition du débit .. des sequins qui se battent à la Monnoye d'Orange) Bu altınlar **Silhdar Tarihi'**ne göre İstanbul'da «İbrahim Çelebi» adı ile anılıyordu. Fakat 1696 de bizzat Venedik'in bastırıp Yakın Doğu'ya sürdüğü altınlar «Rouspi» gibi anlamlı bir adla anılıyordu (A.N., Aff. Etr. Bı. 1046, vrk. 348. 11.III.1696 tarihli mektup).

TABLO: 1

Fatih zamanında yeni hazineye (Hızane-i Cedîde) taşınan meblağları Mehmet Paşa marifetiyle yapılan sayım.

Altın mevcudu	Sayısı	Kuru	Değeri Akçe	Yüzde oranları a	b	c
Efrenciyye	1 600 000	46	73.600 000	70.40	69.31	21.22
Eşrefiyye	340 000	42	14 280 000	13.66	14.73	4.11
Engürüsiyye	70 000	42	2 940 000	2.81	3.03	0.84
Sultaniyye	50 000	46	6 900 000	6.60	6.49	1.90
Hasene-o haşt (?) 144 pâre her pâresi 1 300 sikke	148 200	46	6 817 200	6.51	6.42	1.96
Toplam	**2 308 200**		**194 537 200**	**99.98**	**99.98**	**30.14**
Gümüş sikkeler Muhammed - Hânî .. büzürk	163 983	10	1 639 830			0.47
Akçe-i Küçük (İst. kulesinde)			240 650 000			69.38
Genel Toplam			**346 827 030**			**99.96**

Not yüzde oranları sütunları : **a) Hazine mevcudundaki altın sikke değerlerinin Hazinedeki altın toplam değerine oranı**

b) Hazinedeki her çeşit altının hazine altın mevcuduna oranı (sayı bakımından)

c) Hazine toplam değeri içinde her çeşit paranın oranı (değer üzerinden)

Bak. ekte belge (foto) ve traskripsyonu.

Topkapı Sarayı Arşivi, D. 9713.

Topkapı Sarayı Arşivi D. 9 813

Mevcûdât-ı Hızâne-i Âmire ammerehallahu Teâlâ ilâ Yevmi'd-din ki be-marifet-i Mehmed Paşa der Hızâne-i Cedîde nihâde şüd.

Hasenât, Küphâ :

1)	Hasene-i Efrenciyye	on altı küp fî yüzer bin on altı kerre yüz bin	1 600 000
2)	Hasene-i Eşrefiyye	üç küp fî yüzer bin, üç yüz bin	300 000
3)	Hasene-i **Sultânî**	bir küp, yüz bin	100 000
4)	Hasene-i **Eşrefiyye** ve **Engürüsiyye**, bir küp		
	Eşrefiyye	otuz bin	30 000
	Engürüsiyye	yitmiş bin	70 000

Ceman, yigirmi bir küp fî yüzer bin, yigirmi bir kere yüz bin 2 100 000

Varilhâ :

1)	Hasene-i **Sultânî**	beş varil fî onar bin, elli bin sikke	50 000
2)	Hasene-i **Eşrefiyye**	bir varil, on bin sikke	10 000

Ceman, altı varil fî onar bin, altmış bin sikke **60 000**

Hasene-i **Haşt** (?) der enderûn-ı sandık, yüz bin on dört pâre her pâresi bin üç yüz sikke, yüz kırk sekiz bin iki yüz sikke 148 200

Bu zikrolan hasenât, mecmuisi aşağa hazinede konılmışdır.

(Gümüş Paralar)

1) Muhammed Hânî-i azze nasruhu büzürk, yüz altmış üç bin dokuz yüz seksen akçe. Otuz iki varil fî beşer bin, yüz altmış bin 160 000
Der varil-i diğer üç bin dokuz yüz seksen üç 3 983

2) Sandık-ı cevâhir ki tafsîleş-râ der defter-i mufassal nebişte est, kıt'a 1
Bu zikrolan cevher sanduğı ve Muhammed-hânî ve bâkı hâssa altun ve gümüş avdanlığı orta hazineye konılmışdır.

Mevcûd der Hazâne-i Kule-i İstanbul

1)	**Akçe-i küçük**	dört bin sekiz yüz on üç varil fi'l-asl bin varil	1 000 varil
		Ez-ziyyâde an hâmisi aşer Cümâdelâhar sene 881 (5.X.1476), üç bin sekiz yüz on üç varil	3 813 »

(Bk. Tablo 1)

TABLO: 2

XV. Yüzyılın sonunda ve XVI. yüzyılın başında Bursa Tereke Defterlerine göre tedavülde bulunan altın ve gümüş paraların nisbî oranları (Nakit para bulunan tereke sayısı bakımından)

					Altın ve gümüşlü tereke-lerin nisbî oranları				Terekelerde bulunan altınların Altın paraların çeşit bakımından dağılışı							
									Sultanî		Eşrefiyye		Efrenciyye		Engürüsiyye	
Sicil No :	Tarih	Tereke Sayısı	Para Bulunan Terekeler	%	Gümüş bulunan Aded	%	Altın bulunanı Aded	%	Tereke Sayısı	%	Tereke Sayısı	%	Tereke Sayısı	%	Tereke Sayısı	%
1 A	1462. III — 1462.XII	164	66	40.24	64	39.24	8	4.87	—	—	—	—	8	4.87	—	—
2 A	1467.VIII — 1467. X	395	124	31.38	121	30.63	10	2.53	—	—	—	—	10	2.53	—	—
6 A	1487. V — 1488.XII	450	154	34.22	145	32.22	31	6.88	2	0.44	27	6.60	23	5.11	—	—
12 A	1497. III — 1499. V	745	217	29.12	208	27.91	29	4.16	—	—	19	2.55	26	3.48	—	—
13 A	1499. X — 1500. VI	250	53	21.20	48	19.20	23	9.20	2	0.80	15	6.00	20	8.00	3	1.20
165 A	1501. X — 1503. X						85		3		42		36		4	
31 A	1510. I — 1512. II	210	38	18.09	21	10.00	26	12.38	—	—	25	11.90	3	1.42	4	1.90
22 A	1513.VIII — 1513. IX	286	78	27.27	67	23.42	43	15.43	3	1.05	40	13.98	16	5.59	2	0.69

TAELO: 3

XV. yüzyılın sonunda ve XVI. yüzyılın başında Bursa Tereke Defterlerine göre tedavülde altın ve gümüş para çeşitlerinin nisbî önemleri (Terekelerdeki paraların toplam değeri üzerinden)

Sicil No :	Her sicildeki para çeşitlerinin toplam değeri	Toplam bakımından: Akçeler Miktarı	%	Altınlar Değeri (Akçe)	%	Genel toplam içinde altın paraların önemi: Sultanî Miktarı	Değeri (Akçe)	%	Eşrefiyye Miktarı	Değeri (Akçe)	%	Efrenciyye Miktarı	Değeri (Akçe)	%	Engürüsiyye Miktarı	Değeri (Akçe)	%	Altın sikkelerin altın sayısına oranı: Sul.	Eşr.	Efr.	Eng.
1 A	360 906	337 083	93.4	23 823	6.6	—	—	—	—	—	—	584	23 823	6.6	—	—	—	—	—	100.0	—
2 A	179 724	176 531	98.4	3 893	1.6	—	—	—	—	—	—	91	3 893	1.6	—	—	—	—	—	100.0	—
6 A	639 588	421 355	65.9	217 157	34.1	4	194	0.1	3 176	149 367	23.4	1 386	67 594	10.6	—	—	—	0.1	68.8	31.1	—
12 A	1 451 773	646 786	44.6	804 987	55.4	—	—	—	4 795	249 252	17.2	10 300	555 735	38.3	—	—	—	—	31.0	69.0	—
13 A	198 044	104 113	52.6	93 799	47.4	163	8 802	4.4	399	20 718	10.5	1 151	61 887	31.2	46	2 392	1.2	9.4	21.1	66.0	2.5
165 A	—	—	—	821 954		709	37 617		9 636	483 275		4 936	279 684		405	21 372		4.6	58.8	34.0	2.6
31 A	74 548	28 164	37.8	46 260	62.2	—	—	—	816	38 808	52.1	120	6 695	9.0	17	717	1.0	—	83.9	14.5	1.6
22 A	463 948	223 911	48.3	240 065	51.7	28	1 490	0.3	3 805	217 089	46.8	391	21 380	4.6	2	106	0.0	0.6	90.4	8.9	0.1

TABLO: 4

II. Bayezid zamanında iki defa yapılan iç hazine sayımı

Sikkeler	İlk sayım	%	İkinci sayım	%
Sultânî	556 000	29.54	496 900	26.39
Efrencî	1 246 880	66.22	1 305 900	69.35
Eşrefî	80 000	4.24	80 000	4.24
Toplam	**1 288 880**	**100.00**	**1 882 800**	**99.98**

TABLO: 4a

Yavuz Selim'in 6.1.1518'de yapılan iç hazine sayımı

Gümüş sikkeler	Sayı	Akçe	% a	% b
Osmanî akçe	9 880 325	9 880 325		7.31
Halebî akçe (pâredir)	19 119 850	38 239 700		28.30
Gümüş sultaniye	10 000	100 000		0.07
Mekke akçesi	113 875	113 875		0.08
Gümüş külçe (Dirhem)	5 885	23 540		0.01
Altın sikkeler	**1 582 336**	**86 747 621**		**64.21**
1. Sultaniyye	120 325	6 782 875	7.82	5.02
2. Efrenciyye	1 180 496	64 927 280	74 85	48.05
3. Engürüsiyye	98 563	5 125 276	5.90	3.79
4. Eşrefiyye (Mısır altını)	160 000	8 000 000	9.22	5.92
5. Mağribî eşrefiyye	115	5 750	0.006	0.004
6. Eşrefiyye-i Mekke	8 175	408 850	0.47	0.30
7. Pâre-i eşrefiyye	11 233	561 650	0.65	0.41
8. Takyanos (Antik altın ?)	75	4 500	0.005	0.003
9. Akçe-i zer	532	10 560	0.01	0.007
10. Pâre-i zer	23 022	920 880	1.06	0.68
Genel Toplam		**135 105 061**	**99.99**	**99.98**

a) Her çeşit altının hazine altın mevcudunda oranı.

b) Her çeşit paranın toplam hazine değerine oranı.

TABLO: 5

990 - 991 (1582 - 83) yıl bütçesine göre hazineye giren çeşitli paralar ve ertesi yıla devreden kısımları ile bunların mevcut bakiyyeye ve hazine girişlerine olan oranları

Gelir			313 744 645	Bakiye		36 165 890
1) Akçe		182 746 348	% 58.25		18 953 015	% 52.41
2) Altın Paralar	1 090 352 aded	64 361 561	20.51	235 281	13 870 234	38.35
1. Sultaniye ve Efr.	1 074 159 »	63 440 916	20.22	229 919	13 565 221	37.51
2. Sakız	300	17 000	0.00	300	17 000	0.05
3. Engürüsiye	15 056	858 192	0.27	5 040	287 280	0.79
4. Nâkıs	794	43 670	0.02	—	—	—
5. Korona ve Tarablus	21	1 050	0.00	—	—	—
6. Selimî	1	35	0.00	1	35	0.00
7. Nısıf	1	29	0.00	1	29	0.00
8. Hasene-i Nukre (1/4 ?)	20	269	0.00	20	269	0.00
3) Gümüş, Altın külçe, Guruş ve şahiler		61 724 239	19.67		3 342 641	9.24
1. Altın külçe	(11.535 gram)	172 335	0.05	(1 468,5 gram)	32 426	0.09
2. Gümüş külçe	(82.754 gram)	121 194	0.04	(418 gram)	612	0.00
3. Guruş	196 166 aded	7 693 453	2.45	66 869 aded	2 607 891	7.21
a) 706 aded X 55 akçe						
b) 430 X 48						
c) 3 635 X 44						
d) 13 168 X 40						
e) 178 220 X 39						
4. Şâhî	7 663 712	53 669 752	17.11	90 601 X 7	634 207	1.75
a) 7 616 175 X 7						
b) 47 537 X 7.5						
5. Haleb pâresi	459	688	0.000	459	688	0.00
6. Penz (küçük)	102 778 X 0.5	51 389	0.02	102 778	51 389	0.17
» (büyük)	7 830 X 1.5	11 745		7 830	11 745	
7. Zincir, gem ...		3 683	0.00		3 683	0.00
4) Tefavüt-i hasene ve guruş ..		4 912 497	1.57			

TABLO: 6

1101 - 1105, 1110 (1689 - 1694, 1698) de Hazineye giren meblağlar.

I. Hazineye giren çeşitli paralar.
II. Bunların akçe olarak değerleri.
III. Bunların yıllık toplamı içinde yüzde, oranları.

Yıl (Hicri)	Efrenciyye	Mamul Hasene	Esedi Guruş	Zolota	Pâre	Akçe	Mankur	Toplam
				I				
1101	214 345	119 715	138 593,5	—	37 179 365	90 000	146 010 396	—
1102	270 227	274 792	262 812	—	64 353 867	9 552 700	192 408 621	—
1103	281 984	288 874	185 413	266 731,5	10 853 077	7 371 723	141 946	—
1104	53 555	192 300	107 859,5	89 037	3 329 726	176	—	—
1105	144 309	506 900	461 834,5	44 626,5	6 600 204	389	—	—
1110	7 400F	202 142EC	844 319,5A	1 418 895,5	4 068 710	691	—	—
	56M	211 177M						
				II				
1101	64 303 500	32 323 050	16 631 220	—	111 538 095	90 000	146 010 396	370 896 261
1102	81 068 100	74 193 840	31 537 440	—	193 061 601	9 552 700	192 408 621	581 822 302
1103	112 793 600	103 994 640	29 669 280	28 451 440	43 412 308	7 371 723	141 946	325 834 937
1104	21 422 000	69 228 000	17 257 520	9 497 280	13 318 904	176	—	130 723 880
1105	57 723 600	182 484 000	73 893 520	4 760 240	24 400 816	389	—	343 262 565
1110	2 960 000	80 856 800	135 091 120	151 348 880	16 274 840	60 024	—	462 635 444
	20 160	76 023 720						
				III				
1101	17,37	8,71	4,48	—	30,17	0,03	39,37	100,00
1102	13,93	12,75	5,42	—	33,18	1,64	33,07	100,00
1103	34,62	31,92	9,11	8,73	13,32	2,26	0,04	100,00
1104	16,38	52,96	13,20	7,27	10,19	—	—	100,00
1105	16,81	53,16	21,52	1,38	7,11	—	—	100,00
1110	0,64	17,48	29,20	32,71	3,52	0,01	—	100,00
	0,004	16,43						

(Dikkat: 1103 rakamları üç aylık, 1110 yılı rakamları on aylıktır.)

TABLO: 7

Hazine giderleri 1101 - 1105 (1689 - 1694)

I. Tedavüldeki çeşitli paralar.
II. Hazinece yapılan ödemelerin akçe tutarı.
III. Bunların toplam içinde yüzde oranları.

Yıl (Hicri)	Efrenciyye	Mamul Hasene	Esedi Guruş	Zolota	Pâre	Akçe	Mankur	Toplam
				I				
1101	176 011	177 881	182 776,5	—	68 190 404	1 700 235	156 953 117	—
1102	259 649	279 992	276 662,5	—	16 558 360	58 490	171 014 199	—
1103	297 829	303 167	247 210,5	155 803,5	10 226 009	10 844 416	—	—
1104	43 741	82 523	55 535	21 967,5	1 779 599	6 484	—	—
1105	256 767	425 931	483 194	42 855,5	8 484 119	828	—	—
				II				
1101	52 803 300	48 027 870	21 933 180	—	204 761 212	1 700 235	156 953 117	486 178 914
1102	77 894 700	75 597 840	33 194 700	—	139 675 080	58 490	171 014 199	497 435 009
1103	119 131 600	109 140 120	39 353 680	16 619 040	40 904 036	10 844 416	—	336 191 892
1104	17 496 400	29 708 280	8 885 680	2 343 200	1 118 336	6 484	—	65 558 380
1105	102 706 800	153 335 160	77 311 040	4 571 280	33 936 476	828	—	371 861 584
				III				
1101	10,86	9,88	4,51	—	42,12	0,35	32,28	100,00
1102	15,66	15,20	6,67	—	28,08	0,01	34,38	100,00
1103	35,44	32,46	11,77	4,94	12,17	3,22	—	100,00
1104	26,69	45,32	13,55	3,57	10,86	0,01	—	100,00
1105	27,62	41,23	20,79	1,23	9,13	—	—	100,00

(Dikkat : 1104 yılı rakamları üç aylıktır.)

TABLO: 8

Akçenin ağırlığındaki değişmeler 1326 - 1340

Yıllar	100 Dirhemlik Akçe	Akçe Ağırlığı
1326	266	1.152
1431	260	1.181
1460	330	0.931
1480	400	0.768
1492	420	0.731
1565	450	0.681
1586	800	0.384
1600	950	0.323
1618	1 000	0.307
1624	1 000	0.307
1640	1 000	0.307
1659	1 250	0.257
1666	1 400	0.229
1685	1 250	0.257
1688	1 700	0.188
1696	1 900	0.169
1697	1 800	0.178
1699	2 300	0.139
1705	1 900	0.169
1740	—	0.180
		0.135

Pâre ağırlık ve ayarındaki değişmeler 1524 - 1740

Yıllar	Ayar %	100 Dirhemlik Pâre Miktarı	Brüt Ağırlığı Gr.	Pârede Gümüş Gr.
1524	84	400	1.224	1.050
1564	70	340	1.054	0.731
1685	70	240	0.769	0.539
1687	70	230	0.738	0.516
1696	70	220	0.705	0.491
1705	68	200	0.641	0.436
1720	60	181	0.580	0.349
1740	60	175	0.561	0.336

16. YÜZYILDA BATI VE GÜNEY SANCAKLARINDA BELİRLİ ARALIKLARLA KURULAN PAZARLAR (İÇEL, HAMİD, KARAHİSAR-I SAHİB, KÜTAHYA, AYDIN VE MENTEŞE)*

Suraiya Faroqhi**

(Türkçeye çeviren : Melek Eğilmez)

Sanayi öncesi toplumlara ilişkin kentleşme olgusu incelenirken, özellikle belirli aralıklarla kurulan pazarlardaki gezici firmalar ve dükkânlardaki satıcılar aracılığıyla yapılan ticaretin gelişmesine önem verilmektedir. Ekonomik gelişmenin belli bir aşamasında, kendiliğinden bir pazarlar hiyerarşisi kurulur. İthal edilen, şehirlerde üretilen ve daha küçük ölçekli pazarlardaki alıcılara sunulan özel ürünlerin seçiminin yapıldığı ve bu yerel pazarlardaki satıcılar tarafından ödenecek olan toptan fiyatların belirlendiği büyük ticarî merkezler oluşur. Böylece mallar, giderek daha küçük alanlara hizmet eden bir dizi ticarî merkez aracılığıyla aşağıya doğru kanalize edilir. Bu işlem, köylü bütçesine uygun olan malların seyyar satıcılar tarafından köy pazarlarına götürülmesine kadar devam eder.

Öte yandan, bölgesel olarak üretilen mallar, büyük kentlerdeki tüketicilere veya liman kasabalarındaki ihracatçı tüccarlara ulaşıncaya kadar ters yönde bir yol izler. Gelişmiş bir idarî yapıya sahip olan devletler genellikle, pazarlar hiyerarşisinden ayrı olarak, başkentten kaza düzeyine doğru, bir idarî merkezler hiyerarşisi oluştururlar. Bir kasabanın pazar hiyerarşisi içindeki durumu, onun idarî statüsünü etkileyebilir veya idarî statüsü pazar faaliyetleri üzerinde etki yapabilir. Fakat bu iki hiyerarşi kesinlikle birbirlerinden ayrıdır. Öyle ki, belirli dönemlerde önemli ti-

(*) Bu makale İngilizce olarak **Journal of the Economic and Social History of the** ~~makale İngilizce olarak **Journal of the Economic and Social History ot the**~~ **Orient,** XXVV, 1 (1979), s. 32 - 80'da çıkmıştır. Bu dergiden izin alarak burada Türkçe olarak yayınlanıyor. Bn. Melek Eğilmez'e değerli yardımından dolayı içten teşekkür ederim.

(**) Y. Prof. Dr., Beşeri İlimler Bölümü, Fen Edebiyat Fakültesi, O.D.T.Ü.

Harita : 1
KÜTAHYA, KARAHİSAR-I SAHİB MENTEŞE, HAMİD VE AYDIN SANCAKLARINDA EN ÖNEMLİ KASABA VE PAZARLAR
— Pazar
— 400'den fazla vergi veren nüfusa sahip olan yerleşme
— 1000'den fazla vergi veren nüfusa sahip olan yerleşme
— Bugün bilinmiyor

caret merkezlerinin hiçbir idarî etkinliği olmayabilir veya idarî merkezler, yakındaki idarî öneme sahip olmayan bir kasabaya ticarî olarak bağımlı olabilir. Bu çalışmada esas ağırlık pazarlara verilmiştir; fakat yukarıda belirtilen ilişkiler nedeniyle, belirli bir bölgede idarî etkinliğin varlığı veya yokluğu, ticarî yerleşmelerin tiplerinin saptanmasında önemli bir öge olarak kabul edilmiştir(1).

Kabaca güneybatı Anadolu olarak adlandırılabilen bölgenin yanısıra, orta ve güney Anadolu'nun buna yakın olan bölgeleri bizim ilgi alanımızı oluşturmaktadır. Osmanlılar döneminde ülkenin bu bölümünde İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib (şimdiki Afyon ili çevresindeki alan), Kütahya, Aydın, Menteşe sancakları bulun-

maktaydı[2]. İçel hariç diğerleri Anadolu vilayetine bağlı idi. Anadolu vilayeti, Anadolu'nun batı ve 'orta batı' bölümünü kapsamaktaydı ve merkezi Kütahya idi. İçel, 1571'de Kıbrıs'ın fethedilmesiyle Kıbrıs vilayetine bağlanıncaya kadar, Karaman'ın bir sancağıydı.

Amacımız Anadolu yarımadasının güneybatı bölümünün tümüyle kapsanması olduğu halde, kaynaklardaki boşluklar buna olanak tanımıyor. Elimizde Antalya çevresini kapsayan Teke sancağı hakkında, diğer alanlarla karşılaştırma yapmaya elverişli bilgi sağlayacak bir kaynak yoktur[3]. Öte yandan Akşehir, Aksaray, Niğde, Beyşehir, Kırşehir, Kayseri, Konya sancaklarını kapsayan Karaman'dan[4] çeşitli tahrirlerde söz edilmektedir. Fakat kanunnamede belirlenen idarî uygulamaya göre bu bölgede köylerden ticarî vergi toplanmadığı için[5], en alt - düzeydeki ticarî yapı konusunda çok az şey bilinmektedir.

Başvurulan temel kaynaklar tahrir denilen vergi defterleridir[6]. Olanak elverdiğince üç değişik dönemi karşılaştırmaya çalıştık: 15. yüzyılın son yılları ve 16. yüzyılın ilk yıllarını kapsayan II. Bayezid devri, Kanunî Süleyman devri (1520 - 1566) ve 1570 - 1590 yılları arasındaki dönem. Vergi defterlerinin bütün sancaklarda aynı zamanda tutulmaması nedeniyle bazı farklılıkların ortaya çıkması önlenemiyor: Karahisar-ı Sahib için faydalanılabilecek nitelikte yalnızca iki tahrir var. Bunlardan birisi 935/1528 - 29, diğeri ise 980/1542 - 43 tarihli[7]. Menteşe hakkında var olan muhtemelen en eski tahririn tarihi yok[8]. İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi arşivcileri bu tahririn II. Bayezid döneminde yazılmış olduğunu varsaymışlar. II. Bayezid tahririni izleyen tahrir 1517 tarihini taşıdığından, bu kaynağın 970/62 - 63 tarihini taşıyan daha yeni bir kayıtla karşılaştırılması gerekir. Bu yeni kayıt, Kanunî döneminin en son yıllarına ilişkin olup, 991/1583 yılında hazırlanan ve elde bulunan en son metine, yazılış tarihi olarak oldukça yakındır[9]. Fakat incelenen örneklerin tümü için bu tür tamamlayıcı tahrirler bulmak mümkün değil. Aynı zamanda, elde bulunan kayıtların tümü ilgili olduğu bütün bölgeyi kapsamıyor. Çeşitli idarî engeller, elyazmalarının bir bölümünün yok olması ve diğer benzer nedenlerden dolayı, elde bulunan belgelerde belirli bölgelere ilişkin bilgiler bulunmayabiliyor.

Tahrirlerdeki pazar vergilerine ilişkin rakamların değerlendirilmesi, kayıtlarda bir tımar sahibine ödenen vergilerin birbirine eklenerek toplam içinde tek bir kalem olarak gösterilmiş olması nedeniyle son derece güç olmaktadır[10]. Bir pazar vergi-

sine ait kaydın, o verginin salındığı bölgede değil, başka bir köyde hattâ idarî bölümde kaydedilmiş olması oldukça sık rastlanan bir olay[11]. Bu sorunlar, kasabaları, alt-düzeydeki pazarlardan daha fazla etkilemektedir. Çünkü köylerden alınan pazar vergilerinin miktarı genellikle azdır ve çok seyrek olarak ayrıca değerlendirilir. Öte yandan tahrirlerin, belirli aralıklarla kurulan bütün pazarları kapsayıp kapsamadığını da bilmiyoruz; büyük bir olasılıkla kaydedilmemiş ticarî mübadele alanları da vardır. Ancak tımar sahipleri genellikle bölgelerinde bulunan gelir kaynaklarının hiçbirini kaçırmak istemediklerine göre, tahrirlerde bulunmayan pazarlar herhalde çoğu zaman, yapılan iş açısından çok önemsiz, yola çok uzak veya vergilendirmeye değmeyecek kadar aralıklı idi.

İdarî bir merkez oluşturan yerlerdeki pazarlarla, böyle bir işlevi olmayan yerlerdeki pazarlar arasında bir ayırım yaparken farklı sorunlar ortaya çıkmaktadır. Herşeyden önce Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî terimleri, örneğin Çin ve Japonya'da kullanılanlardan daha az belirgindir[12]: 15. yüzyılda vilayet terimi, Anadolu veya Rumeli (Balkan ülkelerinin tümü) gibi son derece geniş birimler veya 20-50 köyden oluşan küçük birimler için kullanılmaktaydı[13]. Oysa «sancak» açık bir terimken (bazı bölgelerin sınırları sık sık değiştiği halde), «kaza-nahiye» gibi alt-düzeydeki birimleri tanımlamak genellikle zordu. İmparatorluk çapına yayılan belirgin bir hiyerarşi ancak 19. yüzyılda oluşturulabildi[14]. Bazı bölgelerde, daha 16. yüzyılda bile böyle bir hiyerarşi var olduğu halde; diğer bazılarında aynı birim bazan «kaza», bazan da «nahiye» olarak geçiyor. Hatta kimi sancaklarda sadece nahiye varken, başka yerlerde sancakların yalnızca kazalara ayrılmış olduğunu görüyoruz.

Bunun sonucu olarak, çeşitli birimlerin idarî merkezlerinin belirlenmesi de güçleşiyor. Bu durum özellikle, içinde kentsel veya yarı-kentsel alan bulunmayan nahiyeler için söz konusudur. Birime adını veren yerleşme bölgesinin nahiye merkezi olarak kabul edilmesi akla yatkın gibi gözükmektedir. Fakat pekçok nahiyede böyle bir yerleşme belirlenememektedir. Genellikle nahiye merkezi olarak açıkça belirlenen yer aynı zamanda, bölgedeki nüfus açısından kalabalık yerleşme alanıdır. Fakat yine de birçok ayrıcalıklar vardır. Kısacası, pek çok durumda, en azından küçük nahiyeler söz konusu olduğu zaman, nahiye merkezinin herhangi bir biçimde diğer yerleşimlerden ayırdedilebileceği şüphelidir.

İdarî yönetmeliklere göre kazanın merkezî bir yerinde kadılık makamı bulunacaktır. Kadı, kendi adına nahiyeleri ziyaret etmek için bir naip görevlendirme hakkına sahiptir[15]. Çeşitli fermanlarda yasaklanmış olmasına rağmen[16], naiblerin birçoğu görevlerini iltizam olarak almış ve bazan da kadının kendisinden daha uzun bir süre bu bölgelerde kalmışlardır. Bu durum ise, kadıların bölgesel etkinliklerinin azalmasına yol açmıştır.

Vergi kayıtlarına göre pazar, bac-ı pazar denilen satış vergisinin toplandığı yerdir[17]. Aşıkpaşazade, bu verginin konmasıyla ilgili olarak : Osmanlı beyliğinin güçlenmesinde pazarların önemine dikkati çekerek, pazar vergisi kurumunun Orhan Gazi'ye danışmanları tarafından nasıl büyük çabalar sonunda kabul ettirilebildiğini anlatır[18]. Bac-ı pazarla birlikte, ihtisabiye denilen bir vergi daha vardı. Bu, muhtesip denilen ve pazar yerinde asayişi sağlayan bir kişi tarafından toplanırdı. Bu kişiler bazen görevlerini iltizam olarak üstlenirler ve belli vergilerin toplanmasını sağlarlardı[19]. Aynı dönemde resm-i keyl denilen bir vergiye daha rastlıyoruz[20]

Çok sık olmamakla birlikte bazı pazarlarda satıcı sergilerinden alınan ve resm-i sergi denilen bir vergi ve özellikle daha büyük yerlerde kapan veya resmî ağırlık ölçüleri ile ilgili olarak toplanan vergiler bulunmaktadır[21]. Bir pazar yerinin varlığının kanıtlanmasında bac-ı pazar ve ihtisabiye en büyük önemi taşıyor.

Kısaca söylemek gerekirse, bir pazardan bac-ı pazar olarak alınan verginin, burada yapılan ticaretin değeri ile orantılı olması gerekmektedir. Yine de karanlık kalan bazı noktalar vardır. Çünkü Menteşe ve Karahisar-ı Sahib bölgeleri için kanunnameler mevcut değil. Hamid ve Kütahya için hazırlanan kanunnameler pazar vergileri konusunda hiçbirşey söylemiyor[22]. Bu nedenle yalnızca Aydın ve İçel sancaklarında çeşitli ürünlere ilişkin vergi oranlarını gösteren bilgilerle sınırlı kalıyoruz[23]. Bu koşullar altında, ancak tek bir sancaktaki çeşitli pazarlar arasında karşılaştırma yapılabilir. Hatta böyle bir durumda bile, bir pazar için değişik zamanlarda belirlenen vergi hasılatları arasında karşılaştırma yapmak oldukça güçtür : Osmanlı gümüş sikkesinin belirli zamanlarda önemli ölçüde değer kaybettiği bilindiği halde[24], Hazinenin kayıplarını önleyebilmek için vergi oranlarını yükseltmek gibi bir girişimde bulunup bulunmadığından emin değiliz.

Pazarların neden ortaya çıktığı açıklanırken bir çok ögenin hesaba katılması gerekir. Geleneksel tarım koşulları altında, köy-

lülerin satın alma gücü oldukça düşük olduğuna göre, bunların tüketim mallarına olan taleplerini en önemli öge olarak kabul etmek akla yatkın gelmemektedir[25]. Daha çok, yönetici grubun çıkarları söz konusu olmaktadır. 16. yüzyılda yönetici grup, pazarların yerlerini ve buralarda yapılacak ticaretin miktarını belirleyen merkezi idare ve onun hizmetlileri anlamına gelmektedir. Rozman'ın aynen eski Çin ve Japonya örneklerinde gözlediği gibi[26], pazarların köyde oturup ücretlerini aynî olarak alan resmî görevlilere hizmet etmesi gerekmektedir. En kalabalık grup olarak, süvari hizmeti görmekle yükümlü olan tımar sahiplerini bu rolde düşünmek gerekmektedir. Kanunnamelerde, ödedikleri tahılı en yakın pazara taşımanın da köylülerin görevleri arasında bulunduğu belirtilmiştir. Bazı sancakların kanunnameleri, köylülerden bir günlük yolculuktan fazlasının talep edilemiyeceğini, veya sipahinin en yakın pazar yerine başka bir pazara ücretsiz taşıma talebinde bulunamıyacağını belirlemiştir[27].

Pazarların niteliği konusunda yukarıdaki varsayım doğru ise, yakın kasabalardan veya başkentten gelen tahıl tüccarlarının küçük ölçekli pazarlara bile ulaştıkları varsayılabilir. Aksi halde sipahiler veya satıcı olan köylüler, alıcısız kalacaklardır. Oysa biz İstanbul'daki tüccarların satın aldıkları tahılı başkente taşıyabilmek için özel belgeye sahip olduklarını biliyoruz[28]. Üstelik merkezî idarenin, başkentte oturan kalabalık nüfus kitlesinin gereksinmelerini garanti altına almaya çalıştığı pekçok belgede, alıcılar arasında bir rekabetin var olduğu görülmektedir. Ayrıca bazı köylüler muhtemelen sebze, meyve, yumurta ve benzeri ürünler satmaktadırlar; bu tür ticarete özellikle üzüm yetiştirilen bölgelerde daha sık rastlanmaktadır. Belirli aralıklarla kurulan pazarlara katılan satıcıların geçmişi hakkında bilgi edinmek çok yararlı olabilirdi. Fakat mevcut olan belgelerde bu konuya ilişkin bilgi bulmak olası değil.

Pazarların her birinde en azından aşağıda sayacağımız özelliklerin mevcut olduğu varsayılabilir. Mahalli tarımsal geçimlik üretimden aynî olarak vergi toplanmaktadır. Resmî görevliler ve bunların hizmetlileri tarafından toplandığı yerde veya merkezde tüketilmeyen vergi ürünlerinden arta kalanlar satışa sunulmaktadır. Köylüler ayrıca nakdî olarak da vergi ödemektedir. Köylüler gereken parayı sağlayabilmek amacıyla ürünlerinin bir kısmını satmaktadırlar[29]. Buna ek olarak, daha büyükçe topraklara sahip olanlar satabilecek daha fazla çiftlik ürününe sahiptirler. Bu da onların bahçe, bağ, çiftlik hayvanı ve hatta köle alma

olanaklarını arttırmaktadır[30]. Hatta bu kişiler, bölgesel pazarların gelişmesine yol açan, faizle para verme ve küçük çapta mültezimlik gibi işlevler de üstlenirler. Nakdî vergilerin bir bölümünün mahalli olarak harcanması da bölgesel pazarların gelişmesine yardımcı olur.

Geçimlik - olmayan ürünlerin ağırlık taşıdığı bazı bölgelerde, ikinci bir grup öge de hesaba katılmalıdır. Geçimlik olmayan ürünlerin en önemlilerinden birisi pirinçtir. Pirinç genellikle, yasal olarak köylü olmayan kişiler tarafından üretilmektedir. Bu üreticiler normal vergilendirmenin dışında bırakılırken, merkezî idare de ürünün büyük bir bölümüne el koymaktadır[31]. Diğer bir örnek, normal köylülerin yaptığı pamuk ekimidir. Pamuk Akdeniz kıyılarında olduğu gibi, iklim koşullarının uygun olduğu yerlerde belirli miktarlarda yetiştirilmektedir[32]. Anadolu'nun kuzeybatı ucunda bazı büyük toprak sahipleri tarafından, İstanbul kentinin gıda ve diğer mallar için yarattığı talepten kâr sağlamak amacıyla, çiftlikler kurulmuştur[33].

Bu durumda geçimlik olmayan ürünün önemli bir bölümü merkezî otorite tarafından toplanmakta ve büyük bir olasılıkla stokların önemli bir bölümü merkezî idarenin hizmetleri ve dinsel kuruluşlar arasında bölüşülmektedir[34]. Fakat yine de bir miktar ürün, doğrudan veya dolaylı olarak pazara akmaktadır. Yalnız bu pazarlar genellikle ürünün yetiştirildiği yörede bulunmayıp, İstanbul veya devletin vergilerini toplayanların bulunduğu yerlerdeki pazarlardır.

Köylülerin mahallî idarî görevlilere geçimlik olmayan ürünlerden ödediği vergiler, pazarı, geçimlik tarımdan alınan vergilerle aynı biçimde etkilemektedir. Köylüler ve daha büyükçe topraklara sahip olanlar geçimlik olmayan ürünlerini pazarda satmaktadırlar. Köylüler için yalnızca bölgesel bir pazar söz konusu olduğu halde, büyük toprak sahipleri daha fazla malî olanak ve gelişmiş örgütsel ağlar aracılığıyla, daha uzak bölgelerdeki önemli merkezlere ulaşabilmektedirler. Buna ek olarak hammadde özelliği taşıyan ürünler, belirli bir sayıda kırsal zanaatkârın ortaya çıkmasına yol açmaktadır : bu olguya hem Karadeniz kıyısındaki Amasya dolaylarında hem de Akdeniz kıyısında Anamur ile Silifke arasındaki bölgede rastlanmaktadır[35]. Bu zanaatkârların ürünleri hem yöresel hem de daha uzak yerlerdeki pazarlarda satılırken, tarım dışı kırsal istihdamın varlığı yöresel pazarların gelişimini hızlandırmıştır.

Pazarlama konusunda diğer bir olasılık, göçebelerle yerleşik köylülerin ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Fakat ne yazık ki elimizde, incelemekte olduğumuz dönem boyunca büyük ve küçük göçebe toplulukların yaptıkları periyodik göçlere ilişkin yeterli bilgi yoktur(36). Elde bulunan kaynaklarda, bu göçler sırasında izlenen yollar konusunda anlaşmazlık ve hatta çatışmalar göze çarpmaktadır. Fakat kaynaklar aynı zamanda, ticarî mübadele için geniş olanakların varolduğunu göstermektedir. Bu durum özellikle, saman ve hayvan yemi üretimi üzerindeki kısıtlamalardan dolayı yerleşik köylülerin besleyebilecekleri hayvan sayısı ters yönde etkilenince söz konusu olmaktadır. Özellikle yaylalar ticari mübadele için uygun yerlerdir. Bu yaylalar genellikle birçok köy ve kabile arasında paylaşılmakta ve yaz mevsimi boyunca buralarda özel pazar yerleri kurulmaktadır. Bugün bile, Anadolu'nun uzak bölgelerinde bu türr pazarlar hâlâ devam etmektedir(36a).

Ordunun geçtiği yol ve kervan yollarında (özellikle İstanbul'dan Halep'e giden büyük diagonal yol ve Ankara, Amasya ve Tokat'tan geçerek Erzurum'a giden kuzey yolda) özel bir durum ortaya çıkmaktaydı(37). Deniz ulaşımı açısından pek çok küçük iskele de yine bu gruba girmekteydi(38): fiziksel bir engelin ulaşımı yavaşlattığı veya taşıma araçlarında bir değişiklik yapılması gerektiği durumlarda, dahili bir gümrük duvarı kolayca uygulanabilmekteydi. Mallar ve tüccarlar böyle yerlerde beklerken kolaylıkla bir miktar ticaret yapılabilmekteydi. Bu durum sonuçta tam gelişmiş bir pazarın kurulmasına yol açabiliyordu.

Bazı durumlarda, merkezî idarenin kendisi kasabalar kuruyor ve böylece ticarî mübadele olanaklarını arttırıyordu. Genellikle güdülen amaç eşkiyalığın önlenmesi idi. Fakat bunun yanında, tahılın, pazarlama olanakları bulunan bir yerde sefer halindeki ordulara dağıtılması da kolaylaşıyordu. Bu durumun bir örneği Konya ile Ulukışla arasında kurulmuş olan Karapınar - Sultaniye'dir(39). II. Selim ve onun saray mimarı Mimar Sinan tarafından yeni bir kasabanın çekirdeğini oluşturmak amacıyla burada bir cami, han, hamam ve çarşı kurulmuştur. Kaynaklarda bir pazardan söz edilmemektedir. Fakat böyle bir kurumun da var olduğu akla yatkın gelmektedir.

Diğer bazı durumlarda, kaleler ve kervansaraylar bir pazarın kurulmasını gerektirmekteydi. Mühimme defterlerinde Anamur dışındaki Mamuriye Kalesi yakınında(40) böyle bir pazarın kurulmasına ilişkin bir fermana rastlıyoruz. İçel vergi defterle-

rinde de 'Sultan Alaâddin Kervansarayı dışında'ki bir pazardan söz edilmektedir[41]. Burada özel önemi olan konu, Akdeniz sahili boyundaki kalelerde eski askerlerin yaşamakta olduğudur. Bu askerlerin görevi, diğer aileler yaylalara çıktığı zaman bile kalelerde kalmaktı[42]. Devamlı nüfusun belli bir düzeye ulaşması halinde bir pazarın bütün sene boyunca sürebilmesi mümkün olabilirdi.

Mühimme defterlerindeki kayıtlar merkezî hükümetin, pazarların kurulması veya kaldırılmasına ilişkin olarak belirlediği koşullar konusunda bilgi sağlamaktadır. İdari açıdan bu konu, kadının yetki alanına girmekteydi. Bu alanda pek çok çıkar hesapları söz konusuydu. Bunlardan en önemlisi devletin vergilerini toplayan kişilerin çıkarlarıydı. Böylece bir mültezim, Trakya'daki Pınarhisar kasabasının kapanını iltizam etmek karşılığında, merkezî idareye üç yıllık bedel olarak 12.000 akçe ödemeyi teklif ediyordu. Karşılık olarak etrafta bulunup resmi izinli olmıyan köy pazarlarının kapatılmasını istiyordu[43]. Mahallî bir vakıf yöneticisi tarafından temsil edilen karşıt çıkar grupları bunu protesto ettilerse de, girişimleri sonuç vermedi[43a].

Bir pazarın işlevini sürdürebilmesi açısından resmi statünün ne denli önem taşıdığı, Anamur yakınlarındaki Mamuriye kadısının bir dilekçesine verilen yazılı cevaptan anlaşılmaktadır[44]. Zamanında verilmiş izin belgesi kaybolduğundan halkın yeni bir izin belgesi çıkıncaya kadar pazara devam edemediği bildirilmiştir. Ayrıca güçlü mültezim, vakıf yöneticisi veya zaim karşı çıktığı takdirde, resmi bir iznin varlığı bile pazarın korunması açısından yeterli olmayabiliyordu. Amasya'daki Sultan Bayezid imaretinin yöneticisi, bir kişinin Şabanözü (Ankara'nın kuzeyinde, Çankırı yöresi)'nde yeni bir pazar kurmak için yetki alması nedeniyle gelirinin azaldığından yakınmaktaydı[45]. Bu imaretin yöneticisi, imarete 15 yıl boyunca senelik 6.000 akçe sağlayan Şabanözü pazarının rekabet nedeniyle zarara uğradığını ileri sürerek bir kapatma kararı aldırdı.

Pazarların bazan mezraalarda ve küçük köylerde kurulmakta olmasına rağmen, cami, hamam gibi kuruluşlara sahip yerleşmeler pazar kurmak için gereken izinleri daha kolay elde edebiliyordu. Örneğin, Karahisar-ı Sahib bölgesindeki Barçınlı'nın kadısı, aşağıda sayacağımız nedenlere dayanarak Bağlıca'da pazar kurulmasını talep etmişti[46]: yerleşim bölgesi bir yol üzerinde bulunmaktaydı ve yolcular alışveriş yapabilecekleri resmen kurul-

muş bir pazar bulunmamasından rahatsızlık duyuyorlardı; ayrıca burada bir cami, bir hamam ve bir de çeşme bulunmaktaydı. Beyşehir kazasının Şarkarye köyünde bir cami ve bir mescidin varlığı da pazarın kurulmasını gerekli gösterecek kanıt olarak öne sürülüyordu(47). Bir cami ile bir pazar arasındaki bağlantı 20. yüzyılda bile bazı yerlerde gözlenebilir: Peter Benedict, Muğla vilayetindeki pazarların genellikle cuma günü toplandığını ve köylülerin hem alışveriş hem de ibadet için merkezî yeri ziyaret etmekte olduklarını kaydetmektedir(48).

Bir pazarın, eski (kadimî) bir kurum olduğu kanıtlanabilirse daha uzun yaşama şansına sahip olabilirdi. Buna göre, Gümülcine ile Hasköy arasındaki Kırçalı pazarının kaldırılmasına ilişkin kararda, bu köy pazarının yeni bir pazar olduğu ileri sürülmekteydi(49). Fakat 'eski' sıfatının tanımı son derece değişkendi; öyle ki 15 yıldan daha eski olmayan Şabanözü pazarı 'kadimî' olarak nitelenmekteydi. Öte yandan 15. yüzyılın son yarısında resmen pazar olarak belirtilen yerlerin birçoğu bir yüzyıl sonra hâlâ pazar olarak izlenebilmektedir. 16. yüzyıl kayıtlarında, ancak çok seyrek olarak, daha önce pazar yeri olan yerlerin artık kullanılmadığını görüyoruz. Kayıtlardaki devamlılığın temel nedeni, vergilerin belirlenmesi ve yeniden hak sahiplerine dağıtılmasındaki güçlüktür.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan pazarlar ve bunlara bağlı yerleşim birimlerinin Rozman tarafından araştırılan Çin ve Japon örnekleri ile karşılaştırılmasında göze çarpan ilk farklılık boyutlarda olmaktadır. Çin ve Japonya'daki kent hiyerarşisinin yedinci ve daha alt kategorilerinde, 3000'den daha az yerleşik nüfusa sahip 'sıradan pazar'lar bulunmaktadır(50). Bu ölçüt Anadolu gerçeğine uygulanacak olursa, yalnızca birkaç yer sıradan pazarlardan büyüktür. Hatta Kütahya gibi bir sancak merkezi bile alt kategorinin bir üstündekinden daha yukarıda olmayacaktır: (aracı pazarlama merkezi, birbirlerine yakın yedinci tabaka pazarları arasında bir bağ görevi yapmaktadır)(51). Fakat bu devrin Anadolu kasabaları arasında da işlevsel farklılaşmalar mevcuttur ve analizin yalnızca iki kategori ile sınırlanmaması gerekmektedir. Bu nedenle, Rozman tarafından ortaya atılan ve zaten genellikle 19. yüzyılın ilk yıllarına ilişkin olarak nüfus ölçütlerinin dikkate alınmamasına ve kasaba kategorilerinin belirlenmesinde Anadolu gerçeğine daha uygun olan ölçütlerinin kullanılmasına karar verilmiştir. Rozman da araştırmasında 16 - 17. yüzyıl pazar yerleşmelerini nüfuslarına göre değil, salt işlevlerine göre kategorilerine yerleştirmiştir.

Bu çalışma çerçevesinde, 'sıradan pazar', pazar vergilerinin (bac-ı pazar ve ihtisabiye) toplandığı yerleşmeler olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca bu yerleşme hiçbir kaza veya nahiyeye adını vermeyecek ve vergi ödeyen nüfusu en az 10 en fazla 400 olacaktır. Gümrük alınan iskeleler büyüklükleri ne kadar olursa olsun aynı kategoriye girmektedir. Böyle bir yerleşmede nüfusun alt sınırı 30 - 45, üst sınırı ise 1200 - 1800 civarında olmalıdır. Bu nedenle, sürekli bir yerleşmede bulunmayan pazarları, tanımlamanın kapsamı dışında bırakıyoruz. Ayrıca kaza ve nahiye merkezlerini hariç tutarak Osmanlı yönetiminin genellikle kasaba olarak kabul ettiği bazı yerleşim birimlerini sıradan pazar olarak nitelemekten kaçınıyoruz([52]).

Aracı pazar merkezlerini tanımlamak daha da güç: elimizdeki belgeler, bir pazara sahip olan belli büyüklükteki bir kasabanın çevrede bulunan daha alt - düzeydeki yerleşim birimleri arasında gerçek bir bağlantı teşkil edip etmediğini anlamamıza olanak vermiyor. Bu çalışma çerçevesinde vergi ödeyenlerin sayısı 400 ile 1500 arasında değişen (en az 1200 - 1800 ve en çok 4500 - 6750 nüfusa sahip) ve hiçbir idarî işlevi olmayan pazar kasabaları aracı pazarlama merkezleri olarak kabul edilmiştir. Çok ender durumlarda özellikle Menteşe sancağında pazarların bir yere değil belirli kabile gruplarına bağlanmış olduğunu görüyoruz. Bunlar, göçebe topluluğun büyüklüğüne bağlı olarak sıradan pazarlar veya aracı pazar merkezleri olarak kabul edilmektedir([53]).

Rozman'ın 'en küçük idarî merkez' veya 'kaza merkezi' olarak belirlediği kategori içinde bir pazar bulunan tüm kaza ve nahiye merkezleri toplanmıştır. Bu merkezlerin bazılarının çok küçük olması nedeniyle Çin ve Japonya için uygulanana benzer kesin bir büyüklük hiyerarşisi saptanamamaktadır([54]).

Bazı durumlarda bir yerleşmenin belirli bir kategoriye alınması az çok yapay bir karar olmaktadır. Onaltıncı yüzyılın ilk yarısı boyunca Menteşe'deki Megri kasabası (bugünkü Fethiye) aynı adlı idari birimin merkezini oluşturmaktadır. Onaltıncı yüzyılın ortasında bu yer yeterince savunulmamaktadır: Kuytu bir koyda kurulmuş olmasına ve içinde hâlâ ortaçağ kalesinin bulunmasına rağmen korsanların saldırılarından rahatsız olan halk burayı tamamen terkederek daha içerlerdeki Üzümlü'ye göç etmiştir. Menteşe'ye ilişkin olarak elde bulunan son tahririn hazırlandığı 1583 yılında yetkililer, Megri'nin boş olduğunu, fakat yine de vergilerin esas olarak bu yere bağlı olduğunu kaydetmek-

tedir. Bu vergiler büyük bir olasılıkla eskiden burada yaşayan halk tarafından yeni yerleşim bölgesinden ödenmektedir(55). Üzümlü'nün yeni idarî merkez olarak kabul edilmesi görüşü savunulabilir. Fakat tabloların yanlış anlaşılmasına meydan vermemek için yalnızca Megri'nin eski sakinleri, idarî merkezin 'sakinleri' olarak kabul edilmektedir.

'Kaza üstü idarî merkez veya önemli bölgesel liman' olarak adlandırılan kategoriye, Kütahya da dahil olmak üzere tüm sancakların merkezleri katılmaktadır. Çünkü Kütahya Anadolu vilâyetinin merkezi olduğu halde, diğer sancak merkezlerinden ne büyüklük, ne de ekonomik işlev açısından farklıdır. Limanlar söz konusu olduğu zaman, yalnızca Urla, İzmir, Ayasoluğ ve Balat kasabaları bu gruba dahil edilebilmektedir(56). Bu limanlardaki gemicilik faaliyetlerine ilişkin olarak elimizde bulunan bilgiler çok eksik olduğundan, bu yerlerin aracı pazarlar ve kaza düzeyinde idarî merkezler olarak kabul edilmesi tercih edilir(57).

Rozman'ın yaklaşımındaki diğer bir öge, değişik türde pazar kasabalarının ortaya çıktığı dönem ve çeşitli dönemlerde ortaya çıkan türlerin bileşimi ile ilgilidir(58). Ne yazık ki elimizde bulunan kaynaklar 15. yüzyılın son yarısından önceki dönemin alt - düzeydeki birimlerine ilişkin yorumlar yapmamıza olanak tanımıyor. Sadece güney batı Anadolu'yu değil tüm Osmanlı ülkesini incelediğimizde Rozman'ın ortaya koyduğu hiyerarşiden 1, 4, 5 ve 7 numaralı tabakaların 1520 dolaylarında var olduğunu görüyoruz. Onaltıncı yüzyılın sonunda bile 6. tabaka az gelişmişti. Bunun yanısıra, Kahire, Halep, Şam gibi büyük kentlerin 2 veya 3 numaralı tabakaya ait olabileceğini düşünüyoruz. Osmanlı İmparatorluğundaki kent merkezlerinin birçoğunun Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan eski olduğu unutulmamalıdır.

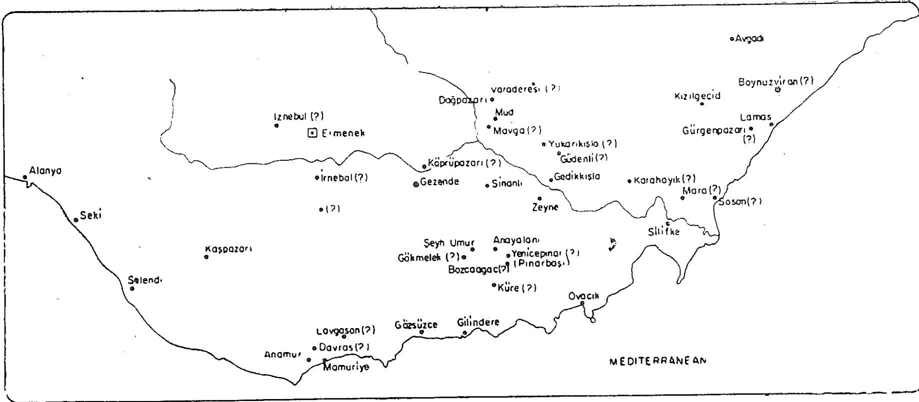
Ayrıca, pazarlar hakkında kayıtlar tutulmaya başlanmadan çok önce bir çok yerde pazarlar kurulmaktaydı. En eski vergi defterlerinde bile, pazar adıyla veya bu kelimeden türetilmiş isimlerle anılan yerleşim birimlerine rastlanmaktadır(59). Fakat bunların pekçoğunda pazar vergileri kaydedilmemiştir. Buralardaki pazar faaliyetlerinin genellikle 15. yüzyıl bitmeden son bulduğunu varsaymak çok yanlış olmaz.

Çin ve Japonya konusundaki bulgulardan en önemli birkaçının Osmanlı belgelerindeki bilgilerle karşılaştırılması oldukça zor. Rozman, Tokugava dönemi boyunca Japonya'daki belirli aralıklarla kurulan pazarlar sisteminin önemini kaybetmekte oldu-

ğunu ve dükkânlarda yapılan ticaretin giderek ağırlık kazandığını kaydetmektedir([60]). Bu çalışmada, incelenen bölge için, pazarların bazan sayı, bazan da yaratılan gelir açısından gelişmeleri veya daralmaları konusunda bazı görüşleri ileri sürmekten öteye gitmek son derece zor. Bu pazarların toplandığı zaman aralıklarında, bir azalma veya artmanın olup olmadığını bilmiyoruz. Ayrıca, bu pazarların hizmet ettikleri alan veya buralarda sürdürülen ticarî faaliyetler açısından nasıl geliştiklerini de bilmiyoruz. Kayıtlar dükkânların sayısı konusunda yalnızca gelir getiren birimler olarak dinî kuruluşlara (vakıf) bağlı olanlar hakkında bilgi sağlamaktadır, üstelik de çok seyrek olarak. Bütün dükkânların ne kadarının özel kişilere ait olduğunu bilmediğimiz gibi, bir kasabada mevcut olan tüm dükkân sayısı hakkında da bir fikrimiz yoktur([61]).

Rozman kentsel ağın genişlemesini belirleyen ögelerden söz ederken, Antik çağdan modern dönemin başına kadar belirleyici rolün idarî yönetimde olduğunu varsaymaktadır([62]). Daha önceki araştırmacıların elde ettikleri sonuçları benimseyerek, bu çalışmanın temel varsayımının Osmanlı İmparatorluğu için de geçerli olduğunu kabul ediyoruz([63]). Bununla birlikte, 17. yüzyılda Japon ve Çin kent sistemi söz konusu olduğunda, pazar sisteminin de en azından eşit değerde bir öneme sahip olduğu unutulmamalıdır. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden bölge için aynı şeyi söylemek daha güçtür; böyle bir gelişmenin tek göstergesi, çok önemsiz idarî bir işleve sahip olan veya idarî rolü olmayan pazar kasabalarının sayısındaki artış olabilir. Fakat 16. yüzyıl boyunca bu tür yerlere pek sık rastlanmamaktadır([64]).

Yukarıda ortaya atılan soruları cevaplandırmaya yarayacak bir temel oluşturmak amacıyla, tahrirlerden çıkarılan pazarlara ilişkin rakamlar bir dizi tabloda toplanmıştır. Önce nahiye ve kaza başına düşen pazarların sayısı belirlenmiştir. İkinci olarak, pazar vergilerinin toplandığı yerler yukarıda belirlenen gruplara bölünmüştür. Bu tablolardan, bir yandan belli bir sancak veya sancaklara ilişkin belirli özellikler ve diğer yandan bu çalışmanın kapsamına giren bütün birimleri tanımlayan özellikler ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada, pazar sisteminin gelişmesi genellikle bir ölçüde soyut olarak ve ancak arada bir nüfus artışı, kentsel büyüme ve dış ticaretteki gelişme gibi bazı ögelere bağlı olarak incelenmiştir. Daha sonraki çalışmalarda bu bağlantıların daha açık bir biçimde ortaya konulacağı umulmaktadır.

Harita : 2

İÇEL SANCAĞINDA PAZARLAR

— Pazar Köyü
— 1000'den fazla vergi veren nüfusa sahip olan kasaba
— 400'den fazla vergi veren nüfusa sahip olan kasaba
— Bugün bilinmeyen yerleşme

İçel

Onbeşinci yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğuna bağlanan İçel sancağında idarî birimlerin gelişmesi, bu bölgedeki devlet denetiminin giderek yoğunlaşmakta olduğunu göstermektedir. I. Selim döneminde bu bölge dört kazaya ayrılmıştı: Silifke'nin bir nahiye olarak bağlanmış olduğu Mud, Karataş, Ermenak ve Gülnar(65). Manyan, Anamur ve Selindi (bugünkü Gazipaşa), nahiyeler olarak Gülnar'a bağlanmıştı. Bu dönemde tutulan vergi defterine göre, Mud kazası 11.175, Karataş 2457, Ermenak 3114 vergi mükellefinden oluşan nüfusa sahiptiler. Gülnar üstüne ise elimizde hiçbir bilgi yok. Yukarıdaki rakamlara göre, sancağın bir bütün olarak 16.746'dan fazla vergi mükellefine sahip olması gerekmekteydi. Biraz keyfî olarak, Gülnar'ın Mud'dan biraz daha fazla nüfusa sahip olduğunu varsayarsak, 30.000 gibi bir toplam elde ederiz. Kanunî Süleyman döneminde bu sancağın yaklaşık olarak 37.000'den fazla vergi mükellefine sahip olduğu düşünülürse, bu akla yatkın bir sonuçtur(66).

Kanunî Süleyman döneminde, 1551 yılında tutulan ikinci defterde, Silifke ve Selindi kaza olarak görünmektedir; başkaca büyük bir farklılık göze çarpmamaktadır. Kanunî'nin torunu III. Murad'ın döneminde, Anamur ve Mud yakınlarındaki Sinanlı köyü de kaza statüsüne yükselmiş gibi görünmektedir. Bunun ya-

nında, bazı göçebe topluluklar Bozdoğan birimi olarak ortaya çıkmaktadır(67).

Bu bölgedeki kasabalar, sayıca az ve birbirlerinden uzaktılar; nüfusun büyük bir bölümü göçebelerden veya tarım yapmak amacıyla yeni yerleşmiş gruplardan oluşmaktaydı. Göçebeler yaz mevsiminde yaylalara, kış mevsiminde de deniz kenarındaki kışlaklara göçüyorlardı(68). Yalnızca dört yer yarı kentsel bir olgu anlamına gelen 'nefs' terimi altında tanıtılıyordu : Silifke sancak beyi'nin bulunduğu yer ve önemli bir kale idi. 16. yüzyılın sonunda vergi ödeyen nüfusu 100'den az olduğu halde önemli bir ticaret merkezi idi. Mud, pirinç yetiştirilen bir bölgenin ortasında kurulmuştu. Gülnar kasabası, bilmediğimiz bazı nedenlerden dolayı tüm kayıtların dışında bırakılmıştı. Onaltıncı yüzyılın sonunda 1254 vergi mükellefine sahip olan Ermenak, bu bölgede bulunan yerleşme birimlerinin en büyüğünü oluşturmaktadır. Mud ve Silifke'nin toplam nüfusundan daha kalabalık bir yerleşme olan Gezende, yalnızca bir köy olarak kabul edilmektedir. Oysa Gezende, 16. yüzyılın sonunda 800'den fazla vergi mükellefine sahiptir. Gezende bu gelişimini büyük bir olasılıkla, astarlık ince pamuk bezi dokunması ve bunun dışarıya satılması işlevlerine borçludur. Gezende'nin taşıdığı büyük önem merkezî idare tarafından dikkate alınmış ve burada dokunan kumaşların nitelikleri belirleyen özel bir ferman çıkarılmıştır(69).

Kıbrıs fethinden önce bile donatılmış sekiz kalesiyle İçel, bu çalışmanın kapsamına giren sancakların en iyi biçimde korunanıydı. Üstelik, Kıbrıs'ın fethi, bu bölgeye çok sayıda ilâve asker ve yöneticinin gelmesine yol açmıştı : Akliman iskelesi, Kıbrıs adasına ulaşımın kolaylaşması için bir kale ile donatılmıştı. Bu gelişmelerin sonucunda ticaret de artmıştı : merkezî idare, dükkân veya kervansaray inşa etmek isteyenlerin hiçbir şekilde engellenmiyeceğini açıkça belirtmişti(70). Böylece yüzyılın sonuna doğru kasabada üç han ve yüzden fazla dükkân bulunuyordu; hattâ bunlardan bazıları Akliman'daki iskelenin yakınında kurulmuştu.

Elimizde buradaki haftalık pazarın büyüklüğünü belirleyen bir ölçüt mevcuttur : kasabadaki ana cami ve bir zaviye pazarda iş yapanların herbirinden yarım akçe almak hakkını elde etmişti. Bu yolla sağlanan haftalık gelir yaklaşık olarak 25 akçe idi(71). Bu nedenle pazarın önemli bir iş merkezi olduğu varsayılamaz. Yaz mevsiminde halkın yaylaklara çıkmasıyla pazar boşalıyor ve hiçbir yiyecek maddesinin bulunmadığı yolundaki şikâyetler merkezî otoriteye kadar ulaşıyordu(72).

Tahrirlerde kayıtlı olan pazarların sayısında 16. yüzyıl boyunca bir artış kaydedilmiştir : I. Selim döneminde sayıları yalnızca 13 olan pazarlar, 1551'de 32'ye, 1584'de ise 43'e ulaşmıştır. Sancak beyinin bulunduğu yerdeki ve daha alt - düzeydeki idarî merkezlerdeki pazarlar en eski pazarları oluşturmaktadır. 16. yüzyılın başında Ermenak kazası, Selindi ve Anamur nahiyelerinin herbirinde kayıtlı birer pazar bulunurken, Karataş idarî biriminde tek bir pazar bile bulunmamaktaydı. Silifke nahiyesinde, kasabadaki pazarın dışında sadece Mara kalesi yakınında pazar kurulmaktaydı. Sadece Mud ve Gülnar kazalarında bu dönemde bile birçok önemli pazar kurulmaktaydı.

Bir bütün olarak Anadolu'nun nüfusuna ilişkin bilgilerimizin ışığında, beklenenin aksine, pazarların sayısındaki en yüksek artış, 16. yüzyılın ikinci yarısında değil, birinci yarısında yer almıştır. Büyük bir olasılıkla bunun en basit nedeni, eski defterin yenisine oranla daha eksik tutulmuş olmasıdır; fakat bunun dışında başka açıklamalar da düşünülebilir. Örneğin pazarların satış olanaklarını arttırmak yoluyla bölgeye daha fazla gelir sağlamak amacıyla merkezî idare tarafından kuruldukları varsayılabilir. Doğal koşullar nedeniyle ekili tarımın son derece sınırlı olarak geliştiği bir bölgede, tarımsal artı ürün üzüm, pamuk ve bahçe mahsullerinden oluşmaktaydı(74). Pazarlar ağı bir kez kurulduktan sonra, 16. yüzyılın birinci yarısında sayıları son derece yavaş artan idarî merkez vergi mükelleflerinin sayısında önceki döneme oranla büyük artışlar kaydedilmeye başlanmıştır : I. Selim döneminde 818'den, 1551'de 893'e, 1584'de de 2006'ya (veya yeni kurulan Sinanlı kaza merkezi hariç tutulursa 1840'a) yükselmiştir. Fakat İçel'deki kırsal genel nüfus artışı konusunda henüz yayınlanmış rakamlar bulunmaması nedeniyle, bu gelişmenin nedenleri konusunda daha kesin birşey söylenememektedir.

İdarî merkezlerın yeni sakinlerinin büyük bir bölümü Ermenak kasabasında toplanmıştır. Fakat vergi kayıtları, bu yeni gelen nüfusun geçimini nasıl sağladığını açıkça belirtmemektedir. Kasaba, pamuğun tartılmasına ilişkin genel tartı (kapan) işlemini yapmaktadır ve Gezende'dekine benzeyen bir dokuma faaliyetinde bulunduğu varsayılabilir(75).

Yeni açılan pazarlar ya geçici veya küçük yerleşim birimlerinde kurulmakta, ya da sıradan pazarları oluşturmaktadırlar. Özellikle birinci türdeki pazarlar söz konusu olduğunda, vergi defterlerinde gösterilen sayısal artışın bir bölümünün düzmece olduğu düşünülebilir. Mezraa pazarlarının birçoğu genellikle, yıl-

da yalnızca birkaç ay toplandığı için eski kayıtlarda yer almamış olabilir. İdarî olarak böyle pazarlar genellikle sürekli yerleşim bölgelerine bağlanmaktadır. Aracı pazarların gelişimi çok yavaştır; 16. yüzyılın sonunda yalnızca iki yer belirginleşmektedir. Gezende'nin dışında, Silifke'nin Doğu'sundaki Karataş kazasının Kara Hamza köyü 400'den fazla vergi mükellefini kapsayıncaya kadar büyümüştür. Bu idarî bölgenin açıkça belirlenmiş bir merkezi olmadığı için Kara-Hamza'nın Karataş nahiyesinin en azından pazar gereksinmelerini karşılamakta olması mümkündür. Yine de en önemli olan, şüphesiz, bir sıradan pazarlar ağının kurulmasıdır(76).

Limanlar veya iskeleler, çeşitli açılardan ilginç olgulardır. Bunların birçoğunun tahrirlere yalnızca gümrük vergisi sağlayan ögeler olarak girmeleri nedeniyle, yerleşik bir köyün bunlara bağlı olup olmadığını bilmiyoruz. Yine de, bu yerleşim birimlerinin nerede olurlarsa olsunlar göreceli olarak küçük olduklarını varsaymak herhalde yanlış olmaz. Bu dönemde aşağıda sayılan iskeleler vardı : Selendi kazasındaki küçük limanların adları kayıtlarda geçmemekteydi. Büyük bir olasılıkla Selendi'nin kendisi de bunların arasında bulunmaktaydı. Anamur ve Gilindire'de de iskeleler çalışmaktaydı. Bunlara ek olarak, Anamur ve Akliman arasında bir yerde kurulmuş olan Seki ve Beşparmak'ta da birer iskele bulunmaktaydı. Silifke yukarıda sözü edilen Akliman'ın dışında ikinci bir limandan da yararlanabilirdi. Ovacığ'ın da bir çeşit iskele ile donatılmış olması akla yatkın geliyorsa da, kayıtlarda bundan söz edilmiyor. Silifke'nin Doğusunda, büyük bir olasılıkla Lamas köyü yakınlarında bir yerde kurulmuş olan Gürgen iskelesi denilen bir yer vardı.

Gilindire iskelesi ilginç bir durum arzetmektedir. Burada, kayıtlarda belirtildiği üzere 'kâfirlerin zamanından' beri boş duran ve daha önce kaya mezarları olan mağaralar, depo olarak kullanılmaktaydı(77). Gilindire'de yalnızca bir iskele değil, aynı zamanda bir pazar yeri bulunuyordu. Mal sahipleri, mağaraları kullanabilmek için sipahiye bir ücret ödemekteydiler. Ne yazık ki burada gümrük vergisi olarak elde edilen gelire ait bilgi yok. Gilindire'deki depolardan yalnızca 1584 senesindeki tahrirde söz edildiğine göre, kullananların sayısında bir artış olması, limandaki ticari faaliyetin veya pazarın belli bir düzeye ulaşmasından sonra, bu mağaraların gelir kaynağı olarak kullanılmış olması mümkündür(78). Aynı şekilde, çeşitli iskelelere ait gümrük vergilerinin de kaba toplam olarak belirtilmesi nedeniyle, hangi iske-

lenin en yoğun trafiğe sahip olduğunu söylemek olanaksızdır. İçel tahıl ithal etmek zorunda olan bir bölgeydi. Hattâ Kanunî Süleyman ve III. Murad dönemlerindeki gümrük yasaları tahılın vergisiz olarak ithal edilebileceğini açıkça belirtmekteydi(79).

Hamid

16. yüzyıl ölçütlerine göre, Hamid sancağı kısıtlı bir alan içinde, çok fazla sayıda ve oldukça geniş boyutlu yerleşim birimlerini kapsıyordu. Aynı zamanda büyük ölçüde göçebe nüfusa da sahipti(80). 16. yüzyılın ikinci yarısında en önemli yerler, Uluborlu ve İsparta idi. Eğridir, Hamid hanedanı döneminde önemli bir merkez olmuştu; buna rağmen 16. yüzyılın başında Eğridir'in gerilemesi başlamıştı. Onaltıncı yüzyılın ilk yıllarında bile Uluborlu'dan daha küçük olan Eğridir, 1522 - 23 dolaylarında, da Uluborlu'nun gelişmesini dengeleyememiştir. 1522 yılından sonra kent nüfusu bir bütün olarak hızla artmış ve Gönen, Keçiborlu, Pavlı (bugünkü Aksuçayı vadisi üzerinde bulunan Sütçüler), Yassıviran, Sanlı ve Barla gibi bazı yerler ilk kez bu dönemde 400 vergi mükellefini içeren nüfusa sahip olmuşlardır.

Tablolardan açıkça anlaşıldığı gibi, incelediğimiz yüzyıl boyunca pazar örgütü durağan kalmıştır. Kaza veya nahiye olsun, hemen bütün idarî birimlerin birer pazarı vardı. Pazara sahip olmayan veya birden fazla ticarî merkeze sahip olan birimler çok azdı. 16. yüzyılın sonunda, kasabaların ve kasabalıların sayısında önemli bir artış olmasına rağmen, hemen hiç yeni pazar kurulmaması açısından Hamid, Aydın sancağına benziyordu. Aynı zamanda, bu çalışmanın konusu olan dönemin sonuna doğru, var olan kayıtlı pazar sayısı da, Karahisar-ı Sahib hariç olmak üzere diğer bütün sancaklardakinden azdı. Sancağın küçük olması, bir de yerleşik nüfusun büyük yerleşim birimlerinde yoğunlaşması bu durumun nedeni olabilir.

Karahisar-ı Sahib

19. yy.'da tarımsal üretkenliği dolayısıyla iyi tanınan bu sancak, büyük bir sancak merkezine sahipti: 1528 - 29'da 1717, 1572 - 73 de 2106 kayıtlı vergi mükellefine sahip olan Karahisar, Anadolu vilayet merkezini bile geride bırakmıştı(81). Karahisar'ın bu alışılmamış çaptaki büyüklüğünün temel nedeni büyük bir olasılıkla, bölgenin tahıl ürünlerindeki üretkenliğidir. Bu bölgenin daha sonraki dönemlerde ikinci önemli ürünü olan haşhaş, pek çok yerde

ekilmekte olmasına karşın bu dönemde henüz büyük bir önem taşımamaktaydı.

Uzun mesafe ticaretinin kentin büyümesine katkısı olup olmadığını söylemek güç. Taeschner'in haritası Karahisar'ı ikincil derecede önem taşıyan bir yol üzerinde göstermektedir. Bu yol, İnönü'deki ana diyagonal yoldan ayrılıp, Gümüş üzerinden Kütahya ve Afyonkarahisar'a ulaşmakta ve Bolvadin ve Akşehir arasından yeniden anayola bağlanmaktadır(82). Kasabada toplanan vergilere ilişkin kayıtlar, tarım ve tarım - dışı kaynaklardan alınan tüm vergileri tek bir kalemde yansıttığı için fazla bir bilgi sağlamamaktadır. Yalnızca palamuda konulan vergi, Cuinet'in hayran olduğu ormanlardan daha 16. yüzyılda yararlanıldığını göstermektedir(83).

Sancak merkezî kazadan ayrı olarak Sandıklı, Şuhud, Bolvadin, Barçınlı ve Oynaş birimlerini de kapsamaktaydı. Bunlardan ilk üçünün bir merkez oluşturacak kasabaları vardı. Üstelik Sandıklı, Şuhud, Bolvadin'in sancak merkezinin kendisinden daha büyük bir büyüme eğilimine sahip olduğu görülmekteydi. Bolvadin büyüklüğünü iki katına çıkardı : 1528 - 29'da mükelleflerinin sayısı 362 iken, 1572 - 73'de 789'a ulaştı. Şuhud 409'dan 609'a ulaşırken, Sandıklı 454 vergi mükellefini 853'e yükseltti. Oynaş'ın küçük bir nahiyesi olan Barçınlı'nın açıkça belirlenmiş bir merkezi yoktu. Nüfus artışı idarî sistemin önemli derecede değiştirilmesini gerektirmiyecek boyutlarda devam etmekteydi.

Bu sancaktaki kayıtlı pazarların sayısı göreceli olarak azdı. Esas kentin büyüklüğü, belki bir dereceye kadar bu duruma neden olmuştur. Afyonkarahisar içindeki gıda maddeleri arzını sürekli tutabilmek amacıyla, merkezî idare pazarların sayısını kısıtlamış olabilir. 1528 - 29'da merkezî kentin dışında Sandıklı, Şuhud ve Bolvadin'de pazarlar var; Ulusincanlı nahiyesinde Kaya ve Karacaviran pazarları kayıtlı idi. Fakat ne bunların hangi yerleşim birimlerine ait olduğu, ne de adı geçen köylerin bu nahiyede bulunup bulunmadığı kesin olarak bilinmektedir. Sandıklı kazasında, idarî merkezden ayrı olarak herhalde mezraa pazarı olan ikinci bir pazar yeri vardı.

1572 - 73'de sancağın tahriri yenilendiğinde pazar sistemi çok fazla gelişmemişti. Yalnızca üç yeni pazar eklenmişti, bir dördüncüsü de kurulmak üzereydi. Fakat gerekli işlemlerin tamamlanamaması nedeniyle, bu dördüncü pazar tahrirde değil, ancak mühimme defterinde gözükmektedir(84). Yeni eklenenlerin hepsi sı-

radan pazarlardı. Evliya Çelebi Sincanlı'daki Sinan Paşa imaretinde bir pazarın varlığından söz etmekteyse de, vergi defterlerinde böyle bir kayıt yoktur(85).

Pazar sayısının çok küçük olması nedeniyle, bu sancağa ilişkin genel gözlemlerin geçerliği çok sınırlıdır. Fakat İçel'de olduğu gibi burada da, idarî merkezlerde pazarların kurulmasından sonra, sıradan pazarların sayısında bir artış göze çarpmaktadır.

Kütahya

Denizli'den Kütahya'nın kendi çevresindeki alanı da içine alacak biçimde yayılan bu sancak Anadolu platosunun üzerinde yer almaktadır(86). Alanın büyüklüğü gözönünde tutulunca, pazarların sayısının azlığı dikkati çekmektedir. Tüm sancağı kapsamayan en eski defterde, idarî merkezlerde bulunmayan pazarların sayısı yok denecek kadar azdır(87). Hattâ 1570 - 71 yıllarına ilişkin olarak derlenen en son serilerde(88) bile, tüm sancakta yalnızca sayıları onbiri aşmayan köy pazarlarının bulunduğu görülmektedir. Hiçbir aracı pazarlama merkezine rastlanmamaktadır. Yaylaklarda ve diğer geçici yerleşim bölgelerindeki pazarlara, eğer tümü kaydedilmişlerse, son derece seyrek rastlanmaktadır.

Bütün ticaret olanaklarının Kütahya'da yoğunlaşmış olması, Karahisar-ı Sahib'e oranla daha az önem taşıyan bir ögedir. Herşeyden önce, Kütahya Karahisar'dan daha küçüktür. Üstelik sancak en azından diğer bir merkezi besleyecek kadar geniştir. 1570 - 71 yıllarında Lazkiye (bugünkü Denizli) bu 'ikinci merkez' rolünde gözükmektedir(89). Fakat eski vergi defterlerinde buna ait bilgi olmadığı için, bu durumun nasıl ortaya çıktığına ilişkin birşey söylemek olanaksızdır. Hipotez olarak, bir yandan Anadolu'nun yüksek platosu, öte yandan kıyı kesimlerinin farklı ekonomik ve coğrafî özelliklerinin pazarların türlerini etkilediği varsayılabilir. Fakat bu hipotezin kabul veya reddedilmesinden önce, daha pek çok sayıda sancakla ilgili araştırmalar yapmak gerekir(89a).

Aydın

İdarî birimlerin gelişmesi Himmet Akın'ın Osmanlı öncesi ve Osmanlı döneminde Aydın vilâyetine ilişkin olarak yaptığı çalışmada çok geniş kapsamlı bir biçimde ele alındığından, soruna burada yeniden eğilmeğe gerek yok(90). Bununla birlikte, 16. yüzyıl boyunca kentsel gelişmenin bazı özelliklerinin daha yakından incelenmesi gerekiyor. O dönemde Tire, 1528 - 29'da 1600 ve 1575

te hemen hemen 2400'e ulaşan vergi mükellefi ile hâlâ bölgenin en büyük kenti idi[91].

Tire'den sonra gelen en büyük yerleşim birimi, en azından Kanunî döneminde, Urla limanıydı; burada kayıtlı 1137 vergi mükellefi bulunuyordu[92]. Hasan Fakih, Taylasanlı ve Elvan Fakih cemaatlerinin yeni yerleşmiş olan göçebeler oldukları, bu nedenle de tam anlamıyla kentli sayılamıyacakları varsayılsa bile, yine de 793 tane vergi mükellefi bulunmaktaydı. Üstelik vergi kayıtlarında bu cemaatler, mahalli Hristiyanlardan önce kaydedildikleri için kasabalı olarak sayılmışlardı. Kasabanın gelişmesini açıklamaya yardımcı olacak eski bilgilere sahip değiliz. Bununla birlikte, bir han ve 245 tane dükkânı da içeren Valide Sultan vakıflarının inşaası, kasabanın gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır[93]. Kantar ve kapanın yılda 12.500 akçe sağlaması beklenmekteydi, fakat burada satılan malların türlerine ilişkin olarak elde bilgi yok.

Diğer önemli bir kasaba Nazilli idi[94]. 15. yüzyılın sonunda yalnızca 250 vergi mükellefine sahip olan bir köyken, bir yüzyıl sonra 950 vergi mükellefine sahip olan bir kasaba haline gelmişti. Bu dönemde Büyük Menderes'de büyük bir olasılıkla balık avlamak amacına yönelik bir tür kayıkçılığın var olduğunu görüyoruz. Vergi kayıtlarında, 'Nazilli tekneşinden' 100 akçelik bir gelir sağlandığı belirtilmektedir. Kasaba aynı zamanda bir tür panayırın toplandığı yerdir. Bu panayır Kurban ve Şeker Bayramlarında ve bunun dışında da bazı günlerde toplanmaktaydı. Bu panayır, görevi sürekli çarşı faaliyetlerini denetlemek olan muhtesibin yetkisi dışında kalmaktaydı. Bu panayırın özelliklerine ilişkin olarak elimizde fazlaca açıklama yok. Yine de kayıtlardan birinde, panayır nedeniyle pekçok sayıda koyun ve sığırın kesildiği belirtildiğine göre, göçebelerin bir bölümünün yoğun biçimde pazar faaliyetlerine katıldığını varsaymak yanlış olmaz. Yakınlarda bulunan Aydın-Yenişehir kazası pamuklu dokuma malları konusundaki canlı ticarette önem kazanırken, Nazilli'de de aynı türden faaliyetler sürmektedir[95].

Efes'in ortaçağdaki mirasçısı olan Ayasoluğ, hâlâ önem taşıyan limanlardan biriydi; elde bulunan belgelerden anlaşıldığına göre, bir süre sonra bu kasaba gerilemeye başlamıştır. Üstelik Ayasoluğ 16. yüzyılın ikinci yarısı boyunca bu bölgede bulunan kasabalar içinde büyümeyi başaramayan tek kasabaydı. Öte yandan İzmir, 1528-29 yıllarında yalnızca bir köydü. Fakat 50 yıllık

bir süre sonunda 300 vergi mükellefinden yaklaşık 500 vergi mükellefini kapsayacak ölçüde büyüdü.

Yoğun pazar faaliyetleri yalnızca kasaba merkezleri ile sınırlı kalmamaktaydı. Tahrirler Alaşehir yakınlarında Yarhisar denilen alanda son derece büyük bir 'alışveriş merkezi' bulunduğunu kaydetmektedir(97). Ne yazık ki, buralarda Yarhisar adlı bir köyün var olup olmadığına dair elimizde fazla bir açıklama yok. Buranın yerleşmesiz bir sahada kurulmuş kırsal pazar olduğu da düşünülebilir. 15. yüzyılın ikinci yarısının başlarında bu ticarî merkezden sağlanan gelirin 23.000 akçeden daha fazla olduğu kaydedilmekteydi. Çevrede bulunan dükkânlar da dahil olmak üzere Tire kapalı çarşısından sağlanan gelirin 22.000 akçe olduğu düşünülürse, Yarhisar'daki merkezin önemi daha açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır(98). 1528 - 29 tarihli defterde yalnızca 13.000 akçelik bir gelir gözükmektedir. Fakat bunun ticarî faaliyetlerdeki bir azalmanın mı, yoksa kayıt tutma tekniğinde yapılan bir değişikliğin mi sonucunda ortaya çıktığını kestirmek zor.

Elde bulunan kayıtlardan en önemlilerinden birisi, büyük bir olasılıkla Kanunî döneminde yazılmış bir vakıf defterinde bulunmaktadır. Bu bölgede bulunan dükkânlar vezir Ali Paşa tarafından satın alınmıştır(99). Ali Paşa mevcut bulunan yapıları yıktırarak, yerine 450 dükkândan oluşan yeni bir iş merkezi kurmuştur. Dükkânların çevresindeki toprakların Faik Paşa diye tanınan birisine ait olduğu bildirilmiştir; bu kişinin daha sonra İzmir'in bir mahallesine adını veren Faik Paşa ile aynı kişi olup olmadığı bilinmemektedir(100); Ali Paşa bu toprakları da satın almıştı. Bu alan büyük bir olasılıkla pazar olarak kullanılmıştır. Zira vergi kayıtlarında alınıp satılan mallardan toplanan ve sergi pulu denilen bir vergiden söz edilmektedir.

Ali Paşa bu merkezden sağladığı gelirin büyük bir kısmını İstanbul'daki vakıfları için harcamıştır: dükkânların kirası ve sergi pulu bu işe ayrılmıştır. İhtisab ve diğer vergilere ise merkezî otorite tarafından el konmuştur. Bu kuruluşun 1546 yılından önce tamamlanmış olması gerekir. Çünkü bu tarihi taşıyan bir İstanbul vakıf defterinde Ali Paşa'nın kuruluşlarının geliri kayıtlıdır. Yalnız bu defterde Yarhisar'da bulunan dükkânların sayısı 498 olarak gözükmektedir.

Bu rakamlar, çağdaş ölçülere göre bile önemli bir ticarî faaliyeti simgelemektedir. Ne yazık ki, hiçbir yerde, bu dükkânları kiralayan tüccarların ve burada satılan malların niteliğine ilişkin

bilgilere rastlamıyoruz. Hattâ kayıtlar, burayı bir çeşit panayır yeri olarak kabul edip edemiyeceğimiz konusunda da kesin bilgi sağlamıyor; Alaşehir alışılmadık büyüklükte bir kasaba değilken, kendine ait bir ticarî merkeze sahipti. Üstelik ne kırsal kesim bu ölçekte bütün sene boyunca sürecek bir faaliyeti besleyecek kadar yoğun bir nüfusa sahipti, ne de bu bölge zamanın ana ticaret yollarından birisi üzerinde bulunuyordu. Bu merkezin ne kadar bir süre için ticaret amacıyla kullanıldığı da bilinmemektedir. Atik Ali Paşa'nın kuruluşlarına ilişkin kayıtların dikkatli olarak incelenmesi belki soruna bir cevap bulunmasına yardımcı olur.

İncelenen defterde kayıtlı bulunan pazarların sayısı karşılaştırıldığında, 1528-29 ve 1583 yılları arasındaki 55 yıllık dönemde az sayıda yeni mübadele merkezinin kurulmuş olduğu görülmektedir. Onbeşinci yüzyılda yazılmış olan defterin kapsamının çok sınırlı olması nedeniyle daha önceki dönem için de fazla bir şey söylenemez.

Ayrıca, 16. yüzyıl boyunca hemen tüm idari birimlerin en az bir mübadele merkezi vardı; 1520'lerde İzmir kazası en fazla pazara sahipti. Onu Çeşme, Tire ve Ayasoluğ izlemekteydi. Ortaya çıkan değişiklikler bir ölçüde, idarenin yeniden örgütlenmesi ile açıklanabilir. Çünkü Söke çevresindeki bölge 1575-76 döneminden önce ayrı bir kaza olarak belirlenmişti. İzmir bölgesi bu dönemde pazar sayısı açısından yine öncüydü ve onu Tire ile Birgi izlemekteydi. Aydın-Güzelhisar çevresindeki alanın hiçbir şekilde öncü rol oynamadığı da vurgulanmalıdır; Aydın ve Köşk'te yalnızca iki pazar bulunmaktaydı. Bu yerleşmeler ancak 'köy' sayılabilecek cinsten idi(101).

Menteşe

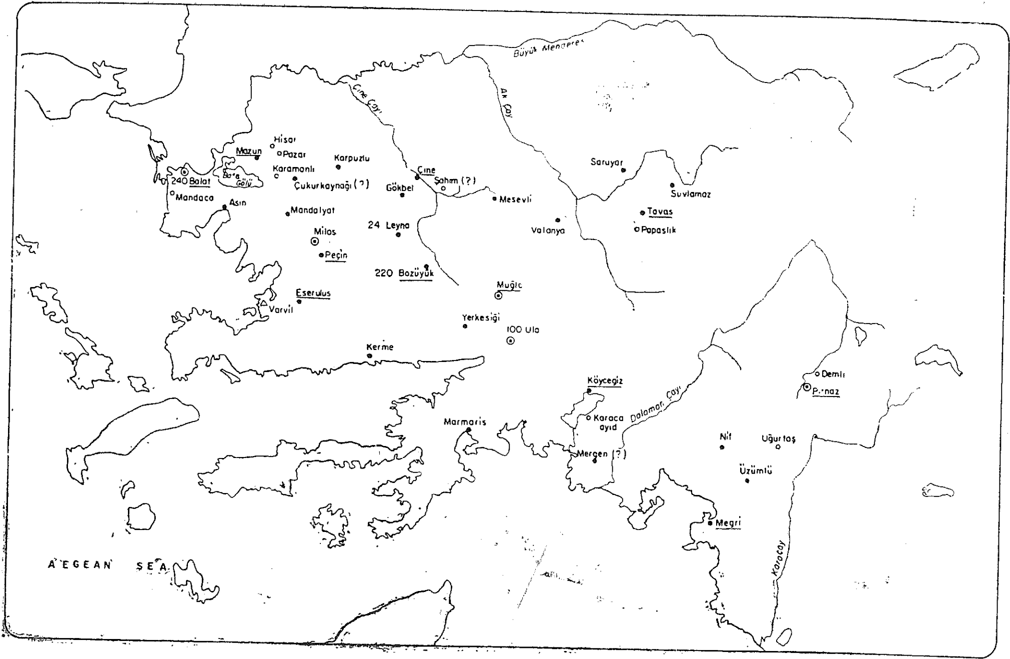
II. Bayezid döneminde ilk kez tahrir edilen Menteşe sancağı, Muğla, Çine, Tavas, Pırnaz, Peçin, Milas, Köyceğiz ve Bozöyük nahiyelerine ayrılmıştı. 1517 tarihli ikinci defterde, Mazın, Meğri (bugünkü Fethiye), Eserulus ve Balat nahiyelerinin de yukarıdakilere eklendiğini görüyoruz(102). Kanunî Süleyman döneminde, yukarıdaki nahiyeler kaza olarak kabul edilmiş, Eskihisar da aynı kademeye yükseltilmişti. Meğri ve Balat, ortaçağda gelişmiş kasabalardı. Özellikle Balat Antik çağın en önemli merkezlerinden biriydi(103); bu kasaba Menteşeoğulları döneminde büyük ölçüde yeniden canlanmıştı. Bu kasabaların ikisinde de Osmanlı-öncesi dönemde kadıların makamının bulunması olasıdır.

Milas, 1562-63 yıllarından itibaren bir idarî merkez olmaktan çıkarak yakındaki Peçin'e bağlandı. Oysa Milas'ın nüfusu, Osmanlılar döneminde nüfus açısından köyden başka bir şey olmayan Peçin'inkinden üç kat daha fazlaydı(104). Eserulus ve Bozöyük, birkaç tane köy dışında, aslında göçebe bölgesiydi.

16. yüzyıl Osmanlı yöneticilerine göre, nefs-i şehir olarak belirlenen beş yer vardı: Peçin, Çine, Balat, Muğla ve Milas. Diğer yedi tane yer kasaba olarak kabul edilmişti: Muğla yöresindeki Ula, Mazın, Tavas, Köyceğiz ve Meğri; Bozöyük ve hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığımız Pırnaz da aynı kademeydiler(105). Bu ayrımın hangi ölçüte göre yapıldığına dair elimizde bilgi yok: bu ölçütün yalnızca nüfus olması mümkün değil. Zira Çine Tavas'tan oldukça küçüktü(106). Yalnızca idarî kademelenme de olamaz. Çünkü hem nefs-i şehir hem de kasabaların kaza merkezi olduğunu görüyoruz. Tüm sancak içinde yalnızca iki tane bulunması nedeniyle, kalelerin de tek başına belirleyici öge olması mümkün değil(107). Sancağın 42 tane camiye sahip olması, bu ögenin de tek başına belirleyici olma özelliğini ortadan kaldırıyor. Belki, kesinlikle belirlenmiş bir ölçüt yoktu ve bu ayırım yörede görev almış idarî memurların izlenimlerini içeren raporlara göre yapılmıştır.

İdarî merkezler arasında yalnızca Eskihisar'ın bir pazarı yoktu. Bu durum 18. yüzyıl için bile geçerli olmuştur(108). Öte yandan, Meğri çevresindeki alan, ticarî mübadele için en iyi biçimde donatılmıştı. Aracı pazarların sayısının göreceli olarak yüksek olması ilginçtir. Onaltıncı yüzyılın sonuna doğru Milas, Ula, Yerkesiği, Üzümlü ve Uğurtaş bu statüye sahiptiler; bunlara ek olarak Balyabolu zameti olarak bilinen bir grup göçebeye bağlı olup altıncı kategoride bulunan bir pazar daha vardı(109). Muğla ve Balat 1583'de 600'den fazla vergi mükellefine sahip olan önemli kasabalardı. Pırnaz kaza merkezi ise 500'den fazla vergi mükellefine sahipti.

Bölgedeki diğer sancaklarla karşılaştırıldığında, nüfusu içinde büyük yer tutan göçebeler ögesine rağmen, Menteşe'nin sanıldığı kadar kırsal olmadığı ortaya çıkmaktadır. Başka bir olgu da bizi aynı şekilde düşünmeye itiyor: 16. yüzyılın sonuna doğru Anadolu vilayetinde işlevlerini sürdürmekte olan yaklaşık 120 medreseden en az dokuz tanesi Menteşe'de bulunmaktadır: Balat'daki Taş medrese ve İlyas Beğ medresesi, Milas'taki Firuz Paşa ve Savcı medreseleri, Peçin'deki İlyas Beğ ve Ahmet Gazi medreseleri, Muğla'daki Hacı Muslihiddin medresesi Bozöyük yakınlarındaki bir köyde Muslihiddin beğ tarafından kurulan bir medrese ve Meğri'ye yakın olan Döger köyünde diğer bir medrese(110).

Harita : 3

ONALTINCI YÜZYIL SONUNDA MENTEŞE SANCAĞINDAKİ PAZARLAR

BOZÖYÜK - TK 110 no'lu deftere göre idari birim merkezi

— Pazar köyü
— 400'den fazla vergi veren
  nüfusa sahip olan yerleşme
— Bugün bilinmeyen yerleşme
— Vakıf dükkanları
— Tuzla

Büyük bir şans eseri olarak, Menteşe vakıf defterinde bulunan(111), bu sancaktaki dükkânların sayısına ilişkin bilgiler, bu yörede yoğun bir ticarî faaliyetin varlığını göstermektedir: Kanunî Süleyman devrine ait olan bir deftere göre, Menteşe sancak beyi Sinan Bey(112), bu bölgede bulunan çeşitli ticarî merkezlerdeki dükkânların pekçoğunu onartmış ve bunları kendi yaptırdığı Bolvadin camiine vakfetmiştir: Meğri'de 60 oda (bab), Döğer'de 90, Uğurtaş'te 69, Seki'de 157, Muğla'da 211, Mazın'da 60, Mazın yakınlarındaki Çarşamba'da 29, ve yine Mazın yakınlarındaki Perşembe'de 20 oda

bulunmaktadır. Vakfın buradan sağladığı yıllık kira toplamı 15.000 akçe olduğuna göre bu, dükkân başına ortalama 22 akçe anlamına gelmektedir. Aslında, kiralar bir yerden diğerine farklılıklar göstermektedir: en düşük olan 9.5 akçelik kira Seki'deki 157 dükkândan alınmaktadır. Mazın'daki 60 odanın tanesi 50 akçeye kiralanırken, bu rakam Çarşamba için 38 akçedir.

1583 yılında Bozöyük kazasındaki bir köyde, bazıları tuz deposu olarak kullanılan 220 dükkânın mevcut olduğunu öğreniyoruz(113): buradan sağlanan toplam gelir 8000 akçedir. Bunlar Muğla'daki Haci Musliheddin cami, medrese ve sıbyan mektebinden oluşan külliyeye vakıf olduğu bildirilmiştir. Aynı vakfın, Ula kazasında yılda 3000 akçeye kiraya verilen 100 dükkâna daha sahip olduğunu görüyoruz. Daha önce de sözünü etmiş olduğumuz Sinan Beğ, Leyna (bugünkü Turgutlu) köyündeki mektebe armağanlarda bulunmuştu: toplam olarak 360 akçe yıllık gelir getiren 24 dükkân. Ayrıca vakıf Bozöyük yakınlarındaki bir grup dükkândan yılda 500 akçelik bir gelir sağlayacaktı.

Söz konusu yerleşim birimlerinin nüfus durumlarını dikkate aldığımızda, dükkânların sayısının oldukça yüksek olduğu göze çarpmaktadır. Çok sayıda köylü ve göçebenin alışveriş yapmak için bu merkezlere geldiğini ve sözü edilen dükkânların pekçoğunun gerçek dükkân yerine zanaatkârlar tarafından atelye olarak kullanıldığını varsaysak bile, bu rakamlar konusunda yeterli bir açıklama yapmış olamayız. Bu bölgede çok sayıda asker ve idarî personelin bulunmaması nedeniyle, bunların Silifke kasabasında olduğu gibi ticarîleşme olgusunu arttırdığını da söyleyemeyiz. Tuzlalarda çok sayıda işçi çalıştırıldığı halde, bunlar esas olarak köylülerdir. Satınalma gücü açısından fazla bir etkinlikleri olduğu düşünülemez.

Öte yandan tuzlalara yakın yerlerde tuz satışının pazarların gelişmesini bir miktar etkilemiş olduğu düşünülebilir. Daha önemli olarak, bazı dükkânların Benedict'in bugünkü Ula için tanımladığı biçimde kullanılmış olması da olasıdır(114). Günümüzde dükkânların pekçoğu belli günlerde, özellikle pazarın toplandığı gün açılmaktadır. Haftanın geri kalan günlerinde dükkân sahipleri bir pazardan diğerine gitmektedir. Göründüğü kadarıyla bu hareketlilik eğilimi yeni bir olaydır ve Muğla ve İzmir tüccarlarıyla olan rekabetten kaynaklanmaktadır. Fakat 16. yüzyılda ilkel ulaşım koşullarının tüccarın dolaşabileceği alanı kısıtlamış olmasına rağmen, köylülerin çok sınırlı satın alma gücüne sahip olmaları benzer sonuçlara yol açmış olabilir.

Bunun dışında, dükkânların tümünün gerçekten ticarî amaçlarla kullanılmış olduğu kesinlikle bilinmemektedir; bunlardan bazıları ev olarak kullanılmış, bazıları da uzun zaman boş kalmış olabilir. Bütün bu olasılıklara rağmen kırsal kesimde ve küçük kasabalarda ticarî faaliyetler için 'dekâkın' yerleri olarak tanımlanan binden fazla yerin varlığı, 16. yüzyılın Anadolusuna ilişkin olarak öne sürülen kimi kavramların pek gerçekçi olmadığını akla getirebilir.

SONUÇ

Yukarıda anlatılıp açıklanan gözlemlerden şu sonuçlar çıkarılabilir: Aydın, Kütahya, Menteşe ve İçel sancaklarında 1520-1580 yılları arasında pazarların sayısı önemli derecede artmıştır. Hamid'de pazar sayısı sabit kalmıştır. Karahisar'da oran olarak düşünülürse yine önemli bir artış vardır; fakat pazarların sayısı eskiden olduğu gibi 16. yüzyılın sonunda da hâlâ azdır. Bu farklılığı, İçel ve Menteşe'nin yoldan uzak ve nüfus yoğunluğu az olan bölgeler olduğu ve ancak oldukça geç bir dönemde Hazine tarafından etkin bir biçimde örgütlenebildiği gerçeğiyle açıklamak çekici gelmektedir. Oysa bilgilerimizin yetersizliği bu tür bir açıklamanın kullanılabilirliğini oldukça kısıtlamaktadır. Pazarların ekonomikten çok malî nedenlere dayalı olarak toplanıp dağıldığının bilincinde olunsa bile, bölgenin ekonomik hayatının kaldıramıyacağı pazarların vergi sağlaması mümkün değildir. Malî önlemler pazar faaliyetlerini kanalize edebilir veya kötüsü gelirse bastırabilir. Fakat yalnızca mali önlemlerle, pazar vergilerinden gelir sağlanamaz. Artan bir ticarileşmenin daha çok sayıda pazarı kârlı hale getirdiğini varsayabiliriz. Ne yazık ki pazar vergilerine ait kayıtların tutulma tarzı bu hipotezi daha fazla geliştirmemize olanak tanımıyor.

Pazarların sayısının arttığı yerlerde, köy pazarları genellikle idarî merkezlerdekilerden daha geç ortaya çıkmaktadır. Bu durum Skinner ve Rozman tarafından Çin ve Japonya'da gözlenen olguyla aynıdır. Eğer pazarlar gerçekten, Hazine'ye veya tımar sipahilerine aynî olarak yapılan ödemelerin nakit paraya çevrildiği yerler ise, yukarıdaki gözlemler akla yatkın gelir. Bu koşullar altında, her idarî birimde en az bir pazarın bulunması beklenebilir ve de bu, elde bulunan belgelerle büyük ölçüde kanıtlanabilen bir beklentidir. Aracı pazarların sayısı son derece azdır. Çünkü hangi boyutta olursa olsun yerleşim birimlerinin idarî işlevleri vardır. Veya bazı yerler idarî hiyerarşi içinde bulunduğu yerden dolayı büyüme olanaklarına sahip olabilir.

Bunun dışında, dükkânların tümünün gerçekten ticarî amaçlarla kullanılmış olduğu kesinlikle bilinmemektedir; bunlardan bazıları ev olarak kullanılmış, bazıları da uzun zaman boş kalmış olabilir. Bütün bu olasılıklara rağmen kırsal kesimde ve küçük kasabalarda ticarî faaliyetler için 'dekâkın' yerleri olarak tanımlanan binden fazla yerin varlığı, 16. yüzyılın Anadolusuna ilişkin olarak öne sürülen kimi kavramların pek gerçekçi olmadığını akla getirebilir.

SONUÇ

Yukarıda anlatılıp açıklanan gözlemlerden şu sonuçlar çıkarılabilir: Aydın, Kütahya, Menteşe ve İçel sancaklarında 1520-1580 yılları arasında pazarların sayısı önemli derecede artmıştır. Hamid'de pazar sayısı sabit kalmıştır. Karahisar'da oran olarak düşünülürse yine önemli bir artış vardır; fakat pazarların sayısı eskiden olduğu gibi 16. yüzyılın sonunda da hâlâ azdır. Bu farklılığı, İçel ve Menteşe'nin yoldan uzak ve nüfus yoğunluğu az olan bölgeler olduğu ve ancak oldukça geç bir dönemde Hazine tarafından etkin bir biçimde örgütlenebildiği gerçeğiyle açıklamak çekici gelmektedir. Oysa bilgilerimizin yetersizliği bu tür bir açıklamanın kullanılabilirliğini oldukça kısıtlamaktadır. Pazarların ekonomikten çok malî nedenlere dayalı olarak toplanıp dağıldığının bilincinde olunsa bile, bölgenin ekonomik hayatının kaldıramıyacağı pazarların vergi sağlaması mümkün değildir. Malî önlemler pazar faaliyetlerini kanalize edebilir veya kötüsü gelirse bastırabilir. Fakat yalnızca mali önlemlerle, pazar vergilerinden gelir sağlanamaz. Artan bir ticarileşmenin daha çok sayıda pazarı kârlı hale getirdiğini varsayabiliriz. Ne yazık ki pazar vergilerine ait kayıtların tutulma tarzı bu hipotezi daha fazla geliştirmemize olanak tanımıyor.

Pazarların sayısının arttığı yerlerde, köy pazarları genellikle idarî merkezlerdekilerden daha geç ortaya çıkmaktadır. Bu durum Skinner ve Rozman tarafından Çin ve Japonya'da gözlenen olguyla aynıdır. Eğer pazarlar gerçekten, Hazine'ye veya tımar sipahilerine aynî olarak yapılan ödemelerin nakit paraya çevrildiği yerler ise, yukarıdaki gözlemler akla yatkın gelir. Bu koşullar altında, her idarî birimde en az bir pazarın bulunması beklenebilir ve de bu, elde bulunan belgelerle büyük ölçüde kanıtlanabilen bir beklentidir. Aracı pazarların sayısı son derece azdır. Çünkü hangi boyutta olursa olsun yerleşim birimlerinin idarî işlevleri vardır. Veya bazı yerler idarî hiyerarşi içinde bulunduğu yerden dolayı büyüme olanaklarına sahip olabilir.

Genel nüfus artışı, kentsel büyüme ve pazar sisteminin genişlemesi arasındaki ilişki, elde bulunan verilerin yetersiz olması nedeniyle bu çalışmanın kapsamı dışında bırakıldığı halde, bazı genel sonuçlar çıkarmak yine de olası. Herşeyden önce, 16. yüzyıl, 1590'a kadar olan dönemde, batı ve orta Anadolu'da önemlice bir genel nüfus artışı söz konusudur. Kentsel büyüme kolaylıkla belgelenmektedir ve bu çalışmada incelediğimiz altı sancak için bu konuda herhangi bir kuşku yoktur. Ancak kentsel büyüme yeni pazarların kurulmasına değil, var olan pazarlardaki faaliyetlerin yoğunlaşmasına yol açacaktır. Öte yandan kişi başına düşen ticarî faaliyette herhangi bir artış olmasa bile, kırsal kesimdeki nüfus artışı, daha önce pazarları besleyemeyen yerlerde yeni pazarların kurulmasına yol açacaktır.

Elde bulunan kaynaklara dayanarak yeterli bir biçimde yanıtlanamıyacak olan önemli bir soru, bir yandan belli aralıklarla düzenlenen panayırların; bir yandan da yerleşik dükkânların rolü ile ilgili. Bu panayırların çok yaygın olmadığı göze çarpmakta; fakat yine de var olanlarda önemli ölçüde iş yapılmakta. Öte yandan dinsel kuruluşlar, çok küçük pazarlar ve yerleşim birimleri de dahil olmak üzere birçok yerde dükkânların sayılarının artmasına neden oluyor. Üstelik bunların sayısı o kadar çok ki, bütün yıl boyunca açık oldukları konusunda şüpheye düşüyoruz. Bu binalardan kaç tanesinin depolama işinde, hatta ticaret dışı amaçlarla kullanıldığı saptanamadığı hade, bu dükkânların sakinleri kira ödemektedirler. Rozman, Tokugava döneminde Japonya'da belirli aralıklarla kurulan pazarlar sisteminin yerini yavaş yavaş yerleşik dükkânlarda yapılan alış-verişe bıraktığını varsaymaktadır. Fakat bu çalışmanın konusunu oluşturan altı sancakla ilgili verilerin, belirli aralıklarla kurulan pazarlar sisteminin hâlâ gelişmekte olduğunu göstermesi nedeniyle, Rozman'ınkine benzer bir sonuç çıkarmamız olası değil.

NOTLAR

(1) Bu makelenin araştırmaları için gereken harcamaların bir bölümü Türkiye'deki Amerikan Araştırma Enstitüsü (ARIT) tarafından karşılanmıştır. Bu çalışmada kullanılan yaklaşım, aşağıda anılan çalışmalardan büyük ölçüde etkilenmiştir : G. William Skinner, «Marketing and Social Structure in Rural China», **The Journal of Asian Studies,** XXIV, 1 (1964), s. 3-43; XXIV, 2 (1965), s. 195-228; (Makalenin üçüncü bölümü, XXIV, 3 (1965), s. 363-399; 1949 yılından sonraki duruma ilişkindir) ve Gilbert Rozman, **Urban Networks in Ch'ing China and Tokugava Japan,** Princeton, (1973). Rozman'ın **Urban Networks in Russia 1750-1800 and Premodern Periodization,** Princeton, (1976) adlı kitabı bu makale tamamlandıktan sonra çıkmıştır. Ne yazık ki, verilerin yokluğu nedeniyle, Skinner'in nüfus artışı ve dış ticaret etkisiyle gelişmesine ilişkin kuramının geçerli olup olmadığını inceleyemiyoruz. Bu durum, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı bölgelerinde en azından bir dereceye kadar benzer koşulların gözlenmiş olduğu gerçeği karşısında daha da üzücü olmaktadır.

(2) İdari birimler ve bunların yerleri konusunda Bk. Donald E. Pitcher, **A Historical Geography of the Ottoman Empire from the Earliest Times to the End of the Sixteenth Century,** Leiden, (1972), Harita XXV.

(3) Kısaltılmış bir tahrir (icmal) bulunmaktadır : Başvekâlet Arşivi, İstanbul (bundan sonra BA olarak kısaca gösterilecektir), Tapu Tahrir Bölümü (bundan böyle: TT) no. 166. Aynı bölgedeki dinsel kuruluşlar için, Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Kuyudu Kadime, Ankara (bundan böyle TK olarak geçecek) no. 567. Alanya sancağı hakkında tek bir yararlı tahrir var, bu nedenle bu alana ilişkin rakamlar yalnızca yardımcı bilgi olarak değerlendirilebilir. Fazla bilgi için Bk. Şehabettin Tekindağ, «Teke Eli ve Teke Oğulları», **İÜ Tarih Enstitüsü Dergisi,** no. 7-8, (1976-77), s. 55-94.

(4) Tayyib Gökbilgin, «XVI. Asırda Karaman Eyaleti ve Lârende (Karaman) Vakıf ve Müesseseleri», **Vakıflar Dergisi,** VII (1968), s. 29-38, bu vilayet dahilindeki en önemli idarî gelişmeler konusunda bir özet vermektedir.

(5) Kanunnamenin yasal ve idari niteliği konusunda Bk. Ömer Lütfi Barkan, **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları,** cilt I, **Kanunlar,** İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, (1943) (bundan sonra **Kanunlar** olarak geçecek) adlı kitabın özellikle giriş bölümü. Daha fazla bilgi için Bk. Halil İnalcık, «Süleyman the Lawgiver and Ottoman Law», **Archivum Ottomanicum,** I (1969), s. 105-138; ve Uriel Heyd, **Studies in Old Ottoman Criminal Law,** ed. V.L. Ménage, Oxford, (1973). Karaman kanunnamesi için **Kanunlar,** s. 39 ve devamına bakınız.

(6) Tarihî kaynaklar olarak vergi defterlerine ilişkin Bk. Ömer Lütfi Barkan, «Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakan'a Mahsus İstatistik Defterleri», **İstanbul Üniversitesi Mecmuası,** II, 1 (1940), s. 20-50; II, 2 (1941), s. 214-247.

Ömer Lütfi Barkan, «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XV° et XVIe siècles», **Journal of Türkiyat Mecmuası,** X (1953), s. 1-26.

Halil İnalcık, **Hicrî 835 tarihli Sûret-i defter-i sancak-ı Arvanid, Türk Tarih Kurumu Yayınları,** XIV Seri, No. 1, Ankara (1954).

Ömer Lütfi Barkan, «Essai sur les données statistiques des registeres de reconsement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIE siècles», **Journal of the Economic and Social History of the Orient** (bundan sonra: **JESHO),** I (1957-58), s. 9-36.

Ömer Lütfi Barkan, «Research on the Ottoman Fiscal Surveys», **Studies in the Economic History of the Middle East,** ed. M.A. Cook, London (1970), s. 163-171.

(7) BA, TT, 147 ve TK, 154.

(8) BA, TT, 47.

(9) TK, 110 ve 156.

(10) Örneğin, Hamid sancağına ilişkin olarak TK, 151, s. 268 b'ye bakınız. Isparta'nın pazar vergileri, koyun kellelerinin satıldığı (başhane denilen) dükkânlardan, boyahanelerden, pirinç tarlalarını sulamak için yararlanılan iki kanaldan alınan vergilerle, otlak vergisi ve Isparta'nın resm-i keyl vergileri ile birlikte bir toplam oluşturmakta ve Hamid sancakbeyi tarafından toplanmaktadır.

(11) TK. 47'nin 60. sayfasına göre, Altuntaş nahiye merkezinin pazar vergileri Arslanapa nahiyesinde kayıtlıdır.

(12) Çin ve Japon idarî yapısıyla karşılaştırmak için Bk. Rozman, **Urban Networks,** s. 59 ve devamı.

(13) Tayyib Gökbilgin, «15. ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm», **Vakıflar Dergisi,** VI (1965), s. 53. Aynı gözlem Anadolu'nun diğer bölgeleri için de geçerlidir.

(14) Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831, T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyat,** No. 195, Tetkikler Serisi No. 87, Ankara, (1943).

(15) Kadıların ve naiblerinin görevleri konusunda Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,** Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, VIII. seri, no. 17, Ankara, (1965), s. 111-118.

(16) Bu tür bir ferman örneği için Bk. Halil İnalcık, «Adâletnâmeler», **Belgeler,** II, 3-4 (1965), s. 123-126.

(17) Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli vilâyetlerine ilişkin örnekler için, **Kanunlar,** dizininde 'bac' ve 'bac-ı pazar' başlıklarına Bk. Ayrıca Bk. İnalcık, **Arvanid,** XXVII, **Kânûnnâme-i Sultânî ber mûceb-i örf-i Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnameler,** ed. R. Anhegger; H. İnalcık, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, IX. Seri, No. 5, Ankara, (1956), s. 59 ve 62.

Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen), 1550-1580, türkischer Text, ed. L. Fekete ve Gy. Kaldy-Nagy, **Institutum Historicum Academiae Scientiarum Hungaricae,** Budapest, (1962), passim.
Tibor Halasi-Kun, «Sixteenth Century Turkish Settlements in Southern Hungary», **Belleten,** XXVIII, 109 (1964), s. 16.

Nicoara Beldiceanu ve İrène Beldiceanu-Steinherr, «Recherches sur la province de Qaraman au XVIe siècle», **JESHO,** XI, 1 (1968), s. 1-129, s. 32-33 ve 85.

Nicoara Beldiceanu, **Recherche sur la ville ottomane au AX[e] siècle, Etude et actes, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie** d'İstanbul, Paris, (1973), passim.

(18) **Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte, Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik «Denkwürdigkeiten und Zeitläufte des Hauses 'Osman» vom Derwisch Ahmed genannt Aşık-Paşa-Sohn,** çev. Richard Kreutel, graz, (1959).

(19) Muhtesib konusuna ilişkin olarak **Encyclopedia of Islam (EI)** deki 'hisba' makalesine ve özellikle Ömer L. Barkan, «XV. asrın sonunda bazı büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fiatlarının tesbit ve teftiş hususlarını tanzim eden kanunnameler», **Tarih Vesikaları,** I, 5 (1942), s. 326-340; II, 7 (1942), s. 15-40; II, 9 (1942), s. 168-177.

Robert Mantran, **İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle, Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul,** Paris, (1962), s. 299-342.

Beldiceanu, **La ville ottomane,** s. 73-81.

(20) **Kanunlar,** s. 313, 315, 319, 349.

(21) Kapanlar hanlarda kurulmakta ve bu yolla sağlanan gelir dinî kuruluşlar için ayrılmaktaydı: Fahri Dalsar, **Türk Sanayi ve Ticret Tarihinde Bursa'da İpekçilik,** İ. Ü. Yayınları, No. 856; İktisat Fakültesi, No. 116, s. 265-266.

(22) **Kanunlar,** s. 32-33 ve 23-28.

(23) İçel için Bk. **Kanunlar,** s. 48-55; Aydın için s. 6-18, ve Himmet Akın, **Aydın Oğulları Tarihi Hakkında bir Araştırma,** A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, No. 60; Tarih Enstitüsü No. 6, Ankara, (1968), s. 197-215.

(24) Ömer Lütfi Barkan, «The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East», **International Journal of Middle East Studies,** 6 (1975), s. 3-28.

(25) Özellikle köylülerin gereksinmelerine yönelik, değişik bir pazar türü Ch'üan Han-shen, «Periodic Fairs in South China under the Sung Dynasty», **Chinese Social History, Translation of Selected Studies,** ed. E-Tu Zen Sun and John de Francis, New York, (1966), adlı makalede tanımlanmıştır. Bk. s. 217-221.

(26) Rozman, **Urban Networks,** s. 106.

(27) **Kanunlar,** s. 131, 175, 287, 321.

Lütfi Güçer, **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler,** İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, No. 1075; İktisat Fakültesi, No. 152, İstanbul, (1964), s. 57-58.

(28) Lütfi Güçer, «Osmanlı İmparatorluğu dahilinde hububat ticaretinin tâbî olduğu kayıtlar», **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası,** 13, 1-4 (1951-52), s. 79-98.

(29) Sp. I. Asdrachas, «Aux Balkans du XVe siècle: Producteurs directs et marché», **Etudes Balkaniques,** 6,3 (1970), s. 36-69.

(30) Bu tür faaliyetlerin göstergesi olarak, zengin bir köylünün terekesine ilişkin, Konya Müzesindeki Kadı sicillerini inceleyiniz (Cilt II, s. 318-9).

(31) Özel statüye sahip üreticiler tarafından yetiştirilen pirinç üretiminin koşulları konusunda Bk. **Kanunlar,** s. 54, 275, 283.

(32) Ekiminin yapıldığı vergi kayıtlarından anlaşılmaktadır. Zira, öşr-i penbe adında özel bir vergi alınmaktadır. Bu vergi genellikle yalnızca para olarak gösterildiğinden, gerçek hasat miktarını saptamamız olası değil. Yine de, Alanya'ya ait olan TK 172 gerçek pamuk hasatına ilişkin rakamları da içeriyor.

(33) **Mühimme Defteri,** No. 70, s. 136.

(34) Boyabad bölgesinden gelip Eskişehir yakınlarındaki Üryan Baba tekkesine bağışlanacak pirinç miktarını belirleyen bir ferman için Bk. TK 575, s. 896.

(35) BA, **Mühimme Defteri,** No. 41, s. 378, No. 6, s. 330, ve TK 128, s. 330 ve devamı.

(36) Ahmed Refik, **Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200),** İstanbul, (1930). Xavier de Planhol, «Geography, Politics and Nomadism in Anatolia», **International Social Science Journal,** 11 (1959), s. 525-531.

Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü** (1691-1696), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 998, İstanbul, (1963).

(36a) Leila Erder (Orta Doğu Teknik Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Ankara)'den alınan bilgi.

Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları,** yine aynı yazarın bu kitabın sonunda anılan daha önceki makaleleri.

(37) Resmî olarak kullanılan yollara ilişkin ilginç veriler, **Mühimme defterleri**'nde bulunmaktadır. Bu belgelerde ulaklara ilişkin pek çok resmî kayıt bulunmaktadır. Bu konuda Bk. Franz Taeschner, **Das anatolische Wegenetz,** cilt 2; **Türkische Bibliothek,** No. 22 ve 23, Leipzig, (1924-25) ve daha yeni bir çalışma olan Halil Sahillioğlu, «Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnâmesi — Bağdat Seferi Harp Jurnali», **Belgeler,** II, 3-4 (1965), s. 1-36 ve Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı,** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 1209, İstanbul, (1967). Osmanlı yol sisteminin Selçuklu döneminden kalan bölümü için M. Kemal

Özergin, «Anadolu'da Selçuklu kervansarayları», **Tarih Dergisi,** XV, 20 (1965) adlı yapıttaki haritaya Bk. s. 141-170.

(38) İskelelerdeki gümrük vergilerine ilişkin olarak Bk. **Kanunlar,** s. 211 ve devamı, 224 ve 238.

(39) Karapınar-Sultaniye'nin kurulması ile ilgili olarak, Bk. Ömer L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğunda bir kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler», **Vakıflar Dergisi,** II (1942), Bölüm 2, s. 354-365.

Kuruluşun ayakta kalan bölümleri ile ilgili olarak, Bk. Semavi Eyice, «Sultaniye-Karapınar'a dair», **Tarih Dergisi,** XV, 20 (1965), s. 117-140.

(40) **Mühimme Defterleri,** No. 41, s. 355. Mamuriye Pazarından TK 128'in 253. sayfasında söz edilmektedir. Kalenin kısa bir tanımı için Bk. Ernst Diez ve diğerleri, **Karaman Devri Sanatı,** İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 459; Sanat Tarihi Enstitüsü No. 7, İstanbul, (1950), s. 32-33.

(41) TK, 128, s. 277.

(42) TK, 128, s. 492 ve devamı.

(43) **Mühimme defteri,** No. 26, s. 161.

(43a) Büyük bir olasılıkla, Kanunî Süleyman'ın karısı Hürrem Sultan'ın vakfı: Bk. «Hürrem Sultan», **İA.**

(44) **Mühimme defteri,** No. 41, s. 355.

(45) **Mühimme defteri,** No. 41, s. 90-91.

(46) **Mühimme defteri,** No. 26, s. 165.

(47) **Mühimme defteri,** No. 7, s. 69.

(48) Peter Benedict, **Ula, An Anatolian Town,** Social, Economic and Political Studies of the Middle East, Leiden, (1974), s. 230-31.

(49) **Mühimme defteri,** No. 67, s. 105.

(50) Rozman, **Urban Networks,** s. 60.

(51) Rozman, **Urban Networks,** s. 14.

(52) Osmanlı vergi kayıtları genellikle büyüklüğü ne olursa olsun kasabaları 'nefs-i ...», ve köyleri 'karye-i...' olarak adlandırmaktadır. Oysa bazı tahrirler daha yüksek bir kademeye sahip olan nefsi kasabadan ayırmaktadır. Bunun dışındaki kayıtlarda nefs, 'şehir' olarak geçmektedir.

Yerleşim birimlerini nüfus büyüklüğüne göre gruplandırırken, köy başlığı altında kayıtlı olan halk, bu köyün sakinleri olarak kabul edilir. Pek çok durumda gerçek yerleşim bölgesiyle kayıt yeri birbirine uymadığından bu durum, göçebeler ve dinsel kuruluşlara bağlı olan köylüler örneğinde bazı yanlışlıklara yol açar. Bununla birlikte değişik bir sayım metodu da daha fazla karışıklıklara yol açabilir.

(53) TK, 110, s. 219 b/220 a. Sayıları zaten az olup idari işlev görmeden önemli nüfus sayılarını barındıran bütün kasabaları 6. kategoriye alabilmek için bu kategorinin asgari ve azamî nüfus sınırları geniş tutulmuştur.

(54) Osmanlı şehirleri ve bunların yaklaşık nüfuslarına ilişkin olarak Bk. Barkan, «Tarihî Demografi», s. 22. Güneydoğu Anadolu için ayrıca Bk. Nejat Göyünç, «XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu: Kanunî Süleyman ve II. Selim Devirleri», **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar,** der. Osman Okyar, Ankara, (1975), s. 71-102.

(55) TK 110, s. 132 b ve devamı.

(56) İlgili yazım için Aydın ve Menteşeye ilişkin bölümlere bakınız.

(57) Rozman'ın tanımladığı üç tür üst-düzey kentine bizim incelediğimiz alanda rastlanmadığı için, bu bağlamda tartışma konusu edilmemişlerdir.

(58) Rozman, **Urban Networks,** s. 52.

(59) II. Bayezid döneminde Kütahya sancağına ilişkin bir defterde şu isimler geçmektedir: Simav yakınlarında Pazar (TT, 45, s. 46), Şeyhli yakınlarında Pazarlı (TT, 45, s. 342); 918/1512-13 tarihli ve bu bölgenin aşağıda sayılan idarî birimlerini de kapsayan bir defter ayrıca şu örnekleri vermektedir: Altuntaş nahiyesinde Eskipazar (TT, 49, s. 211), Arslanapa nahiyesinde Pazarcık (TT, s. 262), Arslanapa nahiyesi yakınlarında Bazargân (veya Pazargâh) (TT, 49, s. 263).

(60) Rozman, **Urban Networks,** s. 106.

(61) Daha geniş bilgi için Menteşe ile ilgili bölüme bakınız.

(62) Rozman, **Urban Networks,** s. 105.

(63) Halil İnalcık, **The Ottoman Empire, the Classical Age 1300-1600,** London, (1973), s. 140 ve devamı.

(64) Rozman, **Urban Networks,** s. 108-109.

(65) TT, 83, s. 213, 264, 322.

(66) TT, 387, s. 335.

(67) TT, 272, passim ve TK, 128.

(68) Yerleşik ve göçebe toplulukların göreceli büyüklükleriyle ilgili olarak kolayca sağlanabilecek bilgiler icmallerde bulunmaktadır. İcmaller, vergi defterlerinin, tek tek vergi mükelleflerini belirtmeyen kısaltılmış türleridir. Bu tür bir kaynaktan sağlanan veriler Tablo 8'de özetlenmiştir. Fakat pazarlara ait verilerin karşılaştırılmasında görüldüğü gibi, icmaller sayımları eksik tutma gibi bir eğilim gösterdiğinden bunların dikkatli kullanılması gerekmektedir.

İçel'deki özel koşullarla ilgili olarak **Kanunlar,** s. 48-55'in yanısıra, Beldiceanu, «Karaman», s. 62-63'e de bakınız.

(69) **Mühimme defterleri,** No. 6, s. 330.

Pamuklu dokumaya ilişkin uygulamalar için, Bk.

Beldiceanu, «Karaman», s. 36-37.

W. Heyd, **Histoire du commerce du Levant au moyen-âge,** Amsterdam, (1959), cilt 2, s. 612.

(70) **Mühimme defteri,** No. 19, s. 159. Akliman'da daha sonraki depolama faaliyetleri için Bk. Evliya Çelebi, **Seyahatname,** Cilt 9, s. 321.

(71) TK, 576, s. 4b-5b.

(72) **Mühimme defteri,** No. 18, s. 125. Merkezî idare teb'asının yıllık göçüne karışmamayı tercih etmektedir.

(73) Barkan'ın 6. dipnotta anılan makalesinden başka M.A. Cook, **Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600,** London Oriental Series, Cilt 27, London, (1972) adlı yapıta da bakınız. Konya ve Şebinkarahisar çevresindeki alanlarda dahil olmak üzere, Anadolu bölgelerinin birçoğunda önemli boyutlara varan nüfus artışı olduğuna dair kanıtlar var.

(74) Kanunname bağlık alanların egemen olduğunu göstermektedir. **Kanunlar,** s. 53.

(75) TK, 128, s. 1 ve devamı. Anıtlar için Bk. Diez ve diğerleri, **Karaman Devri Sanatı,** s. 5-30 ve İbrahim Hakkı Konyalı, **Âbideleri, ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi Ermenek ve Mut Abideleri,** İstanbul, (1967), s. 675-732.

(76) İçel ile pekçok ortak özelliğe sahip olan Alanya sancağındaki pazarlama faaliyetlerindeki gelişmelere ilişkin çok az şey bilinmektedir: Aynı iklim, pamuk ekimine aynı önemin verilmesi, kentleşme olgusunun zayıf, göçebe grupların etkisinin göreceli olarak güçlü olması. 16. yüzyılın sonunda Alanya sancağında, hâlâ 400 vergi mükellefine sahip yerleşim birimi bulunmuyordu. Selçuklular devrinde imparatorluk merkezi olmak gibi bir özelliğe sahip olan Alanya kasabası, 16. yüzyılın sonlarında ancak meşhur kalelerinde üslenen askerler de dahil edildiğinde 400 vergi veren nüfusa ulaşabiliyordu.

En azından altı tane sıradan pazarı vardı. Mezraa ve yaylalarda ticaret yapıldığına raslamıyoruz. Yine de ticarî amaçlarla bir Selçuk kervansarayı etrafında pazar kurulduğunu biliyoruz. Burası, muhtemelen, bugün Kargı çayı kenarında hâlâ ayakta kalabilen Şarabsa Han'dır. TK, 172'nin 11a sayfasında bu pazar, 'pazar-ı Kargu' olarak anılmaktadır. Bu konuda Bk. Seton Lloyd ve D. Storm Rice, **Alanya ,Ala'iyya), Occasional Publications of the British nstitute of Archaeology at Ankara,** London, (1958).

(77) Gilindire için Bk. Pirî Reis, **Kitabı Bahriye,** Türk Tarihi Araştırma Kurumu Yayınlarından, No. 2, İstanbul, (1935), s. 756-7 ve Francis Beaufort, **Karamania or a Brief Description of the South Coast of Asia Minor,** London, (1817), s. 201.

(78) TK, 128, s. 435.

(79) TT, 272, s. 238 ve TK 128, s. 491 ve devamı.

(80) Bu sancağın tarihsel geçmişi için Bk. Xavier de Planhol, **De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens, nomadisme et vie paysanne, Bibliothèque et historique de l'Institut français d'archéologie d.İstanbul,** No. III, Paris, (1958), s. 65-131 ve Hikmet T. Dağlıoğlu, «Onuncu asırda (Hamidili)nde arazi, hasılat, nüfus ve aşiretlerin vaziyetleriyle, vergi sistemleri», **Ün,** 7, 73-74 (1940), s. 1009-1014; 7, 80-81 (1940), s. 1089-1092; 7, 82-83 (1941), s. 1121-1127; 7, 84-86 (1941), s. 1154-1157; 8, 87-90 (1941), s. 1197-1202.

(81) TT, 147, s. 117 ve devamı; TK, 154, s. 1b ve devamı.

(82) Taeschner, **Wegenetz**, I. cildin sonundaki harita.

(83) Vital Cuinet, **La Turquie d'Asie, Géographie administrative, statistique, déscriptive et raisonée de chaque province d l'Asie Mineure**, Cilt 4, Paris, (1891-94), Cilt 4, s. 230.

(84) **Mühimme defteri,** Cilt 26, s. 165.

(85) Semavi Eyice, «Sincanlı'da Sinan Paşa İmareti», **Vakıflar Dergisi,** X, s. 312.

(86) Bu bölge ile ilgili olarak Bk. İ. H. Uzunçarşılı, **Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri,** İstanbul, (1932).

(87) Başvekâlet Arşivindeki arşivciler tarafından, II. Bayezid dönemine atfedilen TT, 45.

(88) TK, 47; TK, 48 ve TK, 560.

(89) Bk. «Denizli», **IA.**

(89a) Kütahya'daki Karagöz Paşa vakfına ilişkin, elde bulunan kaynaklar, sancağın birçok küçük kasabasında vakfa kâr sağlayabilmesi için kurulan dükkân sayısı hakkında bir fikir veriyor. Kavak'ta 96, Gediz'de 190. Bunun dışında Karagöz Paşa vakfı Gölhisar (Hamid)'da 212, Arpaz (Aydın)'da 190 ve Balat'ta 240 (TT, 369, s. 5) dükkâna sahipti.

(90) Akın, **Aydınoğulları,** s. 84-103.

(91) TT, 148, s. 270 ve devamı; ayrıca Akın **Aydınoğulları,** s. 135.

(92) TK, 571, s. 15b ve devamı.

(93) Kanunî Süleymanın annesi Hafsa olmalı. Zira, Evliya Çelebi, **Seyahatname,** Cilt 9, İstanbul, (1935)'nin 100-101. sayfalarında kasabada ödenen vergilerin Manisa'da Hafsa Sultan tarafından kurulmuş olan bir camiye gittiği anlaşılmaktadır. Evliya bu çarşıyı beğenip ayrıntılı olarak anlattığı halde, Valide Sultan tarafından işa ettirilen dükkânlar ve bir handan söz edilmediğine göre bunlar 17. yüzyılın sonuna doğru ortadan kaybolmuş olacaklar. İlgili vakıfname için Bk. İbrahim Gökçen, **Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar (Hicrî 954-1060),** CPH Manisa Halkevi Yayınlarından, No. 18, İstanbul, (1946), s. 122-131. Ayrıca aynı çalışmanın ikinci cildi: **H 1060, Milâdî 1650**'den sonra, aynı dizi, No. 19, İstanbul, (1950), s. 147. Çağatay Uluçay, «Kanunî Sultan Süleyman ve Ailesi ile İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar», **Kanunî Armağanı, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından,** VII seri, No. 55, Ankara, (1970), s. 230-31.

(94) TT, 8, s. 710 ve devamı; TK, 144, s. 212 b ve devamı. Evliya Çelebi, (**Seyahatname,** Cilt 9, s. 186), Nazilli'nin haftalık pazarı ile, Rumeli'nin büyük panayırlarını karşılaştırır ve 500 tanesi kârgir olarak yapılmış olan 2.000 adet dükkânın var olduğunu ileri sürer. Nazilli'deki dükkânlar hafta boyunca açık kalmaktadır.

(95) TK, 144, s. 288 b

(96) Ayasoluğ için Bk. Akın, **Aydınoğulları,** s. 98. 1610-20 yıllarında Levant Company'nin nezaretinde İzmir'de açılan bir konsolosluk için Bk. Alfred C. Wood, **A. History of the Levant Company,** London, (1964), s. 73. İzmir limanı, daha önceleri Halep yoluyla yapılan İran ticaretinin bir bölümünü üstlenmiştir.

(97) Kanunî'nin zamanında Alaşehir sınırları dahilinde Yarhisar olarak adlandırılan bir mahalle'ye rastlıyoruz. Bununla birlikte bu yerin tanımı, alışılagelmiş kasaba mahallelerine benzemediği için, yine de bazı şüpheler uyandırmaktadır (TK, 571, s. 146 b ve devamı).

(98) TK, 8, s. 154 ve 563.

(99) Ali Paşa ve vakfına ilişkin olarak Bk. Tayyib Gökbilgin, **XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar, Mülkler, ve Mukataalar,** İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, No. 508, s. 394-403.

Semavi Eyice, «Atik Ali Paşa Camiinin Türk mimari tarihindeki yeri», **Tarih Dergisi,** XIV, 19 (1964), s. 99-114.

Tayyib Okiç, «Hadım (Atik) Ali Paşa kimdir», **Necati Lugal Armağanı,** Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, VII. seri, No. 50, (Ankara, (1968), s. 501-516.

Semavi Eyice, «Elçi Hanı», **Tarih Dergisi,** 24 (1970), s. 93-130.

Ö. L. Barkan ve E. H. Ayverdi, **İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) tarihli,** İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü, No. 61, İstanbul, (1970), s. 69. Evliya Çelebi, **Seyahatname,** cilt 9, s. 54'de adını Yıldırım Bayezid'den alan bir handan söz etmektedir. Bu handa 800 adet dükkân bulunmaktaydı. Dört haftada bir, köylerden satıcılar gelmekte ve burada büyük bir pazar toplanmaktaydı.

Bu bilgileri yorumlamak biraz güçtür. Bir kasabada bu büyüklükte iki ticarî merkezin bulunması pek sık rastlanan bir olgu değildir. Evliya Çelebi'nin bu hanı neden I. Bayezid'e mal ettiğini bilmiyoruz.

(100) M. Münir Aktepe, «İzmir Şehri Osmanlı Medreseleri Hakkında Ön Bilgi», **Tarih Dergisi,** 26 (1972), s. 106-7.

(101) 1520-1583 yılları arasında Aydın ve Menteşe bölgelerinin bir kısmını içeren yeni bir sancak oluşturulmuştu; bu yeni idarî birimin adı Aydın-Sığla idi. Karşılaştırma yapabilmek için bu ayırım dikkate alınmamış ve Aydın-Sığla'ya bağlı idarî birimler Aydın ve Menteşe'ye bağlı olarak değerlendirilmiştir. (Akın, **Aydınoğulları,** s. 86).

(102) TT, 47 ve TT, 61'e bakınız.
Adı geçen bölge için Bk. Paul Wittek, **Menteşe Beyliği, 13-15. Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine ait Tetkik,** Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, 4, 1, Ankara, (1944) ve Benedict, **Ula,** özellikle 216. sayfadaki, günümüzdeki pazarların dağılımını gösteren harita.

(103) Balat için Bk. Karl Wulzinger ve diğerleri, **Das Islamische Milet,** Berlin, (1935); Wittek, **Menteşe,** s. 128-131; Otto F.A. Meinardus, «Testimonies to the Economic Vitality of Balat, the Medieval Miletus», **Belleten,** XXXVII, 147 (1973), s. 289-296.

Bir denizci gözüyle Megri için Bk. Piri Reis, **Kitabı Bahriye,** s. 790 ve devamı.

(104) Osmanlı öncesi dönemde Peçin'in sahip olduğu önem için, Bk. Wittek, **Menteşe,** s. 126-128.

(105) Tahrirler bu kelimeyi bir 'elifle' yazmaktadır. Bu nedenle 'Şirevolos' olarak okunmamasında yarar vardır. Bk. Piri Reis, Index, s. 62. Bozöyük, Wittek'in Menteşe ile ilgili çalışmasındaki haritada görülmektedir. Kanunî Süleyman tarafından kurulmuş olduğu öne sürülen yüz adet dükkânın varlığı konusunda, Bk. Evliya Çelebi, **Seyahatname,** cilt 9, s. 206-207.

(106) TT, 166, s. 481-564.

(107) TT, 166, s. 573.

(108) Benedict, **Ula,** s. 178 ve devamı; ayrıca s. 209 ve devamı.

(109) Menteşe'deki Balyabolu hakkında bilgi bulunamamıştır. Aydın'daki Balyambolu için, Bk. Akın, **Aydınoğulları,** s. 99-102.

(110) TK, 156, s. 75 b; TK, 569, s. 1b, 14a, 18a, 24a, 35b, 55b, 85 (TK, 156, 991/1583).

(111) TT, 338, s. 134; ayrıca TK, 569, s. 35b.

(112) Semavi Eyice, «Sincanlı'da Sinan Paşa İmareti», **Vakıflar Dergisi,** X, (1973), s. 303-336'da, 16. yüzyıl kayıtlarında yer alan birçok Sinan Paşa ve bunlara atfedilen vakıflara ilişkin bir liste vermektedir. Bu listede Bolvadin'de bir camiiye rastlanmamaktadır. Aynı derginin 337-343. sayfalarında Ramazan Şeşen, Sincanlı imaretini kuran vakfiyenin biraz kısaltılmış bir çevirisini vermektedir. Burada anılan vakıf mallarının hiçbiri Menteşe'de değildir. Bu koşullar altında, bu dükkânların vâkıfını daha açıkça belirlemek mümkün değildir.

İ.H. Uzunçarşılı, **Afyon Karahisar, Sandıklı, Bolvadin... Atabey ve Eğridir'deki Kitabeler...,** İstanbul, (1929)'da da Bolvadin'deki Sinan Beğ camisinden söz edilmemektedir.

(113) Lütfi Güçer, «XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz Inhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı», **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası,** 23, 1-2 (1962-63), s. 97-143, özellikle s. 103 ve 118-129.

Ayrıca TK, 569, s. 55b.

(114) Benedict, **Ula,** s. 230-35 ve 247-48.

TABLO : 1 — Değişik boyutlarda pazar yerleri

Sancak	Zamanı	Mezraa 0-9 vergi mü-kellefi	Sıradan pazar 10-399 vergi mü-kellefi	Aracı pazar 400-1500 vergi mü-kellefi	Alt-düzeyde idarî merkez-ler her boyutta	Sancak merkezi her boyutta	bilin-meyen statüler	toplam
İçel	I. Selim dönemi	1	4	—	4	1	3	13
İçel	1551	6	10	1	4	1	10	32
İçel	1584	9	16	2	4	1	11	43
Hamid	1500-1501	--	4	—	10	1	7	22
Hamid	1522-23	—	7	—	11	1	3	22
Hamid	yaklaşık olarak 16. y.y.'ın 2. yarısı	—	5	2	12	1	3	23
Karahisar-ı sahib	1527-29	—	—	—	3	1	3	7
Karahisar-ı sahib	1572-73	1	3	—	3	1	2	10
Kütahya	II. Bayezid dönemi	—	1	—	10	—	3	14
Kütahya	1512-13	—	6	—	16	1	6	29
Kütahya	1570-71	1	11	—	16	1	8	37
Aydın	1478-1481	—	7	—	8	1	3	19
Aydın	1528-29	1	15	—	11	1	4	42
Aydın	1575-76	2	16	3	10	1	6	48
Menteşe	II. Bayezid dönemi	1	6	—	3	1	4	15
Menteşe	1517	2	12	2	10	1	8	37
Menteşe	1562-63	3	13	2	10	1	8	37
Menteşe	1583	3	12	6	10	1	12	44

TABLO : 2 — İdarî birimlerde bulunan pazarlar : İçel

Birimin adı	TT 83/I Selim Dönemi	TT 272/1551	TK 128/1584
kaza-ı Ermenak	1	2	2
Önce nahiye, daha sonra kaza-ı Selindi	1	1	3
Önce nahiye, daha sonra kaza-ı Anamur	1	4	9
kaza-ı Gülnar	4	7	9
Önce nahiye, daha sonra kaza-ı Silifke	2	6	5
kaza-ı Karataş	—	3	5
kaza-ı Mud	4	9	9
kaza-ı Sinanlı (1)	—	—	1
Toplam	**13**	**32**	**43**

(1) TT 272'de Mud'un bir bölümü olarak gözükmektedir.

Hangi sürekli yerleşim birimine bağlı oldukları bilinse bile, yayla pazarları ayrı birimler olarak değerlendirilmektedir.

TABLO : 3 — İdarî birimlerde bulunan pazarlar : Hamid

İdari birimin adı	TT 30 : 1500-1501	TT 121 : 1522-23	zamanı bilinmiyor, TK 51 muh- TK 566 temelen 16. yy.'ın 2. yarısı (1)
Karaağaç'ın Gölhisar kazası	bilinmiyor	1	1
Yaviçe nahiyesi	bilinmiyor	—	—
Önce nahiye, daha sonra Gölhisar kazası	5	2	1
Siroz - Kemer nahiyesi	—	—	1
Irla nahiyesi	—	1	1
Burdur nahiyesi	1	1	1
Uluborlu nahiyesi	1	1	2
Gönen nahiyesi	2	1	1
Önce nahiye, daha sonra Keçiborlu kazası	—	1	1
İsparta nahiyesi	1	1	1
Eğridir nahiyesi	2	2	2
Önce nahiye, daha sonra Ağlasun kazası	1	2	2
Önce nahiye, daha sonra Ağras kazası	—	1	1
Yıva nahiyesi	2	2	2
Anamos nahiyesi	1	1	1
Kartas nahiyesi	1	1	1
Ayvalı ve Gönen nahiyeleri	1	—	—
Önce nahiye, daha sonra Afşar kazası	1	2	1
Yalvaç kazası	1	1	1
Önce nahiye, daha sonra Yalvaç'ın Karaağaç kazası	1	1	1
Barla kazası	1	Afşar'a bağlı	1
Toplam	**22**	**22**	**23**

(1) Sayfa kenarındaki bir notun tarihi 980/1572-73'dür (sayfa 276a). Sayfa 266a'da Kanunî'den söz edilmekte, fakat onun hayatta olup olmadığı belirtilmemektedir. TT 121 Kanunî'nin tahta çıkışından yalnızca birkaç yıl sonra hazırlandığına göre, TK 51 daha yeni olmalıdır. Bu koşullar altında, kaydın Kanunî döneminin son yıllarında veya II. Selim döneminin ilk yıllarında tutulmuş olduğu söylenebilir.
TK 566'nın ön yüzünde tarih yoktur. Fakat sayfa 103a'da 978/1570-71 tarihli bir belgeden söz edilmektedir. Metin, defterin sürekli bir bölümü olup kenar notu olmadığına göre, kayıtların bu tarihten sonra tutulmuş olması gerekir.

TABLO : 4 — İdarî birimlerde bulunan pazarlar : Karahisar-ı Sahib

Birimin adı	TT 147 : 1528-29	TK 154 : 1572-73
Karahisar kazası	1	1
Kâyırhisar (?) nahiyesi	—	—
Ulusincanlı nahiyesi	—	—
Bolvadin kazası	1	1
Barçınlı kazası	—	1
Oynaş nahiyesi	—	—
Şühud kazası	1	1
Sandıklı kazası	2	3
H.vlâ nahiyesi	—	1
Bilinmeyen	2	2
Toplam	7	10

TABLO : 5 — İdarî birimlerde bulunan pazarlar : Kütahya

Birimin adı	TT 45 : II. Bayezid Dönemi	TT 49 : 1512-13 TT 69 : Kanunî Dönemi	TK 47, TK 48, TK 560 1570-71
Kütahya nahiyesi	—	1	1
Arslanapa nahiyesi	—	—	1 (?)
Altuntaş nahiyesi	—	1	2
Sazanos (?) nahiyesi	—	1	—
Yalak nahiyesi	—	1	1
Kalınviran nahiyesi	—	1	—
Tavşanlı nahiyesi	—	1	1
Eğrigöz nahiyesi	1	2	4
Simav nahiyesi	2	2	2
Çengi nahiyesi	—	—	—
Gediz nahiyesi	1	1	2
Kavak nahiyesi	1	1	—
Güre nahiyesi	1	—	1
Silindi nahiyesi	1	1	1
Kula nahiyesi	2	2	3
Önce nahiye daha sonra Gököyük kazası	—	—	1
Lazkiye nahiyesi	—	1	2
(?) nahiyesi	—	—	2
Kaş-ı Yenice nahiyesi	—	1	4
Honaz nahiyesi	—	1	—
Homa ve Geyikler nahiyeleri	2	2	2
Şeyhlü ve Çal nahiyeleri	2	2	5
Uşak ve Banaz nahiyeleri	1	2	2
Bilinmeyen	—	5	—
Toplam	**14**	**29**	**37**

TABLO : 6 — İdarî birimlerde bulunan pazarlar : Aydın

Birimin adı	TT 8 : 1478-81	TK 148 : 1528-29	TK 167 : TK 129 : TK 144 : } 1575-76 dolayları(1) TK 571 : Kanunî dön.
kaza-ı İzmir	en az 1 adet, kayıt eksik	8	9
kaza-ı Çeşme	kayıt yok	6	3
kaza-ı Ayasoluğ	2	5	5
kaza-ı Tire	3	5	7
kaza-ı Birgi	2	3	8
kaza-ı Güzelhisar	2	2	2
kaza-ı Sultanhisarı	—	1	1
kaza-ı Kestel	1	3	1
kaza-ı Bozdoğan	1	1	2
kaza-ı Arpaz	1	1	1
kaza-ı Yenişehir	3	4	3
kaza-ı Alaşehir	1	3	4
kaza-ı Sart	2	kayıt yok	1
kaza-ı Akçeşehir	yok	yok	1
Toplam	**19**	**42**	**48**

(1) Yalnızca TK 167'nin ön sayfasında tarih vardır (1575 - 1576). Diğer iki defter'de aynı dönemde tutulmuştur. TT 129'daki bir kenar notu 984/1576-77 tarihini taşımaktadır (s. 108b).

TABLO : 7 — İdarî birimlerde bulunan pazarlar : Menteşe

Birimin adı	TT 47 : II. Bayezid dönemi	TT 61 : 1517	TT 337, TT 338 : 1562-63	TK 110; TK 156 : 1583
kaza-ı Peçin (1)	2	6	4	5
kaza-ı Eskihisar	defterde yok	defterde yok	—	—
kaza-ı Muğla	3	4	4	4
kaza-ı Tavas	2	3	4	5
kaza-ı Meğri	defterde yok	6	6	2
kaza-ı Pırnaz	—	1	1	3
kaza-ı Köyceğiz	2	2	2	4
kaza-ı Mazın	defterde yok	2	3	5
kaza-ı Bozöyük	3	5	5	5
kaza-ı Eserulus	defterde yok	1	1	1
kaza-ı Balat	defterde yok	2	2	2
kaza-ı Çine	3	3	5	4
bilinmeyen kaza (2)	—	3	—	—
Toplam	**15**	**38**	**37**	**44**

(1) TT 61 ile TT 47 Milas ayrı bir birim olarak tanımlandığı halde daha sonraki defterlerde Peçin kazasının bir bölümü sayılmaktadır. Uyum sağlamak amacıyla bu tabloda Milas hep Peçin kazasına dahil edilmiştir.

(2) Haritada bulunmadığı halde kazası belli olan köyler, bu kategoriye dahil değildir.

TABLO : 8 — İcmal defterlerinden sağlanan rakamlar

	TT 166 Menteşe	TT 438 Hamid	TT 438 Karahisar
nefs-i şehir	5	2	1
kasaba	7	10	4
kaleler	29	belli değil	1
camiler	42	9	belli değil
dükkânlar	1215	417 (1)	belli değil
pazarlar	belli değil	16	7
köyler	548	513	629
mezraalar	36	88	261
cemaatlar	381	75	13
ark-ı çeltük	13	belli değil	belli değil
yerleşik haneler, Müslüman	34,642	16,645	11,573
yerleşik kara (caba) Müslüman	11,120	ayrı rakam olarak verilmemiş	1115
yerleşik mücerred, Müslüman	2528	5865	509
yürükân	yukarıdaki rakamlara dahil	4978	1266
Müslüman olmayan haneler	64	300	88
Müslüman olmayan bekârlar	4	ayrı rakam olarak verilmemiş	
avarızdan muaf olanlar	1351	2355	2080
askeri olmayan erkekler	49,709 (9)	30,143	16,631
zaimler ve sipahiler	493	1232	2884 (2)
kale neferleri	54	10	25
bütün erkekler	50,256 (9)	31,385	19,540
vergi geliri	5,858,796	2,647,507	1,840,069

Kaynaklardaki yazım hatasından kaynaklanan küçük farklılıklar düzeltilmiştir.

(1) han ve kervansaraylar dahil.
(2) sipahizade ve emekli sipahiler dahil.
(3) sınır dahil.
(4) enhar adını almaktadır.
(5) mücerred sipahizade ve 622 çeltikçi dahil.
(6) bir mirliva ve 5 kadı dahil.

TT 166 : 937/1530-31, TT 387 ve 483 : tarihsiz, Kanunî dönemi

TT 166 Alanya	TT 387 İçel	TT 166 Aydın	TT 438 Kütahya
2	4	22	10
			2
2	8	5	belli değil
26	14	44	belli değil
belli değil	31[10]	2945[7]	belli değil
belli değil	belli değil	26	belli değil
171	615	800	1071
3	332[3]	129	274
39	208	240	624
belli değil	49[4]	belli değil	11[4]
12,974	24,907	40,949	40,182
232	ayrı rakamlar		
1202	olarak	10,442	11,359
yukarıdaki ra kama dahil	verilmemiş	yukarıdaki ra- kama dahil	yukarıdaki ra- kama dahil
	91	98	377
belli değil	belli değil	15	34
503	11,095[5]	9692[8]	en fazla 2904
14,091	36,093	61,196	54,865
105	479[6]	1375	2128[2]
98	679	8475	en az 101
15,104	37,251	71,046	57,085[11]
1,260,890	2,641,128	11,416,601	4,589,175

(7) depo ve meskenler dahil; fakat muhtemelen yalnızca dinsel kuruluşlara ait binalar sayılmıştır.

(8) mücerred dahil.

(9) bu başlık altında toplanan tek tek kategoriler, söz konusu toplama eşit değildir. Bu nedenle askerî personelin 49.709'luk toplama dahil edilip edilmiyeceği açık değildir.

(10) yağ presleri dahi, ama muhtemelen yine sadece vakıf mallarından söz edilmektedir.

(11) Kayıt 57.105'tir.

XVI. YÜZYILIN SONLARINDA OSMANLI PARASI ÜZERİNDE YAPILAN İŞLEMLERE İLİŞKİN BAZI BİLGİLER

Özer Ergenç*

Osmanlı ekonomisinin durumunu iyice anlayabilmek için, bilinmesi gereken hususlardan biri de para sistemidir. Osmanlı ülkesinde kullanılan paraların çeşitlerini, gerçek değer ve alım güçlerini, değer bakımından birbirlerine oranlarını, bunların yabancı paralarla ilişkilerini saptamadan Osmanlı iktisat ve ticaret hayatına ilişkin sağlıklı değerlendirmeler yapılamaz. Bu nedenle, bu kısa yazıda, şimdiye değin bilinenlere ufak bir katkı olacağı umularak, belgelerden edinilen bazı bilgiler sunulacaktır.

Bilindiği gibi, Osmanlılar son yıllarına değin altın ve gümüş gibi değerli madenlerden yapılma paralar kullanmışlardır. Osmanlı paralarının **nominal** değerleri, bir ölçüde **reel** değerlerine bağlıydı. Devletin darbhânede sözüedilen madenlerden kestiği, belli ağırlıktaki yassı yuvarlak parçacıklara **sikke** adı verilir; bunlardan gümüşten olanına **akça**, altınına **sikke-i hasene** veya **kırmızı** denirdi. Genel olarak **sikke-i hümâyûn** denilen ve pâdişâhın emriyle kesilip tedavülde bulundurulan bu Osmanlı paralarının yanında, ülke içinde yabancı altın ve gümüş paralar da serbestçe kullanılmaktaydı. Çünkü Osmanlı ülkesinde altın ve gümüş nâdir bulunan kıymetli madenlerdendi. Örneğin **Riyâl kuruş** (İspanyol gümüş parası), **Hançerli kuruş** v.b. yabancı paralar kullanılıyordu.

Osmanlı para sisteminin esas birimi **akça** idi. Yani akça tedavülde bulunan bir **sikke** olmanın yanında, piyasada geçerli olan diğer sikkelerin de değerlerini tespit etmekte kullanılan bir ölçekti(1). Osmanlı parası üzerindeki bütün değişiklikler akça üzerinde olmakta ve akçanın reel değeri, piyasadaki geçerliliği devlet tarafından tespit edilmekte idi. Dış ticaret, eşya fiatları, sikkenin gerçek değeri ile ülkede bulunan altın ve gümüş madenlerinin miktarı arasında sıkı bir ilişki vardı. Bunlardan birinde meydana gelecek değişiklikler, tabiatiyle diğerlerini de etkileye-

(*) Dr. Asistan, Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Ankara Üniversitesi.

cektir. Ayrıca kalpazanların ve benzerlerinin para ve fiatlar üzerindeki oyunları para ayarlamalarına sebep olmakta idi. Bu gibi hallerde devlet, tedavüldeki parayı çekerek yerine değeri ayarlanmış **cedîd akça** çıkarır ve bu suretle yapılan işleme **sikke tashihi** denirdi(2).

Osmanlı parasının temel birimi akça, devletin kuruluşundan itibaren zaman zaman değişikliklere uğradı(3). Örneğin, Orhan zamanında 100 dirhem gümüşten 269 akça kesilirken, Fatih devrinde aynı miktar gümüş 280, 1491 - 1566 tarihleri arasında en çok 420 akça hâline getiriliyordu. 1566 tarihinde 100 dirhem gümüşten 450 akça kesilmeye başlandı. Bu tarihten sonra Osmanlı parası büyük bir buhran içine girdi. Kalpazanlık, akçanın gümüş miktarını kenarlarını kırpmak suretiyle ve kesmeke yapılan azaltmalar dolayısıyla, resmî râyici 60 akça olarak tespit edilmiş olan altının halk arasında 80 - 100 - 120 akçaya alınıp verilmesine sebep oluyordu(4). Devlet önce bu durumu ülkenin her yanına gönderdiği fermanlarla önlemek istedi. Mültezimlerin vergi toplarken paranın resmî râyicine riayet etmeleri ve halk arasındaki işlemlerde «para ahvâline ihtilâl» verecek davranışların önlenmesi için görevlilere tekrar tekrar emirler verildi(5). Ancak ayarı bozuk paranın eşya ve yiyecek fiatlarının kararsız ve nispetsiz bir şekilde yükselmesine sebep oluşu, bunun tehditkâr bir hal alışı yüzünden devlet yeni bir ayarlama yapmak zorunda kaldı.

1585 Devalüasyonu: XVI. yüzyılın sonlarında yapılan bu ayarlama ilk büyük devalüasyon idi(6). Bu sikke tashihinin tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Mustafa Akdağ, 58 numaralı Mühimme defterinin 289. sayfasındaki kayda dayanarak olayın 1585 yılında vukubulduğunu söylerken(7), Ömer Lütfi Barkan, kesin tarih vermek yerine ilgili hükûmet kararının 1584 - 1586 yılları arasında uygulandığını beyan eder(8). Alınan karara göre, o zamana kadar 100 dirhem gümüşten 450 akça kesilmekte iken, bu defa 800 adet kesilecekti. Böylelikle, 1 dirhem 3.072 gram olduğuna göre(9), akça 0.682 gram gümüşü ihtiva ederken, ağırlığı 0.384 grama indirilmiş oluyordu. Aynı karara göre, altın değer itibariyle 120 akçaya, kuruş ise 70 akçaya karşılık kabul ediliyordu. Akçanın gerçek değerinde düşme olurken, altın akça hesabıyla değerlenmiş oluyordu. Askerin aylığını bu yeni akçalarla ödemeye kalkan devlet, kapıkulunun büyük direnmesi ile karşılaştı, ayrıca bu karar bütün ülkede uygulanamadı. Eskilerle değiştirilecek yeni akçaların kestirilmesi ve dağıtımı işi epey uzadı. Halil Sahillioğlu, bu işlemin ancak 1589 - 1590 yılları arasında ta-

mamlanabildiğini söylemektedir[10]. Ankara'da daha da uzadığı anlaşılıyor. Öyle ki, sicillerden çıkardığımız kayıtlara göre, 1592 yılına kadar altın genellikle 60 akça üzerinden muamele görmüş, ancak bu tarihten sonra altın 120, kuruş 70 akçaya alınıp verilmeye başlamıştır. Buna rağmen, resmî râyicin ve belgelerin dili ile «sûr-ı vâki üzere» yani pazarda geçerli olan değerinin ne olduğu tam anlaşılamamaktadır. Örneğin, 8 Aralık 1592 (3 R. Evvel 1001) tarihli bir alacak davâsında Molla Ali b. Durmuş, Satılmış b. Ali'den alacağı olan 6.000 akçaya karşılık 4 kişiyi 100 altuna kefil bi'l-mâl kaydettirmektedir. Demek ki, bu sırada 1 altın 60 akçadır[11]. Oysa, hemen 16 Aralık 1592 (11 R. Evvel 1001) tarihli bir başka kayıtta, Habib b. Hacı Hüdaverdi, Yakob veled Yasef adlı Yahudiden 3.000 akça alacağı olduğunu, kendisinin 20 altın verip, daha 5 altını kaldığını söylemektedir. Buna göre 1 altın 120 akça olmaktadır[12]. Mart sonları 1594 (Evâil-i Receb 1002) tarihli bir tereke kaydında altın 120, kuruş 70 akçaya çıkmış görünüyor[13]. Oysa, bu tarihten bir yıl önce (10 Nisan 1593) kuruşun 75 akçaya bozdurulmak istendiğini öğreniyoruz[14]. 16 Haziran 1594 (26 Ramazan 1002) tarihinde ise, kuruş resmen 70 akça karşılığı kabul edildiği halde, halk arasındaki işlemlerde 75 akçadan hesaplanmaktadır[15]. 25 Temmuz 1594 tarihli bir başka kayıtta da altın 60 akçaya geçmektedir[16]. Demek ki, 1584 - 1586 sikke tashihi ile bir dirhem gümüşten 8 akça kesilmesi, altının 120, kuruşun 70 akça değerinde olması kararı alınmış, fakat müteakip yıllarda tam uygulanamamıştır. Gerçi resmi işlemlerde yukarıdaki esaslar çerçevesinde kalınmıştır[17], ama halk arasında paranın durumundaki istikrarsızlık giderek artmıştır. Öyle ki, aşağıda ayrıntıları ile anlatacağımız yeni bir para ayarlamasına kadar para hesaplarında tam anlamıyla karışıklık göze çarpmaktadır. Örneğin, 16 Ağustos 1598 (13 Muharrem 1007) tarihli Ankara tüccarlarından Hacı Seydi b. Hasan'ın tereke kaydında, Körpe adlı bir zimmî üzerinde «120 akçadan hesaplanması gereken 3500 kuruş, bir de 100 akçadan hesaplanması gereken 100 kuruş» alacak kaydedilmiştir[18]. Anlaşılıyor ki, 1598 tarihinden önce kuruş ilkin 100 akçaya, sonra 120 akçaya yükselmiştir. 18 Haziran 1599 (22 Zi'l-Kade 1007) tarihli bir kayıtta, altın 158 akçaya hesaplanmaktadır[19]. Altın ve kuruşun değerlerindeki bu artışı, pazarda geçerli olan değer ile resmî râyic arasındaki tutarsızlığı açıkça gösteren belgeler de vardır. Örneğin, 14 Temmuz 1599 (10 Zi-lhicce 1007) tarihinde Bâli veled Sinan adlı bir zimmî, Abraham veled Musa adlı Yahudiye 21.000 akçalık sof sattığını, ancak bedelini **akça** olarak vermek üzere pazarlık yaptıklarını, oy-

sa Abraham'ın borcunu filori (altın) ile ödemek istediğini beyanla, bu hususta aralarındaki anlaşmazlığın giderilmesini istemektedir. Kadı onu haklı görerek ödemenin akça ile yapılmasına hükmetmiştir([20]). Bâlinin altın kabul etmeyişinin nedeni açıktır. Bu tarihte devletin akça hesabıyla altına tanıdığı değer 120 iken, halk arasında daha fazlaya gitmektedir([21]). Eğer Abraham'dan altın alırsa parasını resmî râyic üzerinden akçaya çevirdiğinde eline eksik akça geçmiş olacaktır. Nitekim, 27 Temmuz 1599 (4 Muharrem 1008) tarihli bir kayıtta da İsmail b. Hacı Abdi adlı biri 1300 akçalık alacağını borçludan akça olarak ödemesini istemektedir([22]). Bu tarihlerde akçanın altın ve kuruşa nazaran değeri gittikçe düşmektedir. 1595 - 6 (1004)'de altın 150 akçaya bozdurulurken, 1599 yılının sonlarında altın 200, kuruş 130 akçaya çıkmıştır ve orada da kalacak görünmemektedir([23]). 11 Aralık 1599 (23 C. Evvel 1008) tarihinde Niyet b. Şöhret, Hâce b. Kılavuz'a bir makrama sattığını, parasını alırken Hâce'nin kuruşu **narh-ı câri** 130 iken 133'e verdiğini söylemektedir([24]). Aynı tarihli bir diğer sicilde, kendisinden kuruşu 135 akçadan sayarak verdiği için şikâyet edilen Musa b. Halil, «yüz otuz beşe aldım, yüz otuz beşe sattım» demektedir([25]). Oysa bu sırada devlet katında kuruşun değeri 70, altının 120 akçadır([26]). Akçanın durumunda istikrar olmayınca, piyasada kalp paralar da dönmeye başlamış ve bu durum akçanın değerini daha da düşürmüştür([27]). 15 Ocak 1600 (27 C. Ahir 1008) tarihinde, başlarında şehir kethüdası olduğu halde a'yândan Hacı Satı ve tüccar tâifesinden bazıları Mahkeme'de Gülâbi veled Hıdır adlı zimmîyi şehre ayârı bozuk para getirdiği, kuruşu 150 ve 160'a, filoriyi 230 ve 240 akçaya ve bazı meta'a bozduğu için şikâyet etmişlerdir. Gülâbi kendisinin bir yük Kayseri kaftanından başka bir nesne getirmediğini söylemesine karşılık, Hacı Hüdaverdi b. Abdullah, Fazlı b. Mehmed adlı kimseler, bizim yanımızda «Erzurum'dan 60.000 akça getirdim. Kalp ise beni siyaset etsinler» dedi diye tanıklık etmektedirler. Bunun üzerine adıgeçen zimmî 25.000 akçası olduğunu, fakat iyi akça olduğunu iddia etmektedir([28]). Bundan sonra, altın ve kuruş daima yükselmiş ve fiatlar nispetsiz bir şekilde artmıştır. Örneğin 17 Haziran 1600 (5 Zi'l-hicce 1008) tarihli kayıtta altın 220 akçadır([29]). 23 Ağustos 1600 tarihinde 250 akçaya çıkmış görünmektedir([30]). 30 Eylül 1600'de Ankara ekmekçilerinden bazıları, bir müddet önce sadrazam voyvodasının huzurunda, filoriyi 240'a, kuruşu 160 akçaya verdiklerini beyan etmişlerdir([31]).

1584 - 1586 yılları arasında yapılan «para ayarlaması»na rağmen sikkenin bir türlü istikrara kavuşamaması ve bu nedenle fi-

atların gelişi güzel yükselmeğe başlaması, ticaret hayatındaki karışıklıkların sürüp gitmesi sonucu devlet, yeni bir **sikke tashihi** yapmak yani yeni akçalar çıkarıp, ayarı bozulmuş olanları toplatmak, yeni narh cetvelleri tanzim ettirmek zorunda kaldı. Ankara, Çankırı, Karahisarı- Sâhib ve Hâmid sancaklarında bulunan kadılara gönderilen eylül ortaları 1600 (evâil-i R. evvel 1009) tarihli ve onu izleyen Ekim ortaları 1600 tarihli fermanlarda «hâlis gümüşten dirhemi dokuz buçuk üzere kestirilen» akçaların 1009 R. Evvelinin birinci perşembesinde (14 Eylül 1600) İstanbul'dan çıkarılıp tevzi' ve taksim olunduğu ve İstanbul'dan gelen örneklere göre, aynı ölçü ve ayârda yeni akça kestirilip sikke tashihinin yapılması emrediliyordu(32).

1600 Devalüasyonu : Ankara'da akça darbına ve eskileri ile yenilerin değiştirilmesine 16 Ekim 1600 (7 R. Ahir 1009)'da başlandı(33). Bu husus için Dergâh-ı âli çavuşlarından Mehmed Çavuş tayin edilmişti. Ankara müftîsi Abdullah Efendi ve diğer ileri gelenlerin huzurunda darbhâne olarak bina edilen yerde akça kesilmesine girişildi. Aynı tarihlerde ülkenin diğer yerlerinde de mübaşirler sikke tashihi için görevlendirilmişlerdi(34).

Yukarıda adıgeçen fermanlarda «memâlik-i mahrûsede olan darbhânelerde hâlis gümüşten dirhemi dokuz buçuk üzere akça kat' itdirilüb reâyâ ve berâyâya tevzi' ve taksim» olunması, «kalp akça her kimde var ise, darbhâneye iledüb kâl itdirüb emr üzere akça» kestirilmesi emredilmektedir. Ayrıca, «min ba'd nâs mâbeyninde altun yüz yirmi ve tamam kuruş seksen ve Arslanlı kuruş yetmiş akçaya geçip, ziyâdeye geçmiye» denmektedir. Bu ifadelerden anlaşılıyorki, akça yine devalüe edilmiştir. Yani 1584 - 86 ayarlamasına göre 1 dirhem gümüşten 8 akça kesilirken, şimdi 9,5 akça kesilmekle akçanın reel değeri azaltılmaktadır. Diğer bir deyişle 1584 - 86 devalüasyonundan sonra ağırlığı 0.384 gram olan akça, daha küçültülerek 0.323 grama düşürülmüştür. Bu değişiklikle akçanın altına oranı da farkedecektir. 0.384 gramlık akçaların 120'si ile yani 46.80 gram gümüşle bir altın alınırken, şimdi 0.323 gramlık akçalardan 120'si ile yani 38.76 gram gümüşle alınabilecektir(35).

1600 yılında yapılan para ayarlamasında devletin işi daha sıkı tuttuğu Ankara'daki uygulamadan anlaşılmaktadır. Tekrar tekrar gönderilen fermanlardan başka, Ankara'da para tashihi ile görevlendirilen Mehmed Çavuş'un faaliyetlerini gösteren kayıtlar bu hususta aydınlatıcıdır. Daha 21 Ağustos 1600 (10 Safer 1009)'da adıgeçen Çavuş tarafından Ankara'ya 120 adet **sikke-i**

hümâyûn yani örnek sikke gönderilmiş ve eşrâf ve a'yân huzurunda sayılmıştır(36). 16 Ekim 1600 (7 R. Ahir 1009) tarihinde sikke tashihine başlandıktan sonra, halkın elinde bulunan eski akçalar değiştirilmeye başlanmıştır. Bu hususdaki kayıtlar, paranın içinde bulunduğu durumu göstermesi bakımından ilginçtir. Örneğin, 16 Ekim 1600 tarihli sicilde «darbhâne vaz' olunan mahalle bi'l-fiil mahmiyye-i mezbûrede müftî ve müderris olan a'lemu'l-ulemâi'l-mütebahhirîn Abdullah Efendi hazretleri ve zümre-i kudâtdan zübdetü'l-vulât Abdülkadir Efendi ve sâir havâs ve avâm hâzırûn olduklarında dokuz buçuğu bir dirhem olmak üzere kat'ına mübaşeret olunub lâkin bu diyârda gümüş ve maden-i gümüş olmamağla kuruşa teveccüh olunub Riyâl ve Hançerli kuruş kâl oldukta, Riyâl kuruş 72 akçalık ve Hançerli kuruşun 74 akçalık gümüşü zuhûr ettiği» yazılıdır(37). Yani, 1 Riyâl kuruşun eritilmesi ile elde edilen gümüşten 9,5'u 1 dirhem eder akçalardan 72 adet, 1 Hançerli kuruşun gümüşünden 74 adet akça kesilebilmiştir. Bu, devletin bu paralara tanıdığı değerin altında gümüş ihtiva ettiklerini göstermektedir.

Bir başka kayıtta, Kayserili Ali darbhâneye 150 kuruşu değiştirmek üzere getirdiğinde, 94 kuruş ile 21 hurda kuruş karşılığı 65 altın, yani akça hesabı ile 65 × 120 7800 akça alıyor. Oysa 21 hurda da tam olsaydı 115 × 80 9200 akça alması gerekirdi. Demekki, hurda kuruşlarda 1400 akçalık vezin noksanlığı vardı(38). Sikke ayarlaması yapılmazdan önce kullanılan akçaların durumu da aynıdır. Akçanın ihtiva ettiği gümüşten daha çok içinde bakır vardı, ya da kırpılmak, aşındırılmak suretiyle vezni düşürülmüştü. Örneğin, 3 Ocak 1601 (26 C. Ahir 1009)'da ölmüş bir adamın akçaları darbhânede tartılıp kâl edildiğinde, 440 dirhemlik akçadan 250 dirhem hâlis gümüş çıkmıştı(39).

1600 devalüasyonu ile akçanın gümüş miktarında yapılan azaltma ile birlikte, fiatı 240 akça olan altının 120 akçaya, kuruşun da 160'dan 80'e indirilmesi, birbirine alacak - vereceği olanların hesaplarının düzeltilmesine sebep oldu. Örneğin, A, para ayarlamasından önce B'ye 200 akça borçlu ise şimdi borcunu 100 akça olarak ödemesi gerekiyordu. Ama, altın ve kuruşun fiatlarının daha aşağı olduğu sıralarda alınmış borç paranın iadesi ayarlamadan sonraya kalmışsa, bu bir çok kimseyi anlaşmazlığa düşürdü. Bu hususta alınmış fetvalara, kadıya başvuranların şikâyetlerine ait kayıtlar pek çoktur. Örneğin, 28 Kasım 1600 (21 C. Evvel 1009) tarihinde, seferde ölen bir yeniçerinin kızının vasîsi, Hüseyin b. Yusuf adlı bir şahısta alacakları olduğunu be-

yan ederek şöyle demektedir: «Mezbûr Hüseyin zimmetinde züyuf akça zamanında yedi bin akça hakkı olub mukaddemâ yine züyuf akça zamanında üç bin akçasını kabz eyleyüb dört bin akça bâki kalub hâlâ cedîd akça ile tansif olmak lâzım geldikde iki bin cedîd akça dahî alub... zimmetini ibrâ» ettik[40]. Yine, 23 C. Evvel 1009 tarihinde Hüseyin b. Seydi, Dilsizoğlu Salomona olan borcunu beyan ederken, «mezbûrda yüz sikke filori karzdan hakkım olub, züyuf hesabı ile yüz bin akça etmiş idi. Hâlâ cedîd hesabı üzere elli bin akça olur» demektedir[41]. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür[42]. Hacı Musa mahallesinin imam akçası vakfının akça tashihinden önce 21.000 akçası vardır. Bunun 4950 akçası çeşitli kimseler üzerinde borç olarak bulunurken, tashihten sonra bu meblâğ 2235 akçaya inmiştir[43]. Hâce Nasuh'un vakfettiği 102.000 akçadan bu sebeple 21.330 akça eksilmiştir[44]. Ali bey muallimhanesinin 97.000 akçalık vakıf parasının da muhasebesi görüldüğünde 24.430 akça noksanı vukubulmuştur[45].

Ankara'da para ayarlaması işlemleri 1607 yılında artık tamamlanmış görünüyor. Nitekim, Nisan sonları 1607 (Evâhir-i Zi'l-hicce 1015) tarihli belgeden, darbhâne binasının satıldığını öğreniyoruz[46].

ANKARA'DA PARANIN ÇEŞİTLİ YILLARDAKİ DURUMU

Belge No.	Tarih	Kuruş	Altın
I/414	8 Ekim 1583		60 akça
I/685	21 Kasım 1583		60 »
I/733	Aralık 1583		60 »
II/15	15 Temmuz 1584	70 akça	
II/1652	21 Mayıs 1590	70 »	
IV/563	3 Şubat 1592		60 akça
III/870	17 Eylül 1592		60 »
IV/10	8 Aralık 1592		60 »
III/960	16 Aralık 1592		60 »
IV/721	10 Nisan 1593	75 akça	135 »
IV/1063	16 Mayıs 1593		120 »
IV/1210	6 Temmuz 1593	70 »	120 »
V/1215	Mart 1594	70 »	120 »
V/653	23 Haziran 1594	75 »	
VI/258	18 Haziran 1599		158 »
VI/458	22 Haziran 1599		200 »
VI/964	3 Kasım 1599	130 »	200 »
VI/1260	11 Aralık 1599	130 »	
VII/105	10 Ocak 1600		200 »
VII/145	15 Ocak 1600	150 - 160	230 - 240
VII/1005	17 Haziran 1600		220 »
VII/1296	28 Ağustos 1600		250 »
VII/1657	Eylül 1600	160 »	240 »
Sikke tashihi	16 Ekim 1600	80 »	120 »

N O T L A R

(1) Bk. Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi II,** İstanbul, (1970), s. 122. Akçadan başka bakırdan kesilen ve dördü bir akça değerinde olan **fülüs** diye bir sikke ve **pul** diye gerçekte olmayan, fakat akçanın 1/8'i değerinde kabul edilen bir birim de vardı. Fülüs, pazarlarda akçadan küçük kesirler için kullanılan ve üç yılda bir devletçe piyasaya sürülen bir para idi. Örneğin, Bk. **Ankara Şer'iye Sicili,** VIII/2190: «Mahmiyye-i İstanbul'da Dârü'd-darb'da kat' olunan fülüsden her üç yılda bir memâlik-i mahrûsemde olan ehl-i sûka tevzî' olunmak kânûn-ı kâdîm olmağın ..... biri iki pul ve dördü bir akça hesâbı üzere tevzî' idesiz».

(2) Bk. Mustafa Akdağ, **Celâlî İsyanları,** Ankara, (1963), s. 18.

(3) Akçanın gümüş miktarı, altına göre değeri, çeşitli etkenlerle alım gücündeki değişiklikler hakkında Bk. Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi I,** Ankara, (1959), s. 419 ve devamı; II, Ankara, (1971), s. 189 - 206; **Celâlî İsyanları,** Ankara, (1963), s. 15 - 20. Prof. Akdağ, adıgeçen eserlerinde şer'iye sicillerine dayanarak ayrıntılı bilgi vermektedir. Yine, Ömer Lütfi Barkan, «XVI. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'de fiat hareketleri», **Belleten,** XXXIV/136, (1970), s. 571 - 578 de, Halil Sahillioğlu'nun «Kuruluşundan XVII. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı para tarihi hakkında bir deneme», (1958) adlı basılmamış doktora tezine ve arşiv belgelerine dayanarak açıklamalarda bulunmaktadır.

(4) Bk. Barkan, a.g.m., s. 571.

(5) Bk. BA, Mühimme Defteri, No. 46, s. 307'de birer sureti Anadolu, Karaman, Şam, Maraş, Trablusşam, Halep, Yemen, Rum, Mısır, Habeş ve Diyarbakır beylerbeyliklerine ve oralardaki sancakbeyi ve kadılara, İstanbul Haslar, Galata ve Üsküdar kadılarına gönderilmiş 13 Ocak 1582 (28 Zi'l-hicce 989) tarihli fermanda, «... mâtakaddemden filori 60 akça ve kuruş 40 akçada iken hâlâ altun ve kuruş ziyâdeye çıkmağla muâmele ahvâline küllî ihtilâl geldüği» bildirildiğinden, «evvelâ üç gün muhkem tenbih ve nidâ itdirüb» ziyâdeye muamelenin önlenmesi, bu hususun «hufyeten ve alenen» yoklanması emredilmektedir. 1583 tarihli bir başka ferman suretinde ise, gümrük eminlerinin «altunu altmışar ve kuruşu kırkar akçaya ve şâhîyi yedişer buçuk akça hesabı üzere» almaları emredilmektedir. Ankara Şer'iye Sicili (bundan sonra Ank. Şer. Sic.), I/89.

(6) Bk. Barkan, a.g.m., s. 572.

(7) Bk. Mustafa Akdağ, **Celâlî İsyanları, s. 18.**

(8) Bk. Barkan, a.g.m., s. 572 - 574.

(9) Bk. Barkan, adıgeçen makalesinde Halil Sahillioğlu'nun hesaplamalarını kabul etmektedir. Sahillioğlu'na göre, Osmanlılar XVII. yüzyılın sonuna kadar Tebrizî dirhem denilen ve 3.072 gram gelen dirhem kullanmışlardır.

(10) Bk. Barkan, a.g.m., s. 572 - 574.

(11) Bk. Ank. Şer. Sic., IV/10.

(12) Bk. Ank. Şer. Sic., III/960.

(13) Bk. Ank. Şer. Sic., V/1215, 1215 - B. Bu sicillerde ölen Mehmed b. Hüseyin adlı bir şahsın nakd parası vârisleri arasında taksim edilirken şöyle denmektedir : «Mezbur Mehmede mukaddemâ babası merhûm Hüseyin'in vefatından sonra ırs ile intikal eden hissesi 152800 akça olub ve mâl-i müdarebeden 4233 akça zam olunub bu cümlenin içinde 650 adet kuruş 40'ar akçaya olmağla, otuzar akçası kuruş fazlası, 19500 akça, altmışar akça altun fazlası 19680 akça...».

(14) Bk. Ank. Şer. Sic., IV/721'de kayıtlı 10 Nisan 1593 (8 Receb 1001) tarihli sicilde, Mustafa b. Murad adlı bir şahıs, Mehmed b. Zâhid'i «her kuruşu yetmiş beşer akçaya addetmek ister», diye şikayet etmektedir.

(15) Bk. Ank. Şer. Sic., V/609 : «. . .bir defa dahî yüz yirmi kuruş ki **sûr-ı vâki' üzere** dokuz bin akça ider». Burada sûr-ı vâki' üzere denen, pazarda geçerli olan değerdir.

(16) Bk. Ank. Şer. Sic., V/940 : «Elli vukuyye tiftik aldım, amma elli sekizer akçaya alıp yirmi iki altın virüb bâki yirmi altı altın ile yirmi akça kaldı.». Bu ifadedeki tiftik bedelini hesaplarsak, bir altunun 60 akça olduğu çıkar.

(17) Bk. Ank. Şer. Sic., VII/2452 (11 Haziran 1598 tarihli ferman sureti). Bu belgede perâkende keferenin cizyelerinin toplanması sırasında sekizi bir dirhem eder akçadan alınması, eğer kuruş alınırsa 70, altın alınırsa 120 akçadan hesaplanması emredilmektedir.

(18) Bk. Ank. Şer. Sic., VI/1392 : «Der deyn-i Körpe kâfir : Kuruş (fî 120) 3500; def'a kuruş (fî 100) 1000».

(19) Bk. Ank. Şer. Sic., VI/258.

(20) Bk. Ank. Şer. Sic., VI/383.

(21) Bk. Ank. Şer. Sic., VI/1379. Bu 15 Ekim 1599 (15 R. Evvel 1008) tarihli fermanda : «Bundan akdem Aksaray kadısı olub kasaba-i Ankara'da sâkin olan Mevlânâ Kasım, Aksaray kadısı iken 1004 (1595 - 6) tarihinde kazâ-i mezbûrun bedel-i kürekçi akçasından reâyâdan altın cem'idüb ve her altını 118'er hesâbı üzere almış iken cem'eylediği altını aynıyla teslim-i hazîne eylemeyüb kasaba-i Ankara'ya getirib zikr olunan altını 150'şer akçaya ve dahî ziyadeye bozub» bu şekilde «vaz'-ı irtikab» eylediği için arandığı, şiddetle cezalandırılmak üzere yakalandığında İstanbul'a gönderilmesi gerektiği yazılıdır.

(22) Bk. Ank. Şer. Sic., VI/532.

(23) Bk. Ank. Şer. Sic., VI/964.3 Kasım 1599 (13 R. Ahir 1008) tarihli sicilde Hasan b. Kasım, Ali b. Mehmed'e bir inek sattım. Bahasını alırken bana «yüz otuz beş akçaya kuruş verdi ve iki yüz beş akçaya altını verdi. Narh-ı câriden beş akça ziyadedir» dediğinde, Ali de onun sözlerini kabul etmektedir.

(24) Bk. Ank. Şer. Sic., VI/1260.

(25) Bk. Ank. Şer. Sic., VI/1261.

(26) Bk. Ank. Şer. Sic., VI/1456, VII/791.

(27) Kalpazanlık hakkında sicillerde pek çok belge vardır. Örneğin özel âletleri ile sahte para kesip bunları yayanlar, sıkı takip altında tutulmalarına rağmen, bu tür olayların önü alınamamaktadır.

(28) Bk. Ank. Şer. Sic., VII/144, 145.

(29) Bk. Ank. Şer. Sic., VII/1005.

(30) Bk. Ank. Şer. Sic., VII/1296 : «Fi'l-hakika vech-i meşrûh üzere oldu. Lâkin ol zamanda filori iki yüze idi. Şimdi iki yüz elli akça ider».

(31) Bk. Ank. Şer. Sic., VII/1408.

(32) Bk. Ank. Şer. Sic., VII/2137, 2177. Ö. L. Barkan, 1600 yılında bir para ayarlaması olduğunu 15 Kasım 1600 tarihli bir narh defterine dayanarak zikreder (Bk. Fiat hareketleri.. **Belleten,** XXXIV/136, s. 574). Bizim belgelerimiz bu olay hakkında kesin tarih getirmekte ve ayrıntılı bilgi vermektedir.

(33) Bk. Ank. Şer. Sic., VII/1463.

(34) Örneğin, Aralık sonları 1600 (Evâhir-i C. Ahir 1009) tarihli bir fermandan, Ankara sancağında timar tasarruf eden Murad Çavuş'un «altun ve gümüş ahvâlinden haberdâr olmağla Karatura darbhânesinde dirhemi dokuz buçuk üzere akça kat' itdirüb Köstendil sancağı ile sekiz kadılık yeri tashih eylemek» le görevlendirildiği anlaşılmaktadır (Bk. Ank. Şer. Sic., VIII/3050).

(35) Bk. Barkan, **Fiat hareketleri...,** s. 575 - 576. Barkan bu hesapları, Sahillioğlunun adıgeçen doktora tezine dayanarak yapmaktadır. Sahillioğluna göre, Türkiye'de XVII. yüzyılın sonuna kadar 3.072 gram ağırlığındaki Tebrizî dirhem kullanılmıştır. Bu tarihten sonra, 3.207 gram ağırlığında Rumî dirhemler kabul edilmiştir. Sultanî denilen bir Osmanlı altını, 1552 tarihlerine doğru 3.572 gram saf altın ihtiva ediyordu. Bu altın 1552 - 1560 tarihleri arasında 3.544, 1563'de 3.517 gram geliyordu. 1641 yılında ise 3.490 veya 3.464 grama düşmüştü.

(36) Bk. Ank. Şer. Sic., VII/1325. Ayrıca VII/1381'de kayıtlı 20 Eylül 1600 tarihli bir kayıtta Kayserili Ali b. Hacı Şaban, Ankara'da darbhâne nâzırı Mehmed b. Abdülkerim mahzarında «bundan akdem 150 tam vezinli kuruşum ve 21 hurda kuruşum alub darbhâneye tutmuşlar idi» deyip, verdiklerinin içinde vezni uygun çıkan 56 kuruş ile geri kalan 94 tam ve 21 hurdaya karşılık 65 altın aldığını beyan ediyor. Bu belgedeki bilgi ile yukarıda zikrettiğimiz Mehmed Çavuş'un 20 Eylülde para değiştirmeye başladığı düşünülürse, İstanbul ve Osmanlı ülkesinin her yanında para tashihine 14 Eylül'de başlanmasının kararlaştırıldığı anlaşılır. Ancak Ankara'da kesin olarak bu işleme 16 Ekim 1600'de başlanabilmiştir.

(37) Bk. Ank. Şer. Sic., VII/1463.

(38) Bk. Ank. Şer. Sic., VII/1381.

(39) Bk. Ank. Şer. Sic., VII/1875 : «Budur ki, bundan akdem Kurşunlu Han'-da fevt olan el-Hâc İbrahim'in Cemile nâm hatunu ve Ümmühan nâm sagîre ve Mustafa nâm sagîrine nakl-i şahade ile vekil-i şer'îleri olan.... Osman, mahfil-i kazâda hâlâ darbhâne nazırı.... mahzarında takrîr-i merâm idüb, müteveffa-i mezbûrun hin-i fevtinde Beytü'l-mâl emini kabz eylediği 440 dirhem züyuf akçası darbhanede kâl itdirilip 250 dirhem hâlis gümüş kalub...».

(40) Bk. Ank. Şer. Sic., VII/1622.

(41) Bk. Ank. Şer. Sic., VII/1651.

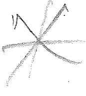
(42) Bk. Ank. Şer. Sic., VII/1450, 1451, 1459, 1717.

(43) Bk. Ank. Şer. Sic., VIII/97 (17 Şaban 1009).

(44) Bk. Ank. Şer. Sic., VIII/1174 (18 Muharrem 1010).

(45) Bk. Ank. Şer. Sic., X/1014 (Evâhir-i Zi'l-ka'de 1015).

(46) Bk. Ank. Şer. Sic., X/1130.

BURSA İPEK SANAYİİNİN MALİYET YAPISI ÜZERİNDE DÜŞÜNCELER VE HAM İPEK FİYATLARI (1550 - 1650)

Murat ÇİZAKÇA*

1550 - 1650 yılları arasında hemen hemen tüm Avrupa ülkelerinin olağanüstü bir enflasyon dönemini yaşadıkları artık kesinlikle bilinmektedir. Bu enflasyon olayının sebepleri iktisat tarihçilerini epey uğraştırmış ve uzun tartışmalara yol açmıştır. Enflasyonun sebepleri konusundaki bu tartışmaların sonuçları ne olursa olsun ortada bizi ilgilendiren bir gerçek vardır. Bu gerçek, enflasyonun önce bütün Avrupa'ya oradanda Orta Doğu ve hatta Uzak Doğu'ya yayılması olayıdır.

Konuya Osmanlı ekonomisi açısından baktığımızda dikkatimizi ilk çeken Ömer Lütfi Barkan'ın yiyecek fiyatları üzerinde yapmış olduğu çalışmalardır(1). Bu çalışmaların neticesinde Osmanlı yiyecek fiyatlarının Avrupa'dakine benzer bir enflasyonist eğilim içinde oldukları görülür.

Ne varki Avrupa «Fiyat ihtilâlinin» Osmanlı ekonomisine yansıması konusunda bilgimiz bundan ibarettir. Örneğin enflasyonun Osmanlı ekonomisinde sanayi sektörünü ne yönde etkilediği, eğer böyle bir etki varsa, ham madde fiyatlarının artış hızı ile mamul madde fiyatlarının artış hızları arasında belirgin farklılıklar bulunup bulunmadığı, kısacası Avrupa «Fiyat ihtilâli» karşısında Osmanlı sanayiinin maliyet yapısının ne yönde değiştiği bilinmemektedir.

Bu önemli sorulara ışık tutması ümidiyle, bu çalışmamızda Bursa İpek Sanayiini örnek olarak ele alacağız. 1550 - 1650 döneminde Bursa İpek Sanayii Osmanlı Sanayii sektörünün en önemli merkezlerinden biriydi. Şimdi dikkatimizi bu sanayinin maliyet yapısına çevirelim.

Modern öncesi tekstil sanayiinde ücretlerin en önemli maliyet unsurlarından biri olduğu bellidir. Bu sebepten dolayı Osmanlı ücretleri üzerinde seri halinde ve devamlı verilerin yayın-

---

(*) Ekonomi Bölümü Öğretim Görevlisi, Boğaziçi Üniversitesi.

lanmamış olması üzücüdür. Bu konuda yayınlanmış en önemli eser olan Ö.L. Barkan'ın Süleymaniye Camii üzerindeki çalışması dahi incelenen kaynakların yedi yıl gibi kısa bir dönemi kapsamaları yüzünden yetersiz kalmaktadır(2). Fakat elimizde kesin kanıt bulunmamasına rağmen Bursa İpek Sanayiinde nominal ücretlerin (money wages) 1550 - 1650 arasında hızla artmış olmaları gerektiğini ileri sürebiliriz. Barkan'ın yukarıda belirtilen çalışmasından yiyecek maddeleri fiyatlarının bu devirde büyük bir hızla artmış olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. Yiyecek fiyatlarının böylesine hızlı arttığı bir devirde ise işçilere, eğer açlıktan ölmeleri istenmiyorsa, gittikçe artan nominal ücretlerin ödenmesi gerektiği bellidir(3).

Bursa İpek Sanayiinde bir başka önemli maliyet unsuruda boya maddelerinin maliyetidir. Bir nolu tabloda en fazla kullanılan boya maddelerinden ikisinin fiyatları gösterilmiştir. Ne yazıkki kullandığımız arşiv kaynaklarında boya maddelerinin fiyatları hakkında pek az veri bulunmuştur(4). Fakat bu yetersizliğe rağmen bir numaralı tabloda enflasyonist bir eğilimin varlığı göze çarpmaktadır.

Boya ve ücretlerden sonra önemli masraf unsuru olarak hammadde (ham ipek) fiyatları akla gelmektedir. Bursa Mahkeme-i Şeriye sicillerinde yapmış olduğumuz çalışma sonucunda bu konudaki bilgimiz diğerlerine nazaran oldukça fazladır(5). Bu araştırma toplam yediyüz cilt tutan şeri mahkeme kayıtlarının korunduğu Bursa Arkeoloji Müzesinde yapılmıştır. Çalışmalar özellikle **tereke defterleri** adıyla bilinen kaynaklar üzerinde yoğunlaşmış ve miras kayıtları incelenmiştir. Bu incelemede takip edilen yol şöyledir: Bir ipek tüccarı öldüğünde mirasçıları arasında anlaşmazlık ortaya çıkarsa konu mahkemeye yansırdı. Mirası adil olarak bölmek istiyen kadının önce mirasın toplam kıymetini saptaması, bu kıymeti saptamak içinse fiyatların bilinmesi gerekiyordu. Osmanlı mahkemelerinde kadılar yüzyıllar boyu bu işlemi yürütmüşlerdir. Kadıların bu bölüşümü yaparken saptayıp kayıt ettikleri fiyatlar bizim verilerimizi oluşturmaktadırlar.

Bu tip kaynaklardan ve dörtyüz sene öncesinden veri toplamanın beraberinde bazı sakıncaları getirmesi olağandır. Bu sakıncalar şöyle özetlenebilirler : Dökümanlardaki fiyatlar doğrudan doğruya serbest rekabet piyasasında oluşmayıp **ehl-i vukuf** tarafından saptanmışlardır. Ehl-i vukuf üyelerinin fiyatları hatalı olarak saptadıkları veya mirasçılar tarafından belirli fiyatları benimsemeye «ikna edildikleri» ileri sürülebilir. Ayrıca çoğu kez

kullanılan dokümanlarda bilgi eksikliğiyle karşılaşılmıştır. Örneğin sık sık fiyatı kaydedilen malın kalitesi veya miktarı belirtilmemiştir. Bu ve bunun gibi burada belirtilmeyen diğer bazı sakıncalar yüzünden sicillerden toplanan fiyat verilerinin yarısına yakın bir bölümü kullanılamamıştır. Ne varki bütün bu sakıncalarına rağmen tereke defterleri bize genede en bol, devamlı ve gerçekçi fiyatları sağlamaktadırlar. Bu nedenle bu fiyatları kullanmalı fakat kullanırken karşı karşıya bulunduğumuz verilere mutlak değerler olarak değil, sadece genel bir eğilim olarak bakmalıyız. Amacımız sadece ham madde (ham ipek) fiyatlarının genel bir eğilimini saptamak olduğuna göre bu veriler bizim için yeterlidirler.

YÖNTEMLER

Aşağıda açıklayacağımız incelemede iki ana ağırlık birimi, **lodra** ve **dirhem**, kullanılmışlardır. Çeşitli nedenler yüzünden dirhem'in lodra'ya çevrilmesi gerekmiş, fakat tarihçiler arasında kaç dirhem'in bir lodra'ya eş değerli olduğu konusunda çeşitli fikirler bulunduğundan oldukça zor bir durumla karşı karşıya kalınılmıştır(6). Bu çalışmamızda yüz dirhem'in bir lodra'ya eş ağırlıkta olduğu varsayılmıştır. Bu oranın seçilmesine sebep Bursa kadısının kendisinin bu oranı kullanmış olmasıdır(7).

Bu çalışmada ham ipek fiyatları özet olarak sunulmuşlardır. Oysa incelenen devirde bir kaç yüz çeşit ham ipek tipi vardı. Bu yüzden bu çeşitler arasından en sık gözlenen bir kaçının seçilmesi zorunluğu ortaya çıkmıştır. Bu tipler şunlardır : **Harir, İpek** ve **İbrişim** adlarıyla bilinen ipek ipliği, Bursa ipeği **(Harir-i Şehrî)**, renkli ipek, İran ipeği **(Harir-i Gilâni)**, ve yedi renkli ipek **(Harir-i heft renk)**. Bu ana tiplerin seçilmesinden sonra her tipin bir lodrasının akçe olarak fiyatları bütün incelenen devir boyunca toplanmış ve sonra bu fiyatlar 1548 yılı başlangıç yılı olmak üzere indekslenmişlerdir. İndekslemede 1/59 oranı kullanılmıştır (1548 yılı ortalama fiyatı 59 akçedir). Bu işlemin sonucu 2 - 6 numaralı tablolarda görülebilir. Ayrıca fiyat trendlerinin daha açık olarak görülebilmesi için bu veriler aynı zamanda grafik olarak çizilmişlerdir (Bir no'lu grafik).

Ham ipek fiyatlarının tek ve belirgin bir trendini oluşturmak için yukarıda adlarını belirttiğimiz tiplerin fiyat trendleri müşterek bir seri haline getirilmişlerdir. Bu işlem için beş ana ham ipek tipinin fiyatlarının ağırlıklı ortalaması alınmıştır(8). Yedi no'lu tablo bu ham ipek çeşitlerinin fiyatlarının ağırlıklı ortala-

masını göstermektedir. Bu tablonun verileri aynı zamanda bize iki no'lu grafiğin koordinatlarını da vermektedir. Bir başka deyişle iki no'lu grafik bize bir lodra karışık ham ipeğin indekslenmiş trendini vermektedir.

Yedi no'lu tabloya bir bakış 1548 ile 1637 yılları arasında ham ipek fiyatlarının % 568 oranında artmış olduğunu gösterir! Daha önce yapmış olduğumuz bir mikro - ekonomik analiz fiyatların böylesine hızlı artışının ardında hem arz hem de talep faktörlerinin olduğunu ortaya koymuştur[9]. Bu analizde en belirgin talep faktörünün hızlı bir mekanizasyon süreci içine giren Avrupa (özellikle İtalyan) ipek sanayinin giderek artan ham madde gereksinmesi ve bu gereksinmenin karşılanması için Osmanlı pazarlarından gittikçe artan miktarda ham ipek ithal edilmesi olduğu belirlenmiştir. En belli başlı arz faktörü olarak ise özellikle Türk - İran savaşları sırasında ipek arzında görülen ani ve önemli düşüşler belirlenmiştir. Bu faktörlerin göreceli önemleri hakkında fikir yürütmek için gereken bilgiye şu anda sahip değiliz. Bunu yapabilmek için İran kökenli ham ipeğin Bursa'da arz edilen toplam ham ipek içersindeki oranını bilmenin ayrıca Osmanlıların hem İran hem de Avrupa ile yaptıkları dış ticaret verilerinin toplanmasının gereği vardır.

Buraya kadar yapılan açıklamalardan artık açıkça bellidir ki 1550 - 1650 döneminde Bursa İpek Sanayiinin maliyetleri hızla artmaktaydı. Bunu saptadıktan sonra yapılması gereken şey, artan maliyetler karşısında kârlılığın ve dolayısıyla üretim boyutlarının da incelenmesidir. Böyle bir çalışmanın yapılabilmesi içinse ipekli kumaş fiyatlarının trendinin saptanması ve bu trendin bu yazıda sunmuş olduğumuz ham ipek fiyatlarının trendiyle karşılaştırılması gerekmektedir[10].

100 dirhem = 1 lodra

N O T L A R

(1) Ö. L. Barkan, «Onaltıncı Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri», **Belleten**, 34 (1970), s. 557 - 607.

(2) Ö. L. Barkan, (1972) **Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı, 1550 - 1557**, Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

(3) Türkiye'de artan yiyecek fiyatları için Bk. Barkan, «Türkiye'de Fiyat Hareketleri...», **passim.** Bu görüşümüzü Avrupa ülkeleri için yapılmış incelemeler doğrulamaktadır. İngiltere'de düşen reel ücretlere rağmen nominal ücretlerin arttığı bilinmektedir. Bu konu için E. H. Phelps Brown ile S. V. Hopkins'in 1955 - 1959 yılları arasında **Economica**'da çıkan dört makalelerine bakınız. Van der Wee, Güney Hollanda'da da nominal ücretlerin artmakta olduğunu belirtiyor. «Prices and Wages as Development Variables : A Comparison Between England and the Southern Netherlands 1400 - 1700», **Acta Historiae Neerlandicae,** Cilt 10. İtalya'da artan parasal ücretler hakkında Bk. R. T. Rapp, (1976) **Industry and Economic Decline in Seventeenth Century Venice,** Cabridge : Harvard University Press. Ve Almanya'da artan parasal ücretler için Bk. M. J. Elsas, **Umriss einer Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland vom Ausgehen der Mittleralter bis zum Beginn des neunzehnten Jahrhunderts,** Cilt 1 - 2, Leiden : Brill, (1936 - 1949).

(4) Kaynaklar ve kullanılan yöntemler aşağıda belirtileceklerdir.

(5) M. Çizakça, **Sixteenth - Seventeenth Century Inflation and the Bursa Silk Industry : A Pattern for Ottoman Industrial Decline?**, Doktora Tezi, University of Pennsylvania, (1978).

(6) Dirhem ile Lodra arasındaki farklı değişim oranları için Bk. H. İnalcık, «Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde bir Tetkik Münasebetiyle», **Belleten,** 15 (1951), s. 677 ve gene H. İnalcık, «Harir», **Encyclopaedia of Islam,** Second Edition, s. 212. Nihayet Bk. W. Hinz, **Islamische Masse und Gewichte,** Handbuch der Orientalistik, Leiden/Köln : Brill, (1970), s. 15.

(7) Bk. örneğin, B 55/249 - 91A ve A78/88 - 15A numaralı dökümanlar (Bursa Arkeoloji Müzesi).

(8) Kullanılan formül ve daha ayrıntılı bilgi için Bk. M. Çizakça, **Inflation and the Bursa Silk Industry,** op. cit., s. 22 - 29.

(9) **ibid.**, s. 264 - 283.

(10) **ibid.,** bölüm 3.

TABLO: 1

BOYA FİYATLARI

ÇİVİT

YILLAR	FİYATLAR (Akçe Olarak)
1579	188/vukiyye
1588	156/vukiyye
1634	1 .7/dirhem
1647	240/vukiyye
1653	239/vukiyye

LÖK

1571	53/vukiyye
1573	75/vukiyye
1582	38/vukiyye
1595	99/vukiyye
1639	94/vukiyye
1653	94/vukiyye

TABLO: 2

BİR LODRA HARİR, İPEK VEYA İBRİŞİMİN FİYATLARI

YILLAR	ORTALAMA FİYAT (Akçe Olarak)	INDEKS 59=1
1548	59	1
1559	83	1.41
1566	64	1.08
1569	69	1.16
1570	41	0.69
1571	75	1.27
1572	61	1.03
1573	68	1.15
1575	72	1.22
1576	81	1.37
1577	82	1.39
1578	100	1.69
1579	79	1.34
1580	82.5	1.40
1581	136	2.31
1582	148	2.50
1583	150	2.54
1584	250	4.24
1585	159	2.69
1587	178	3.02
1588	183	3.10
1589	193	3.27
1594	207	3.51
1595	200	3.39
1597	225	3.81
1607	233	3.95
1608	225	3.81
1614	190	3.22
1617	155	2.62
1622	338	5.73
1627	310	5.25
1630	100	1.69
1634	209	3.54
1635	367	6.22
1636	356	6.03
1637	393	6.66
1639	250	4.24
1647	230	3.89
1650	70	1.19
1651	144	2.44
1652	94	1.59
1653	163	2.76

TABLO: 3

BİR LODRA BURSA İPEĞİ'NİN (HARİR-İ ŞEHRÎ) FİYATLARI

YILLAR	ORTALAMA FİYAT (Akçe Olarak)	INDEKS 59=1
1608	227/L	3.84
1629	400/L	6.77
1634	375/L	6.35
1635	404/L	6.84
1637	400/L	6.77
1639	263/L	4.45
1646	200/L	3.38
1650	239/L	4.05
1653	258/L	4.37

TABLO: 4

BİR LODRA BOYANMIŞ İPEĞİN FİYATLARI

YILLAR	ORTALAMA FİYAT (Akçe Olarak)	INDEKS 59=1
1572	62/L	1.05
1576	89/L	1.50
1579	93/L	1.57
1580	92/L	1.55
1582	170/L	2.88
1583	123/L	2.08
1595	198/L	3.35
1603	371/L	6.28
1614	192/L	3.25
1647	168/L	2.84
1653	150/L	2.54

TABLO: 5

BİR LODRA ACEM İPEĞİ'NİN (HARİR-İ GİLÂNİ) FİYATLARI

YILLAR	ORTALAMA FİYAT (Akçe Olarak)	INDEKS 59=1
1557	84/L	1.42
1559	72/L	1.22
1566	200/L	3.38
1570	49/L	0.83
1572	191/L	3.23
1577	76/L	1.28
1629	200/L	3.38
1636	163/L	2.76
1639	245/L	4.15
1648	130/L	2.20
1650	95/L	1.61

TABLO: 6

BİR LODRA YEDİ RENKLİ İPEĞİN (HARİR-İ HEFT RENK) FİYATLARI

YILLAR	ORTALAMA FİYAT (Akçe Olarak)	INDEKS 59=1
1548	57/L	0.96
1572	74/L	1.25
1576	89/L	1.50
1579	100/L	1.69
1583	150/L	2.54
1595	187/L	3.16
1603	330/L	5.59
1617	260/L	4.40
1627	295/L	5.00
1639	297/L	5.03

TABLO: 7

BELLİ BAŞLI HAM İPEK TİPLERİNİN KOMPOZE FİYAT İNDEKSİ

YILLAR	Bir Lodra İpeğin Fiyatının Kompoze İndeksi (Akçe Olarak)
1548	1.00
1557	1.42
1559	1.37
1566	1.60
1569	1.16
1570	0.71
1571	1.27
1572	1.38
1573	1.15
1575	1.22
1576	1.41
1577	1.36
1578	1.69
1579	1.43
1580	1.43
1581	2.31
1582	2.57
1583	2.45
1584	4.24
1585	2.69
1587	3.02
1588	3.10
1589	3.27
1594	3.51
1595	3.34
1597	3.81
1603	5.95
1607	3.95

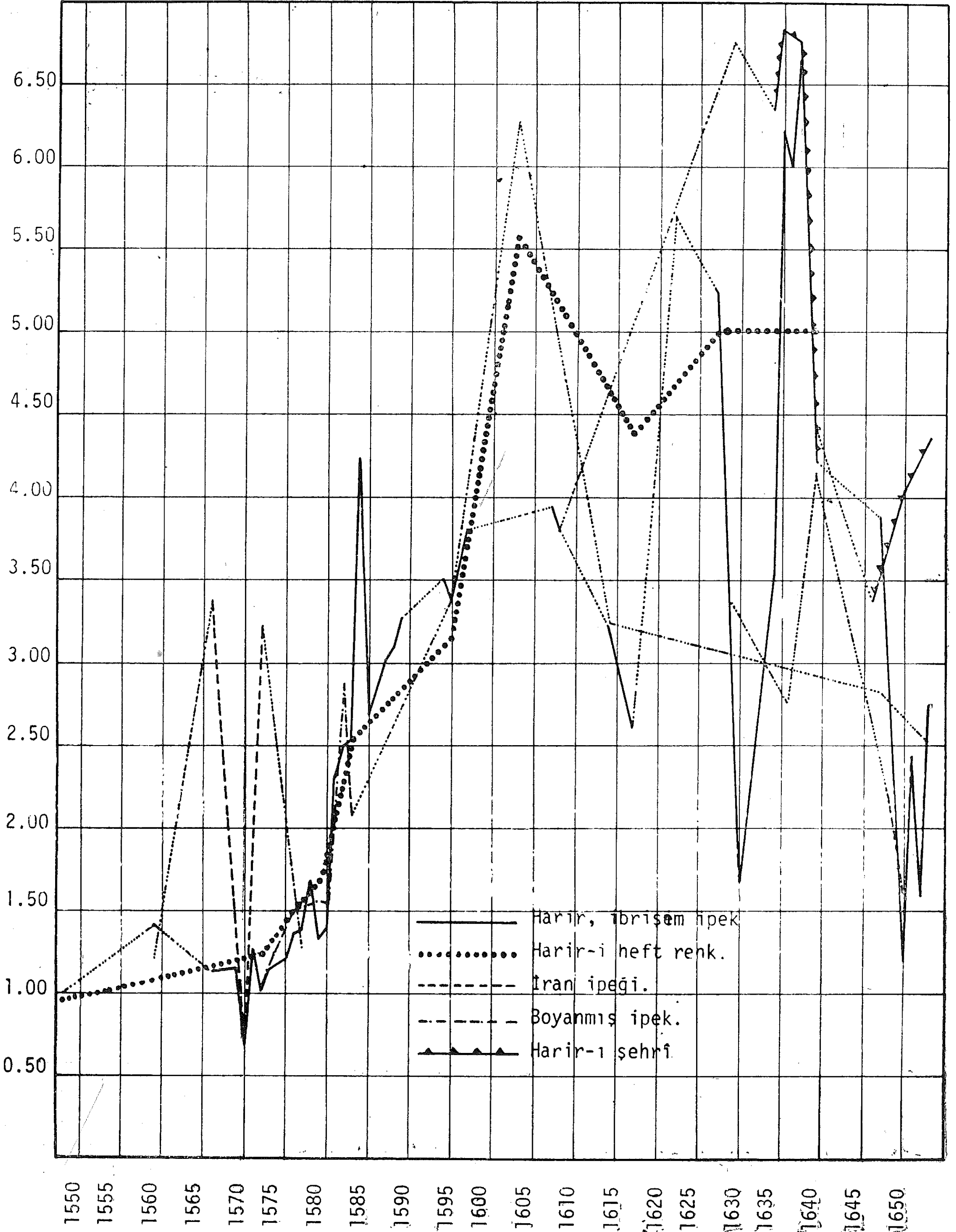
TABLO: 7

BELLİ BAŞLI HAM İPEK TİPLERİNİN KOMPOZE FİYAT İNDEKSİ

YILLAR	(Akçe Olarak)
1608	3.81
1614	3.22
1617	2.96
1622	5.73
1627	5.20
1629	4.99
1630	1.69
1634	4.08
1635	6.33
1636	5.35
1637	6.68
1639	4.25
1646	3.38
1647	3.67
1648	2.20
1650	1.71
1651	2.44
1652	1.59
1653	2.97

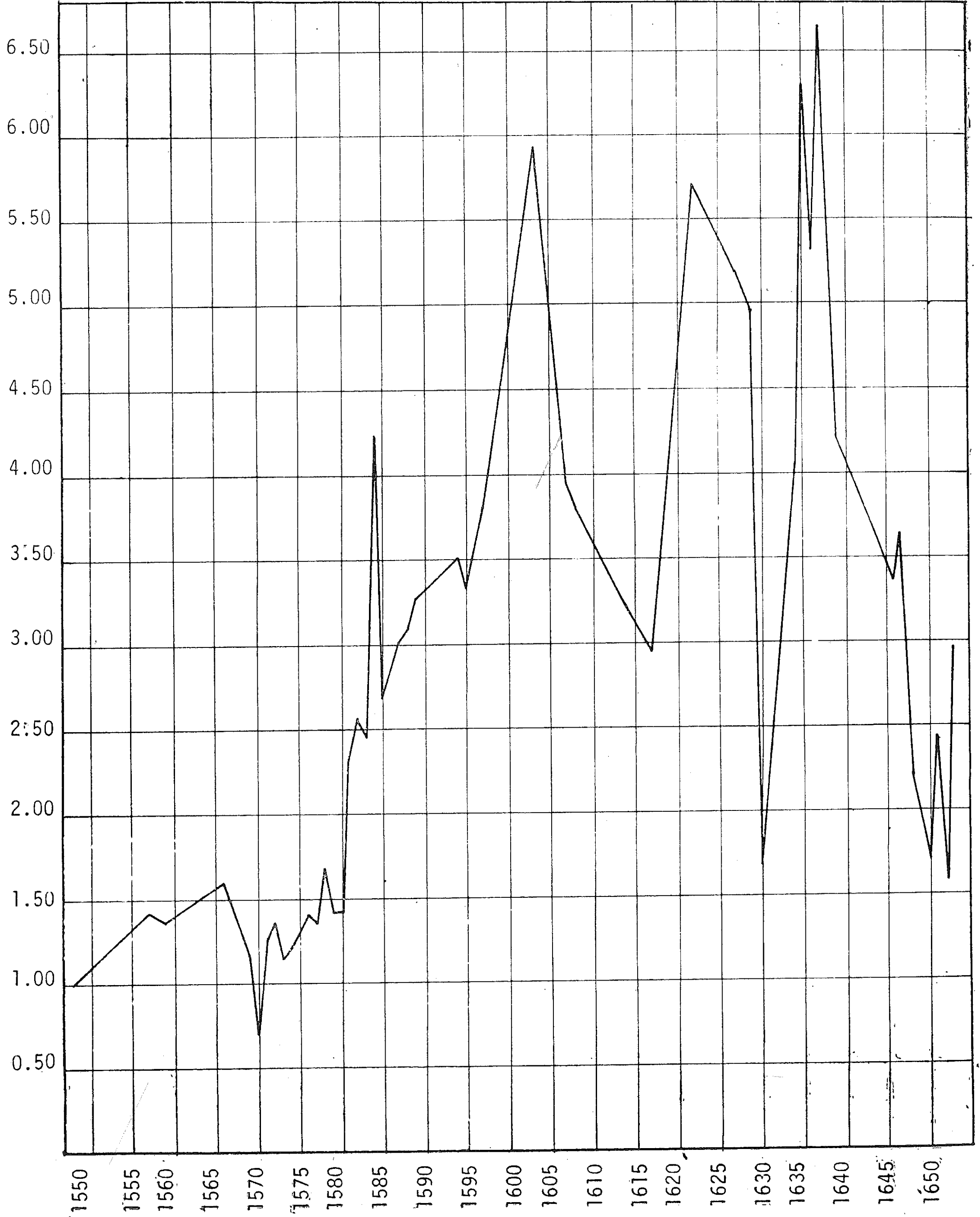
GRAFİK 1

ÇEŞİTLİ İPEK TÜRLERİNİN İNDEKSLENMİŞ FİYATLARI

GRAFİK 2

HAM İPEK FİYATLARININ KOMPOZE İNDEKSİ (akçe olarak)

BURSA İPEK SANAYİİNDE TEKNOLOJİK GELİŞMELER

1835 - 1865

Leila ERDER*

Bu makalede, 1835 - 1865 yılları arasında Bursa'daki ipek sanayiini inceliyeceğiz. Bursa o dönemde Anadolu'nun bellibaşlı üretim merkezlerinden biri olduğu için, özel bir önem taşımaktadır. Ondokuzuncu yüzyılda İzmir nüfus açısından Bursa'yı geride bıraktığı halde, **Salname,** coğrafya kitapları ve tarihçi Cevdet Paşa, Bursa'dan Anadolu'nun en önemli kenti olarak sözetmektedirler(1). Bursa, Orta Doğu'daki ipek yapım ve ticaretinde yüzyıllar boyunca önemli bir yer tutmuştu. İnalcık'ın 16. yy. Bursa'sındaki sermaye oluşumuna ilişkin çalışmaları, ipek sanayiinin kentin iktisadi hayatındaki önemini belirtmekte ve müslüman tüccarların ticaret ve yatırım faaliyetlerine açıklık getirmektedir(2). Üçyüz yıl kadar sonra, Tanzimat döneminin başında Bursa'daki ipekçiliği incelemek karşımıza yeni bir araştırma yelpazesi açabilir.

Makalemizde, 19. yüzyıl boyunca Bursa ipekçiliğindeki teknolojik gelişmeler üzerine yapılmış olan çalışmaları gözden geçirdikten sonra, ipek üretimi yöntemleri ve tekniği üzerine kendi bulgularımızı, fabrikalarda ipek çekme ve ipek bükmenin ortaya çıkışını vurgulayarak, açıklayacağız.

Bursa'daki ipek üretimi, buharla işleyen ipek fabrikalarında kullanılan teknoloji ve bireysel üretim birimlerinin iç yapıları ve bulundukları yerler konularında bu çalışma için gerekli olan bilgiler çeşitli kaynaklardan alınmıştır(3).

Bursa ipek üretiminde 19. yüzyıldaki değişiklikleri içeren en geniş kapsamlı çalışma Dalsar'ın **Bursa'da İpekçilik**(4) adlı eseridir. 1960'da yayınlanan bu eserde, 19. yy. Anadolu'sundaki iktisadi işlevlerine ilişkin elde bulunan bilgilerden, bazı konuların yeniden değerlendirilmesi gerektiği görülmektedir. Osmanlı yapımcılığında 18. yy.'ın başında ortaya çıkan gerilemenin 19. yüzyılda

---

(*) Öğretim Görevlisi, Şehircilik Bölümü, Mimarlık Fakültesi, O.D.T.Ü.

tamamlanmış olduğu, daha önce Sarç[5] ve Lewis[6] tarafından ortaya konmuştu. Blaisdell[7] ve Mears'e[8] göre o yüzyılın sonunda başlayan yeniden canlanış Düyunu Umumiye tarafından yönetilmiş, bütün yenilikler onun tarafından başlatılmış, bundan kazançlı çıkan ise Düyunu Umumiye İdaresi'ne üye ülkeler olmuştur. Quataeret de, tarımsal gelişme konusunda yaptığı bir çalışmada benzer bir görüşü belirtir[9]. Sadece Clark, Osmanlı dokuma sanayii konusunda yaptığı çalışmada, 1850'lerde Bursa ipekçiliğindeki makineleşmeye ve fabrikaların yapılmasına dikkati çekmiştir[10]. Fakat bulduğu kanıtlar yine Dalsar'dan kaynaklanmaktadır.

Bizim kanıtlarımız ise, ipek yapımcılığındaki yenilik ve üretimi arttırma çabalarının, Düyunu Umumiye İdaresi'nden çok önce var olduğunu göstermektedir. Bu yenilik çabaları 1835 - 1865 yılları arasındaki döneme rastlamaktadır. O dönemde tek tek tüccarlar tarafından alınan önlemler ile, Blaisdell'e göre 1890'larda Düyunu Umumiye İdaresi'nin aldığı önlemler arasında pekçok benzerlikler vardır. Fabrikada ipek üretiminin, Lyons'da ilk ortaya çıkışından on yıl gibi kısa bir süre sonra Bursa'da başlaması özel bir önem taşır. Bursa'daki fabrika sayısı ve bükülmüş ipek üretimi, 1858 - 1862 yılları arasında doruk noktasına erişmiştir. Pébrine denen ipekböceği hastalığının Anadolu'ya yayılması ve Japon ipeklerinin rekabeti sonucu ortaya çıkan yirmi yıllık gerileme, Düyunu Umumiye İdaresi'nin, 1888'de ipek üretiminde onda bir oranında vergi almasından önceki dönemin özelliklerini belirler. Fakat yabancı gözlemciler değilse bile Bursalı üreticiler ve tüccarlar, ipek yapımcılığında 1850'lerde ne kadar başarılı olduklarını unutmamışlardı. 1320 (1907) de yazılan **Salname'**de, Böcekçilik Enstitüsünün (Dar-ül Harir) kurucusu tarafından hazırlandığı sanılan uzun bir bölümde, bu sanayinin yabancıların eline geçişi, ilgili bir ağızdan anlatılmaktadır[11]. Bursa Ticaret ve Sanayi Odasının tutanaklarında da aynı bilgiler vardır[12].

Dokuma sanayi, Avrupa sanayi devrimi sürecindeki teknolojik değişikliğin hızını belirlemiştir. Fakat kumaş, yün veya ipek gibi ayrı dokuma türleri birbirinden değişik gelişme yöntemleri izlemiştir. Bizim ilgilenmekte olduğumuz ipek, 19. yüzyıl başlarına kadar dikkate değer değişiklikler geçirmemiş, 19. yüzyılın başlarında ise sadece üretim süreci içindeki bazı aşamalar bu değişiklikten etkilenmiştir. Burada ipeğin, hammadde şeklinden dokumaya hazır iplik haline getirilişine kadar geçirdiği belli başlı kademeleri gözden geçirdikten sonra, bu aşamaların nasıl değiştiğini inceleyeceğiz.

İpekböcekçiliği, bu endüstrinin hammeddesi olan, ipekböceği kozasını üretir. Özel nitelik ve tazelikteki dut yaprakları gıdayı oluşturur. Taze yaprak, uygun sıcaklık, nem ve temizlik gibi koşulların sağlanması için, yetiştiricilerin sürekli olarak özen göstermeleri gerekir. Bu, oldukça yoğun emek isteyen bir aşamadır ve üretim, kısa ve duyarlı bir devre içinde oluşur. Eski gezginler tarafından kaleme alınan çeşitli yazılarda, daha önceki yüzyıllarda ipekböceği hastalıklarının epidemiyolojisi ve ipek böceğinin geçirdiği gelişme evrelerinin çapraşıklığının bilinmemesine karşın, Anadolu'da bu nazik yaratıkların ne denli özenle yetiştirildiği anlatılır([13]).

Gebelik süresi ardından ipekböceklerinin olgunluğa eriştikleri devrede koza içindeyken öldürülmeleri gerekir. Böylece kelebeğe dönüşmek için kozadan dışarı çıkarlarken ipek ipliklerini koparmaları önlenir. Bu arada böceklerin bir bölümü, gelecek mevsime yumurta yetiştirmek için öbürlerinden ayrılırlar. Bu aşamada kozaların seçimi ve sınıflandırılması oldukça önemli bir işlemdir.

Bundan sonra, ipek hemen kozadan makaralara sarılmalı, ya da, kozalar kozak denilen ve uygun havalandırma yöntemi ve depolama tablaları olan ambarlarda saklanmalıdır. Böceğin öldürülmesinden sonra gelen ipeğin makaralanması işlemi, üretimin nitelik ve niceliği bakımından en önemli olanıdır. İpliğe dönüştürülen ipeğin kalınlığı, ipeği kozadan makaraya geçiren kişi tarafından kaç kozadan birden sarılmış olduğuna göre saptanır. Bu, beceri gerektiren bir işlemdir ve ipek çekerken ipliğin her kopuşu ürünün niteliğini düşürür.

Bir yandan Jacquard dokuma tezgahının Fransa'da yaygınlaşması ve 19. yüzyılın ilk on yılında ipek dokumasında kullanılması, öte yandan ipekli mallara duyulan gereksinmenin gittikçe artması, Anadolu ipeğini etkileyen iki büyük değişmeye neden olmuştur. İlk olarak, bu yeni tezgahlarda kullanılan ipek ipliğinin standard ölçüde olması gerekiyordu ki, elle makaralanan ipek ipliğinin büyük bir bölümü bu ölçülere uymuyordu([14]). İkinci olarak Lyons Ticaret Odası tutanaklarından öğrendiğimize göre, özellikle Fransız tüccarlar makaralanmış ipek kaynaklarını arttırmak için girişimlerde bulunmuşlardır([15]). Bu etkenler 1824'te Lyons'ta buhar gücü kullanarak ipek çekmenin bulunmasına, gereksiz kaybı azaltacak yolların ortaya çıkarılmasına ve gerekli hammaddenin uygun fiatlarla dışardan sağlanması için çaba gösterilmesine neden olmuştur.

1835'te yani buhargücü kullanarak makaralamanın Lyons'da uygulanmasından yalnızca 11 yıl sonra, Bursa'da İsmet Paşa adlı birinin fabrikalarında buhargücü kullanarak ipekçekme yapıldığından sözedilir(16). Birçok yazar, Taşcıyan Efendi adlı biriyle ortaklık kuran Falkeisen'den ilk fabrikatör olarak sözederler(17). **Journal de Constantinople**'un sayılarında da bu tanımlama desteklenmekte ve ilk kuruluşun tarihi 1835 olarak belirtilmektedir. İsmet Paşa ile ilgili başka bir kayda rastlamadığımdan ve yeni belgeler ortaya çıkmadığı için ilk ipekçekme fabrikasını kimin kurduğu konusunda kesin birşey söyleyemiyoruz. Burada dikkati çeken nokta, bu önemli teknolojik yeniliğin yalnızca 10 yıl gibi kısa bir sürede Fransa'da Lyons'dan, Anadolu'da Bursa'ya sıçramış olmasıdır. Aynı yeniliğin İtalya'nın ünlü ipek merkezi olan Piedmont bölgesine geçişi ise, bu tekniğin Bursa'da kullanılmaya başlamasından ancak 10 yıl sonradır. Bu teknolojik yayılmanın hangi kanalla oluştuğunu incelerken, yalnızca bu yayılmanın, o dönemin iktisadi görüşünün işlevi olduğu ve Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin, sanayi alanında Avusturya Macaristan İmparatorluğu ile sürdürülen ilişkiden daha sıkı olduğu şeklinde bir varsayım yapmaktan öte geçemeyiz.

Acaba bu kuruluşlar gerçekten fabrika mıydılar, yoksa basit birer atölye mi? İnorganik enerji kullanılması, çalıştırılan işçi sayısının beş ya da on gibi önceden belirlenmiş bir sayıdan fazla olması ve ücretlendirme sisteminde görüleceği üzere, üretimde uzmanlaşmaya gidilmiş olması gibi noktalar, bir fabrikayı atölyeden ayırmak için kullanılan en yaygın ölçüttür.

Osmanlı belgelerinde, 1835'den önce rastladığımız «fabrika», «fabrik» ya da «pauluka» sözcükleri büyük bir olasılıkla küçük atölye anlamında kullanılmaktaydı. Aynı sözcükler daha sonraki yıllarda atölye ve fabrika arasında ayırım gözetmeden kullanıldığından şüphe uyandırmaya neden olur. Elimizde, İsmet Paşa'nın fabrikasının bu sözcüğün tanımındaki gereksinmeleri karşıladığını kanıtlayacak hiçbir ipucu bulunmamaktadır. Halbuki Taşcıyan - Falkeisen kuruluşunun, 1835 - 1858 yılları arasında Bursa'da kurulmuş diğer otuzsekiz kuruluş gibi gerçek bir fabrika olduğunu biliyoruz.

İpek fabrikaları (filâtür) inorganik güç kullanıyorlardı. Bunların bir bölümü buharla, bir bölümü de (Mustafa Nuri Paşa tarafından kurulan fabrika gibi) su gücü ile çalışıyordu(18). Buharla çalışan ipek fabrikaları Fransız sistemi kullanırken, su gücü ile çekme ve bükme yöntemi 17. yüzyılın sonlarında ilk defa

Piedmont'ta geliştirilmiş olan **alla piedmontese** yöntemine benzemekteydi[19]. Buna ek olarak, Bursa'daki çeşitli fabrikalar, yeni ipekçekme tekniğinde değişik yöntemler de kullanmaktaydı.

Kozaların ıslatıldığı ve çekme sırasında döndürüldüğü makaralama tavaları içindeki suyun ısıtılması ve her tavanın arkasına sıralanmış makaraların döndürülmesi için güç kullanımı gerekliydi. Bu tavalardaki ısının sürekli olarak aynı derecede kalmasının sağlanması çok önemliydi. Bu işlem, çok sayıda büyük tava için en etkili biçimde, ortak bir borulama sistemiyle sağlanabilirdi. Tavaların ısıtılmasında ve mancınıkların döndürülmesinde insan gücünün yerini enerji almıştı. Eskiden tepme sistemiyle ya da el mancınığı ile çalışan bir işçi, tek başına çalışırdı. Çekme yapan kişi ipeği kozadan makaraya (cırcırlara) sararken elini ya da ayağını kullanarak makarayı döndürürdü; bu işlem evde de yapılabilirdi.

Buharla çalışan mancınıkların yeni teknolojisi, ipek çekme ve bükmeyi evden çıkararak ipekçilerin bir çatı altında toplandığı fabrikaya getirdi. Her buhar makinesi 10 - 20 tavayı bir arada çalıştırabiliyordu. En küçük ipek fabrikası 10 tava ve 10 mancınıktan oluşuyordu. Hümayûn İpek Fabrikası gibi büyük fabrikalar ise, tek bir çatı altında seksen makara çalıştırıyorlardı[20]. Çoğunlukla, Hümayûn İpek Fabrikası ya da Sarim Manass Enterprise[21] gibi tek bir şirket, Bursa içinde çeşitli bölgelerde birden fazla fabrika işletiyordu. İlk Hümayûn İpek Fabrikası 1268 (1852)'de Sultan Abdülmecit tarafından Cilimboz fabrika bölgesinin merkezi Çınardibinde açılmıştı[22]. İkincisi ise, bir sene sonra kentin öte yakasında, Gökdere'nin üst kıyısındaki Namazgâh bölgesinde açıldı[23].

Her bir kuruluşta çalışan işçi sayısına gelince, bu konuda makara sayısı ile işçi sayısı arasındaki orana bakmamız gerekmektedir. Çünkü bazı kayıtlar yalnızca makara sayısını, bazıları sadece işçi sayısını ve özellikle Public Records Office'de bulunan birkaç tutanak ise hem makara hem de işçi sayısını vermektedir[24]. Bu döneme ilişkin oran, makara başına işçi olarak 1,9 ile 2,2 arasında değişmekteydi. Makara sayısını işçi sayısına çevirmek için 2 sayısı iyi bir çarpan olarak alınabilir. Böylece en küçük ipek fabrikası bile enaz 20 işçi çalıştırmakta, Hümayûn İpek Fabrikası, Düzoğlu veya Manass Şirketi gibi büyük kuruluşlardaki işçi sayısı ise 350'ye çıkmaktaydı. 1850'lerin başında Bursa'da yalnızca buharla çalışan ipek fabrikalarındaki işçi sayısı 1,700 civarındaydı. 1850'lerin ortasında ise bu sayı 3,800'e çıkmıştı[25].

Konsolos Maling tarafından Londra'ya gönderilen tutanaklarda ayrıntılı bir biçimde kaydedildiği gibi, fabrikalarda geçerli bir iş bölümü vardı. Her ipek fabrikasında, Hümayûn İpek Fabrikasını yöneten Mehmet Efendi gibi, işin makineyle ilgili yönleri üzerinde geniş bilgisi olan bir yönetici bulunurdu. Yine her fabrikada makaraların çalışmasını denetleyen bir ya da daha fazla baş makaralayıcı vardı. Bazı ipek fabrikalarında, işçi kadınları eğitmek ve gözetmek işlerinde Avrupalı kadınlar, makinelerin bakımında ise Avrupalı «ustabaşı»lar görevlendirilmekteydi. Fakat Manass ve Brotte fabrikaları gibi birçok fabrikada, baştan itibaren o bölgenin kadınları kalfalık görevini üstlenmişler, diğerlerinde ise yalnızca fabrikanın açılışını izleyen kısa bir süre boyunca yabancılardan yararlanılmıştır. İşçiler becerilerine ve görevlerine göre sınıflandırılıyorlardı. Makaralayıcılar sarıcılardan, sarıcılar da ayırıcılardan daha yüksek ücret alıyorlardı(26).

Ayrıca, fabrika sahipleri işçilerin bir fabrikadan ötekine geçişlerini ve ücretlerini **tezkere** sistemiyle denetliyorlardı. Her işçi, fabrikada kadrolu olarak çalışıyor ve ancak tezkere alabilirse başka bir fabrikaya geçebiliyordu. **Journal de Constantinople**'de çıkan Hümayûn İpek Fabrikasına ilişkin bir rapor(27) ve bu dönemde Bursayı ziyaret eden Mordtmann(28), bu yöntemin, fabrika sahipleri tarafından, kadın işçilerin beklenmedik zamanlarda bir fabrikadan ötekine geçmelerini önleyebilmek için başvurdukları bir yol olduğunu ayrıntılarıyla açıklar. Üstelik bu yöntemin, fabrika sahiplerinin aralarında anlaşarak ücretleri denetlemeleri gibi bir etkisi de olmuştur. Böylece, bu dönemi daha sonra inceleyen araştırmacıların raporlarında ileri sürdüklerinin aksine, tezkere sisteminin Düyunû Umumiye İdaresi tarafından başlatılmadığını ve 1851 de zaten yürürlükte olduğunu öğreniyoruz.

Bu fabrikalar her yönden, bizim fabrika tanımımızda belirttiğimiz koşullara uymaktaydılar. Bursa'da o dönemden beri ayakta kalan ipek fabrikalarından benim saptayabildiğim dört tanesi fiziksel ve mimari planları bakımından 19. yüzyılın başlarında Brandywine kıyılarında Dupont şirketince kurulan ve sugücü ya da buhar gücü ile çalışan dokuma fabrikalarına birçok yönden benzemektedir. Ayrıca iki yerde de bol miktarda su ve nehrin uygun bir açıda eğimi bulunmaktaydı.

Burada vurgulamamız gereken nokta, üretim sürecinin yalnızca bir bölümünün, çekme ve makaralamanın, makineleşmiş olmasıdır. Yeni yumurta cinslerinin ithali, ipekböceği hastalıkları ve verimsiz cinslere karşı alınan önlemler gibi ilerlemeyi sağ-

layan —ve sonradan yine sadece Düyunû Umumiye İdaresine maledilmiş olan— adımlar 1850'lerin başında atılmışsa da(29), bunların hiçbiri ipek fabrikalarının kurulması kadar etkili ve yaygın olmamıştır.

Yalnızca makaralamanın makineleşmiş olmasının nedeni, büyük ölçüde, Avrupadaki ipek üretimi teknolojisine bağlıdır. Türkiye'de olduğu gibi Fransa'da da yalnızca makaralama makineleştirilebilmişti ve ipekli kumaşın dokuması gibi makaralamadan sonra gelen üretim yöntemlerinde ancak 1880'lerde büyük değişiklikler yapılmıştı. O yıllarda Bursa'nın Batıyla olan ticaretini bir dizi yeni ekonomik öge yönetiyordu. Yatırım yapan yabancıların, yenilikleri, yalnızca kendi ülkelerine gönderilen hammaddelerin hazırlanışında kullanılacak biçimde açıkça sınırlamaları ve üretimin diğer bütün aşamalarının kendi ulusal pazarları yakınında gerçekleştirilmesini sağlama çabaları bu ögelerin en önemlilerinden biriydi.

Herşeyden önce, Bursadaki müslüman, gayrimüslim ve yabancı tüccarların Tanzimat dönemi başlarında Avrupa ipeğindeki teknolojik gelişmeler konusunda bilgileri vardı. Bu yenilikleri 1835 - 1865 yılları arasında, çekilmiş ipeğin nitelik ve niceliğini arttırmak için Bursa'nın koşullarına uygun bir duruma getirerek uygulamışlardı. Yine anlaşıldığına göre, Ulucami yöresindeki eski iş merkezi dışında kalan ve biri Gökdere öbürü de Cilimboz deresi kıyılarında bulunan iki yoğun sanayi alanını içeren Bursa, Batıdaki birçok sanayi kenti ile aynı özellikleri göstermekteydi(30). Avrupa ve Amerikadaki endüstrileşmenin ilk dönemlerinde çok gerekli olan su kaynakları ve çağlayan için gerekli eğim, Bursa'da kolayca bulunuyordu. Daha önemlisi, tüccarlar bu potansiyeli saptamış ve bu yirmi yıllık dönemde, kendilerinin yararlanacağı biçimde geliştirmişlerdi. Bu kısa ömürlü endüstrileşmenin sona ermesinin ve diğer üretim kentlerine ve bölgelerine yayılmamasının nedenlerini, bölgesel girişim olmamasında değil, hem doğal kaynakların dağılımında hem de uluslararası ticaret dünyasında Osmanlı İmparatorluğunun iktisadi durumunda aramak gerekir.

EK : I Kaynaklar

1284 - 1327 yılları arasında hemen her yıl yayınlanan **Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr** daha sonraki yıllar için tablolar ve tanımlamalar vermiştir. Buna ek olarak, **salnamelerin** birisinde, 19. yüzyılda özellikle 1310 - 1320 (1907) yılları arasında Bursa ipek yapımındaki gelişmelere ilişkin tarihi bilgiler verilmiştir. Yararlandığım hiçbir kütüphanede **Salnamelerin** tamamı bulunmadığından, **Hüdavendigâr Salnamelerini** ve buludndukları yerleri, diğer araştırmacıların kullanabilmeleri için ayrıca belirttim(31). **Başvekâlet Arşivi**'nde bulunan **Cevdet İktisat** ve **Cevdet Maliye** koleksiyonlarındaki belgeler, bazı fabrikaların kuruluş tarihlerinin kesin olarak saptanmasına olanak sağladı. **Journal de Constantinople**'ın 1851 - 1857 yılları arasında çıkan sayılarının bazılarında yayınlanan ipek sanayii ile ilgili makalelerde, o dönemde Bursa'da kullanılan ipek çekme teknikleri ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Bu malzemeyi bana sağlayan Mehmet Genç'e teşekkür borçluyum. Bursa'daki İngiliz konsolosunun bugün Londra'da Public Records Office'de bulunan raporları 1850'lerde Bursa ipek üretiminin teknolojisi ve kuruluşu hakkında daha fazla bilgi sağlamıştır. Son olarak da, 1278 (1861 - 2) de **Mühendishane-i Berri-i Hûmayûn** tarafından basılan 1/1800 ölçekli Bursa haritası ve **Salnamede** bazı yerlerin belirtilmiş olması, ipek makaralama fabrikalarının birçoğunun yerini bulmama yardımcı olmuştur(32).

Ek : II

Hüdavendigar Vilayeti Salnameleri

Bildiğim kadarıyla hiçbir kütüphanede Türkiye Cumhuriyeti'nden önce Bursa için yayınlanan **Salname** (il yıllıkları)nın tamamı bulunmamaktadır. Bu yıllıklar, çeşitli çalışmalar için eşsiz bir kaynak olduğu için, bunların yıllarını ve bulunduğu yerleri diğer araştırmacılara yol göstermesi bakımından aşağıda belirttim. 1923'te yıllıkların yayım görevlerini yeni kuruluşlar üstlenince bu serinin arkası kesilmiştir. Daha sonra, arada sırada yayınlanan il yıllıkları ise, başka yerden elde edilemeyecek bilgi kaynağı olma bakımından **Salname** ile boy ölçüşemez. Türkiye'de bulunan malzeme için kullanılan kısaltmalar şunlardır :

BEE — Bursa Eski Eserler — Orhan Kütüphanesi
BEL — İstanbul Belediye Kütüphanesi
BAM — Bursa Arkeoloji Müzesi
TTK — Türk Tarih Kurumu

Bernard Lewis'in Institute for Advanced Study'deki özel **Salname** Koleksiyonunda bulunan **Hüdavendigâr Salnameleri** aşağıdaki listede PBL olarak belirtilmiştir. Özel koleksiyonunu bana açtığı için kendisine teşekkür borçluyum. Diğer kısaltmalar, National Union Kataloğunda kullanılan kısaltmalardır. Burada belirtilmeyen yıllar için de yıllıklar yayınlanmış olabilir, fakat ben henüz bunlara rastlamadım.

Yıl	**Bulunduğu Yer**
1284	BEE
1287	BEE
1288	BEE; TTK
1289	BEE; TTK
1290	BEE; MIU
1291	
1292	MIU
1293	
1294	BEE
1295	BEE
1296	BEE; TTK; BEL; MIU
1297	BEE
1298	TTK
1301	BEE; TTK; BAM; BEL; MIU
1302	TTK; BEL; TTK; MIU; ICU; CLU
1303	BEE; BEL; MIU; CLU
1304	BEE; MIU
1305	
1306	BEE; TTK; MIU; CLU; BEL
1307	(mali) BEE; TTK; BEL; MH; PU; MIU; PBL
1310	BEE; NJP; ICU; MIU; BEL
1311	MIU
1312	BEE; TTK; BEL
1313	BEE; BEL; MH; MIU
1314	BEE; BEL; TTK; MIU
1315	BEE; BEL; PU; ICU; MIU
1316	BEE; TTK; BEL; NJP

Yıl	Bulunduğu Yer
1317	BEE; BEL; CLU
1318	BEE; BEL; TTK; MH; NJP; CLU
1319	BEE; BEL
1320	BEE; BEL
1321	BEE; BEL
1322	BEL; TTK
1323	BEL
1324	BEL; TTK; MH; PU; ICU; MIU; CLU; PBL
1325	BEL; TTK; MH; NJP; PU; NN; MIU; ICU; CLU; PBL
1327	BAM

NOTLAR

(1) Cevdet Paşa, **Tezakir,** 1 - 12, der. Cavid Baysun, Ankara : Türk Tarih Kurumu, (1953), s. 33 - 35.

(2) H. İnalcık, «Bursa I. XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar», **Belleten,** 24, No. 93, (1960).
H. İnalcık, «Capital Formation in the Ottoman Empire», **Journal of Economic History,** 29, No. 1, (1969).

(3) Bk. Ek I.

(4) F. Dalsar, **Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik,** İstanbul : Sermet Matbaası, (1960).

(5) C. C. Sarç, «Tanzimat ve Sanayiimiz», **Tanzimat,** İstanbul : Maarif Vekâleti, (1940), s. 431.

(6) B. Lewis, **The Emergence of Modern Turkey,** New York : Oxford University Press, (1968), s. 45 - 47.

(7) D. C. Blaisdell, **European Financial Control in the Ottoman Empire,** New York : Columbia University Press, (1929).

(8) E. G. Mears, **Modern Turkey,** New York : Macmillan, (1924).

(9) D. Quataeret, «Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876 - 1908», yayınlanmamış doktora tezi, University of California at Los Angeles, (1973).

(10) E. Clark, «The Emergence of Textile Manufacturing Enterpreneurs in Turkey, 1804 - 1968», yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, (1969).

(11) Halûk Seven, **Dutçuluk ve İpekböcekçiliği,** Bursa : Hakimiyet Matbaası, (1959), **Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi,** 1320, (1907), s. 258.

(12) Bursa Ticaret ve Sanayi Odası tarafından Bursa Valisine gönderilen dilekçe, 6 Kânunuevvel 1307, Faruk Üsküdarî, **Eski Bursa'dan Notlar,** Bursa : Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, (1972), s. 101.

(13) Faik Kurdoğlu, **Türk Ziraat Tarihine bir Bakış,** İstanbul, (1938).

(14) W. English, «The Textile Industry: Silk Production and Manufacture, 1750 - 1900», **A History of Technology,** der. Charles Singer, ve diğerleri, Oxford : Clarendon Perss, (1958), Cilt 4, s. 308 - 327.

(15) M. Pariset, **La Chambre de Commerce de Lyon,** Lyon : Plan, (1889), Cilt 2, s. 170.

(16) **Cevdet İktisat,** 1251, (1835), dok., no. 424.

(17) **Journal de Constantinople,** 494/19.1.1854/s. 3 ve 311/24.6.1851/s. 1 - 2.
V. Cuinet, **La Turquie d'Asie,** Paris : Imprimerie Nationale, (1894), Cilt 4, s. 157.

Kâmil Kepeci, **Bursa Kütüğü,** el yazması, Cilt 2, s. 228 (Bursa Eski Eserler, Orhan Kütüphanesi). **Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi,** 1320, (1907), s. 258.

(18) **Journal de Constantinople,** 322/9 10.1851/s. 1.

(19) C. Poni, «Archeologie de la fabrique: la diffusion des moulins à soie», **Annales Economies Sociétés Civilisations,** Cilt 27, no. 6, (1972), s. 1493.

(20) **Journal de Constantinople,** 343/4.12.1851/s. 1. Fabrikanın yer seçimi hakkında Bk. **Cevdet Maliyesi,** II. no. 2073, 1266, (1850).

(21) **Journal de Constantinople,** 360/29.2.1852/s. 2. Salaheddin Bey, **La Turquie à l'exposition universelle,** Paris: Hachette, (1869), s. 110.

(22) **Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi,** 1320, (1907), s. 258.

(23) **Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi,** 1320, (1907), s. 259.
A. von Warsberg, **Ein Sommer im Orient,** Wien, (1869), s. 145.

(24) PRO/FO 83/415/XJ4515, Maling, 5 Oct. 1872, «Report on Factories and Factory Labour in the District of Bursa».

PRO/FO 83/334/XJ4514, Maling, 24 Nov. 1869, «Report on the Position of the Artizan and Industrial Classes in the District of Bursa in the Year 1869».

(25) M.B.C. Callas, **La Turquie en 1864,** Paris : E. Dentu, (1864), s. 283.
X. Heuschling, **L'Empire de Turquie,** Bruxelles - Paris, (1860), s. 162.

(26) Vice - Consul Maling **PRO** FO 83/415/X/J4515.

(27) **Journal de Constantinople,** 343/4.12.1851/s. 1.

(28) A. D. Mordtmann, **Anatolien Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien,** der. F. Babinger, Hannover : Heinz Lafaire, (1925), s. 296.

(29) **İrade Dahiliye,** 1275, (1858), No. 28925.
Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1320, (1907), s. 260.

(30) L. Erder, «Factory Districts in Bursa during the 1860's», **O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi,** Cilt I, No. 1, (1975), s. 85 - 100.

(31) Bk. Ek II.

(32) Erder, «Factory Districts...», s. 85 - 88.
Makaleyi Türkçeye çeviren Meral Orhon ve gözden geçiren Yıldırım Yavuz'a teşekkür borçluyum.

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA SANAYİLEŞME ANLAYIŞINA BİR ÖRNEK : «ISLAH-I SANAYİ KOMİSYONU» OLAYI

İlber ORTAYLI*

XIX. yüzyıla girildiğinde tarımsal ve endüstriyel gelişim gösteremeyen imparatorlukta tezgâh ve lonca sanayiinin uğradığı çöküntü genel olarak bilinmektedir. Gene Tanzimatçı gurubun bazı dallarda, özellikle tekstil ve porselen sanayiinde atılımlar yapıp bazı devlet fabrikaları kurdukları da bilinen gerçeklerdendir. Bunların sayıları, sermaye ve üretim kapasiteleri üzerinde tam ve ayrıntılı bilgi elde etmek şu anda mümkün değildir. 1835 de kurulan feshane ve çuha fabrikaları, Zeytinburnu, Hereke dokuma fabrikaları, İzmit kâğıt fabrikası, Beykoz teçhizat-ı askerîyye fabrikası, Tophane, Beykoz-İnceköy porselen fabrikaları gibi tesisler bunlardandır(1). Bu tesislerin bir kısmı rantabl koşullar altında çalışmağa devam etmiş, bir kısmı zararını sürekli olarak hazine yardımıyla kapatmış fakat tekstil de öncülük etmesi düşünülen önemli bir kısmı ise yolsuzluk ve rezaletler serisi ile iflâs edip kapanmıştır. Ülkenin genel üretim yapısının ve dış ticari ilişkiler sisteminin bu gelişmeyi önlediği açıktır.

Burada üzerinde durmak istediğimiz asıl konu; Osmanlı devlet adamlarının sanayileşme programı, daha doğru bir deyişle sanayileşme anlayışıdır. Hemen görülecektir ki bu konuda Osmanlı devlet adamı gerçeklerden uzak öneriler getirmektedir. Ve bu durumun nedeni de sanayileşme konusunda içinde bulunulan dilemmadır.

Sultan Abdülmecit döneminde büyük umutla girişilen sanayileşme teşebbüsü, kısa zamanda olumsuz sonuçlar verdi. Bu durumda 1860 lardan itibaren sanayileşme konusunda bazı yeni projeler ortaya kondu. Bu sözde programı yürütmek için bir «Islah-ı Sanayî Komisyonu» kurulduğunu görüyoruz. Sultan Abdülaziz devrinin sanayileşme konusunda belli başlı tek eylemi sayılabilecek bu komisyon, Meclis-i valâ azasından bazılarının üyeliğine ta-

(*) Dr. Asistan, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara Üniversitesi.

yiniyle kuruldu. Komisyon reisi gene meclis-i valâ azasından ve birçok komisyonlarda üyelik yapmış olan Rıza Efendi idi. Yayınlanan talimatnameye göre bu komisyonun uğraşıp çözümleyeceği sorunlar şunlardır(2).

a) Halen % 5 olan gümrük resmini arttırmak,

b) Sergiler açarak sanayii teşvik etmek,

c) Şirketler (Esnaftan) teşkili ile sanayii geliştirmek,

d) Sanayi mektebleri açmak.

Komisyon faaliyete muhtemelen 1280 - 1282 (1863 - 1865) yıllarında geçmiştir(3). Sanayi mektebleri İstanbul, Edirne Tuna vilâyetinde çok sonraları açıldı ise de mezunlarına iş sahası bulunamadığından dumura uğradılar. Gümrük resimleri ise imparatorluğun son zamanlarında bile % 8 oranına ancak yükseltilebilmiştir. Yerli tüccarlar için ise ihtisab rüsumu ve dahili gümrükler yüzünden bu oran çok daha yüksekti. Sanayi fuar ve sergileri imparatorluk tarihinde göstermelik bir iki önemsiz olaydan ibarettir. Bu talimatnamede komisyonun asıl hedefinin esnafı şirketler halinde örgütlendirmek olduğu görülüyor.

Nitekim 3. madde; «esnafın artık münferiden değil, şirket halinde çalışması» lüzumuna değiniyor. 4. madde; bu şirketlerin her sınıf esnaf için lonca kethüdası ve loncanın ileri gelen esnafından seçilen azadan kurulu bir **idare cemiyeti** tarafından yönetileceğini belirtiyor. Ancak 6. madde, şirket idare cemiyeti'nin kararları ve faaliyetinin meclis-i valâ tarafından denetleneceğini belirtmektedir. Böylece daha işin başında serbest girişime dayalı kapitalist bir gelişme kavramının yerleşmediği ve şirketlerin bürokratik kontrol ve güdüm altında tutulmak istendiği anlaşılıyor(4). Bazı esnafın şirketler halinde örgütlendirilmesini öngören komisyonun talimatnamesi daha çok ikincil maddelerin üretimi üzerinde duruyor. Örneğin simkeş esnafı, saraç, altın varakçı esnafı başta geliyor. Debbağlar 2000 kese altın, demirciler, ise 5000 kese altın sermaye koyarak birer şirket kuracaklardır. Demirciler şirketinin 100-150 beygirlik makine ve telgraf telleri imal etmesi öngörülüyor. Bu sudan projenin gerçekleştiğine dair bir kayda rastlamadık. Bundan başka balmumu, kumaşçı, yastıkçı, doğramacı gibi, yirmi dalda çalışan esnafın şirketler halinde örgütlenmesi öngörülmüştür. Bu konudaki girişimler suya düşmüştür. Ciddi bir sanayi ve pazarlama söz konusu değildir. Sanayileşme halinde ortadan kalkması gereken üreticilerle yani esnafla bir sanayileşme gi-

rişiminde bulunulmak isteniyordu. Nitekim bu şirketlerin hiçbiri gerçekleşememiştir.

II. Abdülhamid döneminde ülkede ulaşım, bürokratik örgütlenme, eğitimin yayılması alanında kayda değer bazı gelişmeler gözlemlenmişse de tarım ve sanayide hemen hiçbir ciddi girişim göze çarpmıyor ve sanayileşme alanındaki bu çarpık tutum ve düşünce devam ediyordu. Yıldız Arşivinde rastladığımız ve burada ele alacağımız bir ıslah-ı sanayi raporu bu gerçeğe işaret etmektedir(5).

Bu raporda İstanbul'da ve vilâyetlerde kurulan sanayi mekteblerinin arzu edilen sonucu doğurmayıp işlerliğini yitirdiği ve sanayiin teşvikine yardımcı olmadığı belirtiliyor. Kurulacak bir sanayi ıslah komisyonunun tekstil, camcılık, demircilik dallarında mahalli sanayiin çöküş nedenlerini araştırması isteniyor. İkinci olarak bu mallara taleb yaratılması için neler gerektiğinin araştırılması ve üçüncü olarak mimari ve inşaat dalında eleman yetiştirilmesi için güzel sanatlar okulunun ıslahı gerektiği belirtiliyor. Dördüncü olarak kâğıt ve cam üretiminde öncelikle yerli sanayiin geliştirilmesi ve nihayet pamuklu dokumacılıkda yerli üretimin geliştirilmesi gerektiği belirtiliyor. Ancak burada ilginç bir nokta göze çarpıyor. «Bu dalda fabrikalar kurulması amaca ulaşmayı mümkün kılmaz» deniyor. İstenen şey; «pamuklu dokumanın ahaliye imal ettirilmesi» yani küçük üretimin teşvikidir ki, böylece ciddi bir sanayi programından söz etmek mümkün olmuyor.

Yüzyılın sonuna gelinmiştir ama, Osmanlı devlet adamları sanayileşme atılımını gerçekleştirmek için hala esnaf ve tezgâh üretimini feda etmeğe cesaret edememektedirler. Osmanlı sanayiinin bu temel üzerinde kurulup, geliştirilmesine çalışılmakta ve tabii girişimler bir yana, hazırlanan raporlar bile çarpık bir nitelik göstermektedirler. Küçük üretimin ve lonca düzeninin Avrupa'da XV. yüzyıldan beri büyük olaylar ve ızdıraplar yaratarak yıkıldığı, aynı deneyin Japonya'da kısa zamanda yoğun biçimde tekrarlandığı düşünülürse; Osmanlı devlet adamları böyle bir toplumsal devrime cesaret edemediler denebilir. Ancak sorun bu kadar basit değildir. Tarımsal fazlayı yaratamayan ve kırsal alanda önemli değişmeler geçiremeyen ülkede fabrika endüstrisine geçecek şartlar da mevcut değildi. O nedenle Osmanlı sanayi programlarının çarpık mantığı büyük ölçüde ülkenin tarımsal yapısında ve kentleşmesindeki çarpıklıklardan ileri gelmektedir sanıyoruz.

II. Meşrutiyetten sonra da esnafı feda edemeyen bu sanayileşme programlarına devam edilmiş ve Osman Nuri Bey'in dediği gibi[6] kurulan bazı esnaf şirketleri yolsuzluk ve iflâs denemeleriyle ortadan kalkmıştı.

NOTLAR

(1) Ö. Celâl Sarç; «Tanzimat ve Sanayiimiz», **Tanzimat I**, İstanbul Maarif Basımevi, (1940), s. 432 - 439.

(2) **Takvim-i Vekayî**, No. 1027, 11 Teşrinsanî 1284; ayrıca Bk. Osman Nuri, **Mecelle-i Umur-u Belediyeye**, I, s. 718 - 724.

(3) Osman Nuri, **a.g.e.**, s. 718.

(4) **Ibid.**, s. 724 ve devamı; bu, talimatnamenin son şekli olup 22 Temmuz 1290 (1873) tarihini taşıyor.

(5) Ekte verilen rapor, Başbakanlık Arşivi, **Yıldız evrakı**, 12-88/35.

(6) Osman Nuri, **a.g.e.**, s. 728.

SANAYİ TEŞVİK VE ISLAH KOMİSYONU RAPORU

10 Cemaziy'ulevvel 1306
(9 Ocak 1889) tarihli

Başbakanlık Arşivi **Yıldız Evrakı** 12-88/35

Velinimet-i biminnetimiz padişah-ı tob'aperver ve şehinşah-ı atıfetguster efendimiz hazretlerinin bu mülk ve millete bais-i hayat-ı cavidanî olan culûs-u humayun-u saadet makrun-u hilâfetpenahîlerinden berü lütfen ve merhameten memalik-i mahrusa-i şahanelerinin mamurîyeti ve teba-i sadıka-i mülkdarîlerinin terfih-i ahval ve saadet hali emrinde meşhud basıra-i şükran ve .... olan niyat-ı hikmet ayan velinîmet-i biminnet-i azîmilerine .... merhamet ve seniye-i cenab-ı tacidarîleri olmak ve bahusus tabîyet-i celîle-i osmanîyeleriyle müftehir ve mübahî olan bendegân-ı sadakat nişan-ı humayunlarından, makam-ı akdes-i hazret-i hilâfetpenahîlerine revabıt-ı manevîye ve maddîye ile merbut olan ehal-i islâmiye kullarının teshil-i eshab-ı refahı içün senayîin terakkisi zımmında lâzım-ul ittihaz olan esbaba teşebbüs etmek ve lûtfen ve merhameten taht-ı riyaset ve himayet-i .... şehinşahîlerinde bulunmak şeref-i âlîsine naîl olmak üzere teşkili tasavvur buyurulan «heyet-i teşvîkiye-i senayîe'nin» vezaîfinin arz-ı huzur-u dekayık-ı nuşver-i cenab-ı hilafetpenahîleri kılınması telâkkîsiyle mübahî olduğumuz emr ü ferman-ı hikmet beyan-ı cenab-ı hilâfetpenahîleri iktiza-i celîlinden olduğu cihetle teferruatının mufassalan arz-ı atîye talîken bu babda varid-i hatîr-i arz-i mefahir-i kasranemiz olan mevadd-ı atîyenin münhasıran arzına mücaseret olunur. Huzur-u dakaik-i nuşver-i cenab-ı şehinşahîlerinde mustağnî-i arz ve beyan olduğu bundan mukaddem evvelâ dersaadette ve badehu vilâyat-ı şahanelerinin kâffesinde birer mekteb-i senayî tesis ve kûşad edilmiş ise de bunlardan muntazır olan fevaîd ve mehasenat istihsal olunmıyarak arası çok geçmeksizin mezkûr mekteblerin heman kâffesi ber hal-i muattaleynde kaldığından memalik-i mahrusa-i şahanelerinin hıref ve senayi hususunda muhtaç olduğu teşvikatın yalnız bu yolda taharri edilmesinden faide hasıl olamıyacağı bittecrübe sabit olduğu cihetle bundan başka tedabire müracaat olunması vacib-i umurdan olmağla, teşekkül edecek komisyon tarafından müracaat olunması lâzım gelen tedabir; evvelen memalik-i mahrusa-i

şahane (de) vaktiyle senayi hayli terakki ederek oldukça ihtiyac-ı dahiliyemize kifayet edecek derecede iken şimdi bunlardan evvelki kadar istifade edilememekte olub meselâ Ankara sofları, Bursa ve Haleb ipekli ve kumaşları ve Bilecik çatmaları ve vilâyat-ı şahanelerinin ekserinde imal edilmekte olan alaca ile debbağlık ve Kütahya'nın çinileri ve halı imali ve bahusus sanayice derece-i vücudda olan demircilik senatları heman mahv u münkariz olmak derecesine gelmiş olmağla bunların yine mahallince ihyası ve ilerledilmesi taht'ulzemitde olmağla teşekkül edecek heyetin evvel emirde; senayi-i mezkûrenin inkirazını mucib olan eshabı ve badehu bunların hal ve zamanın terakkisi nisbetinde ıslahı içün ne gibi teşebbüsata ibtidar edilmesi lâzım geleceğini arîz ve amik teemmül ve mülâhaza etmesi:

Saniyen; mahsulat-ı dahîliyenin beyn-el ahali nazar-ı itibare alınması ve revac-ı çaresinin istihsali zımmında ne yapmak lâzım geleceğini piş-i nazar-ı mütaleaya alması :

Salisen; teb'a-i islâmiyeden fenn-i mîmarîde haylî zevat-ı meşhure gelmiş ise de her ne esbaba mebni ise bir müddetten berü bu zenaat-ı alîyeye rağbet edilmemiş olduğu gibi, oymacılık ve hakkâklık ve fenn-i nakkaş dahi gerüde kalmış olduğundan bunların ilerledülmesi lâzimeden bulunduğu cihetle saye-i terakkîvaye-i hazret-i mülkdarîlerinde el'an mevcut olan ve hal-i hazırıyle intizam ve mükemmeliyeti derece-i matlubede bulunan senayi-i nefîse mektebinin bu nokta-i nazardan tevsîi ve mekteb-i senayîin dahi tanzim ve ıslahı çeresin' düşünmesi :

Rabîen : cam ve kağıt gibi pek çok sürümü olan eşya içün memalik-i mahrusa-i şahaneden her sene milyonlarca paralar Avrupaya gitmekte olduğu cihetle bu paralar harice çıkmayarak dahil-i memalikte kalmak ve pek çok ehali-i islâmiye kulları dahi bu yüzden müstefid olarak erbab-ı zenaatden ustalar yetiştirilmek üzere muntazam fabrikalar inşası zımmında icab eden tedabirin teemmül ve mûlâhaza etmesi :

Hamisen; ehali ekseriyet üzere pamuk bezi iksa ve istihlâk etmekte olduğu cihetle bu yüzden dahi Avrupanın memalik-i şahaneden almakda olduğu para cam ve kâğıt içün çıkan akçeden daha ziyade olduğu cihetle bunun dahi harice çıkmayarak dahil-i memalikde kalmasına bir çare bulunması ve fakat **bunun içün fabrika inşası halinde maksad-ı aksanın husulü mümkün olmayacağından bunun ehaliye imâl ettirilerek, bu yüzden pek çok**

efrad-ı islâmiyenin istifadesi çaresinin istihsali maddelerinden ibarettir.

Zat-ı kudsiyet-i tacîdarilerinin her bir emr-ü ferman-ı hûmayun-u şehinşahîleri aynı isabet ve mahz-ı lûtf ve keramet olub hakîkaten teb'a-i islâmiye-i şahanelerinin hıref ve senayi hususunda teşvike ve bu babda muavenet-i lâzimeye ihtiyaçları bedîdar olmağla ve bu heyetin taht-ı riyaset-i mefhume-i celile-i hazret-i hilâfetpenahilerinde bulunması temin-i maksad-ı hayr-u mursed-i hûmayun-u şehinşahîlerini zamin ve kâfil bulunmağla bu babda arz-ı şükran .... ve işbu heyetin vezaif-i asliyesi muhtasaran arz-ı huzur-u âli kılınmış ise de bunun nizamname esasının ve teferruatının icrası heyet-i mezkûrenin teşkiline mütevakkıf idüğinin arzına mücaseret kılınmış olmağla kate-i ahvalde emr-u ferman hazret-i veliy'ul emr efendimizindir.

Fî 10 Cemaziy'ulevvel sene 306 ve fî 21 Kânunevvel sene 304:

Müze-i humayun müdiri kulları
Hamdî

Müşîr kulları
Said(?)

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA YABANCI SERMAYE : SEKTÖRLERE VE SERMAYEYİ İHRAÇ EDEN ÜLKELERE GÖRE DAĞILIM, 1854 - 1914

Şevket PAMUK*

Osmanlı İmparatorluğunun kapitalist dünya-ekonomisi ile bütünleşmesi ve bu dünya-ekonomisinin hiyerarşisi içinde tarımsal ürünlerde uzmanlaşması süreci ondokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde hızlandı. 1780 - 1830 arasındaki yarım yüzyıllık sürede yıllık ortalama büyüme hızı yüzde bir buçuğu aşmayan Osmanlı-Avrupa ticareti, 1830 - 1853 ve 1856 - 1876 dönemlerinin herbirinde hem cari hem de sabit fiyatlarla yılda yüzde beşin üzerinde bir hızla büyüdü. Hernekadar Osmanlı-İngiliz ticaretindeki hızlı büyüme 1820'lerde başladıysa da Osmanlı İmparatorluğunun Batı ve Orta Avrupa ile ticaretinin bu denli hızlı büyümesinde 1838 ve onu izleyen yıllarda imzalanan serbest ticaret anlaşmaları en büyük rolü oynamışlardır(1).

1850'lere kadar iktisadi plânda hammadde-mamul madde değişiminin hızla büyümesi biçiminde gelişen kapitalist dünya-ekonomisi ile bütünleşme süreci bu tarihten sonra başlayan yabancı sermaye akımları ile ikinci bir boyut kazandı. 1854'deki ilk dış borçlanma ile başlayan yabancı sermaye girişi daha sonra çeşitli alanlardaki dolaysız yatırımlarla devam etti. Ondokuzuncu yüzyıl Türkiye iktisadi tarihi açısından yabancı sermaye olgusu ortaya birbirleriyle ilişkili iki temel inceleme alanı çıkarmaktadır : 1) Yabancı sermaye girişi ve onun sonucu anapara ve faiz ödemeleri, kâr aktarımı yolları ile çıkan fonlar zaman içinde ve sektörlere göre ne gibi bir dağılım göstermektedir? 2) Yabancı sermayenin İmparatorluk içindeki sermaye birikimine ve kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin çözülmesine katkısı ne olmuştur? Bu yazıda birinci sorunu ayrıntılı olarak ele alacağız. İlk bölümde, 1914'e kadar giren tüm yabancı sermayenin üçte ikisine yakın bir bölümünü oluşturan Osmanlı dış borçlarından doğan fon akımlarının zaman içindeki dağılımını inceleyeceğiz. İkinci bölümde, dolaysız

---

(*) Dr. Asistan, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara Üniversitesi.

yabancı sermaye yatırımlarının zaman içinde ve sektörlere göre dağılımı üzerinde duracağız. Son bölümde ise hem devlet dış borçlarının hem de dolaysız yabancı yatırımların sermayeyi ihraç eden ülkelere göre dağılımının zaman içinde gösterdikleri değişikleri inceleyeceğiz. Yabancı sermayenin ülkelere göre dağılımındaki değişiklikler Osmanlı dış ticaretinin ülkelere göre dağılımının zaman içinde gösterdiği değişikliklerle birlikte ele alındığında Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emperyalistler arası rekabetin ekonomik ve politik boyutlarının daha iyi anlaşılması için yeni ipuçları ortaya çıkabilecektir. Yukarda sözünü ettiğimiz ikinci sorunu, yabancı sermayenin sermaye birikimine ve kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin çözülüşüne katkısı sorununu daha ilerki bir çalışmada ele alacağız.

I. Osmanlı Dış Borçlarında Yabancı Sermaye, 1854 - 1913

1880'ler sonrasında Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki Avrupa mali denetiminin fiili sömürgecilik dışında emperyalizmin en belirgin örneklerinden biri olarak gelişmesi ve Avrupa mali denetimi sonucu bu konudaki birincil kaynakların göreceli bolluğu Osmanlı dış borçlarını Türkiye iktisadi tarihinin en fazla incelenmiş konularından biri durumuna getirdi. Biz burada giren yabancı sermayenin, ödenen faiz ve anaparanın miktarları ve zaman içindeki değişimleri üzerinde duracağız. Avrupa ülkelerinin, özellikle Fransa, İngiltere ve Almanya'nın toplam borçlardaki paylarının gösterdiği değişmeleri ise üçüncü bölümde inceleyeceğiz.

Osmanlı devletinin dış borçlanmasının ardında merkezi bürokrasinin güçsüzlüğü ve asırlardır süregelen mali krizine uzun vadeli çözüm bulamaması, bütçe açıklarının önüne geçememesi yatmaktadır. Mali kriz, ekonominin güçsüzlüğünden çok vergi gelirlerinin büyük bir kısmına, belki de yarıdan fazlasına, yerel unsurların el koymasından kaynaklanıyordu(2). Ondokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğine kadar tedavüldeki sikkelerin sık sık tağşişi merkezi devlete bütçenin denkleştirilebilmesi için gerekli ek geliri sağlayabiliyordu. Örneğin sürekli savaşların bütçeye olağanüstü yükler getirdiği II. Mahmud (1808 - 1839) dönemindeki tağşişlerle altın sikkelerin biçim ve ismi 35 kez, gümüş sikkelerinki ise 37 kez değiştirilmişti. Sikkelerin kıymetli metal içeriğinin devamlı düşürülmesi sonucu 1814'de bir İngiliz sterlingi 23 Osmanlı kuruşu ile eşit değerde iken, 1839'da bir sterling 104 kuruş ediyordu(3). Ayrıca tağşişin yeterli olamadığı dönemlerde Galata bankerlerinden yüksek faizle kredi bulmak mümkündü.

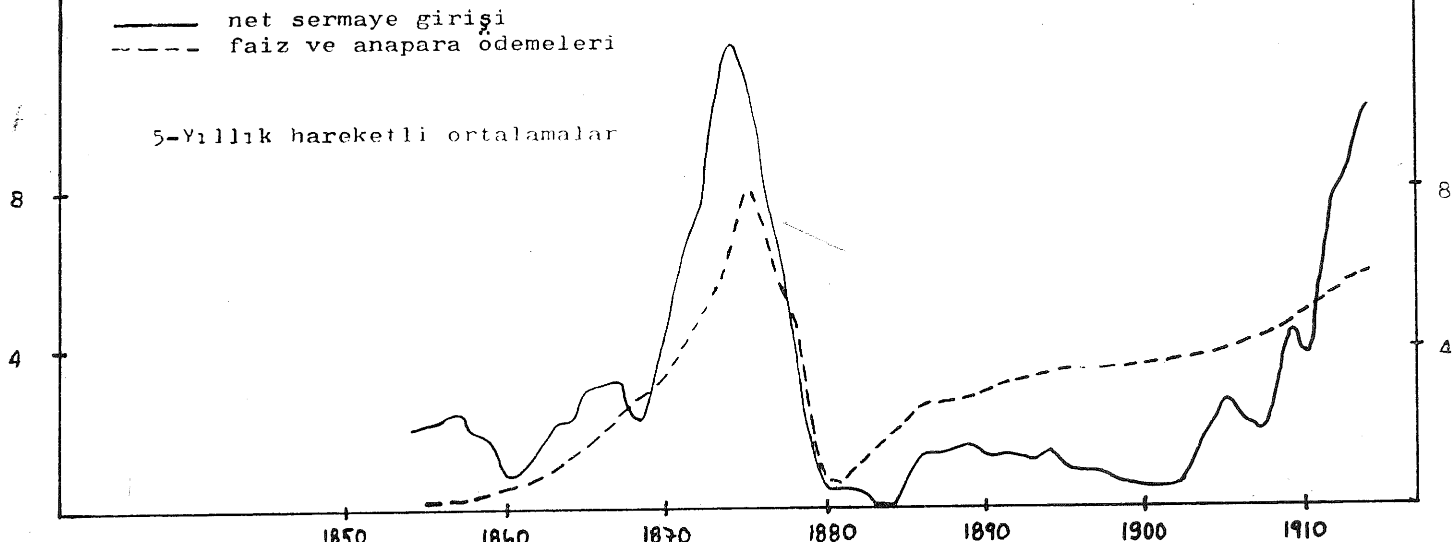
Ancak 1840'lara gelindiğinde artık tağşiş maliyeti hayli yüksek bir ek gelir sağlama aracı olmuştu. Bu durum sadece tağşişler ve onları izleyen enflasyonların sosyal ve politik üst sınırları olmasından ileri gelmiyordu; sık sık başvurulan bu değer oynamalarının yarattığı belirsizlikler ekonomiyi olumsuz etkiliyor, bu da zaten yetersiz olan merkezi devlet vergi gelirlerinin düşmesine yol açıyordu. Öte yandan merkezi bürokrasinin harcamaları hızla artmaktaydı. Bütçe açıkları özellikle savaş dönemlerinde öyle boyutlara ulaşıyordu ki ne tağşişle sağlanan ek gelir ne de Galata bankerlerinin sağlayabilecekleri krediler aradaki farkı kapatmaya yetiyordu(4).

Enflasyonist mali politikanın merkezi devlete maliyetinin giderek arttığı, etkinliğinin kalmadığı bir sırada, Avrupa sermayesinin çeşitli kesimleri mali sorunlara çözüm olarak Avrupa borsalarında borçlanmaya başlanılması yolunda merkezi bürokrasiye baskı yapmaya başladılar. Bütçe açıklarının bu biçimde kapatılmasından en fazla yararlanacak olanlar, Osmanlı tahvillerinin Avrupa borsalarında satılmasını sağlayarak büyük komisyonlar alacak olan Avrupalı bankerlerdi(5). Osmanlı devletine verilen borçlar aynı zamanda Avrupa ekonomilerindeki küçük ölçekli tasarrufları da harekete geçirecek ve bunlara faiz sağlayacaktı. Osmanlı devleti eline geçen fonların bir bölümünü çeşitli sanayi ürünleri ve özellikle askeri araç ve gereç ithal etmek için kullanacağından, Avrupa sanayine ek talep de yaratılmış oluyordu. Demiryolu yapımı için gerekli malzeme talebi daha sonraki dönemde ortaya çıkacaktı. Avrupa sermayesinin gözönünde tuttuğu bir başka nokta da Osmanlı bütçe açıkları, tağşiş veya kağıt para basma yöntemleri ile kapatıldığı sürece, Osmanlı parasının dış değerindeki büyük dalgalanmalardan doğan belirsizliklerin Avrupa-Osmanlı ticaretini olumsuz etkiliyeceğiydi. Eğer dış borçlanmalar yoluyla Osmanlı parasının istikrara kavuşması sağlanırsa, Avrupa mamul malları ile Osmanlı tarım ürünleri değişiminin hızla genişlemesi kolaylaşacaktı. Böylece 1840'larda hem iç hem de dış ögeler Osmanlı bürokrasisinin dış borçlanmaya başlaması yolunda baskılar oluşturdular. Bürokrasinin tereddütü nedeniyle başarısızlığa uğrayan birkaç atılımdan sonra, Kırım savaşının yol açtığı yeni harcamalar ve bütçede yarattığı büyük açık borçlanma sürecini başlattı.

Osmanlı dış borçlarından doğan tüm uluslararası fon akımları, Tablo 1 ve Şekil 1'de özetlenmiştir. Tablo 1 ve Şekil 1'de ortaya çıkan eğilimlere bakarak Osmanlı dış borçlarını iki ayrı dö-

Şekil 1

Osmanlı Dış Borçlanmasından Doğan Fon Akımları
1854-1914
(milyon İngiliz sterlini olarak)

TABLO: 1

Osmanlı Dış Borçlarından Doğan Fon Akımları

Her belirtilen dönem için **yıllık ortalamalar;** bin İngiliz Lirası olarak

	Yeni İstikrazların İtibari Değeri 1	Net Sermaye Girişi 2	Geri Ödenen Anapara 3	Net Sermaye Akımları 4=2—3	Faiz Ödemeleri 5	Toplam Ödemeler 6=3+5	Net Fon Akımları 7=2—6
1854 - 59	2167	1851	42	1809	310	352	1499
1860 - 64	3607	2273	272	2001	1032	1304	969
1865 - 69	7527	4014	752	3262	2147	2899	1115
1870 - 75	21742	10039	1582	8457	5959	7541	2498
1876 - 81	833	669	61	608	608	669	0
1882 - 89	996	864	323	541	2300	2623	—1759
1890 - 94	2927	1481	749	732	2582	3331	—1850
1895 - 99	595	494	981	—487	2591	3572	—3078
1900 - 04	2351	1755	964	791	2842	3806	—2051
1905 - 09	5085	4401	1045	3356	3513	4558	—157
1910 - 14	6192	5426	1570	3856	4302	5872	—446
1854 - 1875	9051	4672	676	3996	2432	3108	1564
1882 - 1914	2810	2237	873	1364	2886	3759	—1522
1854 - 1914 (TOPLAM)	296850	180619	44047	136572	152390	196437	—15818

Not: Bu tablo dış borçlanma sonucu Osmanlı ekonomisine giren ve çıkan fonları hesaplamak amacı ile hazırlandığından, Osmanlı sınırları içindeki yabancı mali kuruluşlar veya Galata bankerleri tarafından satın alınan istikrazlar, hazine tahvilleri ve avanslar hesaplama dışı bırakılmıştır. Söz konusu «iç borçlanmalar»ın en önemlileri 1881 öncesi Umumi Borçlarının Türkiye'de kalan bölümü, 1877 ve 1906 öncelikli tahvilleri ve 1910 sonrası hazine tahvilleri ile avanslarıdır.

Kaynaklar: Y. S. Tezel, «Notes on the Consolidated Foreign Debt of the Ottoman Empire, The Servicing of the Loans», **«Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı,** Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1972 içinde; H. Yeniay, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi,** değiştirilmiş 2 nci basım, Ankara, 1969; A. du Velay, **Türkiye Maliye Tarihi,** Ankara, 1978, Paris 1903 baskısından çeviri; R. S. Suvla, «Tanzimat Devrinde İstikrazlar», **Tanzimat,** İstanbul, 1970 içinde; Corporation of Foreign Bondholders, **Annual Reports,** London, 1882 - 1919, W. H. Wynne, **State Insolvency and Foreign Bondhol ders,** cilt II, New Haven, 1951, s. 393 - 528.

Bu tablo ilk olarak Tezel (1972) yi kullanmak mümkün olmadan hazırlanmıştı. Daha sonra Tezel (1972) de sunulan hesaplamaların ışığında bazı düzeltmeler yapıldı. Bu tablo ile adı geçen çalışmada varılan sonuçlar arasındaki farklar, yukarki notta belirtilen nedenlerden dolayı bu tablonun belirli istikrazları tümüyle veya kısmen hesaplama dışı bırakmasından kaynaklanmaktadır.
1 İngiliz Lirası = 1.10 Osmanlı lirası.

nemde ele almak uygun olacaktır. 1875 - 76 iflasıyla sonuçlanan birinci dönemin en belirgin özelliği faiz oranlarının yüksek oluşudur. Hernekadar kontratlarda belirtilen faiz oranları genellikle tahvillerin itibari değerinin % 4 - 5'i dolaylarındaysa da, yeni tahvillerin piyasa satış fiyatları itibari değerlerinin çok altında kalmaktaydı. Ayrıca tahvillerin piyasada satışından elde edilen gayri safi gelirlerden, tahvillerin piyasaya sürülmesi işlemlerini yürüten uluslararası bankaların aldığı komisyonların çıkarılması gerekiyordu. Böylece, net olarak Osmanlı hazinesine giren fonlar için ödenen gerçek faiz oranı % 4 - 5'in çok üzerine çıkmaktaydı. Osmanlı maliyesinin durumu bozuldukça Osmanlı hazinesine giren fonların yeni tahvillerin itibari değerine oranı, bir başka deyişle yaratılan yeni borçlara oranı, % 50'nin altına düştü. Bu nedenle 1860'dan sonra, Osmanlı dış borçlanmasında gerçek faiz oranları pek seyrek olarak % 10'un altına inmiştir. Bazı istikrazlarda bu oran % 12'yi aşıyordu (Şekil 2). Dünya fiyatlarının genel olarak düşme eğilimi içinde olduğu bir dönemde bu denli yüksek faiz oranları çok olumsuz koşullara işaret etmektedir. Aynı dönemde diğer devletlerin uluslararası mali piyasalardan hangi koşullar altında borç aldıkları incelendiğinde, yine Osmanlı borçlanmasının son derece olumsuz koşullar altında gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Bu aslında şaşırtıcı bir durum değildir. 1875'e kadarki dönemde Osmanlı maliyesinin durumu herhangi bir düzelme göstermedi. Alınan borçların saraylar yapımı vs. için kullanılmayan bölümleri, ya cari harcamaları karşılamak ya da eski borçların faiz ve anaparalarını ödemek için harcandı. Şekil 3'de görüldüğü gibi bu durum borç ödeme yükünün (faiz ve anapara ödemeleri) kısa sürede Osmanlı maliyesi ve ekonomisinin olanakları ötesinde boyutlara ulaşmasına yol açtı. Borç ödemelerinin devlet gelirlerine ve ihracaat gelirlerine oranı 1875 öncesinde hızla tırmandı.

Bütün bunlara rağmen, Osmanlı devleti Avrupa borsalarında borç para bulmaya devam ediyordu. Avrupa'da her kesim bu süreçten kazanç sağlıyor gözüküyordu. Blaisdell'in işaret ettiği gibi, «Türkiye'nin borç almasına izin vermek, spekülasyoncular ve bankacılar için kolay ve çabuk kâr sağlamak, küçük yatırımcılar için de daha yüksek faiz oranları sağlayacak bir fırsat anlamına gelmekteydi.»(6) Borç olarak alınan yeni fonların miktarı, sürekli olarak artan borç ödemelerinin ilerisinde gittiği için, 1854 - 1875 döneminde dış borçlanma Osmanlı ekonomisine net bir fon girişi sağlamış, böylece iflas 1875'e kadar ertelenebilmiştir. Avrupa'-

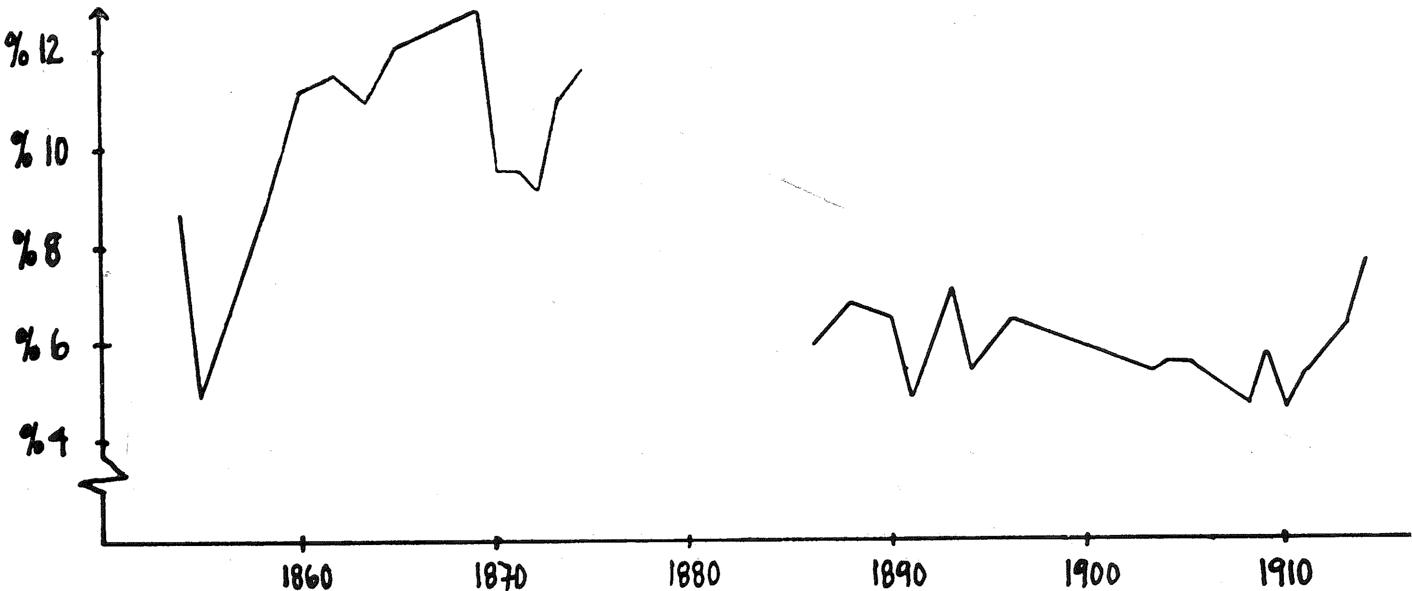
Şekil : 2

Yeni Osmanlı İstikrazlarında ödenen faiz haddi

Burada verilen ve Osmanlı devletinin yeni istikrazlarında ödediği gerçek faiz haddi

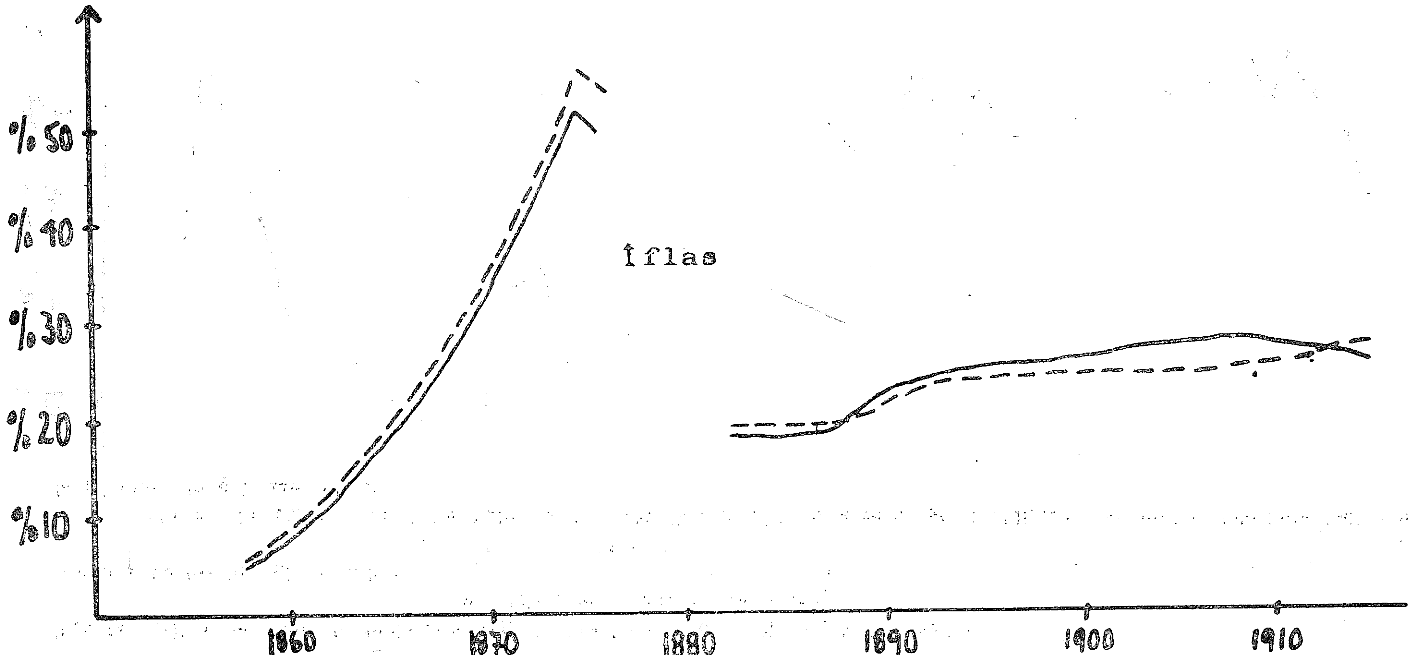
$$\text{Osmanlı hazinesine giren miktar} = \sum_{j=1}^{n} \frac{(\text{Faiz ve anapara ödemeleri})_j}{(1+r)^j}$$

denkleminin r için çözümlenmesi ile bulunmuştur. Görüleceği gibi bu gerçek faiz haddi, istikraz mukavelelerinde belirtilen faiz hadlerinin çok üzerindedir.

Şekil : 3

Dış Borç Ödemelerinin devlet gelirlerine ve ihracata oranı

da 1873 yılında başlayan mali krizle birlikte sermaye ihracı da kesilince, Osmanlı maliyesinin iflası kaçınılmazlaştı.

1875 - 76 iflası(7) Avrupa sermayesine Osmanlı borçlarına yatırılmış sermayeden kesintisiz gelir sağlamayı güvence altına alacak daha değişik bir strateji uygulayabilme fırsatı verdi. Osmanlı devletinin belli başlı gelir kaynakları Avrupa sermayesinin denetimi altına alındı ve bu fonlar doğrudan doğruya Osmanlı dış borçlarının ödemelerine yönetildi. Bu durum Avrupa borsalarında Osmanlı istikrazlarının riskini azalttı, yeni borçlar için ödenen faiz hadleri 1881 sonrasında düşme gösterdiler (Şekil 2). Ancak 1881 öncesi dönemden kalan ağır borç ödeme yükü sonraki borçların ödeme yükü ile birleşince 1881 sonrasında fon akımlarının yönü değişti. 1876'ya kadar dış borçlanmalar yolu ile ekonomiye giren sermaye, borç ödemelerinin üzerinde iken, 1881 sonrasında yeni alınan borçlar tüm borç ödemelerini karşılamaktan uzak kaldı; bu dönemde yabancı sermaye getirdiğinden % 70 fazlasını dışarıya çıkardı (Tablo 1).

1882 - 1914 döneminin önemli özelliklerinden birisi, dönemin ilk yarısında daha az borç alındığı halde, yüzyılın başından sonra yeni borçlanma hacminde hızlı bir artışın ortaya çıkmasıdır. 1881 yılında Osmanlı devletinin gelir kaynaklarının önemli bir bölümünün Düyunu Umumiye İdaresine devredilmesinden sonra, bürokrasi uzun vadede yalnızca Avrupa denetiminin sınırlarını genişletmeye yarayacak olan yeni borç anlaşmaları imzalamakta tereddüt ediyordu. Ayrıca söz konusu dönem Osmanlı İmparatorluğu için göreceli olarak sakin bir dönemdi. Ek harcamalarla dolu savaş bütçelerinin ortaya çıkmaması, merkezi bürokrasiye bütçeyi daha az dış borçla dengeleme olanağı sağladı. 1882 - 1901, tüm 1854 - 1913 dönemi içinde yıllık ortalamalar itibari ile Osmanlı dış borçlanmalarının en düşük düzeyde kaldığı bir alt - dönem oluşturmaktadır.

Henüz yeterince çözümlenmemiş nedenlerden dolayı Osmanlı bütçe açıkları yüzyılın başından itibaren büyümeye başladı. İlk çözüm yolu Osmanlı Bankası ve İmparatorluk içindeki diğer mali kurumlardan alınan kısa vadeli borçların arttırılması oldu. Bu önlemler Avrupa borsalarından daha fazla borç alınması yolunda atılan ilk adımı oluşturdular. Askeri harcamaların arttırılması gereği sorunun daha da ağırlaşmasına yol açtı. 1910'ların başında Osmanlı maliyesi, eski borçların faiz ve anapara ödemelerinin ancak artan miktarlarda alınan dış borçlarla karşılanabildiği bir aşamaya gelmişti. Mali durum 1870'ler ortasındakinden pek fark-

lı değildi. Ancak Dünya Savaşının patlak vermesi, yeni bir iflasın önüne geçebildi.

Son olarak uzun vadeli fiyat hareketlerinin Osmanlı borç yükü üzerindeki etkilerini kısaca incelemek istiyoruz. 1855 - 1873 döneminde birincil ürünler ve mamul malların dünya fiyatları ılımlı bir hızla düştü. Fiyatların düşüş hızı 1873 - 1896 Büyük Buhranı sırasında hızlandı. Örneğin 1855 - 1873 döneminde dünya ekonomisinin merkezine (sanayileşmiş Avrupa ve A.B.D.) yapılan Osmanlı ihracaatında fiyatlar % 29 oranında düştü. 1873'den 1896'ya kadarki dönemde, ihraç ürünleri fiyatları % 41 daha düştü; böylece 1855 - 1896 döneminde ihraç fiyatlarındaki toplam düşüş % 58'e vardı(8). (Her dönem için ilk yıl temel olarak alındığından, iki alt - dönem boyunca meydana gelen düşme oranlarının ayrı ayrı toplamı, bütün dönemdeki düşme oranından daha yüksek çıkmaktadır). Böylece 1855 yılında alınan bir borcun yıllık faiz ve anapara ödemeleri için Osmanlı hazinesinin gerçek yükümlülüğü, 1896 yılına varıldığında 1855'deki düzeyinin iki katına çıkmış oluyordu. Buna karşılık, 1896 - 1913 döneminde, dünya ekonomisinin merkezine yapılan Osmanlı ihracaatı fiyatlarında % 27 oranında bir artış oldu. Mamul malların dünya fiyatları da daha düşük oranda artış gösterdi(9). Bu gelişmeler sonucu 1896 - 1913, Osmanlı borç yükünün gerçek değerinin fiyat hareketleri nedeniyle azaldığı tek alt - dönem olmuştur.

II. Dış Borçlar Dışındaki Yabancı Sermaye Yatırımları (1859-1913)

Bu bölümde dış borçlar dışındaki alanlara yapılan yabancı yatırımlar sonucu Osmanlı ekonomisine giren sermayenin ve çıkan fonların miktarları üzerinde duracağız. Yıllık yabancı sermaye ve kâr aktarımı akımları ile değişik yıllardaki yabancı sermaye stokunun sektörlere ve sermayeyi ihraç eden ülkelere göre dağılımlarını hesaplamaya çalışacağız.

İncelememizi yabancı gözlemcilerin yapmış oldukları az sayıda yabancı sermaye stoku tahminlerine dayandırmak yerine, firma düzeyinde veriler kullanarak kendi hesaplarımızı yapmayı tercih ettik. Bu konuda Osmanlı Bankasında çalışmış olan bir Fransız iktisatçısının çıkardığı Osmanlı İmparatorluğundaki bütün anonim şirketlerin tarihçeleri hakkında son derece ayrıntılı bilgiler veren bir el kitabından geniş ölçüde yararlandık(10). El kitabında sayıları sekseni aşan yabancı sermaye kökenli anonim şirketlerin her biri için ödenmiş sermayenin ve satılmış tahvillerin miktarları ile tarihleri ve şirketin kurulmasından bu yana her

yıl dağıtılan kâr ve tahvillere ödenen faiz miktarları verilmektedir. Buna karşılık yabancı sermaye ile kurulan anonim şirketlere sermayenin hangi ülkeden veya ülkelerden geldiği konusunda bilgi verilmemiştir. Biz bu bilgileri başka kaynaklardan derledik. Ayrıca gerekli bilgilerin yetersizliğinden dolayı yabancı firmaların satışa çıkardığı tahvillerin, firmanın ödenmiş sermayesinin geldiği ülkelerde satıldığı varsayımını yapmak zorunda kaldık. Osmanlı İmparatorluğu gibi emperyalist güçler arası rekabetin yoğun olduğu bir ortamda her Avrupa ülkesi sermayesi girişimlerine başka ülke sermayesinin katılmasını mümkün olduğu ölçüde engellemeye çalışmakta, ancak kendi ülkesinin sermaye piyasasında gerekli fonları bulamazsa başka piyasalara açılmak zorunda kalmaktaydı. Bu tür davranışların örneklerine dönemin politik - diplomatik tarihini inceleyen çalışmalarda sık sık rastlanmaktadır. Bu bakımdan varsayımımızın varacağımız sonuçları fazla etkilemiyeceğini sanıyoruz.

Bazı sektörlerde, özellikle ticaret, madencilik ve sanayi dallarında şimdiye kadar yapılmış çalışmalar anonim şirketler dışında da yabancı sermayenin varlığına işaret etmektedir. Bu durumlarda Pech'in el kitabında verdiği bilgilere, ikincil kaynaklara dayanarak yaptığımız hesaplamaları ekledik. Bazı yabancı firmaları, sermayeleri daha önceden Osmanlı İmparatorluğunda kurulan yabancı firmalar tarafından ödendiği ölçüde, sermaye girişi ve kâr aktarımı hesaplarımızın dışında bıraktık. Ancak bu firmalar yabancı sermaye stokunun 1890 ve 1914 yıllarında sektörlere göre dağılımını saptamak amacı ile yaptığımız hesaplamalara katılmışlardır.

Yöntemimizle ilgili olarak ortaya çıkan diğer bir sorun, yabancı sermayenin denetimindeki anonim şirketlere yerli sermayenin katılımı konusunda bilgimizin sınırlı oluşudur. Biz yabancı anonim şirketlerde yerli sermayenin payının önemsiz olduğu varsayımını yaptık. Çeşitli kaynaklardan derlediğimiz bilgiler, Pech'de verilen anonim şirketlerin yönetim kurulu üyelerinin isimleri ve firmalar büyüdükçe yerli sermaye katılımının kaybolduğu biçiminde gözlediğimiz bir eğilim, bu varsayımımızın sonuçları yüzde 1 - 2'den fazla etkilemiyeceği yolundaki görüşümüzü kuvvetlendirmektedir.

Geçmişteki sermaye akımlarının hesaplanmasını az hata payı ile gerçekleştirmenin güç olduğuna ve ortaya çıkacak sonuçların ihtiyatla değerlendirilmesi gerektiğine inanıyoruz. Bu bakımdan hesaplamalarımızın hatasız olduğu iddia edilemez; ancak

birincil ve ikincil kaynaklar üzerindeki çalışmalarımıza dayanarak bu hesaplamaların Osmanlı borçları dışındaki yabancı sermayenin uzun vadede gösterdiği eğilimleri doğru olarak yansıttığını söyliyebiliriz(11).

Sonuçlar Tablolar 2, 3 ve 4 ile Şekil 4'de özetlenmiştir. 1890 ve 1914'deki dağılımlar, Osmanlı dış borçlarına yatırılan yabancı sermayenin toplam yabancı yatırımlar içinde en büyük payı aldığını göstermektedir. Ancak 1890 - 1914 arasında devlet borçları dışındaki alanlara yatırılan yabancı sermayenin daha hızlı büyümesi sonucu, 1890'da dış borçlardaki yabancı sermayenin yalnız altıda biri kadar tutan bu yatırımlar (118 milyona 21 milyon İngiliz Lirası), 1914'e gelindiğinde dış borçlardaki yabancı sermayenin yarısı büyüklüğüne erişmişlerdi (142 milyona 74 milyon İngiliz Lirası). (Bknz. Tablo 2 ve 3).

Demiryolları 1914 yılında Osmanlı borçları dışındaki yabancı sermayede üçte ikiye yakın payı ile dış borçlardan sonra yabancı sermayenin en büyük yatırım alanı durumundadır. Osmanlı İmparatorluğundaki yabancı sermaye yatırımlarının devlet borçlarında ve demiryollarında yoğunlaşması, Avrupa sermayesinin ondokuzuncu yüzyılda dünya çapındaki yatırımlarının sektörlere göre dağılımına ana çizgileri ile benzemektedir. 1913 sonunda yabancı ülkelerdeki 3.7 milyar İngiliz Liralık İngiliz sermayesinin % 41 - 42'si demiryollarına yatırılmıştı. Yabancı devlet tahvillerinin İngiliz yabancı yatırımlarındaki payı yaklaşık olarak % 26 idi(12). Aynı dönemdeki Fransız ve Alman yabancı yatırımlarının incelenmesinden benzeri bir sonuç çıkmaktadır. Fransız ve Alman devletlerinin bu ülkelerin yabancı yatırımlarının yönlendirilmesindeki daha önemli rolü dolayısı ile yabancı devletler dış borçlarının payı daha yüksektir. Yine de demiryolları Fransa ve Almanya'nın yabancı yatırımlarında önemini korumaktadır. 1914'de yabancı ülkelerdeki 1.8 milyar İngiliz Liralık Fransız sermayesinin üçte ikisine yakın bölümü yabancı devlet borçlarına yatırılmıştı, demiryollarının payı ise % 15'in üzerindeydi(13). Aynı şekilde 1882 - 1914 dönemindeki 750 milyon İngiliz Liralık Alman yabancı yatırımlarının yaklaşık olarak % 64'ü yabancı devlet tahvillerine giderken, demiryollarının payı yaklaşık olarak % 25 idi(14).

Demiryollarının yabancı yatırımlardaki önemli payı, Osmanlı İmparatorluğunun kapitalist dünya - ekonomisi ile bütünleşme sürecine katkılarını tam anlamı ile belirtememektedir. Demiryolları bir yandan özellikle Osmanlı devletinin kilometre garantisi uygulaması sonucu Avrupa sermayesi için kendi başlarına kârlı

TABLO : 2

1890 Yılı Başında Yabancı Sermayenin Sektörlere Göre Dağılımı Ödenmemiş Sermaye ve Tahviller Toplamı (Bin İngiliz Lirası Olarak)

	Fransız		İngiliz		Alman		Diğer ülkelerden		Toplam		Sektörün toplamdaki payı
		%		%		%		%		%	%
Demiryolları	1648	18.8	4449	50.6	1968	22.4	720	8.2	8785	100.0	41.1
Limanlar	500	100.0	—	—	—	—	—	—	500	100.0	2.3
Belediye hizmetleri (su, gaz, vs.)	1067	43.5	961	39.2	—	—	424	17.3	2452	100.0	11.5
Bankacılık	2540	504	2500	49.6	—	—	—	—	5040	100.0	23.5
Ticaret	700	54.7	580	45.6	—	—	—	—	1280	100.0	6.0
Sanayi	900	42.0	795	37.1	250	11.7	200	9.3	2145	100.0	10.0
Madencilik	185	15.5	1005	84.5	—	—	—	—	1190	100.0	5.6
Dış Borçlar dışındaki Toplam	7540	35.2	10290	48.1	2218	10.4	1344	6.3	21392	100.0	100.0
Dış Borçlar (itibari değeri)	44600	37.6	27400	23.1	13800	11.7	32700	27.6	118500	100.0	
TOPLAM	52140	37.3	37690	26.9	16018	11.5	34044	24.3	139892	100.0	

Tablolar 2, 3 ve 4 için Kaynaklar : E. Pech, **Manuel des Sociétés Anonymes Fonctionnant en Turquie,** Constantinople, 1911 den başka şu kaynaklardan yararlanılmıştır : **Les Interêts financiers de la France dans l'Empire Ottoman,** Paris, 1919; United States, Deparment of State Archives, Mikrofilm No: 867-602/56, Department of State, Division of Near Easten Affairs, **Foreign Interests and Concessions in Turkey,** Nisan 1923; N. Verney ve G. Dambmann, **Les puissances étrangères dans le Levant en Syrie et en Palestine,** Paris, 1900, s. 197 - 453; «La fortune française a l'étranger», **Bulletin de Statistique et de Legislation Comparée,** Ekim 1902; A. Neymarck, «Les capitaux français engagés en Turquie», **Bulletin de l'Institute International de Statistique,** 1908; D. Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,** İstanbul, 1974; **The Stock Exchange Offical Intelligence,** London, 1908 - 09; K. Wiedenfeld, **Die deutsch - turkischen Wirtschaftsbeziehungen,** Munih ve Leipzig, 1915, s. 29 - 33; Deutsche Reich, Marineleitung, **Die Marine - Vorlage,** «Die Entwicklung der deutschen Secinterressen im Letzten Jahrzehnt», Berlin, 1906, s. 148 - 151.

Jacques Thobie'nin büyük ölçüde Fransız arşivlerine dayanan çalışması ancak bu makale baskıya verilirken elimize geçtiğinden burada yararlanamadık. Özellikle 1895 - 1914 döneminde Fransız sermayesinin Osmanlı İmparatorluğunun 1919 sınırları içinde yaptığı yatırımlar, yabancı sermaye stokunun sektörlere ve ülkelere göre dağılımı ve 1881 sonrası Osmanlı dış borçlarında Fransız sermayesi konuları Thobie'nin çalışmasında ayrıntılı bir biçimde ele alınmaktadır. Bk. J. Thobie, **Intérêst et Impérialisme Français dans l'Empire Ottoman (1895 - 1919),** Paris 1977. Çalışmanın bir özeti için bk. J. Thobie, «Intérêts et Impérialisme Français dans l'Empire Ottoman (1881 - 1919)», **Etudes Balkaniques,** Sofya, 1976.

Tablolar 2 ve 3 için Not : Hernekadar her yeni istikrazın itibari değeri hazineye giren fonların çok üstündeyse de, 1881 ve 1903 yılında ödenmemiş borçlar üzerinde yapılan iki ayarlama ile borçların miktarları yaklaşık olarak hazineye giren fonların miktarlarına indirildi. Bu bakımdan tablolardaki ödenmemiş dış borçlar değerleri net sermaye girişini yansıtmaktadır. Dış borçların ülkelere göre dağılımında ayrıntılar için bk. Tablo 6.

TABLO: 3

1914 Yılı Başında Yabancı Sermayenin Sektörlere Göre Dağılımı Ödenmemiş Sermaye ve Tahviller Toplamı (Bin İngiliz Lirası Olarak)

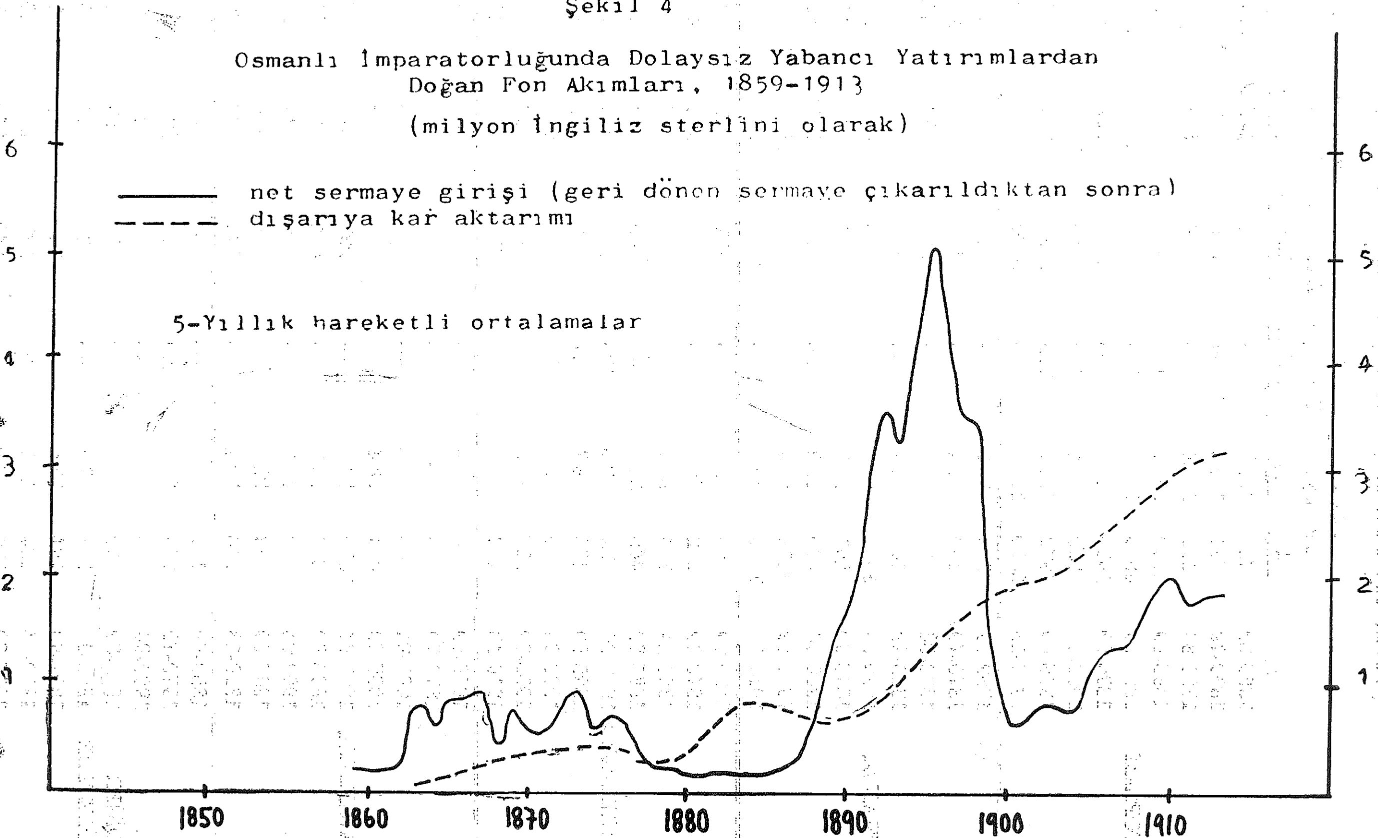
	Fransız	%	İngiliz	%	Alman	%	Diğer ülkelerden	%	Toplam	%	Sektörün toplamdaki payı %
Demiryolları	23247	49.6	4588	9.8	17248	36.8	1785	3.8	46868	100.0	63.1
Limanlar	2206	69.1	409	12.8	576	18.1	—	—	3191	100.0	4.3
Belediye hizmetleri (su, gaz, vs.)	1701	44.6	363	9.5	304	8.0	1449	38.0	3816	100.0	5.1
Bankacılık	3400	38.2	2950	33.1	1750	19.7	800	9.0	8900	100.0	12.0
Sigorta	450	81.8	100	18.2	—	—	—	—	550	100.0	0.7
Ticaret	3031	70.7	757	17.6	300	7.0	200	4.7	4289	100.0	5.8
Sanayi	1220	30.8	1665	42.1	300	7.6	774	19.6	3959	100.0	5.3
Madencilik	2007	73.5	450	16.5	175	6.4	100	3.7	2732	100.0	3.7
Dış Borçlar dışındaki Toplam	37262	50.4	11281	15.3	20653	27.5	5108	6.8	74305	100.0	100.0
Dış Borçlar (itibari değeri)	75300	53.0	19900	14.0	29900	21.0	17100	12.0	142200	100.0	
TOPLAM	112562	52.0	31181	14.4	50253	23.2	22108	10.2	216505	100.0	

Kaynaklar ve açıklamalar için bknz. Tablo 2.

Şekil 4

Osmanlı İmparatorluğunda Dolaysız Yabancı Yatırımlardan Doğan Fon Akımları, 1859-1913

(milyon İngiliz sterlini olarak)

TABLO: 4

Osmanlı Dış Borçları Dışındaki Alanlara Yabancı Sermaye Yatırımlarından Doğan Fon Akımları, 1859 - 1913

(Yıllık ortalamalar, bin İngiliz Lirası olarak)

		Giren Sermaye 1	%	2 Sermaye Geri Dönen	3 Aktarımı Kâr	4=2+3 Çıkan Toplam	%
TOPLAM	1859-69	713	100.0	—	177	177	100.0
	1870-79	556	100.0	150	326	476	100.0
	1880-84	196	100.0	—	818	818	100.0
	1885-89	1560	100.0	144	785	929	100.0
	1890-94	4803	100.0	128	1172	1300	100.0
	1895-99	1433	100.0	66	1866	1932	100.0
	1900-04	920	100.0	150	2240	2390	100.0
	1905-09	1979	100.0	105	2791	2896	100.0
	1910-13	2020	100.0	—	3200	3200	100.0
FRANSA	1859-69	145	20.3	—	66	66	37.2
	1870-79	140	25.1	—	104	104	21.0
	1880-84	30	15.3	—	327	327	40.0
	1885-89	641	41.1	64	285	349	37.6
	1890-94	3011	62.7	—	408	408	31.3
	1895-99	856	59.7	42	866	908	47.0
	1900-04	600	65.2	38	1119	1157	48.4
	1905-09	1018	51.4	—	1370	1370	47.3
	1910-13	1128	55.8	—	1576	1576	49.3
İNGİLTERE	1859-69	453	63.6	—	111	111	62.8
	1870-79	252	45.3	—	191	191	40.1
	1880-84	166	84.7	—	427	427	52.2
	1885-89	445	28.5	—	345	345	37.1
	1890-94	111	2.3	128	472	600	46.2
	1895-99	124	8.7	24	460	484	25.3
	1900-04	25	2.7	59	450	509	21.3
	1905-09	327	16.5	105	583	688	23.8
	1910-13	122	6.0	—	679	679	21.2
ALMANYA	1859-69	—	—	—	—	—	—
	1870-79	—	—	—	—	—	—
	1880-84	—	—	—	—	—	—
	1885-89	443	28.4	—	5	5	0.5
	1890-94	1329	27.7	—	221	221	17.0
	1895-99	259	18.1	—	414	414	21.4
	1900-04	170	18.5	—	485	485	20.3
	1905-09	438	22.1	—	598	598	20.6
	1910-13	614	30.4	—	670	670	20.9
DİĞER ÜLKELER	1859-69	115	16.1	—	—	—	—
	1870-79	164	29.5	150	31	181	37.9
	1880-84	—	—	—	64	64	7.8
	1885-89	30	1.9	80	70	150	16.1
	1890-94	351	7.3	—	71	71	5.5
	1895-99	194	13.5	—	126	126	6.5
	1900-04	124	13.5	53	187	240	10.0
	1905-09	195	9.9	—	240	240	8.3
	1910-13	156	7.7	—	275	275	8.6

(Tablo 4 dev.)

Not: Yüzdeler her dönem için toplam giren sermaye içinde ve toplam çıkan fonlar içinde her ülke sermayesinin payını göstermektedir.

'Geri dönen sermaye' ile şirketin bir başka ülke kaynaklı sermayeye satılması ve ilk yatırımı yapan sermayenin geldiği ülkeye geri dönmesi veya şirketin evvelce Avrupa'da sattığı tahvilleri geri alarak piyasadan kaldırması kastedilmektedir.

Yukardaki hesaplamalar Osmanlı İmparatorluğunun değişen sınırları gözönüne alınarak yapılmıştır. Bir savaş sonucu İmparatorluğun kaybettiği yerlerdeki yabancı sermaye yatırımlarından doğan fon akımları, savaşın sona erdiği yıldan sonra başlıyarak hesaplama dışı bırakılmıştır.

Ayrıca, Romanya tam bağımsızlığını 1878 yılında kazanmış olmasına rağmen, özerk Eflak ve Boğdan prensliklerindeki yabancı yatırımlar 1859 - 1877 dönemi hesaplamalarına dahil edilmemiştir.

birer yatırım durumuna gelirlerken, bir yandan da sermayeyi ihraç eden ülke ekonomisi için ucuz hammadde ve gıda maddeleri temini ve mamul maddelere pazar yaratmak işlevini yükleniyorlardı. Osmanlı devleti açısından ise, İmparatorluğun çeşitli bölgelerine yabancı sermaye girişi, dış ticaretin bölgesel büyümesi ile birlikte incelendiğinde yabancı sermaye denetimindeki demiryolları yapımı, İmparatorluğun Birinci Dünya Savaşı öncesinde Avrupa emperyalist güçleri arasında çeşitli nüfuz bölgelerine ayrılması sürecinde en büyük etken olarak belirmektedir.

Herhangi bir bölgede demiryolları yapımı ilk aşamada gerekli yapı ve işletme malzemelerinin demiryolu şirketi sahibi sermayenin ülkesinden ithal edilmesine yol açtı. Bu yolla Avrupa demir - çelik sanayileri ürünlerine dünya çapında yaratılan talep, hem mutlak olarak hem de sanayilerin toplam üretimdeki payı bakımından hiç küçümsenmeyecek miktarlara varmaktadır. Yapımlarından sonra demiryolları aynı Avrupa ülkesinin mali ve ticari sermayesinin yardımı ile girdikleri bölgelerde ihracaata yönelik hammadde ve gıda maddeleri üretimini arttırmaya başladılar. Bir yandan pazara dönük tarımsal üretim genişlerken öte yandan demiryollarının ulaşım maliyetlerini düşürmesi sonucu el zanaatlarının son kalıntıları Avrupa sanayi ürünlerinin rekabeti karşısında çöküp kayboluyor, Avrupa ülkesinin mamul ürünlerine olan talep giderek artıyordu. Böylece bölgenin demiryollarını yapan Avrupa ülkesi ile ticareti hızla gelişti. Öte yandan Avrupa ülkesi mali ve ticari sermayesinin bölgedeki tekelci durumu ulaşımdaki tekelle birleşince, diğer Avrupa ülkelerinin bu bölgedeki ticari rekabeti büyük ölçüde engellendi. Daha sonraki

aşamada aynı Avrupa ülkesinin sermayesi bölgede yatırımlara girişti. Osmanlı İmparatorluğunda bu yatırımlar belediye hizmetlerinde (su, gaz, elektrik vs.), demiryollarını Avrupa ülkelerine bağlayan kıyı kentlerinde liman yapımında, sanayide ve madencilikte yoğunlaştı.

Birinci Dünya Savaşından önceki yarım asırlık sürede Avrupa emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerine girişinde gözlenilen süreç ana hatları ile buydu. 1850'lerin sonu ve 1860'ların başında Batı Anadolu'da demiryolları yapımı, bu bölgede rakipsiz İngiliz egemenliği dönemini başlattı. Demiryolları yapımını bölgenin İngiltere ile olan ticaretinde hızlı artışlar ve madencilik, sanayii ve belediye hizmetlerinde İngiliz yatırımları izledi. Kısa bir süre için de olsa, İngiliz sermayesinin bölgede toprak satın alıp kapitalist çiftlikler işletmeyi denediği görüldü([15]).

Aynı şekilde 1880'lerin sonu ve 1890'ların başında Suriye ve Filistin'de başlayan demiryolları yapımı bu bölgenin Fransa ile ticaretinin hızla büyümesine yol açtı. Bunu Fransa'nın bölgedeki özellikle belediye hizmetleri ve limanlar alanlarında yatırımları izledi. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu paylaşıldığında, Suriye'nin Fransa'nın payına düşmesi, 1880'lere ve daha gerilere uzanan bu gelişmelerin doğal bir sonucuydu. Gene 1880'lerin sonu ve 1890'ların başında İzmit - Ankara ve Eskişehir - Konya, yirminci yüzyılın başında da Bağdad demiryolunun yapımı Orta ve Güney Doğu Anadolu'ya Alman sermayesinin girişi sürecini başlattı. Demiryollarının yapımını bölgenin Almanya ile olan ticaretinin artması izledi. Orta ve Güney Anadolu Almanya tarafından bu ülkenin gelecekteki buğday ve pamuk ihtiyacını karşılayabilecek nitelikte görülmeye başlandı. Bölgedeki Alman yatırımları Çumra'daki büyük sulama projesi örneğinde görüldüğü gibi tarımsal üretimi arttıracak alt yapı yatırımlarına yöneltildi. Ancak Dünya Savaşının çıkması ve Almanya'nın yenilgisi ile sonuçlanması, Orta Anadolu'da bir yarı - sömürge yaratmaya yönelik tasarıların gerçekleşmesini engelledi.

Osmanlı İmparatorluğundaki dolaysız yabancı yatırımları incelerken üzerinde durulması gereken önemli bir nokta Şekil 4'de de görüldüğü gibi, dolaysız yatırımların, özellikle demiryolları yapımına giden yabancı sermayenin 1888 - 1896 yılları arasında yoğunlaşmasıdır. Hiç şüphesiz bu olgu büyük ölçüde dış dinamiklerle açıklanabilir. 1880'lerin ikinci yarısı Almanya'nın emperyalistler arası dünyayı paylaşma yarışında çabalarını özel-

likle Balkanlar ve Orta Doğu'da yoğunlaştırmaya başladığı bir dönemdir. Almanya'nın Osmanlı hükümetinden Bağdad demiryolunun ilk aşaması için imtiyaz koparması Fransa'yı harekete geçirmiş ve 1888'den sonra kısa bir süre içinde Fransız sermayesi Alman sermayesinden daha fazla demiryolu yapımını gerçekleştirmiştir(16). Biz burada demiryolları yapımının 1888 - 1896 arasında yoğunlaşmasını açıklarken dış etkenler kadar iç etkenler üzerinde de durmak, iç koşulların önemini vurgulamak istiyoruz.

1880'lerde Osmanlı ekonomisi ve devlet maliyesi güçlü dış dinamiklerin olumsuz etkisi altına girdi. Orta ve Batı Avrupa'daki 1873 - 1896 Büyük Buhranı Osmanlı ekonomisini de etkiledi. 1873'den sonra Osmanlı ihracaatının büyüme hızı önemli ölçüde düştü. Büyük Buhran sırasında dünya çapında fiyatların düşüşü ve Osmanlı İmparatorluğu gibi birincil mal ihraç eden ülkelerin dış ticaret hadlerindeki bozulma nedeniyle, 1879 - 1898 döneminde cari fiyatlarla Osmanlı ihracaat gelirleri yılda ancak % 1'lik bir artış gösterdi(17). Birincil malların fiyatlarındaki hızlı düşüş ve ihracaat gelirlerindeki durağanlık, devlet maliyesini de olumsuz yönde etkiledi. 1880 - 1890 yılları arasında hazinenin iki temel gelir kaynağı olan öşür ve gümrük vergilerinden sağlanan toplam gelir artmadı, aksine az da olsa azaldı(18). Bu gelişmeler konsolide dış borçlar için yapılan ödemelerin yılda üç milyon İngiliz Lirasına veya toplam devlet gelirlerinin % 17 - 18'ine vardığı bir döneme rastlıyordu. Eğer kısa vadeli borçların ödemeleri de bu miktara eklenecek olursa, Osmanlı devletinin yıllık borç ödemeleri, tüm gelirinin % 35'ine yaklaşmaktaydı. 1854 - 1875 döneminden farklı olarak, Osmanlı bürokrasisi 1880'lerde dış borçlanmaya başvurmak konusunda tereddüt etmekteydi. Daha önceki deneyim, dış borçlanmanın krizi sadece ertelediğini ve uzun vadede ağırlaştırdığını göstermişti. Ayrıca bu dönemde Avrupa borsalarında para bulabilme olanaklarının sınırlı oluşu da yeni dış borçlanmaların düşük düzeyde kalmasında rol oynamış olabilir.

Böylece Alman ve Fransız sermayesinin İmparatorluk içinde demiryolu yapımı için imtiyaz koparmaya çalıştığı bir dönemde, merkezi bürokrasi de mali krizine uzun vadeli çözüm aramaktaydı. Demiryollarının merkezi bürokrasi için çekici oluşu bazı mali nedenlere bağlanabilir. Öncelikle, iç bölgelere ulaştırma maliyetlerinin düşürülmesi ile demiryolları henüz ekilmemiş alanların ihracaata yönelik tarımsal üretime geçmeleri sağlayabilirlerdi. Daha fazla tarımsal ürün ise merkezi bürokrasi için daha

fazla vergi geliri demekti. İkinci olarak, demiryolları yapımı, savaş ve barış zamanlarında İmparatorluğun en uzak köşelerini İstanbul'a bağlayacaktı. Demiryollarının yapımı ile vergilerin daha etkin toplanabileceği, en uzak köye ulaşılarak merkezi devletin vergi gelirlerine her zaman ortak olan yerel unsurların payının azaltılacağı düşünülüyordu. Üçüncü neden dünya buğday piyasalarındaki gelişmelerle ilgiliydi. 1870'lerde başlayan buğday fiyatlarındaki düşüş, kıta Avrupasında özellikle büyük buğday üreticisini koruyucu gümrük politikalarının uygulanmasına yol açmıştı. Osmanlı İmparatorluğu ise 1838 Serbest Ticaret Anlaşmasına göre, Avrupa ülkelerinin izni olmaksızın gümrük duvarlarını yükseltemiyordu. Bu nedenle bir yandan Osmanlı buğday ihracaatı uluslararası piyasalarda Kuzey Amerika, Rusya ve diğer ülkeler buğdayının rekabeti karşısında gerilerken, bir yandan da ithal edilen ucuz buğday Osmanlı kentlerinde kendine pazar yaratmaya başlıyordu(19). Osmanlı buğday fiyatlarının yüksek olmasının temel nedeni iç bölgeler (özellikle iç Anadolu) ile büyük limanlar ve kentler arasında yeterli bir ulaşım ağının olmamasıydı. Dış rekabet ve iç ulaşım yetersizliklerinin buğday üretimini düşürdüğü, ancak bazı bölgelerde başka ürünlere geçildiği düşünülebilir. Bu ise Osmanlı maliyesi için önemli bir gelir kaybı demekti. İç Anadolu'da demiryolları yapımı, bu bölge buğdayının hem ülke içi hem de uluslararası pazarlarda yabancı buğdayla rekabet etmesini kolaylaştıracak, böylece devlet hazinesine ek öşür geliri sağlanabilecekti(20).

Demiryollarının, merkezi bürokrasinin umduğu mali ferahlığı sağlayıp sağlamadığı sorusunun yanıtı bu çalışmanın sınırları dışında kalmaktadır. 1888 - 1896 yılları arasında yoğunlaşan yabancı sermaye eliyle demiryolu yapımının zamanlamasının iç ve dış ögeler tarafından belirlendiğini tekrar vurgulayarak bu bölümü bitiriyoruz.

III. Yabancı Sermayede Avrupa Ülkelerinin Değişen Payları Dış Borçlar :

Osmanlı borçlarının Avrupa ülkeleri arasında dağılımında bir yıldan diğerine olan değişmeler hakkında kesin tahminler yapabilmek oldukça zordur. Elimizde istikrazların piyasaya ilk çıkarıldıkları tarihlerde her ülkede satılan miktarlar hakkında ayrıntılı kayıtlar yoktur. Ayrıca istikrazların piyasaya çıkarıldıkları tarihten sonra bir ülkeden diğerine satılmalarına oldukça sık rastlanmaktadır. Bu tip el değiştirmeler konusunda bilgimiz olduk-

ça sınırlıdır. Yine de çeşitli kaynaklardan derlediğimiz bilgiler Avrupa ülkelerinin, özellikle Fransa, İngiltere ve Almanya'nın paylarının uzun vadede gösterdiği değişmelere ışık tutabilecek niteliktedir.

Bir ilk yaklaşım olarak her Osmanlı istikrazının hangi ülkelerde önemli miktarlarda satıldığı ortaya konabilir. Bu bilgiler Tablo 5'de özetlenmiştir. Bu tabloya bakarak İngiliz sermayesinin ilk Osmanlı istikrazlarını hemen hemen tek başına satın aldığı, 1860'larda ise Fransa'nın en büyük alıcı olarak belirdiği ve payını giderek arttırdığı, ancak İngiliz sermayesinin 1876 iflâsına kadar piyasadan çekilmediği söylenebilir. 1870'den 1873 Avrupa mali krizine kadarki kısa süre içinde Avusturya sermayesinin de piyasaya girdiği görülüyor. İflâstan önceki dönemde Osmanlı istikrazları piyasasında Alman sermayesine pek rastlanmamaktadır.

Du Velay Osmanlı borçlarının alacaklı ülkelere göre dağılımının 1870 ler başına kadarki gelişmesini incelerken aynı sonuca varmaktadır :

> «Kırım savaşından Lord Palmerston'un 1865 sonunda ölümüne kadar İngilizler birinci sırada idiler. İlk istikrazlar İngiltere'de piyasaya sürüldü; ilk Osmanlı Bankası Londra'da kuruldu, Constantinople'da Varna - Rusçuk, İzmir Aydın ve Kasaba (Turgutlu) — İzmir demiryolları için imtiyazları İngilizler aldılar... İngilizler bu piyasadan ilgilerini azaltır azaltmaz yerlerine Fransızlar geçtiler»[21].

1881 sonrası dönem üzerine elimizdeki bilgiler daha ayrıntılıdır. Düyunu Umumiye idaresinin kurulması ve Avrupa mali denetiminin başlaması ile birlikte ödenmemiş Osmanlı dış borçlarının miktarları ve ödeme koşulları yeniden belirlendi. 1881 yılında Osmanlı tahvilleri sahiplerinden ellerindeki eski tahvilleri Avrupa'nın belli başlı mali merkezlerinde yenileri ile değiştirmeleri istendi. Benzeri bir işlem yine aynı 1881 öncesi borçları için 1898 yılında tekrarlandı. Bu iki sayım Düyunu Umumiye İdaresi denetimine giren borçların ülkelere göre dağılımlarının gösterdiği değişiklikler üzerinde ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ayrıca 1914 yılındaki tüm borçların alacaklı ülkelere göre dağılımı konusunda çeşitli tahminler bulunmaktadır. Bu bilgileri Tablo 6'da biraraya getirerek özetlemeye çalıştık. Tablo 5 ile Tablo 6 birlikte incelendiğinde 1881 - 1914 dönemi için şu gelişmeler görülmektedir :

TABLO: 5

Osmanlı İstikrazları ve Satıldıkları Ülkeler

İstikrazın Tarihi	İtibari Değeri (Bin İngiliz Lirası)	İstikrazın Satıldığı Ülkeler Önem sırasına göre	İstikrazın Tarihi	İtibari Değeri (Bin İngiliz Lirası)	İstikrazın Satıldığı Ülkeler Önem sırasına göre
1854	3000	İ yaklaşık olarak tümü	1891	6317	İ'de 3/4; F'da 1/4 ten az
1855	5000	İ yaklaşık olarak tümü			
1858-9	5000	İ yaklaşık olarak tümü	1893	910	F
1860	2037	F; İ'de hiç	1894	1600	çoğunluğu A; F
1862	8000	İ yaklaşık olarak tümü	1894	579[1]	F, İ
1863-4	8000	F	1896	2975	F %80
1865	6000	F	1902	1985[1]	F
1865	7273[1]	F, İ (yaklaşık olarak 1/4)	1903	2160	A, F
1869	22000	F	1903	1294[1]	A tümü
1870	31680	Av, A, İt; F ve İ'de hiç	1903	1534[1]	F, ?
1871	5700	İ, F	1904	2500	F
1872	11126	İ, Av, A, (F?)	1904	4824	F
1873	27778	F	1905	2400	A tümü
1874	40000	F, İ (yaklaşık olarak 1/4)	1908	9080	A, F, İ
	İflâs		1908	4283	F, ?
			1909	6364	F, ?
1877	2600	F % 90	1910	1557	F
1886	5909	F	1911	909	F
1888	1471	A tümü	1911	6400	A
1890	4545	F % 75, İ % 10	1913	1350	İ?, ?
			1914	20000	F, A, İ

A = Almanya, Av = Avusturya, İ = İngiltere, İt = İtalya, F = Fransa

(1) Eski bir istikrazın değiştirilmesi. Tabloda verilen sayı eski istikrazın yenisi ile değiştirilmesinden sonra hazineye giren miktarı göstermektedir.

Kaynaklar : Tablo 1 de belirtilen kaynaklardan başka, Neymarck, **op. cit.**, **Stock Exchange Official Intelligence, op. cit.**, 1908; A. Block, «Memorandum respecting Franco - German Penetration (into Turkey), 1906, G.P. Gooch ve H. Temperley (derleyenler), **British Documents on the Origins of the War, 1898 - 1914,** Cilt 5, s. 175 - 184; Börsen - Enquete Kommission, **Statistische Anlagen der Börsen - Enquete Kommission,** Berlin 1893; Deutshe Reich, **Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich,** 1907, s. 231; Deutsche Reich, Vierteljahrshefte zur Statistik des Deutschen Reichs, Cilt I, 1917, s. 117 - 118.

İstikrazların Fransa'da satılan miktarlarının ayrıntılı dökümü için bk. J. Thobie, **Intérêts et imperialisme français dans l'empire Ottoman,** s. 121 - 122.

TABLO: 6

Osmanlı Borçlarının Alacaklı Ülkelere Göre Dağılımı (1881 - 1914) —milyon İngiliz Lirası olarak—

	1881	%	1890	%	1898	%	1914[1]	%
Fransa	45.0[2]	34.3	44.6	37.6	53.4	42.2	75.3[2]	53.0
İngiltere	43.5[2]	33.2	27.4	23.1	22.6	17.9	19.9[2]	14.0[3]
Almanya	8.3	7.5	13.8	11.7	19.0	15.0	29.9[2]	21.0
Belçika	6.6	5.0	10.3	8.7	14.4	11.4	12.0	8.4
Avusturya	7.9	6.0	7.7	6.5	7.5	5.9		
Hollanda	7.0	5.3	5.3	4.5	3.5	2.8		
İtalya	5.4	4.1	3.2	2.7	1.0	0.8	5.1	3.6
Türkiye	7.3	5.6	6.2	5.2	5.0	4.0		
Toplam	131.0	100.0	118.5	100.0	126.4	100.0	142.2	100.0

Kaynaklar : V. Eldem, **Tetkik,** s. 191, 266, 274 — Düyunu Umumiye İdaresi sayımlarına dayanarak —; **Les interets financiers de la France, op. cit.,** H. Feis, **Europe, the World's Banker, 187 - 1914,** New Haven, 1930, K. Helfferich, «Die Turkische Staatsschuld und die Balkanstaaten», **Bankarchiv,** Berlin, 1 Mart 1913; Commissioners of Inland Revenue, **Annual Reports, British Parliamentary Papers, Accounts and Papers,** 1872 - 1914.

Bu kaynaklarda verilen rakkamlar az önemli ölçüde de olsa birbirlerini tutmamaktadır. Bu tabloda verdiğimiz dağılımlara adı geçen kaynaklardaki dağılımları birbirleri ile karşılaştırarak ve Tablo 1 ile Tablo 2 de özetlenen bilgilerin elverdiği ölçüde düzelterek vardık. 1881, 1890 ve 1898 dağılımlarına Eldem (1970) deki dağılım dışında tutulan 1854, 1855, 1870, 1871, 1877 istikrazları, 1882 - 1898 dönemi ismiştir. Aynı şekilde Mısır vergisine bağlı istikrazları 1855 istikrazı, tikrazları ve Osmanlı Bankası elindeki öncelikli tahviller dahil edilkısa vadeli avanslar ve hazine tahvilleri de 1914 dağılımına dahil edilmiştir. Bknz. Lozan Barış Konferansı, **Tutanaklar, Belgeler,** çeviren S.L. Meray, Ankara, 1972, Takım I, Cilt 3, s. 190 - 1.

1 1903 yılında 1881 öncesi Osmanlı borçlarının itibari değeri azaltıldığından bu tabloda verilen rakkamlara dayanarak 1898 - 1914 dönemindeki net sermaye akımları üzerinde kesin miktarlara varmak olanaksızdır. Bu konuda bknz. Tablo 1.

2 İstanbul'da tutulan borçların yabancı mali kuruluşlar elinde olan bölümü, bilindiği ölçüde ilgili ülkenin toplamında gösterilmiştir.

3 Hemen hemen tümüyle İngiliz sermayesi tarafından satın alınan, daha sonraları Duyunu Umumiye dışı bırakılan ve örneğin Eldem ve Thobie gibi araştırmacıların verdikleri dağılımlarda dikkate alınmayan Mısır vergisine bağlı istikrazlar hesaplama dışı bırakılırsa İngiltere'nin 1914 deki payı % 5 e düşmekte, diğer ülkelerin payı artmaktadır. Bu istikrazların bazı kaynaklarca Osmanlı borçlarından ayrı değerlendirilmesi, faiz ve anapara ödemelerinin tümüyle Mısır vergisi gelirlerinden karşılanması ve bu nedenle Mısır vergisinin dolaysız olarak Kahire'den Londra'ya aktarılmasından ileri gelmektedir. Biz daha geniş bir çalışmanın parçası olan bu makalede, Mısır vergisini ve vergiye bağlı borç ödemelerini İmparatorluğun dış ödemelerinde birbirini dengeleyen iki ayrı kalem olarak göstermeyi tercih ettik.

1881 - 1898 döneminde İngiliz sermayesinin elinde tuttuğu istikrazların miktarında ve toplam borçlar içindeki payında hızlı bir düşüş vardır. Bu düşüşün bir bölümü, İngiliz sermayesinin 1850'ler ve 1860'ların başında hemen hemen tümü ile satın aldığı istikrazların, 1881 sonrasında Düyunu Umumiye İdaresi tarafından anaparası geri ödenmeye başlanan ilk istikrazlar arasında yer almasından ileri gelmektedir. Ancak İngiltere'de tutulan tahvillerin miktarının anaparası geri ödenen istikrazların değerinden fazla bir miktarda düşmesi, 1881 sonrasında İngiliz sermayesinin elindeki Osmanlı tahvillerinden bir bölümünü Avrupa'da diğer ülkelere satmakta olduğunu göstermektedir. Ayrıca İngiliz sermayesinin 1881 - 1914 döneminde satın aldığı yeni tahviller asgari düzeyde kalmıştır.

İngiliz payındaki düşmeye paralel olarak Fransız, Alman ve Belçika paylarında artış görülmektedir. Fransız sermayesi 1881 sonrası dönemde yeni Osmanlı istikrazlarının en büyük alıcısı olarak toplam borçlardaki en büyük payını arttırdı. Osmanlı Bankasının bu gelişmede önemli rol oynadığı, Fransız çıkarlarının savunucusu olarak bir çok yeni Osmanlı istikrazını özellikle Fransız borsalarında satmak için gayret gösterdiği görülmektedir. Alman sermayesi de bir yandan İngiliz alacaklılarının satmakta olduğu tahvilleri toplarken, 1888'den sonra da Deutsche Bank aracılığı ile yeni Osmanlı istikrazlarını yoğun bir şekilde satın almaya başladı. Böylece 1881 - 1914 dönemindeki Osmanlı istikrazlarının büyük çoğunluğu Fransız veya Alman bankaları tarafından satışa çıkarıldı ve büyük çoğunluğu ile bu iki ülke sermayesi tarafından satın alındı. İstanbul'daki İngiliz gözlemcilerine inanmak gerekirse, 1894 yılında bu iki ülke arasında o tarihten sonra satışa çıkarılacak Osmanlı istikrazlarının paylaşılması konusunda bir gizli anlaşma bile yapılmıştı(22). Bununla birlikte Fransa'nın bu dönemde Almanya'dan önemli ölçüde daha fazla Osmanlı istikrazı satın aldığını belirtmek gerekir. İtibari değeri 90 milyon İngiliz Lirası olan 1881 - 1914 dönemi Osmanlı istikrazlarının yaklaşık olarak 45 - 50 milyonu Fransız sermayesi tarafından, yaklaşık olarak 26 - 30 milyonu da Alman sermayesi tarafından satın alındı (Tablo 5). 1910 sonrası kısa vadeli avanslar ve hazine tahvilleri de bu hesaplamalara katılırsa, Alman payında bir değişme olmazken, Fransız sermayesinin payını 53 - 58 milyona çıkarmak gerekecektir. Bu gelişmeler sonucu 1914 e gelindiğinde Fransa toplam borçların yarısından fazlasını elinde tutarken, Alman sermayesi, toplam borçlar içindeki payı % 14 e düşen İngiltere'nin önünde % 21 ile ikinci büyük alacaklı durumundaydı (Tablo 6).

Dış Borçlar dışında kalan yabancı sermaye :

Tablo 4'de görüldüğü gibi İngiliz sermayesi 1860 ve 1870 lerde dış borçlar dışındaki yabancı sermaye girişinde birinci sıradaydı. İngiliz yatırımlarının çoğunluğu İzmir - Aydın ve İzmir - Kasaba demiryollarının yapımını izleyen yıllarda Batı Anadolu bölgesine yönelmişti. 1890 yılında dış borçlar dışındaki yabancı yatırımlarda İngiliz sermayesi en büyük payı elinde tutmaktaydı (Tablo 2). Bu tarihten sonra İngiltere'nin dış borçlar dışında kalan yabancı sermayedeki payında hızlı bir düşüş görülüyor. Bu durum yalnız daha düşük yeni yatırım oranından (daha az yeni sermaye girişinden) ileri gelmiyordu. İngiliz sermayesi aynı zamanda elinde tuttuğu şirketlerin bazılarını satmaya başlamıştı (Tablo 4). Dolayısı ile 1880 lerden sonra İngiliz sermayesi kâr aktarımı ve önceden giren sermayenin geri dönmesi biçimlerinde getirdiği sermayeden fazlasını İngiltere'ye yollamaya başladı.

Dolaysız yabancı yatırımlar içinde İngiliz sermayesinin payının azalması, 1875 - 76 iflâsından sonra İngiliz sermayesinin Osmanlı devlet istikrazları piyasasından çekilmesine paralel bir gelişmedir. Ayrıca 1880 yılından sonra İngiltere'nin Osmanlı dış ticaretindeki payı da azalmaya başladı. 1880 - 82 de İngiltere Osmanlı dış ticaretinin % 37 sini elinde tutarken, 1911 - 13 e gelindiğinde İngiltere Osmanlı ticaretinde hala en büyük payı almasına rağmen bu pay % 21 e düşmüştü(23).

Osmanlı İmparatorluğundaki emperyalist güçler arası rekabet ortamında Avrupa ülkeleri sermayeleri kendi devlet aygıtlarının desteğinden sık sık yararlanmak zorundaydılar. Bu nedenle İngiliz sermayesinin 1860 ların ortasından itibaren Osmanlı istikrazları piyasasında önderliği Fransa'ya kaptırması, 1875 - 76 iflâsından sonra bu piyasadan bütünüyle çekilmesi ve 1880 lerden sonra devlet borçları dışındaki alanlara daha az yatırım yapması, İngiltere hükümetlerinin Osmanlı İmparatorluğuna karşı izlediği politikadaki değişikliklerden önemli ölçüde etkilenmiştir. İngiliz sermayesi ve İngiltere hükümetlerinin Osmanlı İmparatorluğuna karşı tutumlarındaki değişiklikler belirli gelişmelerden kaynaklanıyordu. Amerikan iç savaşının sona ermesi, İngiltere'ye pamuk ve buğday ihracının yeniden başlaması, Batı Anadoluyu ve Tuna vadisini uzun vadeli pamuk ve buğday ihtiyacı için bir almaşık olarak gören İngiliz sermayesinin bu bölgelere olan ilgisini azalttı. Belki de daha önemli olarak, Süveyş Kanalının açılması Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğundan kesinlikle ayırdı. İngiltere için Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğü, Hindistan'a giden

stratejik yol üzerinde bulunan Mısır'ın doğrudan denetlenmesinden artık daha az önem taşıyordu[24]. Bu gelişmelere 1860 lardan sonra Osmanlı İmparatorluğunun İngiliz sanayi malları için en büyük pazarlardan biri olma niteliğini giderek yitirmesi de eklenebilir[25]. Bütün bu nedenler kaçınılmaz olarak İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı izlediği politikayı etkiledi. 1860'ların ikinci yarısında İngiltere, İmparatorluğun bütünlüğünü korumak doğrultusunda uzun zamandır sürdürdüğü politikayı terketmeye başladı. Bu politika değişikliğinin kağıt üzerine dökülmesi 1870 lerin sonunda gerçekleşti. Yine de hükümetin ve diğer sermaye kesimlerinin uzun vadeli taahhütlere girmemeleri, İngiliz küçük tasarruf sahiplerinin 1860 lardan sonra Osmanlı istikrazlarına karşı tereddütlü davranmalarına neden oldu. 1882 yılında Mısır'ın işgalinden sonra, İngiliz hükümetleri Yakın Doğu ve Hindistan'daki çıkarları açısından Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha önemli saymaya başladılar. Hatta Mısır'daki egemenliğinin Almanya tarafından kabul edilmesi karşılığında, İngiltere 1890 larda Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu üzerinde açık çatışmaya girmekten kaçındı. Bu koşullar altında kendi devlet aygıtından Alman ve Fransız sermayesinin gördüğü desteği pek seyrek görebilen İngiliz sermayesinin, Osmanlı İmparatorluğu gibi emperyalist güçler arası rekabetin yoğun olduğu bir ortamda tutunamamasını doğal karşılamak gerekir.

Osmanlı borçları dışında kalan yabancı sermayedeki payı bakımından 1890 da İngiltere'nin ardında ikinci sırada olan Fransa, özellikle 1888 - 1896 arasında yoğun yatırımlara girişti. 1914 e gelindiğinde Fransız sermayesi hem dış borçların hem de dış borçlar dışındaki yabancı yatırımların yarısından fazlasını elinde tutuyordu (Tablolar 2, 3, 4). Fransız sermayesinin Osmanlı dış borçlarında büyüyen payı üzerinde kısaca durmuştuk. Bu gelişmeye paralel olarak Fransız sermayesinin Osmanlı İmparatorluğunda bir çok bölgeye etkili biçimde yayılabilmesinde ve demiryolları, limanlar, ticaret, madencilik ve belediye hizmetleri alanlarında geniş yatırımlar yapabilmesinde Osmanlı Bankası çok önemli rol oynadı. İngiliz ve Fransız sermayesi tarafından yüzde 50 şer payla kurulmuş olduğu halde banka, özellikle İngiliz sermayesinin göreceli önemini kaybetmesinden sonra, tümüyle Fransız sermayesinin çıkarlarını savunan bir politika izledi. Bir yandan kendi aracılığı ile Avrupa borsalarında satışa çıkarılacak Osmanlı istikrazlarının büyük çoğunlukla Fransa'da satılmasını sağlarken bir yndan da dış borçlar dışında kalan alanlardaki Fransız yatırımlarını destekledi.

Alman sermayesinin Osmanlı İmparatorluğuna girişi 1888 de Deutsche Bank önderliğindeki bir Alman gurubunun Anadolu demiryolları imtiyazını alması ve ertesi yıl İzmit - Ankara demiryolunun yapımına başlaması ile oldu. Gene 1888 de Deutsche Bank demiryolları imtiyazının verilişini hızlandırmak amacı ile yeni bir Osmanlı istikrazını Alman borsalarında satışa çıkarmayı üzerine almıştı. Böylece bu banka ilk aşamadan başlayarak Alman sermayesinin Osmanlı İmparatorluğundaki öncülüğünü yaptı. Birinci Dünya Savaşına kadarki dönemde Osmanlı sınırları içindeki Alman - Fransız rekabeti büyük ölçüde Deutsche Bank - Osmanlı Bankası rekabeti görünümünde gelişti.

Almanya 1880 lerde hammadde kaynaklarını ele geçirmek ve dış pazarlar sağlamak amacı ile dünyanın paylaşılması yarışına katıldığında dünyanın en zengin bölgeleri İngiltere ve Fransa tarafından kapatılmıştı. Bu tarihten sonra ele geçirdiği Batı ve Doğu Afrika sömürgelerinin gelecekleri pek parlak gözükmüyordu. Buna karşılık, Balkanlar ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinde süregelen emperyalist güçler arası rekabet bu bölgeleri Almanya'nın girişine açık tutabilmişti. Bu bakımdan özellikle Bismarck'ın çekilmesinden sonra gelişen «Drang nach Osten» —Doğuya doğru itiş— Almanya için yapısal zorunluluklardan doğuyordu.

Yine de Almanya'nın çeyrek asırlık bir süre içinde Osmanlı İmparatorluğunda bu kadar etkili olabilmesinin ve Osmanlı devletini Dünya Savaşına yanında sokabilmesinin nedenleri üzerinde kısaca durmakta yarar vardır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fransız ve İngiliz sermayesinin büyük bir bölümünün eski yatırımlardan oluştuğu ve bu nedenle yeni sermaye girişlerinin, Osmanlı borçları faiz ve anapara ödemeleri ile dolaysız yatırımlardan sağlanan kâr aktarımı yolu ile çıkarılan fonlardan çok daha düşük olduğu öne sürülmektedir. Aynı sava göre Alman sermayesi önemli miktarda yeni sermaye getirdiği, ancak küçük miktarları geri götürdüğü için hazineyi yeni bir iflâstan kurtararak ve Osmanlı ödemeler dengesi üzerinde yeni baskıları önleyerek imparatorluk üzerindeki etkinliğini arttırabilmiştir(26). İngiliz sermayesinin bütün biçimlerinin (devlet borçları ve diğer alanlarda) getirdiğinden daha fazlasını götürdüğü doğru olmasına rağmen aynı şeyi savın geri kalan kısmı için söylemek zordur. Tablo 1 ve Tablo 5 e dayanan hesaplamalarımıza göre, 1882 - 1914 döneminde devlet borçları içindeki Fransız sermayesi, her yıl ortalama olarak, getirdiğinden yarım milyon İngiliz Lirası fazlasını götürmekteydi. Aynı dönemde devlet borçlarına yatırılan Alman ser-

mayesi ise, her yıl ortalama olarak, dışarıya aktardığından yüzelli bin İngiliz Lirası fazlasını getiriyordu. Açıktır ki, yılda ortalama yüzelli bin İngiliz Liralık katkı Osmanlı bütçesinin dengelenmesi açısından büyük önem taşıyamazdı.

Tablo 4'de görüldüğü gibi, Fransız ve Alman dolaysız yatırımlarının sonuçları incelendiğinde durum pek farklı değildir. 1888 1896 arasında hem Fransız hem de Alman sermayeleri, Osmanlı ödemeler dengesini olumlu yönde etkileyecek miktarda yeni yatırımlar yaptılar. Hatta Fransız sermayesi girişleri Alman sermayesi girişlerinden önemli ölçüde daha fazlaydı. 1896 yılından sonra ise net fon akışlarının yönü değişti; hem Fransız hem Alman sermayesi getirdiğinden daha fazlasını kâr aktarımı biçiminde dışarıya çıkardı.

Bu konuyu yalnızca niceliksel bir yaklaşımla ele almanın yeterli olmadığı görülmektedir. Fransa'nın etkisinin Almanya'nınkinden neden bu kadar geri kaldığını açıklarken dikkate alınması gereken gelişmelerden birisi, Rusya'daki Fransız yatırımlarıdır. 1914 yılında Fransa'nın ülke dışındaki 1.8 milyar İngiliz Lirasına varan yatırımlarının % 25 i Rusya'da idi(27). Bu miktar Osmanlı İmparatorluğunda yatırılmış toplam Fransız sermayesinin (devlet borçları ve başka alanlarda) dört katına eşitti. Rusya'daki Fransız yatırımlarının hacmi Fransa'nın dış politikasını, özellikle de Osmanlı İmparatorluğuna ilişkin politikasını etkilemiştir. Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çıkarları Rusya'daki çıkarları ile çatıştığında, Fransız hükümetinin politikası öncelikle Rusya'daki çıkarları savunmak doğrultusunda olmuştur. Bu dönemdeki Fransız politikasının en anlamlı örneklerinden biri, Osmanlı İmparatorluğuna silâh satımıyla ilgilidir. 1890 lardan başlayarak Almanya hükümeti Osmanlı ordusuna düzenli olarak askeri araç ve gereç sağlamakta, subay kadrosunun eğitimini üstlenmekteydi. Bu durum daha sonraları ordu içinde Almanya taraflısı bir kanadın doğmasına neden olacaktır. Osmanlı İmparatorluğundaki büyük çıkarlarına rağmen Fransız hükümeti bu alanda Almanya ile rekabet edemedi. Bunun nedeni Fransız silah sanayiinin Almanya'ya göre geri olması değildi. Üzerinde durulması gereken denen, Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğuna silah temin etmesinin Rusya tarafından olumlu karşılanmamasıdır. Aynı şekilde Dünya Savaşının hemen öncesindeki borçlanma görüşmeleri sırasında Fransa hükümeti, Rusya'nın baskısı ile, Osmanlı tahvillerinin Fransız borsalarında satışa çıkarılmasına ancak bu tahvillerden sağlanacak gelirin askeri harcamalar için kullanılmaması koşulu ile izin ve-

receğini bildiriyordu. Bu tür koşullar öne sürüldükçe Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkinliğini arttırması elbette kolay olmayacaktı. Bu nedenle, niceliksel plânda Fransız sermayesi ile Alman sermayesinin Osmanlı maliyesi ve ödemeler dengesi üzerindeki etkileri pek farklı olmamasına rağmen, Fransa'nın özellikle merkezi bürokrasi üzerindeki etkinliği Almanya'nınkinden oldukça geride kaldı.

Bu çalışmada vardığımız sonuçlar 1880 ler sonrası dönemde dış borçlar dışındaki alanlara giren yabancı sermayenin, kâr aktarımı ve sermayenin geri dönmesi yolları ile çıkan fonlara yaklaşık olarak eşit olduğunu, buna karşılık dış borçlar sonucu giren sermayenin faiz ve anapara ödemelerinden az olduğunu göstermektedir. Elimizdeki Osmanlı dış ticaret istatistikleri ise aynı dönemde önemli bir dış ticaret açığının varlığına işaret etmektedirler. Osmanlı dış ödemeler dengesi üzerine yaptığımız bir çalışma ilk bakışta çelişkili gibi görünen bu durumun iki nedene bağlanabileceğini göstermektedir(28). Birincisi, Osmanlı ticaret istatistiklerinde ihracaat fiyatları gerçek fiyatlardan oldukça düşük, ithalat fiyatları ise gerçek fiyatlardan bir ölçüde yüksek gösterildiğinden istatistiklerdeki ticaret açığı gerçek açıktan daha büyük olarak ortaya çıkmaktadır. İkinci olarak, Osmanlı ödemeler dengesinde bazı görünmez kalemler gelirleri özellikle yirminci yüzyılın başından itibaren büyük miktarlara ulaştılar. Böylece yabancı sermayenin getirdiğinden fazlasını geri götürdüğü dönemlerde bile dış ticaret açığının finansmanı mümkün olabildi.

NOTLAR

(1) 1830 - 1913 Osmanlı dış ticareti üzerine ayrıntılı bir inceleme için Bk. Ş. Pamuk, **Foreign Trade, Foreign Capital and the Peripheralization of the Ottoman Empire : 1830 - 1913**, yayınlanmamış doktora tezi, University of California, Berkeley, (1978).

(2) Örneğin 1878 Berlin Kongresinde Rusya'ya verilecek savaş tazminatının miktarı tartışılırken, Osmanlı delegesinin mali yetersizlikler dolayısı ile tazminatın düşük tutulması isteğine Rus delegesi vergi gelirlerinin ancak üçte birinin hazineye girdiği, gerisinin çeşitli aracı ve yerel unsurların eline geçtiği iddiası ile karşılık vermiştir. Bk. M.R. Milgrim, «The War Indemnity and Russian Commercial Investment Policy in the Ottoman Empire : 1878 - 1914», der. Okyar ve Nalbantoğlu; **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar,** Haziran 1973, Ankara, s. 302.

(3) B. Lewis, **The Emergence of Modern Turkey,** London, (1961), s. 110 - 111.

(4) Dış borçlanmaların başlamasından önceki dönemin mali güçlükleri, krizleri ve bunları ekonomiye yansımaları için Bk. S. Yerasimos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye,** Cilt II, İstanbul, (1975), s. 664 - 696.

(5) «Osmanlı borçlarından asıl çıkar sağlıyanlar tahvilleri alıp satan, sattıkça da kazanan bankalarla, yeni borç sözleşmeleri aracılığı ile Osmanlılar üzerindeki siyasal ve ekonomik etkinliklerini arttıran bankalardır». Parvus Efendi, **Türkiye'nin Malî Tutsaklığı,** İstanbul, (1977). Parvus Efendi, **Türkiye'nin Candamarı, Devleti Osmaniyenin Borçları ve İslahı,** İstanbul, 1914 ün yeniden basımı, s. 235.

(6) D.B. Blaisdell, **Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolü,** İstanbul, 1940), Bölüm III.

(7) Anapara ve faiz ödemeleri 1875 sonunda yarıya indirildi, 1876 başlarında tümüyle durduruldu.

(8) 1855 - 1913 döneminde Osmanlı - Avrupa ticaret hadleri üzerine Avrupa ülkeleri dış ticaret istatistiklerinden yararlanarak yapılan bir inceleme için Bk. Pamuk, **op. cit.**

(9) **Ibid.**

(10) E. Pech, **Manuel des Sociétés Anonymes Fonctionnant en Turquie,** 5 inci Basım, Constantinople, (1911).

(11) Vedat Eldem'in yabancı sermaye **stokunun** 1914 de sektörlere ve sermayeyi ihraç eden ülkelere göre dağılımı konusunda verdiği rakkamlar buradaki sonuçlara çok yakındır. Bk. V. Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında bir Tetkik,** İstanbul, (1970), s. 190 - 91.

Yabancı sermaye **akımlarının** zaman içinde sektörlere ve ülkelere göre gösterdiği gelişmeler konusunda geçmişte yapılmış bir çalışma yoktur.

Yabancı sermaye stokunun 1914 de sektörlere ve sermayeyi ihraç eden ülkelere göre dağılımı konusunda eilimizdeki diğer tahmin İ. Hüsrev Tökin'in verdiği rakkamlardır. İ.H. Tökin, **Türkiye'de Köy İktisadiyatı,** İstanbul, (1934). Bu rakkamlar sonradan A.D. Novichev, **Ocherki ekonomiki Turtsii,** Moskova - Leningrad, (1937) ve C. Issawi, **The Economic History of the Middle East 1815 - 1914,** Chicago, (1966) tarafından kullanıldı. Ancak Tökin'in hesaplamalarında önemli yanlışlar olduğu, örneğin Almanya'nın dış borçlar dışındaki alanlarda en büyük yatırımcı ülke olduğu sonucuna varıldığı görülmektedir. (Tablo 3 ile karşılaştırınız). Tökin bu dağılımlara nasıl vardığı konusunda hiçbir açıklama yapmamaktadır. Tökin'in verdiği rakkamları 1914 deki yabancı sermayenin 1923 sonrası Türkiye sınırları içindeki dağılımı üzerinde bir tahmin olarak kabul etmek daha doğru olacaktır. Hem Eldem ve Tökin'in dağılımları hem de bizim bu çalışmada vardığımız sonuçlar, yabancı sermayenin hesaplanmasında yalnız ödenmiş sermaye ile tahvilleri dikkate almaktadır. Özellikle kârlılığın yüksek olduğu dallarda, şirketlerin ödenmiş sermayelerini arttırmadan, kâr dağıtımını sınırlandırarak yeni yatırımlara giriştikleri düşünülebilir. Bu bakımdan Tablo 2 ve 3 te varılan miktarlar yabancı yatırımların borsa değerini veya üretim maliyetini yansıtmamaktadırlar.

(12) G. Paish, «Export of Capital and the Cost of Living», **The Statist,** Şubat 1914, Supplement ve M. Simon, «The Enterprise and Industrial Composition of New British Portfolio Investment 1865 - 1914», **Journal of Development Studies,** Nisan 1967.

(13) Moulton ve Lewis **The French Debt Problem,** New York, (1925), s. 21.

(14) Alman yabancı yatırımlarının dağılımı şu kaynaklardan hesaplanmıştır: W.G. Hoffman, **Das Wachstum der deutschen wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts,** Berlin, 1965, s. 262 - 3; Börsen - Enquete Kommission, **Statistische Anlagen der Börsen - Enquete Komission,** Berlin, 1893. Deutsche Reich, **Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich,** (1907), s. 231; Deutsche Reich, **Vierteljahrshefte zur Statistik des Deutschen Reichs,**

(15) İngiliz sermayesinin Batı Anadolu'ya girişini ayrıntılı inceleyen bir çalışma için Bk. O. Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,** İstanbul, (1974). (1915), Cilt I, s. 117 - 118.

1890 lardan sonra İngiltere'nin bu bölgedeki rakipsiz durumu değişmeye başladı. İngiliz sermayesinin Osmanlı İmparatorluğundan genel olarak çekilmesi ve Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile ticaretini hızla arttırmasının sonuçları Batı Anadoluda da görülmeye başlandı. Bu arada 1894 de İzmir - Kasaba (Turgutlu) demiryolunun İngiliz sermayesince bir Fransız - Belçikalı ortaklığına satılması bölgedeki İngiliz etkisinin zayıflamasında rol oynadı.

(16) H. Feis, **Europe, the World's Banker 1870 - 1914,** New Haven, (1930), s. 342 ve devamı.

(17) Pamuk, **op. cit.**.

(18) S. Shaw, «The Nineteenth Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System», **International Journal of Middle Eastern Studies,** (1975) ve E.

Akarlı, **The Problems of External Pressures, Power Struggles and Budgetary Deficits in Politics under Abdülhamid II : 1876 - 1909 : Origins and Solutions,** yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, (1976).

(19) D. Quataert, «Limited Revolution : The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of İstanbul, 1890 - 1908», **Business History Review,** (1977).

(20) Osmanlı bürokrasisinin ve o dönemin gözlemcilerinin buğday üretiminin geliştirilmesine verdikleri önem için Bk. Parvus Efendi, **op cit.,** s. 139 - 146 ve Akarlı **op. cit.,** Bölüm III.

(21) A. du Velay, **Türkiye Maliye Tarihi,** Ankara, (1978); Paris, 1903 baskısından çeviri.

(22) A. Block, «Memorandum respecting Franco - German Economic Penetration (into Turkey)», Gooch ve Temperley (der.), **British Documents on the Origins of the War 1898 - 1914,** (1906), Cilt 5, s. 175 - 184 ve İsimsiz, «German Finance in Turkey», **National Review,** London, Ocak 1907, Cilt 48, s. 869 - 880.

(23) Pamuk, **op cit..**

(24) L.H. Jenks, **The Migration of British Capital to 1875,** New York, (1927). Bölüm X.

(25) Osmanlı pazarlarının ve tarımsal ürünlerinin Kırım Savaşına kadarki dönemde İngiltere için önemi ve İngiltere'nin Yakın Doğu Politikasına etkisi için bknz. F.E. Bailey, **British Policy and the Turkish Reform Movement,** Cambridge, Mass., (1942).

(26) Ç. Keyder, **Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye,** İstanbul, (1976), s. 124 - 25.

(27) Moulton ve Lewis, **op. cit.,** s. 20.

(28) Pamuk, **op. cit.**

1908 BOYKOTU

Erdal Yavuz*

1908 Haziranında İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nicholas Reval'de biraraya gelmişlerdi. Bu görüşmelerde Makedonya için yeni bir plânın tezgâhlandığını düşünen Jön Türk'lerin bu oyunu boşa çıkarmak için biran önce eyleme geçtikleri söylenir. 24 Temmuz 1908 hareketi de uluslararası bir bunalımı hızlandırmış oldu. Bosna ve Hersek 1878 Berlin Kongresinden beri ismen Osmanlı toprağı olmakla birlikte, Avusturya'nın yönetimi altına alınmıştı. Avusturya, Osmanlı Devletindeki yeni rejimin güçlenmesinin ve Bosna - Hersek'in yeni Osmanlı parlamentosunda temsil edilmesinin doğuracağı sorunları düşünerek bu iki yeri biran önce kendi topraklarına katmak istedi. Avusturya 5 Ekim 1908'de bu kararını açıklarken, aynı gün Bulgaristan da bağımsızlığını ilan ediyordu(1).

Her iki haber de 6 Ekim 1908 tarihli İstanbul gazetelerinde duyuruldu. Yine en son alınan haberler arasında, İngiltere hükümetinin Bosna ve Hersek'in ilhakını tanımayacağını bildiren bir Reuter Ajansı telgrafı da bulunuyordu(2).

Haber yayılır yayılmaz, İstanbul'un çeşitli yerlerinden toplanarak büyüyen bir kalabalık İngiltere Sefareti önünde gösteriler yaptı(3). Bu arada İstanbul Borsasında tahvil fiyatları düşmeye başladı. Bir yandan Bakanlar Kurulu olağanüstü toplanarak Avusturya ile Bulgaristan'a gönderilecek protesto notalarının metnini hazırlarken diğer yandan da halk taşkın hareketlerden kaçınmaya çağrılıyordu(4).

Osmanlı ordusunun o sıradaki durumu Avusturya'ya karşı kuvvete başvurma olanağı vermiyordu. Kaldı ki iç durum da güven verici değildi. Meşrutiyetin ilanından beri zaman zaman rejime karşı hareketler ortaya çıkıyordu. Balkanlardaki son gelişmeler üzerine 6 Ekim akşamı Avusturya'ya karşı başlayan gösteriler çok çabuk nitelik değiştirerek dinci, padişahçı gösteri ve saldırılara dönüştü(5).

(*) Dr. Asistan, Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi, Ankara Üniversitesi.

Bu gelişmeler üzerine, halkı, hedefi dışarıda olan bir harekete yöneltmek için, İttihat ve Terakki Cemiyeti Avusturya mallarına karşı bir boykotu örgütlemeye girişti(6). 8 Ekim günü duvarlar «Avusturya Emteasını Almayınız» yazılı afişlerle donatıldı. Avusturya mağazalarının önünde toplananlar kimseyi içeri sokmadı. Aynı gün Selanik ticarethaneleri de Avusturya fabrikalarına gönderdikleri telgraflarla siparişlerini geri aldıklarını bildirdiler(7).

9 Ekim 1908 tarihli **Tanin**'de Hüseyin Cahit, «Avusturya Emteasını Almayınız» başlığı altında boykotu açıkça başlatan yazısını yayınladı(8). Hüseyin Cahit bu yazıda,

> «Osmanlılar hükümet ve idarelerini adalet ve hakkaniyet esaslarına bina etmek için çalışırlarken dahilî bir kargaşalık, haricî bir harp çıkararak istibdadın iadesini temin etmek fikriyle hakkı, insaniyeti adî ayaklar altına alan Avusturya'nın murdar metalarını almayınız. Evet Avusturya'dan ne geliyorsa, kumaş, esvab, çorap, mendil, fanila hiç birine bir osmanlı parası vermeyiniz,» diyor

ve bunu değişik sözcükler ve heyecanlı bir anlatımla yazı boyunca yineliyordu. Hüseyin Cahit, halkı, «tabir-i mahsusuyla boykotaj» yapmaya çağırırken Çinlilerin Amerikan mallarına karşı yaptıkları boykottan da örnek vererek «... bu hareket-i vatanperverane bize nümune-i emsal olsun» diyordu.

O sırada sorunun çözümü için tek çıkar yolun Avusturya ile karşılıklı görüşme olduğu görüşü, hükümet çevrelerinde olduğu gibi basında da yaygındı(9). Ancak, görüşmelerde etkili olabilmek için Avusturya'nın Türkiye'deki çıkarlarına da olanaklar ölçüsünde darbe vurulmak isteniyordu. Bu yapılırken de halkın taşkınlıklardan kaçınması ve hükümeti izlemesi öğütleniyordu(10). 10 Ekim günü, halk Avusturya mallarını boykot etmenin yanısıra, Avusturya gemilerine de binmemeye ve mal vermemeye çağrılıyordu. **Tanin,** «kendi Osmanlı vapur kumpanyalarımızı tesis edinceye kadar vereceğimiz paralar hiç olmazsa bize destek gösterenlere gitsin» diyordu. Yine aynı gazetede boykotun daha etkili olabilmesi için tüccarların bir sendika oluşturması öneriliyordu(11). Bu arada Avusturya mağazalarına karşı bazı saldırı olayları üzerine Avusturya Sefareti'nden Zabtiye Nezareti'ne yapılan bir başvuruyla boykotla ilgili teşvik ve tahriklerin yasaklanması istendi. Bu tepki üzerine, basında da yeniden halkı uyaran ve şiddete başvurmaktan kaçınmaya çağıran yazılar yoğunluk kazandı.

Yine bu sırada, boykotun bir başka adımı olarak Avusturya bankalarına para yatırmama ve yatırılmış olanları da geri alma çağrısı yapıldı ([12]).

11 Ekim Pazar günü İstanbul sokaklarında yeni bir hareketlilik vardır. Büyük çoğunluğu Avusturya'dan ithal edilen feslerin giyilmesini önlemek için «nemçe usulüyle dökülerek yapılmış arakiyelerin» örgütlü satışı başlamıştır. «Serpuş-u millî» olarak nitelendirilen bu yeni fesler, ithal edilenlerin sekizde bir fiyatına, 50 - 60 paraya satılmaktadır. **Tanin'e** göre halk bunun Avusturya mallarını almamak için getirilen bir tedbir olduğunu anlayınca derhal koşup bu «millî» feslerden bir tane edinmekte ve Avusturya feslerini başından çıkarıp parçalamaktadır([13]).

Ertesi gün Avusturya Sefiri Marki Pallavicini Bab-ı Ali'ye gelerek boykot olaylarıyla ilgili olarak hariciye nazırından açıklama istedi. Avusturya Sefirine göre özellikle mavnacı ve kayıkçılar Avusturya gemilerinin yolcu ve yükünü boşaltmamaktaydılar. Bu yalnız Avusturya'ya değil diğer devletlere de zarar verebilirdi. Pallavicini'ye verilen cevap, «ticaret serbesttir, mavnacı ve sandalcıların gönlünü yapmaktan başka çare yoktur» oldu([14]).

13 Ekim Salı günü Sultanahmet Meydanında 40 - 50 bin kişinin katıldığı «cesim bir içtima» dan sonra Beyoğlu tarafına kadar yürüyen halk, Fransa ve İngiltere Sefaretleri önünde sevgi gösterileri yaptı([15]). Bir gün sonra ise İstanbul'daki fes satıcıları ellerinde bayraklarla Bab-ı Alî'ye giderek kendilerine yapılan baskılardan yakındılar. Fes satıcıları, satışlarına engel olunduğu gibi, bazı kimselerin «bu fesler ortadan derhal kaldırılmayacak olur ise keseceklerini, yağma edeceklerini» söyleyerek tehdit ettiklerini bildirdiler([16]). Fes satıcılarının bu karşı - gösterisinin yanısıra, çeşitli yörelerden gelen boykot haberleri de çoğaldı. Tüm kahve ve şeker tüccarları Trieste'ye bir telgraf çekerek artık Avusturya şekeri ithal etmeyeceklerini duyurdular. Yafa limanında ise halk, kayıkçı ve mavnacıların Avusturya gemisinin yolcu ve yüklerini boşaltmasını engelledi. Daha sonra Avusturya postahanelerine saldırılarak posta arabaları ve kutuları tahrip edildi. Yine 14 Ekim günü Kavala'da yapılan bir miting'de Avusturya ve Bulgaristan mallarına karşı açılan «harb-ı iktisadî» nin yararları Türkçe, Rumca ve İspanyolca nutuklarla halka anlatıldı([17]).

Bu arada, Avusturya mallarının en önemli ihraç merkezi olan Trieste'de boykotun etkileri görülmeye başladı. 17 Ekim Cumaertesi günü Trieste borsasından Avusturya Dışişleri ve Ticaret Ba-

kanlarına telgraf çekilerek boykota karşı derhal bir önlem alınması istendi.

Ekim'in ikinci yarısında boykotla ilgili haberler arasında, Selanik pamuk ve pamuklu dokuma tüccarlarının yanısıra diğer şehirlerdeki tüccarların da Avusturya malı ithal etmeme kararları yer aldı. Yayınlanan bildirilerde Avusturya malı yerine mümkün olduğu kadar yerli veya dost devletler malı kullanılması öğütleniyordu. Tüccarların yanısıra kayıkçı ve hamalların eylemleri, halkın toplu gösterileri sürüyordu(18). Yine Ekim'in son günlerinde bir olay yabancı postahaneler konusunun tartışılmasına yol açtı. Osmanlı Bankası'nın bir hademesi, üzerinde Avusturya pulları bulunan mektupları göndermek için yanlışlıkla Osmanlı postahanesine getirmişti. Bu yanlışlık sonucu bankanın, mektuplarını Avusturya postahanelerine veregeldiği öğreniliyordu. Bu olay basında Osmanlı Bankası ve yabancı postahaneler aleyhinde kullanıldı(19).

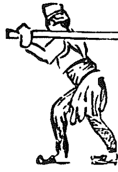
Bu arada, memurların fes yerine kalpak giymeleri giderek yaygınlaştı. Kasım başında İstanbul tüccarları, polislere verilmek için elbiseleri renginde iki bin kalpak ısmarladı. Beyrut'ta da deve tüyünden kalpak yapımı için bir şirket kurulmasına karar verildi. 1909 yılı başlarında resmî daire memurlarının büyük bir kısmı fes yerine kalpak giyiyordu(20).

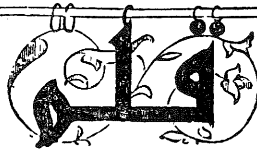
Boykot'un başlamasından beri ortaya çıkan sorunlardan biri de önceden anlaşması yapılmış, parası ödenmiş malların sınırlardan geçirilebilmesi ve satılabilmesi konusuydu. **Tanin,** Osmanlı tüccarlarının zarar görmemesi için bir yandan bu konuda müsamahalı davranılmasını öğütlerken, öte yandan da tüccarların bir sendika kurması zorunluğu üzerinde duruyordu. Tüccarların boykot sonucu ortaya çıkan zararları önlemek için buldukları çözüm «Tüccaran-ı Osmaniye Heyeti» adına 19 şirket temsilcisi tarafından 4 Kasım 1908'de alınan bir kararla açıklandı(21).

> «Tüccaran-ı Osmaniye Heyetinin Boykotaj Hakkındaki Mukarreratı,
>
> Bugünkü ictimamızda bervechi ati mukarrerat ittihaz edilmiştir :
>
> Avusturya emteasına karşı yapmakta olduğumuz boykotajın şiddetle devamına, fakat bedeli tediye olunmuş veya konsimentosu mukabilinde «akseptasyonu» verilmiş olan mallar Osmanlı malı add ve itibar edilece-

نومرو ١٩ — پنجشنبه كونلرى نشر اولنور — ٤ كانون اول ١٣٢٤

آبونه بدلى
استانبول
٧٠ غروش
طشره‌لر
٨٠ غروش
ممالك اجنبيه
١٧ فرانق
نسخه‌سى
٥٥ پاره

صاحب امتياز
ومديرى :
صلاح جيمجوز
ادارەخانەسى:
بك اوغلنده
نيولى سوقاغى
نومرو ١٢

L'empereur d'Autriche, soucieux d'atténuer les effets du Boycottage, arbore le fez afin d'encourager ses peuples à adopter ces coiffures laissées pour compte.

فس فابريقه‌لرينى صيانت مقصديله اوستريا ايمپراطورى كنديسى و آوستريا اردوسى ايچون فسى سرپوش رسمى اولەرق قبول ايتمشدر .

Dönemin çeşitli dergilerinde Boykotla ilgili pekçok karikatür yayınlandı. Cem'in bir karikatürü de Kalem dergisinin 4 Kânun-u Evvel 1324 (17 Aralık 1908) tarihli sayısına kapak olmuştu. Eskitürkçe alt yazıda «fes fabrikalarını sınayet maksadıyla Avusturya İmparatoru kendisi ve ordusu için fesi serpuş-u resmî kabul etmiştir» deniyor.

ğinden bu babda teşkil eden komisyon tarafından bad'el tetkik bu malların konsimentosu yine bu komisyon tarafından imzalanacak ondan sonra gümrükten çekilmesine müsaade olunacağına namus ve haysiyetimiz üzerine kasem ederek karar verdik ve bu karar hilafında hareket edenleri matbuat-ı osmaniye vasıtasiyle teşhir ederek terzil etmeye karar verip imzaladık.»

Kasım ayı içindeki önemli gelişmelerden biri de, her vilayette tüccarların kurduğu «boykot komisyonları» oldu. Boykot komisyonları her vilayette boykotu yöneten komitelerle doğrudan ilişki içinde bulunuyor ve boykotun kuralları içinde tüccarlara yardımcı olmaya çalışıyorlardı. Yine de birçok tüccar bazı karışık yollara başvurmaktan çekinmedi. Örneğin, İzmirli tüccarlar Avusturya şekerlerini kendi olanaklarıyla başka gemilere yükleyip Kavala'ya gönderdiler. «Umum Kavala Ahalisi» adına yayınlanan bir bildiride buna engel olunmazsa tüccarları teşhir edecekleri duyuruldu. İstanbul'da da bazı tüccarlar Trieste'den aldıkları şekeri markasız olarak Yunanistan'a gönderip oradan Yunan gemileriyle İstanbul'a getirmeye çalıştılar([22]).

Kasım başlarında Avusturya ile Osmanlı Devleti arasındaki gerginliğin arttığı göze çarpıyordu. Bunu neden olan iki olay var. Birincisi, 9 Kasım günü Avusturya Sefaretinde koruma görevlisi birkaç askerin bir Galata birahanesinde asılı bulunan Osmanlı bayrağına hakaret edip yırtmaları([23]). İkincisi de, Avusturya'nın Bab-ı Alî'ye yönelttiği bir suçlama. Buna göre memurlar, boykota karışmakta ve özellikle Osmanlı postahanelerine gelen Avusturya çıkışlı paketler memurlar tarafından dağıtılmamaktadır. Bu suçlama posta ve Telgraf Nezareti tarafından yalanlandı ve Osmanlı postalarına olan rağbet ve eleman yetersizliğinin buna yol açtığı ileri sürüldü([24]). Bu suçlama, haklı nedenlere de dayansa, Avusturya'nın giderek boykottan tedirgin olmaya başladığını gösteriyordu. Selanik'den **Yeni Asır** gazetesinin yazdıklarına bakılırsa : «Boykotaj Avusturya'da ticaret alemine müthiş darbeler vurmuş, Avusturya fabrikalarından birçoğu fabrikalarını kapamaya, amelesine yol vermeye mecbur olmuştur. Avusturya'da müthiş bir buhran hükm-ü ferma'dır. Yalnız şeker fabrikalarının hisse-i senedatının 430 florinden 110 florine tenzil ettiğini söylemek bu babdaki ifadatın sıhhatine delil teşkil eder. Biz bu harb-i iktisadî'de devam ettikçe Avusturya en büyük ve müellim harbin mucib olacağı tesirattan daha müthiş darbelerle ezileceğinden hiç şüphe yoktur»([25]). Nitekim Kasım ayı ortalarında, Avusturya Şe-

ker Fabrikaları Birliği Merkez Yönetim Kurulu, Avusturya ticaret bakanlığına başvurarak boykota karşı acele bir önlem alınmasını istedi. Başvuruda, Trieste piyasasının zor durumu dile getirildi ve Osmanlı Hükümetinin boykotçulara göz yumduğu, dahası yardım ettiği belirtildi(26).

Artan şikayetler üzerine Avusturya Dışişleri Bakanı Aehrenthal 22 Kasım günü sanayici ve tüccarlarla bir toplantı yaptı. Daha sonra toplanan bakanlar kurulunun İstanbul'daki Sefir'e göndermeyi kararlaştırdığı talimatta, Avusturya mallarına karşı yapılan boykota engel olunmadıkça görüşmeleri sürdürmeyeceğinin Bab-ı Alî'ye bildirmesi istendi. Bu arada 22 ve 23 Kasım günleri Avusturya Sefiri Pallavicini Kamil Paşa ile görüşerek, devlet memuru sayılması gereken gümrük hamallarının boykotu durdurması için emir verilmesini istedi. Bu konuda Alman Sefirinin de Avusturya'nın girişimini desteklediği öne sürülüyordu(27). 25 Kasım'da Pallavicini Bab-ı Alî'ye verdiği bir notada resmî memurların boykota karıştığı, dahası yönettiği savını tekrarlıyarak, Osmanlı Hükümeti tavrını değiştirmediği takdirde İstanbul'dan ayrılarak ülkesine döneceğini bildirdi(28). 26 Kasım günü de Avusturya Dışişleri Bakanlığı elçiliklere verdiği bir memorandumda bazı memurların göz yummasıyla örgütlenen boykot konusunda Türk hükümeti önlem almadıkça durdurulmuş bulunan görüşmelere başlanamıyacağı bildiriliyordu(29). Bu gelişmeler üzerine Bab-ı Ali bütün vilayetlerdeki gümrüklere bir genelge göndererek Avusturya mallarının ithalinde zorluk çıkarılmamasını, hamalların da kamu hizmeti görmeleri dolayısiyle boykota katılmamalarını istedi. Bu genelgenin Avusturya'nın baskıları sonucu yayınlanması, tepkilere yol açtı. **Tanin,** hükümetin hamalları memur sayamıyacağını öne sürdü(30). Bu arada yabancı basında da boykotla ilgili yorumlarda, Kamil Paşa hükümetinin memurlara verdiği boykota katılmama emriyle boykota resmen son verilmiş olduğu öne sürülüyordu. Bu durumda Avusturya hükümeti de Bosna ve Hersek ile ilgili önerilerini hazırlayabilecekti. **Tanin**'in buna yanıtı ise boykotla hükümetin zaten bir ilgisi olmadığı yolundaydı. Gazeteye göre, boykotu basın ortaya attı ve halk da benimsedi. Bu durumda sorun çözümleninceye kadar halk boykotu sürdürecektir(31).

Tartışmalar sürerken, boykotun da giderek zayıfladığı göze çarpıyordu. Boykotun sürdürücüsü olarak hamallardan başkası ortada görünmemeye başladı. 4 Aralık günü İstanbul gümrük hamalları toplanarak boykota devam etme kararı aldılar ve karar-

larını bildirmek için topluca İttihat ve Terakki Cemiyetine gittiler. **Tanin** de, «hükümet boykotajı resmen men edebilir, fakat hiçbir Osmanlıyı Avusturya eşyası almaya, hiç bir hamalı da cebren vapurlardan Avusturya malı çıkarmaya icbar edemez» diyordu(32). Diğer taraftan da, boykotun azaldığı söylentilerine karşı, bunun kişisel çıkarlarını düşünen birkaç «muhtekir»in önceden ısmarladığı mallar yüzünden olduğu öne sürülüyordu(33). Bu arada, Avusturya malı boşaltan mavnacı ve kayıkçılarla, buna karşı çıkan hamallar arasında çatışma çıktı. Bunlar ancak «Boykotaj Sendikası» aracılığıyla biraraya geldiler ve tarafların boykota uymaları konusunda anlaşma sağlandı(37).

8 Aralık günü Pallavicini Kamil Paşa ile bir görüşme yaptı. Bu görüşmede Viyana hükümetinin görüşmelere hazır olduğunun Kamil Paşaya bildirildiği anlaşıldı(34). Avusturya, Bosna ve Hersek'in ilhakına karşı olan ve baştanberi oldukça sert bir tavır içinde bir yandan acele silahlanmaya diğer yandan da müttefikler aramaya çalışan Sırbistan'ı yalnız bırakmaya çalışıyordu(35). Kasım ayı içinde Sırbistan'ın büyük ölçüde silah satın almış olması Avusturya'yı Osmanlı Devleti ile olan anlaşmazlığını biran önce çözümlemeye yöneltti. Bu nedenle Avusturya Dışişleri, boykot olayını yalnız ticarî anlaşmaların çiğnenmesi olarak görüp asıl Bosna ve Hersek sorununu görüşmeye başlamayı uygun buldu(36). Birkaç gün sonra Avusturya'nın görüşmelerin başlamasına yol açan gelişmeleri özetleyen bir basın bildirisi Türk gazetelerinde de yeraldı. Bu bildiride Avusturya'nın boykotu yürüten memurlarla ilgili bir suçlaması ve buna karşı Osmanlı Hükümetinin verdiği cevap açıklanıyordu. Avusturya'nın da bu cevabı teminat kabul ederek görüşmelere başladığını, ancak boykottan doğan hertürlü zarar ve ziyandan Osmanlı hükümetini sorumlu tuttuğu belirtiliyordu. Bu açıklamalar üzerine **Tanin** Kamil Paşa hükümetini ağır bir şekilde suçlamaya başladı. **Tanin**'e göre hükümet, memurlara gönderdiği genelgeden Avusturya'ya bilgi vermekle, hem memurlara suç isnad edilmiş hem de Avusturya'nın eline bir koz verilmiş oluyordu(38).

O sıralarda, Avusturya ile anlaşma haberleri yoğunluk kazandıkça, özellikle tüccar kesiminde boykotu bırakma eğilimleri güçleniyordu. Örneğin, Yeni Pazar'da tüccarlar Selanik Boykot Komitesine başvurarak Avusturya mallarına bölgede fazla ihtiyaç olduğundan sancaklarındaki boykotun sona erdirilmesini istemişlerdi(39). Boykot zayıfladıkça onunla ilgili haberlerin veriliş biçiminde «vatanseverlik» motifi daha ağır basmaya başladı. Ancak,

hamalların gösterdiği «vatanseverlik» de boykotu yürütenlerce bile aşırı bulunmaya başlamıştı. Alman Sefiri'nin bu konuda yaptığı şikâyet **Tanin**'de de destek buluyor ve «hamallarımızın bazen fartı- gayretle pek ileriye vardıkları, sair devletler ticaretine de istemiyerek sekte vurdukları görülüyor, bu da biltabiî umumun şikâyetlerini davet edebiliyor» deniyordu([40]).

Bu arada kamuoyunu Bosna - Hersek ve boykot olayından daha çok ilgilendiren bir gelişme, seçimler sonucu Meclis-i Mebusan'ın 17 Aralık'ta açılması oldu. Meclisin açılmasıyla son bir ay içinde yoğunluk kazanan Kamil Paşa - İttihat ve Terakkî uyuşmazlığı, Hüseyin Cahit'in bir soru önergesiyle gündeme geldi([41]). Sadrazam Kâmil Paşa soru önergesine 13 Ocak'ta cevap verdi ve daha sonra yapılan oylama ile güvenoyu aldı. Kamil Paşa cevap konuşmasında, Bosna ve Hersek konusunda hükümetin gösterdiği kararlılık sonucunda Avusturya'nın kamuoyu önünde zayıf düştüğünü ve Osmanlı Hükümetinin getirdiği esasları kabul etmek zorunda kaldığını söylüyordu. Kâmil Paşa'ya göre sorun çok yakında çözümlenecekti([42]).

Ocak ortalarından sonra, bazı yerlerde devam etse de boykottan artık söz edilmez oldu. 27 Şubat'ta da Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında İstanbul'da anlaşma imzalandı([43]).

1908 BOYKOTU İLE İLGİLİ BAZI GÖZLEMLER

Bir ülkenin diğerine uyguladığı boykotun etkili olabilmesi için, her iki ülkenin de farklı ekonomik konumlarda olması gerekir. Endüstrileşmiş Avusturya ile hammadde üreticisi Osmanlı Devleti arasındaki ticarî ilişki, ilk bakışta boykotun etkililiğine yeterli görülebilirdi. Ancak, her iki ülkenin de sorunu diplomatik yollarla ve biran önce çözümlemede gösterdikleri kararlılıkta boykottan daha çok etken olan unsur, emperyalist devletler arası rekabet ve denge sorunlarıydı. Avusturya ile Osmanlı Devleti'nin o zamanki ticarî ilişkilerinde göze çarpan özellikler şunlardı: Avusturya 1907 yılında toplam ihracatının % 9.2'sini Osmanlı Devleti'ne yapmış. 1906 yılı rakamı ise % 9. Boykot yılı olan 1908'de sadece % 1'lik bir azalma söz konusu([44]). Buna karşılık, 1907 yılında Osmanlı Devleti toplam ithalatının % 18.72'sini Avusturya'dan yapmış(*). Bu bakımdan, Osmanlı Devleti'nin başka bir kay-

(*) Bütün bu ve bundan sonraki sayısal bilgiler için ekteki tablolara bakınız.

dan ithal edilegelen malların bir kısmı başka ülkelerden satın alınmaya çalışıldı. Bu arada Avusturya'nın boşluğunu da bir ölçüde İngiltere'nin doldurduğunu görüyoruz. 1908'deki iktidar değişikliğinin ve Kâmil Paşa Kabinesi'nin İngiltere lehindeki bu gelişmede etkili olduğu düşünülebilir. Ancak Avusturya'nın yakınlığı fiyatların daha ucuz olmasını sağlıyordu. Kaldı ki, boykotun süresi de etkili bir ikamenin uygulanması için yeterli değildi. Nitekim Avusturya'dan ithal edilen mallarda 1909 rakamlarının 1907'deki düzeyi bulması da bu açıdan anlamlı.

Boykotun emperyalist devletler açısından etkisi daha genel bir boyutta, ulusçu bir uyanışın işareti olmasından geliyor. Özellikle Fransa ve İngiltere bir yandan Avusturya'dan boşalabilecek pazarı kapma hesapları yaparken diğer yandan da tedirginlik içinde sorunun biran önce çözümlenmesine çalışıyorlardı. Bu tenağa başvurması veya iç kaynaklardan ikame yoluna gitmesi Avusturya'ya oranla daha zor. Nitekim, boykot süresince, Avusturya'-dirginlik yalnızca bir savaş olasılığından kaynaklanmıyordu. Boykotla birlikte kapitülasyonlar, özellikle gümrük hadleri sorunu da gündeme gelmişti. Avusturya'nın bu konuda vereceği bütün tavizlerin, sonunda kendilerini de etkiliyeceğini düşünüyorlardı.

Bu açıdan, boykot, Avusturya'ya karşı bir baskı unsuru olması kadar, belki de daha çok, Osmanlı Devleti'nin iç dinamiği açısından anlam taşımakta. Bu konuda şu görüşler öne sürülebilir :

«1908 Boykotu» ile Osmanlı tarihinde ilk kez halk bir dış hedefe karşı bilinçlendirilmeye çalışıldı ve kollektif eylem için örgütlendirildi.

O zamana dek merkezî iktidara karşı bile yine merkezî örgütlerin yukarıdan aşağı işleyen karar mekanizmasının sınırları genişledi. Yer yer kendiliğinden oluşan yerel boykot örgütlerinin göreceli de olsa kararlarda söz sahibi olduğu görüldü.

Ekonomide ulusallık sorunu da yine bu boykotla birlikte güncellik kazandı ve Türk siyasal yaşamına girdi. Bu olayı birbiri içinde iki boyutta ele alabiliriz. Birincisi, meşrutiyet kadroları ile sermayenin belirli bir kesimi arasındaki ilişki, diğeri de geniş anlamda ekonomik ulusçuluk deneyleri.

Genç Türk hareketinin sonuçtaki başarısında önemli bir katkı burjuvazinin bir kesiminden (özellikle Türk ve yahudi marjinal kesim) gelmişti. İttihat ve Terakki hükümetleri de yerli bur-

juvazinin korunması ve yatırımlarının desteklenmesi konusunda bazı adımlar atmaya çalıştılar. Nitekim 1903 - 1908 arası dönemde kurulan ulusal sermayeli anonim şirket sayısı 13 iken 1909 - 1914 yılları arasında 30 yeni anonim şirket bunlara ekleniyor ve 1908 - 1913 yılları arasında sınaî istihsal % 40 oranında artıyordu[45]. 1909'da başlayan sanayiyi teşvik çabaları ve 1913'de bununla ilgili yasanın çıkması da, izlenen yeni ekonomi politikasının bir örneğidir. İkame yatırımlarının gerçekleştirilmesi için alınan ilk kararlar da boykot sıralarına rastlar. 1908 yılına kadar yatırımların desteklenmesi amacıyla konulmak istenen inhisar önerileri, «muzır ve kavanin-i iktisadiyyeye muhalif» görülerek geri çevrilmekteydi. 1908 sonunda ve boykotun etkisiyle bu tutum değişmiş ve özellikle «fes, cam, billur, kâğıt ve ispermeçet gibi ihtiyacat-ı mübremden olup, tesisleri masarif-i azîme» yi gerektiren fabrikalar için 5 senelik koruyucu imtiyaz ve inhisarın verilmesi kabul edilmişti[46]. Ulusal kaynaklı bir ekonomiyi amaçlayan ve tüketimin de ulusal üretimle karşılanmasını savunan bazı dernekleri de 1908 boykot hareketinin bir uzantısı olarak görebiliriz. Bunlar arasında, 1912'de kurulan ve daha sonra Müzaheret-i Milliye adını alan Müdafaa-yı Millîye[47] ve 1913'de kurulan İstihlâk-ı Millî[48] cemiyetleri sayılabilir.

Boykotun biraz da kuramsal düzeyde kalan bu olumlu sonuçlarının, olay sayılarla anlatıldığında aynı olumlulukla görülemediğini belirtmek isterim. Ekteki tablolar için tek tek yorum getirmeden genel bir yargıyla göreceli başarısızlığı iki nedene bağlamak mümkün: Birincisi boykotun kısa süreli olması, ikincisi de, Osmanlı ekonomisinin yapısal sorunları.

TABLO : I — OSMANLI DEVLETİNİN BAŞLICA ÜLKELERLE DIŞ TİCARETİ

(Toplam dış ticaret içinde yüzde olarak)

	1907		1908		1909		1910		1911		1913	
Ülkeler	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.
İngiltere	20.83	29.83	29.94	29.40	25.94	28.08	19.90	24.30	22.10	24.00	19.40	21.60
Avusturya	18.72	11.79	12.96	14.20	17.62	13.24	18.00	9.90	15.20	13.50	14.70	10.40
Fransa	9.98	18.21	10.72	20.83	11.33	19.60	9.20	20.60	8.70	18.90	8.60	19.90
İtalya	8.12	6.99	7.79	5.77	8.55	6.47	8.60	6.70	5.50	2.20	8.70	4.30
Almanya	5.49	7.53	6.15	6.59	6.90	4.51	9.20	6.00	11.50	6.10	11.20	5.70
TOPLAM	63.14	74.35	67.56	76.79	70.34	71.90	64.90	67.50	63.00	64.70	62.60	61.90

TABLO : II — YILLIK TOPLAM İTHALAT İÇİNDE BAŞLICA OSMANLI LİMANLARININ PAYI

(yüzde olarak)

LİMANLAR	1907	FARK	1908	FARK	1909
DERSAADET	32.20	—4.40	27.30	+7.30	34.60
BEYRUT	13.78	—1.57	12.21	—2.45	9.76
İZMİR	12.05	—0.28	11.77	+2.78	14.55
SELANİK	10.79	+3.03	13.82	—0.58	13.24
İSKENDERUN	5.44	—0.58	4.86	—0.13	4.73
TRABZON	5.28	+1.28	6.56	+0.44	6.50
BAĞDAT	4.75	+1.35	6.10	—2.44	3.66
Dersaadet MÜLHAKATI	3.12	—0.14	2.98	+0.45	3.43
CİDDE	3.06	+1.82	4.88	—2.51	2.37
TRABLUSGARP	2.05	+0.44	2.49	—0.42	2.07
YEMEN	2.05	—0.60	1.45	—0.18	1.27
PREVEZE	1.43	+1.03	2.46	—0.09	2.37
TOPLAM	%96.00		%96.88		%98.95

TABLO : III — OSMANLI DEVLETİNİN FES İTHALATI

ÜLKELER	ADET	DEĞER (Osm. L.)	YÜZDE
		1907	
AVUSTURYA	159,442	115,560.—	85.67
TUNUS	11,009	10,700.06	7.93
İTALYA	15,389	4,380.79	3.25
TOPLAM	185,840	130,640.85	96.85
TÜM İTHALAT	**191,567**	**134,889.48**	**100.00**
		1908	
AVUSTURYA	238,312	99,359.67	81.80
BELÇİKA	27,915	7,712.13	6.35
İTALYA	15,315	5,520.69	4.54
TOPLAM	281,542	112,592.49	92.69
TÜM İTHALAT	301,591	121,458.34	100.00
		1909	
AVUSTURYA	450,637	174,300.48	83.57
BELÇİKA	50,367	12,361.39	5.92
İTALYA	30,962	9,938.48	4.76
TOPLAM	531,968	196,600.35	94.25
TÜM İTHALAT	564,553	208,570.42	100.00

TABLO : IV — OSMANLI DEVLETİNİN BUHARLI MAKİNA VE AKSAMI İTHALATI *

(Osmanlı Lirası olarak değerleri ve oranları)

	1907		1908		1909	
ÜLKELER	Değer	Yüzde	Değer	Yüzde	Değer	Yüzde
İNGİLTERE	33.152.47	48.45	35,881.14	33.87	43,768.12	40.47
ALMANYA	11,575.03	16.91	16,099.28	15.19	21,704.38	20.06
AVUSTURYA	8,351.02	12.20	21,847.52	20.62	9,875.96	9.13
FRANSA	5,688.29	8.31	12,802.26	12.08	11,956.19	11.05
BELÇİKA	4,573.59	6.68	7,936.90	7.49	7,092.84	6.55
TOPLAM	63,340.40	92.55	94,567.10	89.26	94,397.49	87.26
TÜM İTHALAT	68,429.—	100.00	105,927.—	100.00	108,147.—	100.00

(*) Tabloları hazırlarken aşağıdaki kaynaklardan yararlandım :

Maliye Nezareti. **İhsaiyat-ı Maliye :** Varidat ve Mesarif-i Umumiyeyi Muhtevîdir. 1325. Birinci Sene, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1327.

Rüsumat Müdiriyet-i Umumiyesi. Memalik-i Osmaniye'nin Üçyüz Yirmi... Sene-i Maliyesine Mahsus **Ticaret-i Hariciye İstatistiği.** Dersaadet, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekâsı, 1324, 1325, Arşak Garuyan Matbaası, 1327.

Ticaret Layihaları. Sefaret-i Seniyye ve Şehbenderleri tarafından gelen ticarî raporları muhtevî mecmua. C. I - III, İstanbul, Matbaa-yı Hayriye, 1325 - 1327.

Celal Aybar. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi, 1878 - 1913.** Başvekâlet, İstatistik Umum Müd. Yay. 132, Ankara, Zerbamat Basımevi, 1939. Bu çalışma Ticaret-i Hariciye İstatistiklerine dayanmakta ancak ayrıntılar bulunmadığı gibi bazı toplamlarda da yanlışlıkları içermektedir. Ayrıca İhsaiyat-ı Maliye ile Ticaret-i Hariciye İstatistikleri arasında da yer yer farklılıklar göze çarpıyor.

NOTLAR

(1) Bu iki olaydan özellikle Bosna ve Hersek'in ilhakı Avrupa'yı bir savaşın eşiğine getirecek ve bu yüzden daha sonra buna «Birinci Dünya Savaşının Provası» da denilecektir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bk :

Jacques ANCEL, **Manuel Historique de la Question d'Orient, 1792 - 1930,** Paris; Delagrave, (1931). Wade Dewood DAVID , **European Diplomacy in the Near Eastern Question, 1906 - 1909,** Illinois Studies in the Social Sciences, Vol. XXV, No. 4, Urbana : University of Illinois Press, (1940); John A. R. MARRIOTT, **The Eastern Question** : An Historical Study in European Diplomacy, Oxford : Clarendon Press, (1951); M. MINTCHITCH, **La Crise Bosniaque et les Puissances Européennes,** Paris, (1973); René PINON, **l'Europe et la Jeune Turquie;** les Aspects Nouveaux de la Question d'Orient, Paris : Perrin, (1911); Pierre RENOUVIN, **La Crise Européenne et la Grande Guerre 1904 - 1918, Paris** : Felix Alcan, (1934); B. E. SCHMITT, **The Annexation of Bosnia, 1908 - 1909,** Cambridge : University Press, (1937); Halûk ÜLMAN, **Birinci Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş,** A.Ü.S.B.F. Yay., No: 355, Ankara : Sevinç Mat., (1973).

(2) Aslında İngiltere Türkiye'nin ve diğer taraf devletlerin görüşünü almadan ilhakı tanımayacağını söylemişti. İngiltere bu arada savaştan kaçınılmasını da öğütlemiş ve Türkiye'nin tazminat isteklerini destekleyeceğini bildirmiştir. Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908 - 1914),** İstanbul : Sander, (1971), s. 48 n. 55.

(3) «Dün Geceki Nümayişler», **Tanin,** 68, (7.10.1908 - 24 Eylül 1324), s. 7; Bu yazıda boykotun başlatıcısı ve destekleyicisi görünümünde olan Tanin Gazetesi temel kaynak olarak kullanıldı. Gazete, 90. sayısından sonra miladî tarih kullanmaya başladı. Ondan önceki sayılara gönderme yapılırken gazetenin asıl tarihi olan Rumî tarih de kullanılacak.

(4) Ahmad, s. 49; İsmail Hakkı, «Avusturya'nın Maksad-ı hakikiyesi», **Tanin,** 69, (8.10.1908 - 25 Eylül 1324), s. 1 - 2.

(5) Rejime yönelik ve 31 Mart'ın öncüsü olarak nitelendirilebilecek ve yöneticisi Hoca Ali Efendi'nin lâkabıyla «Kör Ali» olayı olarak anılan bu hareket için Bk. Ahmad, s. 49 - 50; Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Cereyanı,** Siyaset İlmi Serisi, No. 3, İstanbul : Baha Mat., 1962, s. 129 - 130; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi,** Cilt I, Kısım 2, Ankara : T.T.K. Basımevi, (1964), s. 113; «Kör Ali», **Tanin,** 70, (9.10.1908 - 26 Eylül 1324), s. 7.

(6) Boykot ve İttihat ve Terakki konusunda Bk. Pinon, s. 274 ve devamı; Ahmad, s. 239; Youssouf Fehmi, **La Revolution Ottomane, 1908 - 1910,** Paris : V. Giard et E. Briere, (1911) ve Charles Roden Buxton, **Turkey in Revolution,** London; T. Fisher Unvin, s. 236 - 240.

(7) **Tanin,** 70, (9.10.1908 - 26 Eylül 1324), s. 7; Selanik başından sonuna kadar boykot hareketinin en güçlü merkezlerinden biriydi. Pinon, s. 276 - 280.

(8) «Avusturya Emteasını Almayınız», **Tanin,** a.g., s. 1, Bu konu için ayrıca Bk. Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 157, İstanbul : Baha Mat., (1976), s. 35 - 36.

(9) Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim,** Ankara : T.T.K. Basımevi, (1951), s. 11 - 12.

(10) «Ne Yapmalıyız» **Tanin,** 71, (10.10.1908 - 27 Eylül 1324), s. 4.

(11) **Tanin,** a.g., s. 4 - 5. 10 Ekim gününe kadar boykotla ilgili olaylar hakkında kısa bir rapor için Bk. Gooch ve Temperley, **British Documents on the Origins of the War, 1898 - 1914,** Cilt VI, No. 424, s. 357.; Bu kaynağa göndermelerde kısaca «BDOW» denilecektir.

(12) «Avusturya Ticaretine Karşı», **Tanin,** 72, (11.10.1908 - 28 Eylül 1324), s. 3 - 4.

(13) «Yeni Fesler», **Tanin,** 73, (12.10.1908 - 29 Eylül 1324), s. 7; Ahmet Emin (Yalman), **The Development of Modern Turkey as Measured by its Press,** New York : Columbia University Press, (1914); s. 14 ve devamı; Pinon, s. 275; Buxton, s. 283.

(14) «Avusturya Güceniyor», **Tanin,** 74, (13.10.1908 - 30 Eylül 1324), s. 7; Avusturya Dışişleri Bakanlığının görüşü için Bk. BDOW, s. 455 - 456.

(15) «Dünkü Cesim İctima», **Tanin,** 75, (14.10.1908 - 1 Teşrin-i Evvel 1324), s. 8. Bu konuda ve boykotla ilgili diğer konularda René Pinon'un **l'Europe et la Jeune Turquie** adlı kitabında ilginç bilgiler vardır. Pinon bu bilgiler için Leopold Dor'un **Le Boycottage des Marchandises et des Navires Autrichiens en Turquie et son İnfluence sur le Commerce Français,** Marseille, Barlatier, t. y. adlı kitabından yararlandığını belirtiyor.

(16) **Tanin,** 76, (15.10.1908 - 2 Teşrin-i Evvel 1324), s. 7.

(17) «Avusturya Malları - Taşradaki Gösteriler», **Tanin,** 77, (16.10.1908 - 3 Teşrin-i Evvel 1324), s. 7.

(18) **Tanin,** 79, (18.10.1908 - 5 Teşrin-i Evvel 1324), s. 7; Konya ve İzmir : **Tanin,** 80, s. 7; Menemen; a.g., 81, s. 7; Beyrut ve Ortaköy : a.g., 83, s. 7; Dedeağaç ve Yafa : a.g., 85, s. 8; Derne : a.g., 89, s. 8; Cidde : a.g., 90, s. 4.

(19) Salih Zeki, «Ecnebi Postahaneleri», **Tanin,** 84, (23.10.1908 - 10 Teşrin-i Evvel 1324), s. 7; «Bank-ı Osmanî», **Tanin,** 91, (1.11.1908), s. 4.

(20) **Revue du Monde Musulman,** VII, I, (1909), s. 10 - 11. **Tanin,** 92, (2.11.1908), s. 4 ve a.g., 94, (4.11.1908), s. 4.

(21) **Tanin,** 95, (5.11.1908), s. 4.

(22) **Tanin,** 110, (20.11.1908), s. 3.

(23) **Tanin,** 101, (11.11.1908), s. 1.

(24) Olay ve tekzibi için Bk. **Tanin,** 103, (13.11.1908), s. 3, **Takvim-i Vekayî,** (12.11.1908 - 30 Teşrin-i Evvel 1324), s. 1.

(25) **Yeni Asır**'dan **Tanin,** 108, (18.11.1908), s. 3; ayrıca Bk. Pinon, s. 284 - 285.

(26) **Tanin,** 111, (21.11.1908), s. 2; Avusturya basınından alınan bu haberde Avusturya Lloyd Kumpanyası gemilerinin şeker yükünü hiç bir limana çıkaramadığından sözedilirken şu limanların adı veriliyor: Selanik, Parga, Kavala, Tikveş, Dedeağaç, Tekfurdağı, Gelibolu. Haberde, Yunan gemileriyle gönderilen şekerlerin bile Samsun, İnebolu, Trabzon, Ordu vs. limanlarına çıkarılamadığı ve Antalya, Beyrut, Yafa, Trablus ve Bingazi limanlarında da şekerlerin kabul edilmediği belirtiliyor.

(27) BDOW, No. 458, s. 504. Almanya'nın tutumu konusunda Bk. BDOW, No. 460, s. 505 - 506.

(28) **Tanin**, 117, (27.11.1908), s. 1 - 3.

(29) BDOW, No. 466, s. 512 - 513.

(30) **Tanin,** 119, (29.11.1908), s. 4.

(31) «Türkiye Avusturya Münasebatı», **Tanin,** 124, (4.12.1908), s. 2; Kamil Paşa'nın bu tutumu içeride tepkilere yol açmışsa da, baştan beri arabuluculuk yapmaya çalışan İngiltere ve Fransa tarafından olumlu karşılanmıştı. Bk. BDOW, No. 475, s. 518 - 519. Ayrıca Fransa'nın ve İtalya'nın arabuluculuğu konusunda Bk. BDOW, No. 462, s. 506 - 507.

(32) «Hamiyyetli Hamallar», **Tanin,** 125, (5.12.1908), s. 4.

(33) «Boykotaj Azalamaz», **Tanin,** 126, (6.12.1908), s. 3.

(34) **Tanin,** 131, (11.12.1908) s. 3.

(35) Sırbistan ile Osmanlı Devleti arasında askerî bir anlaşma imzalanması konusunda Bk. BDOW, No. 462, s. 506 - 507.

(36) Avusturya Dışişleri Bakanı Baron von Aehrenthal'in 10 Aralık'ta belirttiği bu görüş ve genel diplomatik durum konusunda Bk. BDOW, No. 483, 484, s. 526 - 530.

(37) **Tanin,** 129, (9.12.1908), s. 3.

(38) İsmail Hakkı, «Avusturya ile Müzakerat Başlıyor», **Tanin,** 135, (15.12.1908), s. 1 - 2.

(39) **Tanin,** 136, (16.12.1908), s. 3. Bu haberden birkaç gün sonra Avusturya Yeni Pazar'ı Türkiye'ye bırakmayı önerdi. Bunun yanısıra gümrüklerin yüzde 15'e çıkarılması ve Avusturya postahanelerinin kaldırılması da teklifler arasında yer alıyordu. «Avusturya'nın Teklifleri», **Tanin,** 139, (19.12.1908), s. 2.

(40) **Tanin,** 146, (26.12.1908), s. 2, Bazı saldırı olayları için Bk. Pinon s. 282-283.

(41) Kamil Paşa'nın işbaşına geldiğinden beri izlediği iç ve dış politika konusundaki bu soru önergesinin metni için Bk. **Tanin,** 151, (31.12.1908), s. 1 - 2.

(42) «Sadrazamın İzahatı», **Tanin,** 163, (14.1.1909), s. 1- 3. Avusturya'nın kabul ettiği öneriler şunlardı:

1. Yeni Pazar Sancağında Berlin Anlaşmasının Avusturya'ya verdiği bütün haklardan vazgeçilecek,

2. Bir ticaret anlaşması imzalanacak ve bu arada Türkiye'deki yeni rejimi güçlendirme amacıyla gümrük vergileri arttırılacak.

3. Bosna ve Hersek'e karşılık Avusturya iki buçuk milyon Osmanlı Lirası tazminat verecek.

Bk. BDOW, No. 510, s. 562.

(43) Anlaşma metni için Bk. BDOW, No. 622, s. 638 - 640.

(44) E. Bogert, **Austro - Hungarian Maritime Trade with the Ottoman Empire, 1873 - 1895 : A Commercial History,** University Microfilms, Michigan : Ann Arbor, (1976), s. 751. Appendix I ve s. 466 - 471.

(45) Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara : Tisa Mat., (1970), s. 122 ve 287.

(46) Hakkı Nezihi, **50 Yıllık Oda Hayatı, 1882 - 1932,** İstanbul Sanayî ve Ticaret Odası Yay., No. 45, İstanbul : Sanayii Nefise Mat., (1932), s. 193 - 195.

(47) Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi,** Cilt 2, Kısım IV, Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, (1952), s. 493 - 498.

(48) Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasî Partiler,** İstanbul : Doğan Kardeş Mat., (1952), s. 386.

1916 ve 1929 GÜMRÜK TARİFELERİ ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER

Orhan Kurmuş*

GİRİŞ

1929 yılında yürürlüğe giren gümrük yasası ve bu yasaya ilişkin gümrük tarifesinin incelenmesi, yakın dönem iktisat tarihimizin ve bu dönemde izlenen iktisat politikasının açıklanmasına yardımcı olabilecek niteliktedir. Böyle bir inceleme, aynı zamanda, bu gümrük tarifesinin bir bölümünü oluşturduğu iktisat politikası hakkında ileri sürülen bazı savları da sınayabilir.

Genellikle kabul gören bir sava göre 1929 gümrük tarifesi belirgin özelliği, «devletçilik» olan 1930'larda Türkiye'nin sanayileşmesi için gerekli korumayı sağlamıştır. Bu savın iktisat kuramı açısından şimdiye dek sınanmadığına ve tarifenin hazırlanışı sırasında çeşitli çıkar grupları arasında belirgin bir mücadeleyi gösteren ipuçları olduğuna başka bir yerde değinmiştik(1). 1929 gümrük tarifesinin koruyucu olup olmadığı sorusunu yanıtlayabilmek bu tarife ile daha önce yürürlükte olan tarifenin karşılaştırılmasını gerektirir. Ne var ki böyle bir karşılaştırma, gümrük vergilerinin ne oranda değiştiğini göstermekten öteye bir anlam taşımaz ve sanayinin 1930'lardaki gelişmesinin gerçekten bu değişmeyle ilgili olduğunu kanıtlayamaz.

Gerek 1929 tarifesi ve gerekse ondan önce yürürlükte bulunan 1916 tarifesinin efektif koruma oranlarını hesaplayabilmek için elimizde yeterli veriler olmadığına göre bu iki tarifeden hangisinin daha yüksek bir koruma içerdiğini başka yöntemlerle saptamak zorunluğu vardır. Bu çalışmada bir malın veya bir mal grubunun yurt içi fiyatının ithalât fiyatına göre ne oranda arttığı gümrük tarifesinin koruma derecesinin göstergesi olarak kabul

---

(*) Y. Prof. Dr., Ekonomi Bölümü, İdari İlimler Fakültesi, O.D.T.Ü.

Bu araştırmanın bazı bulguları Boğaziçi Üniversitesi ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi Ekonomi Bölümlerinde düzenlenen seminerlere sunuldu. Yazar, bu seminerlerde ve diğer tartışmalarda eleştirilerini esirgemeyen meslekdaşlarına ve özellikle H. Kasnakoğlu'ya teşekkürlerini sunmayı görev bilir.

edilmiştir. Dolayısıyla, elde edilen sonuçlar ancak gümrük duvarlarının ne yönde değiştikleri konusunda bir fikir verebilmekte fakat girdi - çıktı ilişkileriyle birbirine bağlı üretim dallarının bu değişmeden ne yönde ve ne denli etkilendikleri sorusunu yanıtlayamamaktadır(2).

1929 gümrük tarifesinin hazırlık çalışmaları sırasında hükümetin isteği üzerine İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası (İTSO) tarafından hazırlanan tarifenin de incelenmesi ve diğer tarifelerle karşılaştırılması Türkiye'nin ekonomik hayatında önemli bir yere sahip olan bu grubun bekleyişlerini ve özlemlerini yansıtmak açısından yararlı olacaktır(3). Bu çalışma asıl olarak, 1916 tarifesi, 1929 tarifesi ve İTSO tarafından hazırlanan tarife taslağının karşılaştırılmaları amacına yöneliktir. 1916 tarifesi 1929 yılına kadar çeşitli değişikliklere uğradığı için karşılaştırmayı yapabilmek bu tarifenin son durumunu bilmeyi gerektirmektedir.

1916 TARİFESİNİN GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER

Birinci Dünya Savaşı sırasında çıkarılan 10 Mart 1332 (1916) tarihli yasa ve buna ilişik olan tarife cetveli Türkiye'de ilk kez ithalât değeri yerine fiziki ağırlık üzerinden gümrük vergisi alınması kuralını getirdi(4). Gümrük vergisinden elde edilen gelirin ithalât fiyatlarındaki değişmelerden doğrudan doğruya etkilenmemesini sağlayan bu tarifenin hangi amaçla düzenlendiği konusunda yapılacak araştırmalar İttihat ve Terakki Partisinin uyguladığı iktisat politikası hakkında önemli ipuçları verebilir. Yabancı ülkelere tanınan ayrıcalıkların bu gümrük yasası ile nerdeyse eşzamanlı olarak Türkiye tarafından tek yanlı bir biçimde feshedilmesi de yakın dönem iktisat tarihçilerinin önemli bir araştırma sorunu ile karşı karşıya olduklarının kanıtıdır.

1916 tarifesi 30 bölümde 773 tarife numarası ve 1193 istatistik pozisyon içermektedir. Fiziki nitelik üzerinden gümrük vergisi alınmasını öngören tarifelerin herhangi bir uygulama güçlüğüne yol açmadan son derece ayrıntılı olabilmesi sonucunda, **ad valorem** tarifelerin uygulanması sırasında ortaya çıkan ve yüksek gümrük vergisi alınması gereken bir malın daha düşük gümrük vergisi ödeyen bir başka mal gibi gösterilmesi veya yorumlanmasıyla neden olunan vergi kaybı önlenebilmektedir. Bu nedenle 1916 gümrük tarifesinin, ithalât fiyatlarının değişmemesi

durumunda gümrük gelirlerini çoğaltıcı bir uygulama olduğu bellidir. Fakat bu niteliği ve yabancı ülkelerden bağımsız olarak alınmış bir karar olması dışında 1916 tarifesinin herhangi bir üretim kolunu koruyucu veya teşvik edici olduğunu söylemek olanağı yoktur. Savaş yıllarında, ithalât fiyatlarının sürekli olarak artması[5] **ad valorem** bir tarife uygulamasıyla karşılaştırıldığı zaman 1916 tarifesinin uygulanması sonucunda meydana gelen iç fiyatların daha düşük olması sonucunu doğurdu ve yapılan tahminlere göre savaş başladığı sıralarda değere göre % 18'lik bir vergiye eşit olan fiziki vergi oranı savaş sonunda % 6'ya kadar düştü[6]. Savaşı izleyen ilk iki yılda ithalât fiyatlarının önce % 23 daha sonra ise % 25 dolaylarında artması[7] bu oranın daha da azalmasına yol açtı.

TBMM hükümeti 28 Temmuz 1336 (1920) tarihinde çıkardığı 8 sayılı yasayla gümrük resminin beş misline çıkarılmasını kararlaştırdı[8]. Eğer bu kararla 1916 yılında uygulamaya konulabilecek bir **ad valorem** tarifenin meydana getireceği ithalât fiyatı artış düzeyine ulaşmak amaçlansaydı gümrük resminin beş misli değil 1916 ve 1920 yılları arasında ithalât fiyatlarının ortalama artma oranı olan 2.8 misli arttırılması gerekirdi. Uygulanan artış katsayısının gerektiğinden bir misline yakın büyük olması gümrük vergisinin yüksek bir düzeye çıkarılması isteğinin belirtisi olarak yorumlanabilir.

Ertesi yıl çıkarılan 122 sayılı Yasa[9] daha yeni bir uygulama getirdi. Tarife cetvelinde yer alan mal grupları arasından 71 mal grubunun ithalâtı tümüyle yasaklanırken «B Cetveli» diye adlandırılan listeye alınan 47 mal grubunun gümrük vergisi üç misli arttırıldı. Böylece bu malların gümrük vergileri 1916 tarifesine göre 15 misli arttırılmış oluyordu. 11 Kanunsani 1339 (Ocak 1923) tarihli ve 295 sayılı Yasa[10] ithalâtı yasaklanmış olan 71 mal grubu üzerindeki yasağı kaldırarak bu malları «B Cetveli» malları ile birleştirdi ve bu listedeki malların tümünün 1916 tarifesine göre 12 misli gümrük vergisi vermesi kuralını getirdi. 23 Ağustos 1339 (1923) tarihli ve 342 sayılı Yasa[11] bu tarihten bir ay kadar önce imzalanan Lozan Ticaret Sözleşmesini onaylarken bu sözleşmeye ekli olan listede yer alan 27 mal grubu için 1916 tarifesine göre dokuz misli gümrük vergisi alınmasını da kabul etmiş oldu[12].

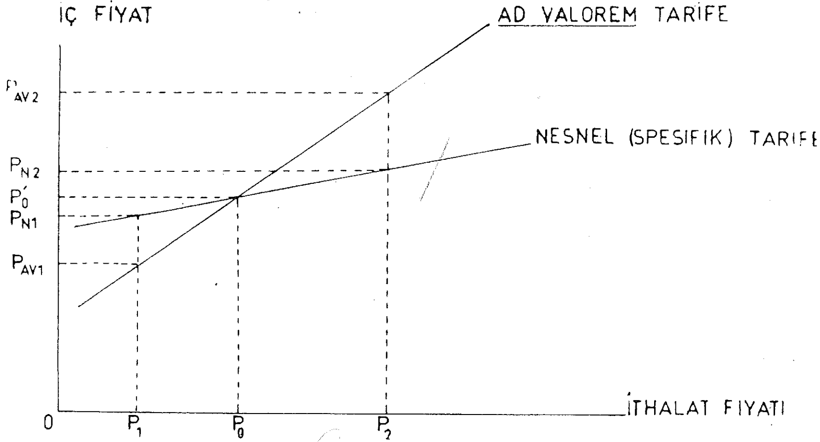
Daha önce 5 veya 12 katsayıların uygulanmasıyla **ad valorem** bir tarifeye göre daha yüksek gümrük vergileri içeren bir duruma getirilen 1916 gümrük tarifesi 1920 ve 1923 yılları arasında

ithalât fiyatlarının sürekli olarak düşmesi sonucunda[13] daha da yükselmiş oldu.

İthalât fiyatının değişmesi durumunda, iki tarife türünün iç fiyatı (ithalât fiyatı + tarife) ne yönde etkileyeceğini daha açık olarak Şekil 1'de gösterebiliriz.

ŞEKİL : 1

ÇEŞİTLİ TARİFELERİN İÇ FİYAT ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

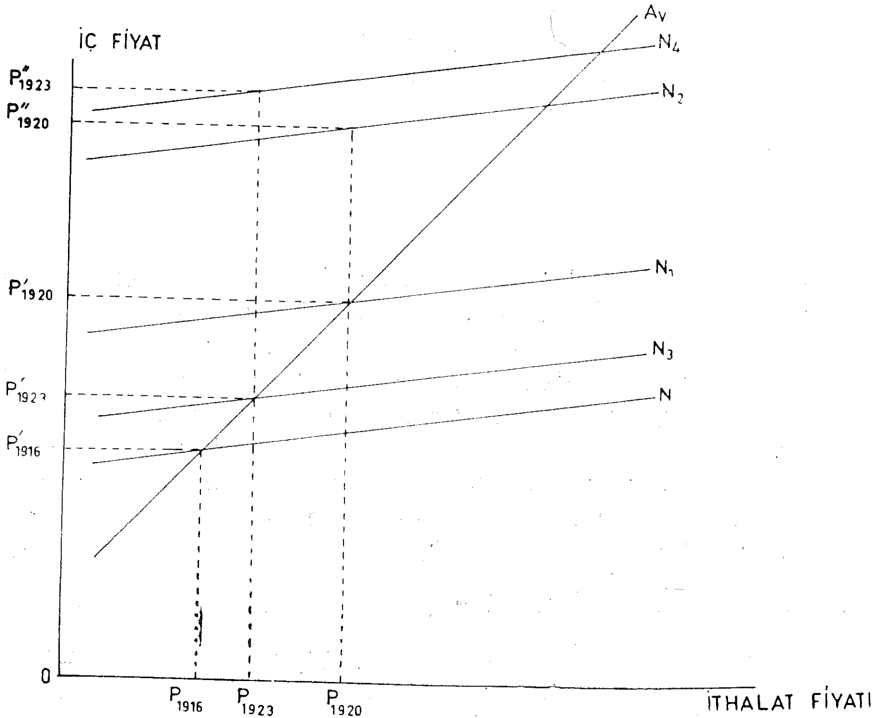

Ad valorem tarifeler birim ithalât fiyatının (P) üzerine belirli bir oranda vergi (r) eklenmesi demek olduğuna göre bu tarifenin yaratacağı iç fiyat P (1 + r) olacaktır. Diğer taraftan nesnel tarifeler birim miktardan alınan vergi (r^*) olduğuna göre iç fiyat $p + r^*$ olacaktır. Bundan çıkan sonuç ise ithalat fiyatının r^*/r oranına eşit olması durumunda her iki tarifeye göre iç fiyatın aynı olacağıdır. Şekilde bu durum iki tarife doğrusunun kesiştiği A noktasının koordinatları olan P_0 ve P'_0 olarak gösterilmiştir. İthalât fiyatının P_0'dan P_1'e düşmesi durumunda **ad valorem** tarifeye göre iç fiyat P_{AV1} olurken nesnel tarifeye göre P_{N1} olacaktır. İthalât fiyatının P_0'dan P_2'ye yükselmesi durumunda ise **ad valorem** tarifenin yaratacağı iç fiyat (P_{AV2})

nesnel tarifenin yaratacağı iç fiyattan (P_{N2}) daha büyük olacaktır.

Bu basit araç yardımıyla 1916 tarifesinin geçirmiş olduğu değişiklikleri inceleyebiliriz. Şekil 2'de 1916 yılında nesnel tarife (N) yürürlüğe girdiği zaman P_{1916} ithalât fiyatı üzerinden nesnel tarife ile aynı iç fiyatı (P'_{1916}) oluşturabilecek bir **ad valorem** tarife seçeneği olduğunu kabul edelim (AV). İthalât fiyatı 1920 yılında P_{1920} düzeyine geldiği zaman (2.8 misli artış) **ad valorem** tarifenin sağlayacağı bir iç fiyat düzeyi (P'_{1920}) nesnel tarifenin 2.8

ŞEKİL : 2

1916 TARİFESİNİN GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLERİN İÇ FİYAT DÜZEYİNE YANSIMASI

misli yükseltilerek N'den N_1'e kaydırılmasıyla elde edilebilirdi. Halbuki katsayı 2.8 yerine 5 olarak uygulandığı için nesnel tarife N'den N_2'ye kaydırılmış oldu ve iç fiyat P'_{1920} yerine P''_{1920} olarak belirlendi. 1920 - 1923 arasında ithalât fiyatı 1920 düzeyine göre düştüğü fakat halâ 1916 düzeyinden yüksek olduğu için nesnel tarife katsayısı düşürülerek **ad valorem** tarifenin P_{1923} ithal fiyatı düzeyinde oluşturacağı P'_{1923} iç fiyatı elde edilebilirdi, yani nesnel tarife N_2'den N_3'e kaydırılabilirdi. Ama bunun yerine bazı katsayıların 5 yerine 12 olarak uygulanmasıyla nesnel tarife **ad valorem** tarifeye göre daha da yükseltildi ve N_2'den N_4'e kaydırılarak iç fiyatın P''_{1923} düzeyinde oluşması sağlandı. 1923 - 1928 yılları arasında ithalât fiyatları neredeyse 1916'daki düzeylerine kadar düştüler. Bu durumda iç fiyatın N ve AV'nin kesiştiği nokta dolaylarında ve P'_{1916}'dan biraz daha yüksek bir düzeyde oluşması beklenirken yürürlükte olan tarife N_4 olduğu için iç fiyat P''_{1920} ve P''_{1923} arasında bir noktada belirlendi. Bu incelemeden çıkarılabilecek sonuç ise 1929 tarifesi uygulanmaya başladığı sıralarda geçerli olan iç fiyat düzeyinin **ad valorem** bir tarife uygulamasıyla meydana gelecek olan iç fiyat düzeyinden daha yüksek olduğudur([14]).

Lozan Ticaret Sözleşmesi'nin ilk iki maddesine göre Türkiye'nin ithalâta uygulayacağı gümrük vergisi 1916 tarifesinin 1923 yılında 295 sayılı Yasa ile değiştirilmiş katsayılarına göre belirlendiği ve Sözleşmeye eklenen listede yer alan mallardan dokuz misli gümrük alınması kararlaştırıldığı için beş, dokuz ve oniki katsayılarına göre gümrük alınan üç ana grup ortaya çıktı. Bu katsayıların değişmesi ise Türk Lirası ile İngiliz Sterlini arasındaki kur değişmelerine bağlandı. Özetle, eğer Türk Lirası İngiliz Sterlini'ne göre 1923 paritesine (£ 1=745 kuruş) oranla ortalama % 30'dan çok değer kazanır veya değer kaybederse dokuz ve oniki katsayıları ortalama değer değişikliğine göre azaltılacak veya çoğaltılacaktı. Beş katsayısının arttırılması da diğer iki katsayının arttırılması koşullarına bağlı olacak fakat İngiliz Sterlini'nin değeri beş Türk Lirası'ndan az olmadıkça bu katsayı azaltılamayacaktı.

Sözleşmenin yürürlüğe girmesini izleyen altı yıl içinde Türk Lirası'nın İngiliz Sterlinine göre % 28 değer kaybettiği gözönüne alınırsa([15]) tarife katsayılarının yükseltilmesi söz konusu değildi.

Türk Lirası'nın değer kaybedişi % 30'dan fazla olsaydı bile katsayı yükseltilmesi ancak Türkiye'nin dış ticaretinde ihmal edilebilecek kadar az bir paya sahip olan ülkelere karşı uygulanabilecekti. Çünkü, diğer bütün ülkeler Lozan Ticaret Sözleşmesi'nin imzalanmasından önce veya sonra Türkiye ile imzaladıkları geçici veya sürekli ticaret sözleşmelerinde Türk Lirası'nın değer kaybetmesiyle birlikte uygulanması gereken katsayı artışının kendilerine karşı uygulanmayacağını kabul ettirmişlerdi. Örneğin, Lehistan bu hakkı imzaladığı ticaret sözleşmesinin yedinci maddesine bir ek koyarak elde ederken Avusturya da sözleşmeye eklediği bir tutanakla elde etmişti[16]. Sözleşme görüşmeleri henüz bitmemiş olan ülkeler ise imzaladıkları «modus vivendi» ile bu haktan yararlanıyorlardı. Türkiye ile ikili ticaret sözleşmesi veya «modus vivendi» imzalayan ülkelerin elde ettikleri bu ayrıcalık beş olarak saptanan katsayının 12 Kanunevvel 1341 (Aralık 1925) tarihli ve 691 sayılı Yasa[17] ile sekize çıkarılmasını anlamsız kıldı. İki yıl sonra çıkarılan bir diğer yasa da[18] oniki katsayısını onbeşe yükseltirken bu uygulamanın ticaret sözleşmesi yapmış veya «modus vivendi» imzalamış ülkeler için geçerli olmayacağını karara bağladı.

Böylece, 1916 tarifesinin gerek Lozan Sözleşmesi ve gerekse zaman zaman çıkarılan yasalarla değiştirilmesi sonucu olarak bu tarifede alınması öngörülen gümrük vergisi, koşullara bağlı olarak 5, 8, 9, 12 ve 15 misli arttırıldı. Sekiz ve onbeş katsayılarının uygulama alanı hemen hemen hiç yok denecek kadar az olduğu ve dokuz katsayısı da Lozan Ticaret Sözleşmesinde adı geçen az sayıda mal grubuna uygulandığı için 1929 yılına gelindiği vakit uygulanan tarifenin beş ve oniki katsayı temeline dayandığı söylenebilir.

1916 tarifesinin, genel olarak, ikili bir katsayı sistemi kullanılarak uygulanmasına aykırı durumları da gözden geçirmek gerekir. Bunlardan birincisi bazı ithalât mallarından ithalât sırasında gümrük vergisi ile birlikte alınan tüketim vergisi uygulamasıdır. 1922 ve 1925 yıllarında çıkarılan iki yasayla[19] şeker, petrol, çay, kahve, pirinç, baharat, adi sabun, mum, boş çuval, margarin ve bazı pamuklu ve yün dokumalardan çeşitli miktarlarda tüketim vergisi alınması kararlaştırıldı. Bu vergileri tarife politikasının bir aracı olarak görmek yanlış olacağı için hesaplamalarımızda bu vergilerle ilgilenmedik.

İkincisi, bazı malların belirli bölgeler veya belirli amaçlar için ithal edilmeleri durumunda bu mallardan alınan gümrük ver-

gisinin azaltılması veya tümüyle kaldırılması ile ilgilidir. Bunlardan birincisine örnek olarak İstanbul'a ithal edilen un ve buğdaydan alınacak gümrük vergisinin 1 Mart 1923'e kadar 1916 tarifesi düzeyinde tutulmasını([20]) ikincisine örnek olarak da ithal edilen bazı hayvanlardan 1925 yılına kadar gümrük vergisi alınmamasını([21]) veya kamusal gereksinmeye hizmet için ithal edilen madeni boruların gümrük vergisinden bağışık tutulmasını gösterebiliriz([22]). Bu tür örneklerin sayısı oldukca çoktur. Fakat hepsinin ortak yanı geçici bir süre için uygulanmaları ve bu uygulamaların genel tarife yapısı içindeki etkilerinin saptanmasının olanaksızlığıdır. Örneğin, toplam madeni boru ithalâtının ne kadarının kamusal gereksinmeler ne kadarının özel gereksinmeler için yapıldığı bilinmediğine göre bu gümrük bağışıklığının tarife duvarları üzerindeki etkisini bulabilmek olanağı yoktur.

Üçüncü aykırı durum, ikili ticaret sözleşmeleriyle tanınan bazı gümrük indirimleri ve bağışıklıklarıdır. 1929 yılına kadar imzalanan ikili ticaret sözleşmeleri içinde bunun tek örneği 1927 yılında Almanya ile yapılan sözleşmedir([23]). Bu sözleşmenin «B» ekinde yer alan 17 mal grubu için özel bir gümrük indirimi veya bağışıklık uygulaması kabul edildi. 1916 tarifesinin son durumunu saptayabilmek amacıyla bu bağışıklık ve gümrük indirimlerinin tarife yapısı üzerindeki etkileri hesaplanabilir. Almanya'nın Türkiye'nin dış ticaretinde oynadığı önemli rol göz önüne alınırsa bu hesaplamayı yapmanın gerekliliği daha da belirginleşir. Ancak, bu sözleşmede sözü edilen malların 1923 - 1928 yılları arasında Türkiye'nin toplam ithalâtında değer olarak çok küçük bir paya sahip olmaları ve bu payın toplam ithalât içinde Almanya'nın payı oranında azalacakları nedeniyle böyle bir hesaplama yapılmadı([24]).

Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde 1929 ve İTSO tarifeleri ile karşılaştırılacak olan 1916 tarifesi, bütün bu nedenlerden dolayı, özgün tarifenin beş ve oniki katsayılarıyla değiştirilmiş biçimi olarak alınacaktır([25]).

TARİFELERİN KARŞILAŞTIRILABİLİR DURUMA GETİRİLMESİ

Tarifelerin karşılaştırılabilmeleri için çözülmesi gereken ilk sorun, Türkiye'nin toplam ithalâtını olabildiğince en iyi biçimde temsil edecek mal gruplarının saptanmasıdır. Toplam ithalâtı

oluşturan bütün mal gruplarını ele almak çok uzun ve yorucu hesaplamaları gerektireceği fakat buna karşılık sonuçlar üzerinde önemli değişiklikler yapmayacağı için karşılaştırma, 1923 - 1928 yılları arasında Türkiye'nin toplam ithalât değerinin ortalama % 66.71'ini oluşturan altı mal grubu için yapılmıştır. Bu mal grupları Tablo 1'de gösterilmiştir.

TABLO: 1

ARAŞTIRMA KAPSAMINA ALINAN MAL GRUPLARI VE BUNLARIN TOPLAM İTHALAT İÇİNDE ORTALAMA PAYLARI (1923 - 1928)

Mal grubunun adı ve 1916 tarifesine göre fasıl numarası		1923 - 1928 ortalama ithalat değeri içindeki payı (%)
3.	Zahire ve hububat ve bunların müstahsalâtı	6.63
5.	Müstemlekât erzakı ve şekerlemeler	9.27
15.	Pamuk ve pamuk mamulâtı	29.81
18.	Yün ve yün ipliği ve mensucatı	7.51
23.	Maadin ve mamulâtı	9.08
27.	Sanayie mahsus züyut, iç yağları ve mumlar	4.41
	T o p l a m	66.71

Kaynak : 1923 - 1926 yıllarına ait veriler için [**İhsai Yıllık,** c. 1, İstanbul, 1928, s. 119 - 122.] 1927 - 1928 yılları için, **Harici Ticaret için Yıllık İstatistik,** kısım 1, Ankara, 1929.

1923 - 1928 yılları arasında toplam ithalat değerinin üçte ikisini oluşturan bu altı fasıl içinde 284 istatistik pozisyonu ve bu pozisyonların içinde de bir veya birden çok mal vardır. Bu pozisyonların ait oldukları fasıl ithalatı içindeki payları birbirlerine göre büyük değişiklikler göstermektedir. Hesaplamalara temel olacak istatistik pozisyonu sayısını azaltabilmek için ayrıntılı verilerin bulunduğu 1926 - 1928 yılları arasında her fasıl içinde payı

% 1'den çok olan pozisyonları seçtik. Sayıları en az dört ve en çok 13 olan bu pozisyonlar her fasıl ithalâtı değer ve miktarının çok büyük bir bölümünü oluşturmaktadırlar. Bu durum Tablo 2'de gösterilmiştir.

TABLO: 2

FASILLARIN POZİSYON SAYILARI VE BUNLARIN İTHALAT İÇİNDEKİ PAYLARI (1926 - 1928)

Fasıl No.	Toplam pozisyon sayısı	Değer ve/veya miktar olarak fasıl ithalatı içinde payı % 1'den çok olan pozisyon sayısı	Bu pozisyonların fasıl ithalat miktarı içindeki payları toplamı (%)	Bu pozisyonların fasıl ithalat değeri içindeki payları toplamı (%
3	27	6	96.06	94.45
5	38	4	96.22	95.35
15	45	10	92.98	92.60
18	53	13	92.02	95.56
23	106	12	89.30	59.85
27	15	4	94.00	71.67

Kaynak : Harici Ticaret için Yıllık İstatistik, kısım 1, Ankara, 1929.

284 pozisyon arasından % 1'den çok ithalât payına sahip 49 pozisyonu hesaplamalara temel olarak alırsak bunlar toplam ithalât değerinin % 58.48'ini temsil edeceklerdir. İthalât kapsamı açısından % 8 dolayındaki bir kayba karşılık hesaplama yapılacak pozisyon sayısının 235 tane azalması önemli bir kazanç sayılabilir. (Bu 49 istatistik pozisyonu hakkında ayrıntılı bilgi Ek 1'de verilmiştir.)

Tarifelerin karşılaştırılabilmeleri için çözülmesi gereken ikinci sorun ise her üç tarifenin de ithalât mallarını değişik biçimle-

de sınıflandırmalarından doğan kapsam değişikliğidir. 1929 tarifesi 75 fasılda 860 tarife numarası ve 1827 istatistik pozisyonu içerirken, İTSO tarife önerisi 62 fasılda 943 tarife numarası içermekte ve bu tarife numaraları ayrıntılı istatistik pozisyonları biçiminde gösterilmemektedir. Sınıflandırma yöntemlerindeki değişikliğin yol açtığı karışıklığı bir örnekle açıklayabiliriz. 1916 tarifesinde galvanizli veya boyalı profil ve saçlar 428 tarife numarası altında 654. istatistik pozisyonunda yer alırken aynı mallar 1929 tarifesinde 520 ve 523 tarife numaraları altında 1013, 1018, 1019 ve 1020. istatistik pozisyonlarda ve İTSO önerisinde ise 482, 486a ve 486b tarife numaralarında yer almaktadır. Dolayısıyla, 1916 tarifesi bu mal grubu için bir tek gümrük vergisi koyarken, 1929 tarifesi dört ve İTSO önerisi ise üç ayrı gümrük vergisi getirmektedir. Karşılaştırmaya temel olarak alınan 49 mal grubundan 28'i için her üç tarifede bir tek gümrük vergisi koyulmasına karşılık geriye kalan 21 mal grubu için 1929 tarifesi ve İTSO önerisinde birden çok vergi oranı koyulmuştur. Dolayısıyla, 1929 tarifesinin ve İTSO önerisinin çoklu vergi koyduğu bu 21 mal grubunun her biri için ağırlıklı bir ortalama hesaplanarak tek bir vergi miktarı bulunması gerekir. Bütün hesaplamalarda 1930 yılı ithalât miktarları ağırlık olarak kullanılarak([26]) her üç tarifenin karşılaştırılabilir duruma getirilmesi sağlanmıştır. Bu yöntem, yukarıda verilen örneğe uygulandığı zaman ortaya çıkan durum Tablo 3'de gösterilmiştir.

Bu dönüştürmeler yapılırken, İTSO önerisinin kullandığı çok değişik sınıflandırma yöntemini diğer iki tarifenin sınıflandırma yöntemlerine uydurabilmek için bazı varsayımlar yapmak zorunda kaldık. Örneğin, ithalât istatistiklerinde çavdar ve darı birlikte gösterildiği halde İTSO önerisinde her iki mal için ayrı vergi koyulmuştur. Çavdar ve darı ithalâtı için bir gümrük vergisi bulmak gerektiği fakat çavdar ve darı ithalâtının birbirine oranını bilmediğimiz için her ikisinin eşit miktarlarda ithal edildiğini varsaydık. Bu tür varsayımlar pamuklu çorapçı eşyası, yünlü çorapçı eşyası, adi demir çivi ve perçin çivileri için de yapıldı.

Diğer taraftan, 1916 ve 1929 tarifeleri kasarlı ve kasarsız pamukla dokumalar ile bazı yün dokumaları metrekare ağırlığı üzerinden sınıflandırırken İTSO önerisi bu dokumaları belirli bir alandaki iplik sayısına göre sınıflandırmaktadır. Bu yüzden, örneğin, beş milimetrekarelik bir alanda 26 ile 40 arasında iplik sayısına sahip bir dokuma türünün metrekaresinin kaç gram ağırlığa sahip olduğunu bilmek gerekmektedir. Bu dönüştürmeyi ya-

TABLO: 3

1929 TARİFESİ VE İTSO ÖNERİSİNİN 1916 TARİFESİ İLE KARŞILAŞTIRILABİLİR DURUMA GETİRİLMESİ İLE İLGİLİ ÖRNEK

	Tarife No.	İstatistik pozisyonu	1930 yılı ağırlığı (I)	Gümrük vergisi (100 kg/kr) (II)	Ağırlıklandırılmış gümrük vergisi (100 kg/krş) (I) × (II)
1916 Tarifesi	428	654	1.00	125	125
	520	1013	0.0018	225	0.4
1929	523	1018	0.2896	300	87.0
Tarifesi	523	1019	0.6473	375	243.0
	523	1020	0.0613	465	28.0
			1.000		358.4
	482	—	0.0018	8×8.3(1)	0.1
İTSO	486a	—	0.9369	37.5×8.3(1)	291.6
Önerisi	486b	—	0.0613	52.5×8.3(1)	26.7
			1.0000		318.4

(1) İTSO önerisinde gümrük vergisi **altın** lira - kuruş olarak verilmiştir. Bu oranları kuruşa çevirmek için altın liranın 1928 yılı fiyatı olan 830 kuruş ile çarpmak gerekmektedir.

pabilmek için dokuma konusunda teknik bilgiler içeren iki başvurma kitabı kullandık[27]. Araştırma kapsamına giren tüm mal gruplarına uygulanan vergiler, karşılaştırılabilir duruma getirildikten sonra, Ek 1'de gösterilmiştir.

TARİFELERİN KARŞILAŞTIRILMALARI

Ek 1'de sunulan veriler kendi içinde ağırlıklandırılarak her fasıl için ortalama bir gümrük vergisi ve tüm fasıllar için bir tek gümrük vergisi bulunabilir. Bu bulgular Tablo 4'de gösterilmiştir.

TABLO: 4

FASILLARA VE TARİFELERE GÖRE ORTALAMA GÜMRÜK VERGİSİ (100 kg/krş)

Fasıl No.	(I) 1916 tarifesi	(II) İTSO önerisi	1916 tarifesine göre değişme (%)	(III) 1929 tarifesi	1916 tarifesine göre değişme (%)
3	348.26	386.34	+10.93	924.86	+165.57
5	427.88	571.49	+33.56	2830.22	+561.45
15	2748.77	5238.84	+90.54	6360.96	+131.41
18	5773.05	11983.52	+107.58	25602.34	+343.48
23	122.40	217.77	+77.92	284.92	+132.78
27	156.66	127.78	—18.43	1017.21	+549.31
Ortalama	2002.0	3851.6	+92.4	6327.3	+216.1

Tablo 4'de görülebileceği gibi İTSO tarifesi 27. fasıl dışındaki bütün fasılların gümrük vergisini 1916 tarifesine göre % 11 ile % 108 oranında, bir bütün olarak ise ortalama % 92 oranında arttırmayı öngörmekte ve 27. fasılda yer alan çeşitli derecelerde arıtılmış petrol ve ağır madeni yağlar için gümrük vergisinin % 18 azaltılmasını önermektedir. 1929 tarifesi ise bütün vergileri % 131 ile % 561 oranında, bir bütün olarak da ortalama % 216 oranında arttırmıştır. Fasılları tek tek incelediğimiz zaman ise İTSO önerisinin dokuz mal grubunun gümrük vergisini % 2.2 ile % 69.3 oranında azaltmayı amaçladığını, 1929 tarifesinin ise yalnız iki mal grubunun gümrük vergilerini % 1.8 ve % 18.8 oranında azalttığını görürüz. Tablo 5'de her iki tarifenin 1916 tarifesine göre gümrük vergilerini hangi sınırlar arasında değiştirdiği gösterilmiştir.

TABLO: 5

İTSO ÖNERİSİ VE 1929 TARİFESİNİN GÜMRÜK VERGİLERİNİ DEĞİŞTİRME ORANLARI

Gümrük vergisini değiştirme oranı (%)	Mal grubu sayısı (İTSO önerisi)	Mal grubu sayısı (1929 Tarifesi)
Azaltılan	9	2
0— 25	6	3
26— 50	4	1
51— 75	8	3
76—150	10	11
151—250	8	11
251—350	2	6
350+	2	12
TOPLAM	49	49

İTSO önerisi 27 mal grubunun gümrük vergisini azaltır veya en çok % 75 oranında arttırırken 1929 tarifesi bunun tam tersi bir yaklaşımla 40 mal grubunun vergisini % 75'ten çok arttırmaktadır. Daha da ilginci, 1929 tarifesinin tüm mal gruplarının % 25'ini oluşturan 12 mal grubu için % 350'den fazla bir vergi artış oranı getirmesidir.

Daha önce tanımladığımız koruma derecesini hesaplayabilmek için her fasılın ortalama ithalât fiyatını hesaplamak gerekir. İthalât istatistiklerinde ithalât değer ve miktarları verildiğine göre 1926 - 1928 yılları için ortalama ithalât fiyatlarını (100 kg/krş) bulabiliriz. Her tarifenin fasıl başına ortalama gümrük vergisini bu ithalât fiyatına bölersek koruma derecesini elde ederiz. Tablo 6'da bu bulgular gösterilmiştir.

TABLO: 6

TARİFELERİN KORUMA DERECELERİ (%)

Fasıl No.	Ortalama ithalât fiyatı (1926-1928) 100 kg/krş	Koruma derecesi (%) 1916 tarifesi	İTSO önerisi	1929 tarifesi
3	1490	23.4	25.9	62.1
5	2866	14.9	19.9	98.8
15	22412	12.3	23.4	28.4
18	48603	11.9	24.7	52.7
23	1785	6.9	12.2	16.0
27	1325	11.8	9.6	76.7
Ortalama	16386	12.9	20.9	45.7

Not : Eğer R_j = j faslının ortalama koruma derecesi, W_j = j faslının toplam ithalât içindeki fiziki ağırlığı olarak tanımlanırsa bir bütün olarak tarife için ortalama koruma derecesi $\Sigma R_j W_j$ olacaktır. Burada

$$R_j = \frac{\Sigma r_{ij} w_{ij}}{\dfrac{\Sigma p_{ij} q_{ij}}{\Sigma q_{ij}}}$$

ve, r_{ij} = j faslındaki i istatistik pozisyonunun güm- vergisi

w_{ij} = i istatistik pozisyonunun j faslı ithalâtı içindeki fiziki ağırlık payı

$\Sigma p_{ij} q_{ij}$ = j faslındaki i istatistik pozisyonunun ortalama ithalât değeri

q_{ij} = j faslındaki i istatistik pozisyonunun ortalama fiziki ağırlığı

İTSO tarifesi 27. faslın ortalama gümrük vergisini azaltmayı öngördüğü için bu faslın koruma derecesini de azaltmayı fakat diğer bütün fasılların koruma derecesini yükseltmeyi önermektedir. 1916 tarifesi ortalama % 12.9 oranında bir nominal koruma getirirken İTSO ortalama koruma derecesini % 20.9'a çıkarmayı amaçlamaktadır. Uygulanan 1929 tarifesinin sağladığı nominal koruma ise % 46'ya yakındır.

Korumada hangi fasıllara öncelik verildiği özellikle İTSO önerisi ve 1929 tarifesi karşılaştırıldığı zaman belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. 1929 tarifesinin en yüksek koruma derecesini getirdiği 5. fasıl İTSO önerisinde ancak dördüncü öncelik sırasındadır. İTSO önerisi korumada 27. fasla en az önemi verirken 1929 tarifesinde bu faslın korunması ikinci önceliğe sahiptir.

1916 tarifesi ve İTSO önerisi karşılaştırılınca öncelikler arasında ileri düzeyde bir paralellik gözlenebilir. Aynı paralellik, daha düşük bir düzeyde olsa bile, 1916 ve 1929 tarifeleri arasında da görülmektedir.

1929 tarifesinin 1916 tarifesine göre gümrük vergilerini hangi oranda arttırdığını Ek 1'de sunulan bulgulara bakarak incelersek, zamanın politikacılarının söylev ve demeçlerinde «Üç beyazı koruyacağız» diye özetledikleri un, şeker ve pamuklu dokumanın yüksek vergi oranlarıyla korunacağı savının ne denli gerçekleştirildiğini görebiliriz. Korunacağı vadedilen un, 1926 - 1928 yılları arasında çok az miktarlarda ithal edildiği için hesaplarımızda yer almıyor. Ancak, bu mal için 1916 tarifesinin değiştirilmiş son biçiminde 100 kg için 1140 kuruş, 1929 tarifesinde ise 950 kuruş vergi koyulduğuna bakılırsa vergi oranının % 17 azaltıldığı ortaya çıkmaktadır. 15. fasıl içinde yer alan pamuklu dokumalar için gümrük vergisi ortalama % 131.4 ve şeker için de % 615.8 oranında yükseltildiği için bu konuda verilen sözün tutulduğu söylenebilir.

Tarifelerin karşılaştırılmalarından elde edilebilecek ilk sonuç 1929 tarifesinin 1916 tarifesi ve İTSO tarife önerisine göre daha yüksek bir nominal korumaya sahip olduğudur. Nominal korumanın en yüksek olduğu (% 98.8) 5. fasıl ithalâtının tümüne yakın bir bölümünü şeker ithalâtı oluşturduğu için gümrük vergisinin bu denli yükseltilmesinin nedenlerinden birinin yurt içinde geliştirilmeye çalışılan şeker üretimini korumak amacı olduğu sonucuna varılabilir. Bu türlü bir koruma düşüncesi bazı dokuma ürünleri için de geçerli olmuş olabilir. Gümrük vergilerinin 1916 tarifesine göre büyük oranlarda yükseltildiği bazı mallar için ise amacın dış rekabete karşı koruma sağlamaktan çok devlete gelir sağlamaya yönelik olduğu bellidir. Kahve ve arıtılmış petrol üzerinde konulan vergilerin % 392 ve % 908 oranlarında yükseltilmesini başka biçimde açıklama olanağı yoktur.

SANAYİİN KORUNMASI VE GELİŞMESİ ARASINDAKİ İLİŞKİ

Çeşitli sanayi kollarının nominal koruma dereceleri ile bu sanayi kollarının gelişmeleri arasında ne türlü bir ilişki olduğu sorusunun bu aşamada zorunlu olarak yanıtlanması gerekmektedir. Eğer, ileri sürüldüğü gibi, bazı sanayi kollarının 1930'lardaki gelişmesi gümrük vergilerinin arttırılmasının sonucu olarak ortaya çıkmışsa bu ilişki istatistiksel açıdan belirlenebilir. Dolayısıyle, ileri sürülen sav doğruysa, herhangi bir sanayi dalının ürünü üzerindeki gümrük vergisi 1916 tarifesine oranla ne denli yükseltilmişse bu sanayi dalının üretiminin o denli artması gerekir. Bu ilişkiyi ölçmek için kullanılan istatistik araçlarından birisi olan Spearman sıra korelasyonu katsayısı[28] böyle bir durumda + 1'e yakın olacaktır. Gümrük vergilerinin yükseltilmesi ile üretimin gelişmesi arasında bir ilişki yoksa veya bu ilişki çok zayıfsa katsayı sıfıra yaklaşacaktır. Diğer taraftan, katsayının —1'e yaklaşması ise gümrük vergileri ile üretimin büyümesi arasındaki ilişkinin ters yönlü olduğunu gösterir.

Aşağıda Tablo 7'de gösterilen sekiz mal grubu, önce gümrük vergilerinin 1916 tarifesine göre ne oranda arttırıldığını gösterir biçimde, sonra 1933 ve 1937 yılları arasındaki büyüme hızlarına[29] göre sıralandırıldığında Spearman sıra korelasyonu katsayısının —0.667 olduğu görülmektedir.

TABLO: 7
GÜMRÜK VERGİSİ ARTIŞ ORANLARI VE BÜYÜME HIZI ARASINDAKİ İLİŞKİ

Mal gurubu	1916 tarifesine göre gümrük vergisinin artış oranı (%)	Sıralama	1933 - 1937 yılları arasında büyüme hızı (%)	Sıralama
Şeker	616	1	—11.83	7
Yün iplikleri	487	2	—38.63	8
Yün dokumalar	285	3	0.77	5
Pamuk dokumalar	154	4	15.01	1
Pamuk iplikleri	121	5	—5.75	6
Buğday	75	6	11.40	3
Un	—17	7	6.65	4
Çimento	—20	8	13.50	2

Tablonun incelenmesi ilginç bulgular ortaya çıkarmaktadır. Gümrük vergileri en yüksek oranda arttırılan şeker ve yün ipliklerinin üretimi 1933 ve 1937 yılları arasında artmamış, tam tersine büyük ölçüde azalmıştır. Aynı dönemde şeker ithalâtı, 1938 yılı fiyatlarıyla, yılda ortalama % 6 azalırken yün iplikleri ithalâtı % 2.3 artış göstermiştir. Gümrük vergisinin arttırılmasının şeker ithalâtını azalttığı fakat şeker üretimini arttıramadığı dolayısıyla da şeker tüketimini azalttığı sonucuna varılabilir. Yün ipliği üretiminin daha büyük bir azalma göstermesine karşılık ithalâtın artması bu malın tüketiminin azalıp azalmadığı konusunda bir yargıya varılmasını güçleştirmektedir. Fakat açıkça belli olan nokta gümrük vergisinin arttırılmasının yün ipliği üretimini teşvik etmediğidir.

Gümrük vergisi en az oranda arttırılan buğdayın yılda ortalama % 11'den yüksek bir üretim artışı göstermesi, gümrük vergileri azaltılan un ve çimentonun da sırasıyla % 6.7 ve % 13.5 artış oranlarına sahip olmaları, 1929 tarifesinin koruyucu bir niteliğe sahip olduğu için üretimi teşvik ettiği savına ciddi biçimde ters düşmektedir. Tablonun incelenmesinden çıkan sonuç, belki de, gümrük vergilerinin arttırılmasıyla üretimin artması arasında olumlu bir ilişki olmadığı, tam tersine, gümrük vergilerinin azaltılmasıyla dış rekabete açılan üretim dallarında bir üretim artışı olduğudur. Pearson sıra korelasyonu katsayısının — 1'e oldukça yakın olması, incelenen sekiz mal grubu için bu yargıyı doğrular niteliktedir.

AYNI TARİFE Mİ, DEĞİŞİK TARİFELER Mİ?

İncelenen üç tarife için ortalama nominal koruma derecelerinin ve her mal grubu üzerine konulan nominal gümrük vergilerinin birbirlerinden farklı olmaları istatistik anlamda bu tarifelerin değişik tarifeler olduklarını göstermez. Başka bir deyişle, her mal grubu üzerine konulan nominal gümrük vergileri birbirlerinden farklı olsalar bile bir bütün olarak ele alındıkları zaman bu farklılık istatistik olarak anlamlı olmayabilir.

1916 tarifesinin 1929 yılına kadar yapılan değişikliklerle uygulanan biçimi, İTSO tarife önerisi ve 1929 yılında uygulamaya konulan tarifenin istatistik olarak birbirlerinden anlamlı biçimde farklı olup olmadığını sınamak için çeşitli testler uyguladık. Testler, inceleme kapsamına alınan 49 mal grubu arasından rast-

sal (random) olarak bulunan 10 mal grubunun gümrük vergileri temel alınarak yapıldı.

Önce, tarifeler ikişer ikişer alınarak daha sonra da, her üç tarife birlikte alınarak ortanca (median) testi uygulandı. Bu testlerde her örneklemin aynı ortancaya sahip kitlelerden geldiği boş hipotezine karşı örneklemlerin ayrı ortancalara sahip kitlelerden geldiği hipotezi % 5 anlamlılık derecesinde sınandı. Her dört testde de boş hipotezin reddedilemeyeceği sonucuna varıldı.

İkinci olarak, tarifeler ikişer ikişer alınarak her örneklemin aynı çokluk dağılımına (frequency distribution) sahip bir kitleden geldiği boş hipotezi, örneklemlerin değişik çokluk dağılımlarına sahip kitlelerden geldiği hipotezine karşı % 5 anlamlılık derecesinde sınandı. Yapılan altı test boş hipotezin reddedilemeyeceğini gösterdi.

Son olarak, her üç tarife birlikte alınarak, bunların aynı çokluk dağılımına sahip bir kitleden geldiği boş hipotezi, örneklemlerin değişik çokluk dağılımlarına sahip kitlelerden geldiği hipotezine karşı % 5 anlamlılık derecesinde sınandı. Yapılan iki test de diğer testler gibi boş hipotezin reddedilemeyeceği sonucunu verdi. (Testler hakkında ayrıntılı bilgi Ek 2'de verilmiştir.)

Ekonomik açıdan bakıldığı zaman ilk dört testin anlamlı bir duruma işaret ettiğini söyleyebiliriz. Bu testler, karşılaştırma ister tarifeler ikişer ikişer alınarak isterse üçü birarada alınarak yapılsın her örneklemin ait olduğu kitlenin ortancasının aynı olduğunu göstermektedir. Diğer testler bir tarifede olan gümrük vergilerinin aynı sıklıkta diğer tarifelerde de varolduğunu göstermektedir. Bir diğer deyişle, herhangi bir tarifede r_1 gümrük vergisi f_1 oranında varsa aynı vergiye diğer tarifelerde aynı oranda rastlanacağı hipotezi reddedilememektedir. Fakat ekonomik açıdan önemli olan, herhangi bir vergiye her üç tarifede de aynı sıklıkta rastlanılıp rastlanılamayacağı değil herhangi bir mal grubuna her üç tarifede de aynı verginin uygulanıp uygulanmadığıdır. Değişik mal gruplarına değişik vergilerin uygulandığı ise Tablo 6'da gösterilen nominal koruma derecelerinin değişik olmasından bellidir.

SONUÇ

1929 tarifesinin gümrük vergilerini arttırdığı ve sanayii koruyucu uygulamalar getirdiği savlarını sınamaya çalışan bu incelemeden şu sonuçlar çıkarılabilir :

i) 1929 tarifesi gerek İTSO önerisi ve gerekse 1916 tarifesine göre daha yüksek nominal vergi oranları içermektedir.

ii) 1929 tarifesinin ortalama nominal koruma derecesi diğer iki tarifeden de yüksektir.

iii) Nominal koruma dereceleri açısından karşılaştırıldığı zaman 1916 tarifesi ve İTSO önerisinin fasıllara verdikleri önem sıralaması birbirine oldukca yakındır ($r_s = + 0.71$). Aynı gözlem 1916 ve 1929 tarifelerinin karşılaştırılmaları durumunda da geçerli olabilecek niteliktedir ($r_s = + 0.39$). İTSO önerisinin fasıllara verdiği koruma önemi ile 1929 tarifesinin verdiği önem birbirinden tümüyle bağımsızdır. ($r_s = — 0.09$).

iv) Gümrük vergilerinin yükseltilmesiyle yurtiçi üretimin artışı arasında olumsuz bir ilişki gözlenmiştir.

v) Yapılan bütün istatistik testlerde her üç tarifenin de aynı çokluk dağılımına sahip oldukları hipotezi reddedilememektedir.

NOTLAR

(1) O. Kurmuş, «Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sanayiin Korunması ve Ticaret Sermayesinin Tavrı», **Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanayii,** Ankara, (1977).

(2) Bir tarifenin üretim üzerindeki etkilerini inceleyebilmek için üretilen malın ithalâtına konulan gümrük vergisinin yanısıra o malın üretim girdileri üzerine konulan gümrük vergilerini de hesaba katmak gerekir. Bu konudaki çok geniş yazına örnek olarak Bk., W.M. Corden, «The Structure of a Tariff System and the Effective Protective Rate», **Journal of Political Economy,** cilt 74, (1966), s. 221 - 237.

(3) [**Yeni Yapılacak Gümrük Tarifesi Hakkında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasının Tetkikatı,** İstanbul, (1928).]

(4) [«Gümrüklerce Sıklet-i Eşya Üzerinden Resim Ahzı Hakkında Kanun ve Merbut Tarifeyi Umumiye», **Düstur,** Tertib-i Sani, cilt 8, s. 778 - 852.]

(5) Örneğin, 1928 yılında İngiltere'nin mamul ihraç malları fiyatları 1913 yılına göre % 141 daha yüksekti; Bk., W. Schlote, **British Overseas Trade from 1700 to the 1930's,** Oxford, (1952), Tablo 26, s. 175 - 178.

(6) İ. Tekeli ve S. İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları,** Ankara, (1977), s. 67.

(7) Schlote, **loc. cit.**

(8) **Düstur,** Üçüncü tertip, ikinci baskı (Bundan sonra **D^3** diye kısaltılacak) Cilt 1, s. 29.

(9) **D^3**, cilt 2, s. 30 - 41.

(10) **D^3** cilt 3, s. 128 - 129.

(11) **D^3**, cilt 5, s. 6.

(12) Lozan Ticaret Sözleşmesi'nin çeşitli değişik taslakları ve bu taslaklar üzerinde yapılan tartışmalar için Bk. S.L. Meray, **Lozan Barış Konferansı,** cilt 1 - 4, Ankara, (1970 - 1972), **passim;** T.C. Dışişleri Bakanlığı **Lozan 1922 - 1923,** Ankara, (1973), s. 260 - 265, **D^3**, cilt 5, s. 74 - 84.

(13) Schlote'ye göre İngiltere'nin ihracat fiyatları bu dönemde % 47 kadar düştü. Kindleberger'e göre ise bu oran İngiltere için % 33 diğer Avrupa ülkeleri için ise % 21 dolaylarındaydı, bk. C.P. Kindleberger, **The Terms of Trade : A European Case Study,** Cambridge, Mass., (1956), s. 95.

(14) Schlote'ye göre 1928 ithalât fiyatları 1916 düzeyinden % 25 yüksek olduğuna göre nesnel tarifenin yarattığı iç fiyat ile **ad valorem** bir tarifenin yaratabileceği iç fiyatın mutlak farkı $kr^* - 1.25P_{1913}r$ olacaktır.

Burada P_{1916} = 1916 yılı ithalât fiyatı

r = **ad valorem** tarife oranı

k = nesnel tarifenin 5 ve 12 katsayılarla yükseltilmesini yansıtan ağırlıklı bir ortalama

r^* = 1916 tarifesinin uyguladığı birim başına gümrük vergisi

Diğer taraftan $P_{1916} = \frac{r^*}{r}$ olduğuna göre $kr^* - 1.25P_{1916}\, r \geqslant 0$ olması için $k > 1.25$ olması gerekir. $k=5w_1 + 12w_2$ olarak tanımlandığına ve $w_1 + w_2 = 1$ olduğuna göre ise $k > 5$. Çağlar Keyder'in hesaplamasına göre («The Definition of a Peripheral Economy: Turkey, 1923 - 1929», Doktora tezi, University of California, Berkeley, (1978), s. 143, tablo X) Türkiye'ye ithal edilen malların fiyat endeksi 1923 ve 1929 yılları arasında hemen hemen sabit kalmıştır. Bu bulgu, taşıma maliyetleri, sigorta giderleri vs. için gerekli düzeltmeler yapıldığı takdirde Schlote ve Kindleberger'in bulgularına yaklaşabilir.

(15) **İstatistik Yıllığı 1931 - 1932,** cilt 5, s. 292. Bu dönemde İngiliz Sterlini, Türk Lirası'na göre en yüksek değere 1928 yılında 958 kuruş ile erişti.

(16) **D³,** cilt 5, s. 208 - 216, 12 Kanunevvel 1339 (Aralık 1923) tarihli ve 384 sayılı yasa; s. 603 - 611, 21 Nisan 1340 (1924) tarihli ve 496 sayılı yasa.

(17) **D³,** cilt 7, s. 133 - 134. Bu yasanın yürürlüğe girmesi 720 sayılı yasa ile iki ay geciktirildi, **ibid.,** s. 184. Bu yasa ile aynı günde yürürlüğe giren 2988 sayılı kararname oldukça garip bir uygulama getiriyordu. Kararnameye göre, Sovyetler Birliği ve ABD ile imzalanmış herhangi bir sözleşme veya «modus vivendi» olmadığı halde, bu iki ülke ile Türkiye arasında «sözlü» bir anlaşma olduğu ileri sürülerek bu ülkelerden yapılacak ithalâta 691 sayılı yasada öngörülen katsayının değil Lozan'da saptanan katsayıların uygulanması isteniyordu.

(18) 10 Nisan 1927 tarih ve 1005 sayılı yasa, **D³,** cilt 8, s. 167.

(19) 15 Nisan 1338 (1922) tarih ve 217 sayılı yasa, **D³,** cilt 3, s. 28 - 29; 3 Mart 1341 (1925) tarih ve 575 sayılı yasa **D³,** cilt 6, s. 77 - 78.

(20) 11 Kanunsani 1339 (Ocak 1923) tarih ve 295 sayılı yasa, **D³,** cilt 4, s. 71.

(22) 16 Nisan 1339 (1923) tarih ve 336 sayılı yasa, **D³,** Cilt 4, s. 71.

(23) Bu sözleşme 13 Nisan 1927 tarihinde 1009 sayılı yasa ile onaylandı ve yürürlüğe girdi, **D³,** cilt 7, s. 172 - 186.

(24) Bu malların çoğu özel kullanım alanları olan kimyasal bileşiklerdir.

(25) 1916 tarifesinin katsayılarla değiştirilmiş biçimi için bk. [**Gümrük Tarife-i Umumiyesi,** Dersaadet, (1341); **Türk Gümrük Tarife-i Umumiyesine Müteallik Kanun ve işbu Kanuna Müteferri Kavanin ve Nizamat ve Mukarrerat,** İstanbul, (1926).]

(26) 1930 yılı ithalât miktarları için kaynak: **Harici Ticaret için Yıllık İstatistik,** Ankara, (1931).

(27) G.B. Haven, **Handbook of Industrial Fabrics,** New York, (1941); J. Hoye, **Staple Cotton Fabrics,** New York, (1942).

(28) Spearman sıra korelasyon katsayısı $r_s = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n (n^2 - 1)}$ olarak tanımlanmaktadır. Burada d=sıralamalar arasındaki fark, n=gözlem sayısıdır.

(29) Büyüme hızlarının hesaplanmasına temel olan veriler için kaynak: **Küçük İstatistik Yıllığı, 1938 - 1939,** cilt 2, (1940). Bu kaynakta belirtilen veriler T. Bulutay, Y.S. Tezel, N. Yıldırım, **Türkiye Milli Geliri 1923 - 1948,** Ankara, (1974)'den elde edilen GSMH deflatörleri ile (Tablo 8.2.A ve 8.2.C.) 1938 fiyatlarına çevrildi. İlk kaynakta çimento üretimi cari fiyatlarla alçı, kireç ve su kireci üretimi ile birlikte verildiği için çimento üretiminin büyüme hızının hesaplanmasında çimento fiziki üretim miktarı kullanıldı. Büyüme hızları, ister kesikli büyümeyi gösteren $Y_t = Y_o (1+r)^t$ formülüne göre, ister sürekli büyümeyi gösteren $Y = At^r$ formülüne göre hesaplansın sıralama değişmemektedir.

EK : 1 ARAŞTIRMA KAPSAMINA ALINAN MALLARIN KARŞILAŞTIRMALI GÜMRÜK VERGİLERİ (100 kg/kr)

MAL GRUPLARI	TARİFE NO. 1916	TARİFE NO. 1929	TARİFE NO. İTSO	İSTATİSTİK NO. 1916	İSTATİSTİK NO. 1929	GÜMRÜK VERGİSİ 1916	GÜMRÜK VERGİSİ 1929	GÜMRÜK VERGİSİ İTSO
ÜÇÜNCÜ FASIL								
1) Buğday	46	151	62	57	334	360	630	375.5
2) Çavdar, mısır, darı	47	152	63,65	58	335	228	450	259.8
3) Ayıklanmış prinç	51	157	70	64	343	300	1500	332.0
4) Nohut, bezelye, bakla, fasulye mercimek,	52	158	71	65	344	720	1100	622.5
5) Buğday nişastası	56	161	218	71	350	600	1500	1660.0
6) Patates	65	198	95	81	407	360	900	373.5
BEŞİNCİ FASIL								
1) Çiğ, çekirdek kahve	106	208	99	128	421	650	3200	1120.5
2) Çay	114	213	102	138	430-1	2500	8768	5069.1
3) Tasfiye ve yarı tasfiye şeker.	115	203	230	140	416	380	2720	456.5
4) Glikoz	116	205	231	141	418	240	1987	498.0

EK : 1 (Devamı)

MAL GRUPLARI	TARİFE NO. 1916	TARİFE NO. 1929	TARİFE NO. İTSO	İSTATİSTİK NO. 1916	İSTATİSTİK NO. 1929	GÜMRÜK VERGİSİ 1916	GÜMRÜK VERGİSİ 1929	GÜMRÜK VERGİSİ İTSO
ONBEŞİNCİ FASIL								
1) Kaskam, 14 numaraya kadar iplik	266	366,373	770,772	366	734,752	1350	2820	2262.7
2) 14 - 24 numara arası iplik	266	366	772	367	735	1500	3500	1992.0
3) Müfredat üzere satılabilecek iplikler	267	371	773	381	749	2625	6500	6225.0
4) Kasarsız yelken bezi, çadır bezi, tente bezi, amerikan bezi, kaput bezi, dimi, pike, vb.	270	377,378	775	384	756-8,762	2000	4662	5684.0
5) Kasarlı mermerşahi, salaşpur, viktorya, kambrik	270	378	775	386	760	2250	9500	6308.0
6) Kasarlı tülbent, tanjip	270	378	775	387	759	2800	13750	5976.0
7) Kasarlı patiska, dimi, pazen	270	378	775	391	761	2800	5000	7470.0
8) Diğer kasarlı, boyalı, ıstampalı vb. pamuk dokuma	270	381	775	397	767-70	2800	7071	4848.4
9) Kadife, pelüş ve kadife dokuma	272	383	776	399	772	5500	18750	13280.0
10) Pamuklu çorapçı eşyası	276	395	785,819-21	403	787	24000	19500	23340.0

EK : 1 (Devamı)

MAL GRUPLARI	TARİFE NO. 1916	TARİFE NO. 1929	TARİFE NO. İTSO	İSTATİSTİK NO. 1916	İSTATİSTİK NO. 1929	GÜMRÜK VERGİSİ 1916	GÜMRÜK VERGİSİ 1929	GÜMRÜK VERGİSİ İTSO
ONSEKİZİNCİ FASIL								
1) Yıkanmış adi yün ve keçi kılı	315	97	43	462	219	1080	2400	332.0
2) Yalın veya çift kat iplik	319	102	754	471	229-30	1500	7762	9061.1
3) Çok katlı, boyasız iplik	319	102	754	473	233	2500	16250	12450.0
4) Çok katlı, boyalı iplik	319	102	754	474	234	3000	17500	13072.5
5) Safi veya karışık yünden kadife, peluş, vb.	322	105	757	482	237-8	7500	23226	10884.1
6) Yün dokuma, metrekaresi 200 grama kadar olanlar	323	106	756	483	239	8000	36000	21268.8
7) Yün dokuma, metrekaresi 200-600 gram arası olanlar	323	106	756	484	240	7000	27000	12553.8
8) Yün dokuma, metrekaresi 600 gramdan çok olanlar	323	106	756	485	241	6500	21000	6640.0
9) Pamuklu yün dokuma, metrekaresi 200 grama kadar olanlar	323	107	756	486	242	5500	21250	14213.8
10) Pamuklu yün dokuma, metrekaresi 200 - 600 gram arası olanlar	323	107	756	487	243	4500	16250	8092.5
11) Pamuklu yün dokuma, metrekaresi 600 gramdan çok olanlar	323	107	756	488	244	3000	12600	4735.0
12) Şark halısı	327	114	756	495	252-3	3500	39411	7470.0
13) Yünlü çorapçı eşyası	331	118	819-22,824	504	269-70	11250	56610	40087.0

EK : 1 (Devamı)

MAL GRUPLARI	TARİFE NO. 1916	TARİFE NO. 1929	TARİFE NO. İTSO	İSTATİSTİK NO. 1916	İSTATİSTİK NO. 1929	GÜMRÜK VERGİSİ 1916	GÜMRÜK VERGİSİ 1929	GÜMRÜK VERGİSİ İTSO
YİRMİÜÇÜNCÜ FASIL								
1) Demir profil ve saç	424	520,523	482,486	649	1012,1016-7	45	119	73.6
2) Demir veya çelik tel ve dikenli tel	426	524-5	489	652	1024-7,1029	200	245	195.7
3) Galvanizli, boyalı profil ve saç	428	520,523	482,486	654	1013,1018-20	125	358	318.4
4) Demiryolu ray ve traversleri	430	521-2	483	656	1014-5	45	133	58.1
5) Otomobil dışında taşıt araçları için yay, dingil, tekerlek ve parçaları	431	530	484	657	1046	200	700	332.0
6) Dökme demir veya çelik boru	432	529	502	658	1040-1	100	197	163.5
7) Demirden kaba mamulât	434	531	485	662	1047-8	125	701	249.0
8) Adi demir çivi	435	532	491	663	1049-50	225	380	138.0
9) Perçin çivisi	436	532	491	667	1053	200	675	138.0
10) Bidon, fıçı, hırdavatçı eşyası	445	551-2	518,524	682	1103,1105	500	491	1458.5
11) Boyalı, galvanizli kaplar ve ev eşyası	445	551-2	518,524	683	1104,1106	800	1114	1659.3
12) Adi veya cilâlı perdahlı bakır levha	458	555	529	702	1114-5	500	2018	770.0
YİRMİYEDİNCİ FASIL								
1) Temizlenmiş petrol, 780-830 arası	555	695	204	853	1474	125	1260	83.0
2) Temizlenmiş petrol 780 aşağısı	556	695	935	855	1473	250	1320	207.5
3) Ağır maden yağları ve tortuları	557	695-7	201,204	856	1472,1476-9	100	122	82.0
4) Çamaşır sabunu	561	234	293	863	466	1200	2500	1743.0

EK 2 : TEST SONUÇLARI

I : 1916 tarifesi
II : İTSO tarife önerisi
III : 1929 tarifesi

Testin Adı	Test İstatistiği	Test İstatistiğinin Bulunan Değerleri				Test İstatistiğinin Kritik Değerleri			
		I-II	II-III	I-III	I-II-III	I-II	II-III	I-III	I-II-III
1) Ortanca (median) Testi	$\Sigma \Sigma \frac{(O_{ij} - E_{ij})^2}{E_{ij}}$	(a) 0.2	0.2	0.8	3.17	3.84	3.84	3.84	5.99
2) Mann - Whitney - Wilcoxon Testi	$n_1 n_2 + \frac{n_1 (n_1 + 1)}{2} - R$	41	37	31	—	27	27	27	—
3) İki örneklemli iki yönlü Kolmogorov - Smirnov Testi	$\sup_x \left\| S_1(x) - S_2(x) \right\|$	0.3	0.3	0.4	—	0.7	0.7	0.7	—
4) Üç örneklemli iki yönlü Birnbaum - Hall Testi	$\sup_{x, i, j} \left\| S_i(x) - S_j(x) \right\|$	—	—	—	0.4	—	—	—	0.6
5) Üç örneklemli iki yönlü Kolmogorov - Smirnov Testi	$\sup_x \left\| S^{(1)}(x) - S^{(k)}(x) \right\|$	—	—	—	0.4	—	—	—	0.6

(a) Bu testte, beklenen çoklukların (expected frequency) tümü 5'den yüksek olduğu için ki-kare yerine süreklilik için düzeltilmiş ki-kare istatistiği kullanıldı, bk., S. Siegel, **Nonparametric Statistics**, New York, London, 1956, s. 112.

1923 - 1929 DÖNEMİNDE PARA VE KREDİ

Çağlar KEYDER*

1. GİRİŞ

Bu makalede 1923 - 1929 döneminde çeşitli ekonomik faaliyetlerdeki kredi durumunu inceleyeceğiz. Aşağıda görüleceği gibi para ve sermaye darlığı çok yaygın bir sorundu. Bu nedenle de yetersiz kredi hacminin farklı kesimler arasında dağılımı özel önem taşıyor ve ekonominin gelişme biçimini etkiliyordu. Öte yandan, bankacılık sektörü çok yüksek kâr hadleriyle çalışmaktaydı; ekonominin en hızlı gelişen sektörüydü. Bu nedenle de yerli sermaye açısından çekici bir faaliyet alanıydı. Aslında, Türk sermayesinin yabancı sermaye karşısında en başarılı olduğu sektör bankacılıktı. Hükümet de bu faaliyetin giderek yerli sermaye eline geçmesini etkin bir biçimde destekliyordu.

Önce, kredilerin neden ekonomide alışılmamış bir önem kazandığını inceleyeceğiz; daha sonra kredi kurumları olan bankaların kurumsal çerçevesine bakacağız; ve son olarak ekonomide kredilerin fiili dağılımını göstermeye çalışacağız.

2. PARA ARZI

Meta üreten bütün ekonomilerde paranın önemi bütün metaların ona göre ölçülebilip mübadele edilebildiği genel eşdeğer işlevini görmesidir. Kapitalist ekonomide artı değerin gerçekleşmesi bu mübadele edilebilirliğe dayanır. Hem imalatçı hem de tacir ellerindeki metaları para eşdeğerine çevirme ihtiyacındadır. İmalat ya da ticaret faaliyeti ancak kârların bu şekilde gerçekleşmesinden sonra sürebilir. Ne var ki, muamele hacmini belirleyen yalnızca satınalma gücü değildir. Genel eşdeğerin, başka bir deyişle herkesçe kabul edilmiş mübadele aracının da varolması gerekir. Genel olarak ekonomik birimlerin satınalma gücü toplam gelirdeki paylarıyla orantılıdır. Ancak, satınalma gücünü meta

---

(*) Y. Prof. Dr., Ekonomi Bölümü, İdari İlimler Fakültesi, O.D.T.Ü.

mübadelesi yoluyla elde edilen düzeyin üstüne çıkaran bir mekanizma vardır. Bu mekanizma özellikle kapitalizmde önem kazanır. Bu, bankaların yarattığı bir satın alma gücü anlamına gelen kredi mekanizmasıdır. Bankaya borçlanarak, imalatçı, tacir ya da tüketici farklı türde ama yine de genel eşdeğerin bütün niteliklerine sahip bir para elde ederler. Hükümetin kanunla bastığı paradan başka, bankaların yarattığı ek bir para stoku daha vardır(1).

Kredi mekanizması parasallaşma ve bunun sonucunda para talebi artarken para arzının sabit kaldığı bir durumda ek bir önem kazanır. Çünkü bu durumda paranın muamelelerde gittikçe daha fazla kullanılması, yeni ihtiyaçları karşılayabilmek için ya tedavül hızında ya da para arzında bir artışı gerektirir. Devletçe çıkarılan paranın arzı artmadığı takdirde, banka parası ek arz olması nedeniyle önem kazanır. Bu ek paradan kimin yararlanacağına bankalar karar verdiklerinden, kredi politikası henüz parasallaşmamış sektörün farklı düzeylerde parasallaşmasını belirler. Bu yeni parasallaşma, prekapitalist sektörün kapılarının meta mübadelesine açılmasıyla gerçekleşir. Başka bir deyişle, meta üretimi ve mübadelesini getiren ticaret sermayesidir. Demek ki ekonomiye kapitalizmin girişinin mantığı, farklı düzeylerde parasallaşmanın da ticaret sermayesince sürdürülmesini gerektirir. Bu nedenle de banka parasının öncelikle ticaret amacıyla, ticaret sermayesine verilmesi gerekir.

1920'lerde Türkiye'deki parasal durumda, devlet bir para politikasını uygulamaya koyacak imkanlardan yoksun olduğu için, para sağlamadaki farklılıkların bankalarca denetlenmesi kolaylaşıyordu. Bir merkez bankası olmadığından, reeskont hadleri politikası düşünülemezdi; ayrıca Cumhuriyet hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı kâğıt para hacmini sabit tutmayı kakararlaştırmıştı. Bu nedenle, dönemimizin sonuna kadar devlet parası düzeyi sabit ve yetersiz kaldı. Böylece de, bankalar, banka parası yaratıp kullanarak kendilerinin yarattığı bir para politikasını görülmemiş bir serbesti içinde sürdürdüler.

Osmanlı Bankası'nın hiç bir zaman tam geçerli olmayan mahalli tedavüldeki kaimeleri dışında, imparatorluk döneminde kâğıt para kullanımı sınırlı kalmıştı. 1,2 milyon liraya ancak ulaşan Osmanlı Bankası kaimeleri bankanın gişelerinde altına çevrilebiliyordu(2). Altın başlıca mübadele aracı olma özelliğini koruyordu. Bu altın paraların 60 milyon TL. değerindeki bir bölümü 19. yüzyılda darbedilmişti(3). Osmanlı Bankası'nı resmi devlet bankası

yapan ve bu yabancı bankayı kâğıt para çıkarmaya tek yetkili kılan imtiyaz, hükümetin başka yollarla para arzını arttırmasını önlüyordu(4). Böylece 1914'de savaş başladığında Osmanlı İmparatorluğu'nun para stoku Saray'ın bastığı altın ve gümüş (özellikle yirmi kuruşluk mecidiyeler) paralardan, Osmanlı Bankası kaimelerinden ve tacirler arasında serbestçe tedavül eden yabancı paralardan ibaretti.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, kapitülasyonlarla birlikte Osmanlı Bankası'na verilmiş kısıtlayıcı imtiyaz da kaldırıldı. İttihat ve Terakki hükümetinin Alman müttefikleri arasında yetenekli maliyeciler de vardı. Bunlar hükümete kâğıt para çıkarmayı öğütlediler. Banknotlar, teorik olarak, Berlin bankalarında depolanmış altına çevrilebilecekti. Böylece 159 milyon liralık kâğıt para Almanya'da bastırılıp Savaş'ın sonuna kadar piyasaya sürüldü(5). Ancak altın paralar da tedavülde kaldığından, kısa bir süre sonra yeni bir mübadele haddi ortaya çıktı; Savaş'ın sonuna doğru bir altın liranın değeri beş kâğıt liraya yükseldi(6).

Savaşlar sırasında altının çoğu tedavülden kalktı, bir kısmı ticaret yoluyla Almanya'ya giderken, daha büyük bir bölümü de özel kişilerce saklandı(7). Öte yandan, kağıt paraların bir kısmı da, özellikle 1922 İzmir yangınında, tahrip olmuştu. Bazı tahminlere göre İzmir'de tahrip olan kâğıt para miktarı 30 milyon lirayı buluyordu(8). Para tedavülünün ve özellikle kâğıt para tedavülünün ülkenin en çok parasallaşmış bölgelerinde yoğunlaştığı, İzmir'in ise İmparatorluğun ihracat merkezi ve en kozmopolit şehri olduğu düşünülürse, bu rakam pek şaşırtıcı sayılmaz. Yukarda anlatıldığı gibi, Mütareke'yle birlikte Türkiye'nin büyük bir bölümü işgal edilmiş ve yabancı paralar yeniden tedavüle girmişlerdi. Böylece 1923'te Cumhuriyet'in devraldığı para stoku başta savaş sırasında çıkarılmış 130-140 milyonluk kâğıt para olmak üzere, 8 - 10 milyonluk madeni para(9), ve önemi daha az olmakla birlikte halâ tedavül eden altın ve yabancı paralardan ibaretti.

Savaş enflasyonunu yaşamış ve milli prestijin paranın güçlü olmasını gerektirdiğine kuvvetle inanan Cumhuriyet dönemi liderleri sağlam bir maliyeye bel bağlamışlardı. Zaten 1925'te Osmanlı Bankası'nın devlet bankası—ve kâğıt para çıkarmakta tek yetkili olma imtiyazı 1935'e kadar uzatılmıştı(10). 1923'le 1929 arasında para arzındaki tek değişiklik 1927'de yıpranmış paraların (Londra'da Delarue firmasının bastığı) yeni banknotlarla değiştirilmesiydi(11). Osmanlı Bankası bu görevi düzgün ve altı ay gibi kısa bir sürede yerine getirdiği için kendisini kutluyordu(12).

Dönemin sonunda Türk kâğıt parası artık tek mübadele aracıydı. Özellikle ülkenin Batı bölgesinde, tacirler arasında tedavül eden yabancı paralar yurtdışına çıkmış, kalan altın da yalnız biriktirme amacıyla kullanılır olmuştu. Sadece, Arap dünyasıyla yasadışı ticaretin mahalli ekonomiyi büyük ölçüde etkilediği Güneydoğu'da, kâğıt para ikincil bir ödeme aracı, altına göre değeri her gün saptanan bir araç olarak kalmıştı[13].

1920'lerde kâğıt para hacmi sabit kalırken, para arzının diğer ögesi, banka mevduatı, hızla artıyordu. Çek hesabı olmadığından, vadeli ve vadesiz tasarruf mevduatlarına verilen faiz oranları arasındaki fark % 1 veya % 2 kadardı. Vadesiz mevduata verilen faiz bankanın niteliğine ve coğrafi konumuna göre % 1 le % 4 arasında, vadeli mevduat faizi ise % 3 le % 6 arasında değişiyordu[14].

Türk bankalarındaki yani Türkiye'de kurulu ve sermayenin çoğu Türk'lere ait bankalardaki mevduat hacmine ilişkin kesin rakamlara sahibiz. Yabancı bankaların mevduat rakamlarını bulmak ise daha güç. Yabancı bankaların yayınlanmış şube hesapları yok; ancak, sadece Türkiye'de faaliyetlerini sürdüren yabancı bankalar için yararlanılabilecek rakamları bulmak mümkün. Aşağıdaki tabloda Osmanlı Bankası ve Türk bankalarındaki mevduat toplamı verilmiştir.

TABLO : I[15] (Milyon lira)

Yıllar	Türk Bankaları	Osmanlı Bankası
1924	16,7	
1925	52,5	
1926	44,3	
1927	63,3	127,6
1928	91,9	151,9
1929	133,5	

1928 yılında, Türkiye'deki on dört yabancı banka şubesinden sekizindeki mevduat toplamı 28,1 milyon liraydı[16]. Fransız sermayesine ait Selânik Bankası bu mevduatın yarısına sahipti. Osmanlı Bankası dışındaki yabancı bankalardaki toplam mevduatın 40 milyon lirayı aşmadığını tahmin edebiliriz. Bu tahminle birlikte, 1928'de toplam mevduat 284 milyon liraya ulaşır. Toplam

mevduattaki değişmenin vadeli mevduattaki artışa paralel olduğunu varsayarsak (vadeli mevduata ilişkin veriler mevcuttur), 1928 yılı rakamına göre aşağıdaki tablo ortaya çıkar.

TABLO : II[17] (Milyon lira)

Yıllar	Vadeli Mevduat	Toplam Mevduat	Vadesiz Mevduat (Bakiye)
1924	5,8	73	67
1925	7,5	94	86
1926	10,3	129	119
1927	16,9	212	195
1928	22,5	284	251
1929	27,2	343	316

Şimdi toplam para arzını ve para arzı içinde banka parasının payını hesaplayabiliriz. (Kağıt para + madeni para toplamı 150 milyon lira olarak kabul edilmiştir.)

TABLO : III[18] (Milyon lira)

Yıllar	Para arzı (kağıt para + vadesiz mevduat)	Banka parasının payı %	Para arzı (Kağıt para + bütün mevduat)	Banka parasının payı %
1924	217	31	223	33
1925	236	36	244	39
1926	269	44	279	46
1927	345	57	362	59
1928	401	63	434	65
1929	466	68	493	70

Para arzının iki tanımından hangisini kullanırsak kullanalım banka parası oranının giderek arttığı açıkça ortadadır. 1929'a gelindiğinde para arzının ancak % 30'u kâğıt ve madeni paralardan oluşmaktaydı; arzın % 70 i ise bankacılık sektörünce denetleniyordu.

Bu dönemde para arzının iki kattan fazla artmış olması bir tedavül aracına olan ihtiyacın, bir ölçüde de olsa, karşılandığını gösterir. 1924'te kişi başına düşen devlet ve banka parası 18 lirayken 1929'da bu iki katına çıkmıştı. Aynı dönemde toplam üretim cari fiyatlarla 1204 milyon liradan 2073 milyon liraya yükselmiş, yani % 72 lik bir artış göstermişti(19). Bu artışın para stokunun (kağıt para-madeni para) tedavül hızındaki artışla karşılandığı, banka parası hacminin büyümesinde açıkça ortaya çıkar.

Bankacılık sektörünün büyüyen banka parası stokunu nasıl yaratıp bölüştürdüğünü incelemeden önce, bu sektörün kurumsal bileşimine bakalım.

3. BANKALAR :

Osmanlı İmparatorluğu'nda kendi hesaplarına çalışan sarraflar, tefeciler ve bankerler vardı. Bunlardan devlete borç para verenlere «Galata bankerleri» denirdi. 1849 yılında devlet, yakın zamanda basılmış kâğıt paranın değer kaybını önlemek için bu bankerlerden ikisinin kurduğu bir bankayı destekledi. Üç yıl sonra bu Konstantinopol Bankası kapanmış ve 1856'da Osmanlı Bankası kurulmuştu(20). Şirket Londra'da tescil edilmişse de asıl faaliyetini İstanbul'da sürdürüyordu ve İzmir'de bir şubesi vardı. Bu banka başlangıçta tamamen bir ticaret bankası olarak kurulmuş, ancak Saray kâğıt para basma işini de içeren istikraz hizmetleri görmesini isteyince, adını Bank-ı Osmani-i Şahane'ye çevirerek devlet bankası statüsünü kazanmıştı. Devlet bankası görevlerini almasına rağmen, Bank-ı Osmani-i Şahane ticaret bankası faaliyetlerini, ve imparatorluktaki İngiliz ve Fransız yatırımlarındaki aracılık rolünü sürdürüyordu(21). Yabancı sermayenin kurduğu daha küçük bankalar da vardı; özellikle bazıları Alman ekonomik nüfuzunu gerek ticaret gerek doğrudan yatırım yoluyla kolaylaştırmaya yönelikti.

İlk Türk bankası olan Ziraat Bankası 1888'de kuruldu. Sermaye olarak öşre yapılan % 1 lik ilave Banka'ya verilmiş, Banka'nın çifçilere borç verip İmparatorluğun tarım üretimini geliştireceği düşünülmüştü(22). Ancak Banka'nın bu görevi bütünüyle yerine getirdiği pek söylenemez. Banka'nın fonlarından asıl yararlanan hep devlet olmuştu. Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar, Banka mevduat kabul etmedi ve tarımın finansmanına katkısı çok sınırlı düzeyde kaldı.

İmparatorluk döneminde bankaların başlıca faaliyeti kamu borçlarını düzenlemek ve aracılık etmek ve ülkedeki yabancı yatırımları yönlendirmekti. Bankalar, bağımsız ticaret işyeri olmaktan çok, çoğunlukla para sermayesinin, borçların ve Avrupa kaynaklı üretici sermaye yatırımlarının değerlenmesini kolaylaştırmak üzere kurulmuşlardı. Yani, klasik «finans kapital» tanımına uyuyorlardı(23). 1920'lerde ise, bankalar tam tersine, özellikle ticareti finanse ediyorlar ve özel kapitalist şirketlerin uzantıları olmaktan çok bağımsız bir biçimde hareket ediyorlardı.

Türk bankacılığının gelişiminde göze çarpan bir aşama 1909-1918 İttihat ve Terakki dönemidir. Bu yıllar arasında İstanbul'da 15 (beşi yabancı sermayeli), Anadolu'da ise 11 banka kurulmuştu(24). İstanbul bankalarının bütün bankacılık faaliyetlerinde bulunmasına karşılık, Anadolu bankaları ihracatta yabancı sermaye hakimiyetiyle rekabet imkanları sağlamaya yönelik mahalli tacir örgütleri niteliğindeydiler. Ticari ürün yetiştiricileri ve tacirler ihracatta bir dayanak noktası kazanmak üzere, küçük üreticiyi yabancı tek alıcı şirketlerden kurtarmak için mahalli kredi piyasasında denetimi ellerine geçireceklerini umuyorlardı(25). Savaş sırasında —hem Fransız ve İngiliz sermayesinin ülkeyi terk zorunda kalması, hem de tarım fiyatlarının artması nedeniyle— bol kâr getiren bu küçük ölçekli mali girişimlerin daha sonra kalıcı faaliyetler olmadığı görüldü.

İstanbul'da kurulan bankalar, İttihat ve Terakki'nin bilinçli bir şekilde yerli burjuvazinin gelişimini teşvik politikasının ürünüydü. Bunların içinde en önemlisi olan İtibar-ı Milli Bankası'nı hükümet açıkça destekliyordu. Banka hisselerinin sekizde biri Maliye Nezaretince satın alınmıştı; geriye kalan hisseler de sadece Osmanlı uyruklarına satılacaktı(26). İttihat ve Terakki döneminin bu yarı-resmi bankası, daha sonra 1927'de, Cumhuriyet Türkiye'sinin yarı-resmi bankası olan İş Bankasıyla birleşecekti.

Savaş yıllarındaki başka bir gelişme de Alman, ve Avusturya - Macaristan bankalarının şubelerinin yaygınlaşmasıydı. Merkez devletleri Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerinde hakim bir rol kazanınca, bu devletlerin bankaları da ilişkinin mali yönünü idare etmek amacıyla İstanbul'a yerleştiler. Merkez devletleri savaşı kaybedince, Mütareke ve işgal dönemlerinde ittifak devletleri banka şubelerinin geri döndüğü görüldü. İşte bu dönemde Credit Lyonnais, Banque de la Seine gibi Fransız bankalarının ve American Express Company'nin İstanbul şubeleri açıldı.

Cumhuriyet bu karmaşık mirası devralmıştı. 1924'te 17 yabancı banka, o yıl bağımsız bir şirket olan Ziraat Bankası, İtibar-ı Milli Bankası ve çoğu önemsiz büyüklükte 16 Türk bankası daha vardı(27).

Mevduat ve muamele açısından en büyük banka Osmanlı Bankası'ydı. 1924 yılında Banka'nın çoğu Türkiye'de ve diğerleri de Filistin ve Mısır'da olmak üzere 30 şubesi vardı(28). Diğer iki önemli yabancı banka ise Selanik Bankası ve Türkiye Milli Bankası'ydı. Osmanlı Bankası, İngiliz - Fransız ortak girişimiydi; Selanik Bankası ise Fransız sermayesince denetleniyordu. Türkiye Milli Bankası 1908'de Sir Ernest Cassel öncülüğündeki bir İngiliz grubunca kurulmuştu. Bu bankanın, giderek Fransız sermayesinin hakimiyetine giren Osmanlı Bankasıyla rekabet edeceği düşünülüyordu(29). Savaş yıllarında etkin olup, daha sonra şubelerini kapatan Alman bankaları, Cumhuriyet kurulunca şubelerini yeniden açtılar. Deutsche Palästina Bank faaliyetlerine ara vermemişti; önemce daha büyük Deutsche Bank ise İstanbul şubesini 1 Ocak 1924'te yeniden açtı(30).

Alman çıkarları sahneden hiç çekilmemişlerdi. 1924'te Ziraat Bankası'nın genel müdürü Deutsche Bank'ın eski müdürlerinden biriydi. İttifak kuvvetlerinin zaferinden sonra ülkeyi terketmiş olan bu Alman maliyecisi, yeniden göreve getirilmek için Eylül 1923'te Ankara hükümetine başvurdu. Fransız dışişleri, Alman-lar'ın «böylesine önemli bir görevi» elde etmelerini önlemek için çalışmaya koyuldu. Ankara'daki Fransız diplomatları bir Fransız bankeri (Credit Foncier'nin eski müdürlerinden biri) için kulis yaptılar. Ancak görev Almanlar'da kaldı(31)

Alman bankerlerinin bu başarısının ardından yeni bir darbe geldi. Almanlar artık hisselerinin % 40'ı hükümete ait olan İtibar-ı Milli Bankası'nın yönetimini, Osmanlı Bankası'nın resmi banka statüsünü elinden almak umuduyla, ele geçirdiler. Beş milyon liralık bir kredi açarak, Deutsche Bank Türk bankalarından birine daha eski müdürlerinden birini müdür olarak yerleştirdi(32). Böylece, Deutsche Bank Ergani bakır madenlerinin işletme hakkını, madenlere demiryolu yapmak ve işletmek hakkıyla birlikte, sağlamış oldu. Bu imtiyaz kısa bir süre önce İtibar-ı Milli Bankası'na verilmişti.

Ocak 1925'e gelindiğinde, Deutsche Bank İzmir'de şubeler açmış, ve başka bir Alman mâlî girişimi, Deutsche Orient Bank «Türkiye ve Almanya arasındaki ticareti arttırmak amacıyla»(33),

yine İzmir'de şubeler açarak Türkiye'ye gelmişti. Fransız Elçiliği Alman bankalarıyla rekabetin imkansızlaştığını bildiriyordu. Alman bankaları çok iyi koşullar önererek riskin çoğunu kendilerine kredi açanlardan kendi üstlerine alıyorlardı[34]. Böylece, özellikle Türk ithalatçılarını kendilerine çekiyorlardı.

Alman bankaları önem kazanırken Osmanlı Bankası, ismindeki «Şahane» sıfatını kaldırdı ve Cumhuriyet hükümetiyle banknot basma imtiyazına sahip tek banka olmak üzere, resmi devlet bankası statüsünü uzatan bir anlaşma imzaladı. Banka, buna karşılık hükümete beş milyon liralık bir borç verecek ve Ziraat Bankası'na iki milyon lira yatıracaktı[35]. Ne var ki, hükümet Osmanlı Bankası'nı günün ihtiyaçlarına uygun bir resmî banka olarak görmüyordu. Sürekli olarak, ticaret bankaları, ve 1927'den sonra da, bir devlet bankası kurma formülleri peşindeydi[36].

1923 - 1929 yıllarında İttihat ve Terakki döneminde başlamış bir hareketin sürdüğü de görüldü: küçük sermayeli mahalli tüccar bankalarının kuruluşu. İstanbul ve Ankara dışında 24 banka vardı[37]. Bu bankaların bünyesinde büyük toprak sahipleriyle mahalli tacirler biraraya geliyor ve gerek ihracat tarımı gerek dış ticaretin mahalli uzantıları gibi ticaret faaliyetlerinin kredi ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliyorlardı. Cumhuriyet'ten önce mahalli bankalar yabancı tacirlerle Rum azınlıkların kredi piyasasındaki tekeliyle rekabet etmek istemişlerdi. Savaşlar ve nüfus mübadelesi sonucu para piyasasında doğan boşluk mahalli Türk sermayesine çekici yatırım imkânları açmıştı. Toprak sahipleri, tacirler ve çoğu zaman bölge milletvekillerini banka kurmak için biraraya getiren işte bu tür beklentilerdi. Ankara'yla ilişki büyük önem taşıyor ve bunu da milletvekilleri sağlıyordu.

1928'de bu mahalli bankaların toplam mevduatı 3 milyon lirayı geçmıyordu; bankacılık sektörünün ödenmiş sermayesindeki payları ise bankaların toplam mevduatındaki paylarından daha fazlaydı[38]. Tefeciliğin hakim olduğu yerlerde örgütlü kredi piyasası kurmadaki önemleri, ne kadar yetersiz olsa bile, inkar edilemez. Ancak bu bankaların hepsi başarılı olmadı. 1929'a kadar faaliyetlerini sürdürebilenlerin çoğu 1930'ların buhranını ve gelişen milli bankaların rekabetini savuşturamadı[39].

Cumhuriyet döneminde daha önemli bir gelişme, Ankara hükümetinin himayesiyle milli bankaların kurulmasıydı. Hükümet yabancı bankalarla ülke çapında rekabet edebilecek büyük ölçekli bankalar kurmaya girişti. Bu girişimler için gerekli sermaye ya

yüksek bürokratların ikna ettiği büyük tacirlerin biraraya gelmesiyle sağlanıyor ya da doğrudan devlet bütçesinden karşılanıyordu. Dönemin sonuna kadar hükümetin banka sektörüne olan ilgisi azalmadı ve milli banka kurma girişimleri aynı hızla sürdü.

Kasım 1923'te, Cumhuriyet'in ilanı üzerinden daha bir ay geçmeden, Ticaret Vekaleti'ne «tahrip olmuş bölgelerin imarı için bir imar bankası kurma»([40]) yetkisi veren bir kanun yürürlüğe girdi. Bu kanunun dolaylı sonucu olarak 1924 Ağustosunda İş Bankası kuruldu. Cumhurreisi'nin himayesinde hisseleri ünlü tacir ve milletvekillerine satılan, eski iktisat vekilince yönetilen banka, kuruluşundan başlayarak resmi ayrıcalıklardan yararlandı. 1924'te iki şubeyle işe başlayan bankanın şube sayısı 1929'da 28'e çıktı. 1925'le 1929 arasında kendi fonları üzerinden ortalama % 36 kâr etti. 1929'daki mevduatı, Türk bankalarındaki toplam mevduatın üçte biri kadardı; 1930'da mudi sayısı 33466 yı bulmuştu([41]).

1927'de İtibar-ı Milli Bankası, gerçekte yutulma anlamına gelen bir birleşmeye zorlandı. Bunun nedeni İş Bankası'nın, alışılmışın üstünde kredi vererek, istikrarsız bir mali duruma girmesiydi. İtibar-ı Milli Bankası'ndan «mühim kıymetler tedarik edilerek acil meselelerin halli»ne gidilecekti([42]) . Öte yandan İtibar-ı Milli Bankası'nın İş Bankası'na katılacağına bunun tam tersinin olmaması için de hiçbir görünür neden yoktu. İtibar-ı Milli Bankası daha büyük sermayeye sahipti ve ticaret çevreleri karşısında durumu daha yerleşikti. Ancak verilen karar salt ekonomik bir hesaplamadan çok Ankara hükümetinin İttihat ve Terakki'nin ekonomideki son izlerini silme hareketi olarak yorumlandı. İş Bankası Ankara resmi çevrelerinin kendilerini ve ülkeyi rakip bir mirastan kurtaran «gözde evladı»ydı.

İş Bankası'nın tüm başarısı hükümetin açık desteğine dayanıyordu. Türk işadamları bu bankayı tercih etmeye zorlanıyorlardı([43]). Mahalli gazetelerde, Samsun'daki Fransız konsolosuna göre «muhtemelen Ankara'nın telkin ettiği»([44]), Türk bankalarında mevduat açma kampanyaları başlatılıyordu.

Devlet himayesindeki tek mali kurum İş Bankası değildi. 1925'te hükümet özellikle devlete ait imalat şirketlerine kredi vermek amacıyla Sanayi ve Maadin Bankası'nı kurmuştu([45]). Bankanın uzun vadeli kredi vermek zorunda olduğu 11 şirket vardı. Sanayiye uzun vadeli kredi veren tek kurum olmasına rağmen, faaliyetleri önceden saptanmış müşterilerle sınırlıydı; resmi mevduatın küçük bir bölümü bu bankaya gidiyordu. Devletçilik dönemin-

de bu banka devlet sektörünün en önemli yatırım bankasına dönüştürüldü.

Gerçekleşen başka bir hükümet projesi de, ipotek kredisinde uzmanlaşmak üzere kurulmuş Emlak ve Eytam Bankası'ydı. Orta ölçüde başarılı olan bu banka 1929'da Türk bankalarındaki mevduatın % 5 kadarını toplayabilmişti. Başlıca faaliyeti Ankara'daki kamu inşaatlarına fon sağlamaktan ibaretti(46).

Gerçekleşmeyen, hayal dolu projeler de vardı. Örneğin 1926' da ekonomideki kredi darlığını ve bu darlığın yarattığı sorunları incelemek üzere yaptığı bir gezi sonrasında ticaret vekili yeni bir milli kredi bankası projesini açıkladı. Bütün özel servetler %10 oranında vergilendirilip, elde edilecek fonla kredi sorununu çözümleyecek ve «bankacılıktaki ecnebi hakimiyetini defedecek» büyük bir banka kurulacaktı(47). Proje İstanbul çevrelerinde alayla karşılanmasına rağmen Ankara'da en az bir ay ilgi topladı. Yine 1933'te basın hükümetin 90 milyon lira sermayeli büyük bir banka kurmayı planladığını haber veriyordu(48). (Sonunda 1933 yılında Merkez Bankası kurulduğunda sermayesi 10 milyon liraydı,1927'de İş Bankası'nın ödenmiş sermayesi ise 2 milyon liraydı). Bu banka hükümetin üstlendiği kamu hizmetlerini finanse edecek ve hisseleri belediyelere, devlete ve diğer bankalara ait olacaktı.

Hükümet özellikle bir merkez bankası kurma çabasında ısrarlıydı. Türkiye devlet bankası olacak bu bankanın kuruluş projelerinin hepsinde yabancı finansman öngörülüyordu. 1928 yılında çeşitli Amerikan bankerleriyle, Amerikan maliye gruplarının (Marcus Peich, Kuhn Loeb, American Oriental Bankers Corporation, (çeşitli bankaları temsil eden uluslararası bir konsorsiyum)) bir merkez bankası kurulması için İş Bankası'na 30 milyonla 60 milyon dolar arası kredi açması için müzakereler yapıldı(49). 1929'da Alman bankalarıyla müzakereler yapıldı ve bir devlet bankası kurma imkânlarını araştırmak üzere Alman uzmanları çağrıldı(50). 1933'te Merkez bankası kanunu çıkarıldığında, bu banka çok daha küçük ölçekli olmasına rağmen, kısmen yabancı sermaye tarafından finanse edilmişti(51).

Bütün bu çabalara Türk işadamlarının kredi sağlamada çektikleri güçlükleri açığa vurmaları üzerine girişilmişti. Sorun yabancı bankaların kredi verirken Türk işadamlarına karşı ayrım yapmaları değildi. Genel bir kredi darlığı vardı ve bankalar borç verecekleri kişileri alışılmış bankacılık ilkelerine göre seçebiliyorlardı. Büyük firmaları temsil eden ve arkalarında sağlam teminat

bulunan yabancı tacirler tabiatıyla tercih ediliyorlardı. Türk imalatçılarının şansı, Türk tüccarından çok daha azdı. Sermayenin genel olarak kıt olduğu bir durumda sanayiciler uzun vadeli borç veren yatırım bankalarına ihtiyaç duyuyorlardı. Öte yandan bankerler riski belirsiz uzun vadeli önerilere karşı kısa vadeli borç vermeyi tercih ediyorlardı. Sanayiin uzun vadeli ihtiyaçlarını karşılayacak bir banka sanayicilerin sürekli talebiydi; 1923 İzmir İktisat Kongresi'nden 1930 Sanayi Kongresi'ne kadar şikayetler ve talepler aynıydı.

Ne var ki, hükümetin çabaları imalatçıların taleplerini karşılayacak yönde değildi. Sanayi ve Maadin Bankası'nın faaliyetleri sadece devlet sektörüne yönelikti ve bu nedenle özel sektör imalatçılarının değil hükümetin ihtiyaçlarına cevap veriyordu. İpotek karşılığı kredi vermesi gereken bir başka devlet bankası da yeni başşehirdeki hükümet inşaatlarını finanse ediyordu. Yabancı bankalar ise, emlak mülkiyeti ve miras hukukundaki belirsizlikler nedeniyle ipotek değeri şüpheli bir kıymet olduğundan, gayri menkul üzerinden kredi vermeye çekiniyorlardı([52]). Öte yandan İş Bankası, kuruluşundan itibaren yüksek kâr ilkesine göre yönetildiğinden, mevcut koşullar altında bu kısa vadeli ticareti kredi vermekle eşanlama geliyordu. Ziraat Bankası 1924'te anonim şirket haline getirildikten sonra, genel bankacılık işlerini faaliyet alanına katmıştı. Dönemimizde, tarıma ilişkin faaliyetleri azalırken, ticari faaliyetleri arttı.

1920'lerde Türk bankaları, genel olarak başarılı olmalarına rağmen, yabancı bankaların yerini köklü bir biçimde almadılar. Yeni kurulan İş Bankası ve dönüştürülmüş şekliyle Ziraat Bankası artan miktarda mevduat çekmeye başladı. 1924'ten 1929'a kadar Türk bankalarındaki mevduat sekiz kat arttı ve toplam mevduatın % 40'ına ulaştı([53]).

Dönem boyunca yabancı bankaların mevduat çekmeye genel olarak fazla uğraşmadıkları izlenimi ortaya çıkar. Örneğin, bir Fransız konsolosu, «eğer başka amaçları olmasa bugün Türk bankalarının müşterisi olacağı»nı, çünkü Türk bankalarının müşterilerine daha iyi hizmet götürdüklerini bildiriyordu([54]).

İngiliz ve Fransız bankacılık çevreleri savaştan sonra İstanbul'un ticari statüsünün canlanacağını ummuşlardı. Bu şehrin savaş sırasında Rusya ve Romanya ticaretindeki merkezî konumunu koruyacağına inanmışlardı([55]). Ne var ki, bu beklentileri doğru çıkmadı. Romanya bankaları savaştan sonra İstanbul'u terketti-

ler; diğer yabancı bankalar da Türkiye'deki şubelerine yatırım yapmaya pek istek göstermediler. Ayrıca hükümet de Türk bankalarındaki mevduat artışında etkili olmuştu; bu etki özellikle hükümetin İş Bankasını kurup halka Türk bankalarına para yatırması için örtülü baskı yapmasıyla gerçekleşmişti.

Yabancı bankaların göreli bir gerileme içinde görülmelerinin nedeninin dış ekonomik ilişkilerin değişen yapısında bulunabileceği öne sürülebilir. 19. yüzyılda dış ticareti arttırıcı altyapı yatırımları büyük sermaye gerektiriyordu. Genellikle bu yatırımlar bu miktarları sağlayabilecek bankalarca finanse ediliyordu. Öte yandan dönemimizde, doğrudan yabancı yatırımlar daha küçük ölçekli ve imalat sektörüne yönelikti. İhracat ürünleri yetiştiren bütün bilinen bölgeler ise zaten limanlara bağlanmış ve meta üreten sektörün genişletilmesi bir hükümet politikası haline gelmişti. Bu nedenle yabancı sermaye halen harekete geçirilmiş ticaret potansiyelinin kullanılmasında yoğunlaşmıştı. Örneğin, Adana bölgesinde, İtalyan pamuk ticaret şirketi SITMAC'ın başarısı üzerine Banco di Roma iki şube açmayı planlıyordu[56]. Alman bankalarının Almanya'yla ticareti arttırmakta etkin bir yerleri olduğundan ise daha önce sözetmiştik.

Aslında 1920'lerde hem yerli hem de yabancı bankaların faaliyeti öncelikle dış ticarete yönelikti. Bu nedenle Türk bankacılığının gelişmesiyle bağıntılı özlü değişmeler gözlemek zor. Amerikan ticaret ataşesinin 1924'de yazdığı gibi,

> İmalatçıların olmadığı bir ülkenin bütün hayatını oluşturan ithalat ve ihracat, kamu hizmetleri girişimlerine yönelmemiş bankaların bütün sermayesini meşgul eder. Daha gelişmiş devletlerde olduğu gibi bankacıların faaliyetlerini bütün ülke çapına yaymalarını sağlayacak nedenler yoktur........... Yabancı bankalarla başarıyla rekabet edecek ölçekte bir yerli bankacılığın gelişmesi dışında hiçbirşey bu durumu değiştiremez[57].

Yerli bankacılık gelişti ve yabancı bankalar karşısında belirli bir ilerleme gösterdiyse de faaliyet alanı yabancı bankaların tercih ettiğiyle, aynıydı: «ithalat ve ihracat». Denetlenmeyen bir pazarda kâr peşinde koşan bankaların önünde başka bir şık yoktu. O halde, milli bankacılık hareketinin ticaret sektöründeki rekabetin bir uzantısı olduğu sonucu çıkarılabilir. Yerli tacirler ticarette gerçekleşen kârdan daha büyük bir pay alabilme mücadelelerinde kendilerine borç verecek kredi kurumlarına ihtiyaç duyu-

yorlardı. Milli bankacılığın gelişimi bu ihtiyaca bir ölçekte cevap vermiş ancak yabancı bankalarla özdeşleşen gelişme şekli üzerinde hiçbir etkisi olmamıştı.

4. KREDİ :

Kredi veren kaynaklardan, şimdiye kadar para sermayesinin örgütlü kesimini tartıştık. Para sermayesinin tefecilikle uğraşan gayri resmi kesimi tarım sektöründe hakimdi ve hem ticaret sermayesi hem de örgütlü para sermayesiyle sıkı sıkıya eklemlenmişti. Ekonomide, kredi üç örgütlenme biçiminden de, bankalardan, tacirlerden ve tefecilerden kaynaklanıyordu.

Örgütlenmeleri açısından farklı olan bu biçimler, sermayelerinin değerlenme süreci yoluyla ilişki içindeydiler. Bankaların parayı harekete geçirmeleriyle sermayenin devri başlar. Para tacirlere kredi olarak verilerek daha sonra kârla satılacak metaların satın alınmasında kullanılır. Bu kârın bir bölümü ödünç alınan miktarın faizi biçiminde bankalara geri dönecektir. Banka ya da tacir, ayrıca —tacirlerden— üretimi sürdürmede gerekli sermaye ve cari girdileri satın alacak üreticilere kredi açabilirler. Üretici sermaye üretim süreci yoluyla değer kazanır. Ürün pazarda gerçekleştiğinde —tacire satıldığında— üretici kâr elde ederek bunun bir bölümünü borcuna karşılık faiz olarak verir. Tacir ve üreticinin rolleri ayırdedildiğinde, banker, avans verip bekleyerek faiz; tacir ucuza satın alıp pahalıya satarak kâr ve üretici girdilerinin değeri ürün (çıktı) değerinden az olduğundan kâr elde eder. Ne var ki, üretici, bankerden borç alıp ürününü teslim vaadiyle kendisine kredi veren tacirle karşı karşıyaysa, bu rollerin sınırlarının ayırdedilmesi güçleşir. Üretici açısından tacir hem ticaret sermayesi hem de para sermayesi rolünü oynar. Tacirin kârı, sonuçta faiz ve ticaret kazancının bir karışımı olur. Öte yandan, para sermayesi de, örgüt şebekesini genişletebilmesi halinde, üreticinin fon talebinin ortaya çıkardığı potansiyel kârı sızdırabilir. Ancak bankaların uymaları gereken kurumsal zorunluluklar ve örgütlü para piyasasının üreticiye kapalı olması ikili bir para piyasası ortaya çıkarır.

İki piyasadaki kredi koşulları birbirinden çok farklıdır. Farklı türde teminat ve müeyyideler uygulanır. Böylece iki pazar varlıklarını yanyana sürdürürler; hem bankalar hem de tefeciler vardır, ama iki piyasa belirli ölçüde eklemlenmiş durumdadır. Tefecilerin sağladığı fonların kaynağı bazen örgütlü para piyasasından elde edilmiş olabilir. Bu borcun geri ödenmesi daima üretici-

nin ürününün pazara sunulmasını, yani paraya çevrilmesini, bu nedenle de tacirin müdahalesini gerektirir.

Bankalar ise ödünç verilebilir fonlarını çoğu zaman tacirlerden sağlarlar. Mahalli bankaların sermaye kaynağının büyük ölçüde mahalli tüccardan geldiğini söylemiştik. İş Bankası ilk sermayesini on dört zengin tacirden sağlamıştı[58]. Yabancı bankaların ilk sermayesi doğrudan yabancı yatırımlardan sağlanıyordu; ancak cari fonları —mevduat ve sermayeye çevrilmiş kazanç— tacirlerle yaptıkları işlerden gelmekteydi. Tasarrufun ezici bir bölümünün kıymetli maden biriktirilmesi biçiminde yapıldığı bir toplumsal formasyonda, banka mevduatı tüketicilerden çok iş çevrelerinden kaynaklanıyordu. Toplam mevduat içinde vadeli mevduat payının düşüklüğü bankaların cari fonlarının iş çevresinden geldiğinin başka bir göstergesidir[59]. Ticari faaliyete daha çok eğilimli olan yabancı bankalar Türk bankalarından daha küçük hacimde vadeli mevduata sahiptiler[60]. Bu durumda, tacirlerin cari hesapları banka fonlarının başlıca kaynağıydı.

İki para piyasası ve ticaret sermayesi arasındaki akımlara rağmen, örgütlenme biçimlerindeki farklılık sürüyordu. Şimdi, bu kesimlerin her birindeki kredi koşullarını inceleyelim.

4.1. Banka Kredisi : Yabancı bankalar başlangıçta Türkiye'ye belirli projelerin tamamlanması amacıyla gelmişlerdi. Giderek bütün bankacılık faaliyetlerinde bulunan ticaret bankalarına dönüşmelerine rağmen, yerli banka haline gelmediler. Amerikan ataşesinin belirttiği gibi «ülkeyle genel olarak çok az ilgili, kendi işyerlerine bile nadiren sahip ve üstelik mahalli işlere girişmekte çok çekingendiler»[61].

Bu çekingenlik kısmen kanuni ortamın belirsizliğinden ileri geliyordu. Türk hükümeti yabancı sermayeye karşı doğrudan tedbirlere başvurmamakla birlikte, kapitülasyonları kaldırmıştı ve yabancıların yaptıkları işler artık Türk hukukunun yargı yetkisine girmişti. Bu yeniden kuruluş döneminde, özellikle mülkiyet konusunda, hangi kanunların uygulanacağını saptamak çok zordu. Üstelik, yatırım temsilcileri işlevini gördükleri zaman yabancı bankaların normal olarak sahip olduğu desteklere, yani banka kanunu, reeskont işlemleri, ve kısa vadeli hükümet tahvillerine, gerek duymamışlardı. Türkiye'nin iktisadi politikası bu güvencelerden hiçbirini sağlamıyordu. Üçüncü olarak yabancı bankalar, bütün yabancı yatırımlar gibi, Türk parasının değer kaybının doğuracağı muhtemel zararlardan kendilerini korumak zorundaydılar.

Bu nedenlerle, yabancı bankalar ortak bir amacı «her muamelede sermayenin dönüş hızının yüksek olması» amacını paylaşıyorlardı([62]). Yurtdışından sağlayabilecekleri kredileri kullanmak yerine, kuruluş sermayelerine ve Türkiye'de elde ettikleri fonlara dayanıyorlardı. Yabancı para borç verdiklerinde ödemenin yine yabancı parayla yapılması gerekiyordu; ama borç alacak olanlar para değerindeki kaybın riskini üstlenmekte isteksizdiler. Yabancı bankalar ellerindeki Türk lirası fonlarını bile borç vermeyip liranın değer kaybına karşı yabancı paraya çeviriyorlardı([63]). 1925'te Maliye Vekaleti, bu bankalara nakit fonlarını müşterilere kredi olarak verme yerine yabancı paraya çevirmeye devam ettikleri takdirde, halktan mevduatlarını çekmelerinin isteneceği ve yabancı para muamelelerinin kısıtlanabileceğini bildirdi([64]). Bu şekilde Fransız ve İngiliz bankaları Türk işadamlarına verecekleri kredileri kısıtlamakla suçlanıyordu.

Yabancı bankalar ise Türk işyerlerinde düzgün muhasebe kayıtları tutulmadığı için kredi güvenilirliğinin saptanmasının güç olduğundan yakınıyorlardı([65]). Bu nedenle de, mal rehini gibi sağlam teminat karşılığında, ya da en tanınmış tacirlere kredi vermekteydiler([66]). Kredi kıt olduğundan, bankalar müşterilerini seçebiliyorlar ve yüksek faiz hadleri kazanabiliyorlardı. İşadamlarının bankalarla ilişkilerinde dikkatli olmaları gerekiyordu.

Bu durum 1925'ten sonra biraz değişti. İş Bankası 1924'te kurulmuş ve ticari faaliyetlere istekle başlamıştı. Ziraat Bankası bir ticaret bankasına dönüşerek tacirlere borç vermeye başlamıştı. Türk Sanayi ve Ticaret Bankası İstanbul'da kurulmuş ve kurucusu Türk işadamlarını destekleme niyetinde olduğunu açıklamıştı([67]). Aynı zamanda Alman bankaları Türkiye'de şube açmaya başlamışlardı. Bu gelişmeler yeni bir «saldırgan bankacılık» atmosferi yarattı. Alman bankalarının çok iyi koşullarla ödünç para verdikleri bildiriliyordu([68]). Bir Fransız Konsolosu, İş Bankası'nın Türk tacirlerini borç fonlarla iş yapmaya zorladığını iddia ediyordu([69]). Ziraat Bankası sermayesini ticaret bölgelerindeki yeni şubelerine tahsis etmişti([70]). Bu gelişme, eski yabancı bankalarda hüküm süren daha tutucu uygulamalardan bir kopuş demekti. Alışılmış bankacılık kuralları açısından doğru olmayan riskleri aldıklarından, Türk bankaları cüretkar olmakla eleştiriliyordu. Samsun'daki Fransız Konsolosu «uyguladıkları sistem Avrupa görüş açısından pek bankerce değil» sonucuna varıyordu([71]).

1925 yılında kredi ve ticaret faaliyetlerinde bir artış görüldü. Özellikle pamuk yetiştiren Çukurova bölgesinde, gerek tacirler ge-

rek üreticiler, faaliyetlerini genişletmek için borç alıyorlardı. Karadeniz bölgesindeki tütün ve fındık üreticileri de borç verilebilir fonlardaki beklenmedik artışın beslediği iyimser beklentiler içine girmişlerdi(72). Ticaret hacmindeki artış ve Türkiye'nin ihraç ürünleri fiyatlarının yükselmesi bu beklentileri haklı kılıyordu. Ne var ki, 1926'da iyimser görüşler aniden yön değiştirdi. Pamuk ve tütün fiyatları düştü. Tacir ve üreticilerin elinde makul bir kârla satılamayacak stoklar kaldı. Bu durum İstanbul'daki ithalatçıları da hemen etkiledi. Gelirlerin hızla düşmesiyle, mallarını ülkenin iç bölgelerinde satamaz duruma geldiler(73). Bu durumun bir sonucu da borçların zamanında ödenememesi oldu. Örneğin, faaliyetlerini büyütmek için tarlalarını ipotek ettirmiş pamuk üreticilerinin (1926 Kasım'ında) tohum bulmaya bile yetecek paraları yoktu(74).

Sonuçta, bankalar daha ihtiyatlı davranmaya başladı. 1927 yılı Mart'ında, «sadece sağlam teminat karşılığı» borç verdikleri bildiriliyordu(75). 1928 ve 1929'da da bu durum sürünce özellikle çiftçiler tefecilere başvurmak zorunda kaldılar(76). Bankalardan borç alabilen işadamları böylece banka kredisi piyasasıyla gayri resmi para piyasası faiz hadleri arasındaki farktan yararlanarak yüksek kazanç sağlıyorlardı(77).

1927'de banka kredilerinin yıllık ortalama düzeyi, tahminen 320 - 350 milyon lirayı bulmuştu(78). Bu miktarın üçte birden fazla bir bölümü Türk bankalarınca verilmişti. 41 milyon lirayla Ziraat Bankası en yüksek paya sahipti; İş Bankası 32 milyonla ikinci sırayı alıyordu(79). Kredinin çoğu yabancı bankalarca verilmişti. Tek başına Osmanlı Bankası'nın verdiği kredi 177 milyon lirayı, ya da toplam banka kredilerinin yarıdan fazlasını buluyordu(80).

Kredilerle mevduatın paralel bir gelişme gösterdiğini varsayarsak, yıllık banka kredileri miktarının 1924'te 100 milyon kadardan, 1929'da 400 milyon lira civarına arttığını tahmin edebiliriz. Bu rakamlar sadece büyüklükler hakkında kaba bir fikir veriyor. Türk bankalarının bu rakamlardaki paylarının da artmış olması gerekir: 1924'te dörtte birin altından, 1929'da üçte birin üstüne bir artış.

İMALAT SEKTÖRÜNE VERİLEN BANKA KREDİLERİ :

Kısa vadeli ticari krediler banka kredilerinde ön sırayı alıyordu. Sanayiye, resmi Sanayi ve Maadin Bankası dışında, yatı-

rım kredisi veren bir kuruluş olmadığından sözetmiştik. İmalatçılara verilen kısa vadeli kredilerin koşulları tacirlerinkiyle aynıydı. Ancak bu tür kredi sadece döner sermayeyi takviye etmekte kullanılabiliyordu(81). İmalatçılar durumdan şikayetçiydiler ve imalat sektörüne kredi verecek bir kurumun oluşturulacağını ümit ediyorlardı. 1930 sanayi kongresinde bölge raportörleri aynı formülü tekrarlayıp durdular: «Bölgemizde imalatçı kredisi mevcut değildir. Bir sanayi bankasının kurulması büyük ehemmiyeti haizdir... Hususi imalat kendi kaynaklarına dayanmak mecburiyetindedir..... Milli bankalar senetleri iskonto etmek yoluyla küçük bir yardımda bulunmaktadırlar.....»(82) Bazı bankalar imalatçı firmaların para çekebilecekleri cari borç hesabı biçiminde kredi veriyorlardı. Yine de «bankalar bir ya da iki hafta evvel haber vererek çekilen paranın geriye ödenmesini talep edebildiklerinden bu kredilerden faydalanmak imkansızdır. Bu sebeple imalatçı bu meblağı ödemeye daima hazır olmak mecburiyetindedir. Böyle bir kredi sadece acil bir ihtiyaca cevap verebilir ve hemen geri ödenme mecburiyeti vardır.»(83)

Kredi imkanlarının varolmaması nedeniyle, ihtiyaç anında işletme sermayesinin kalmamasından korkan imalatçılar bütün paralarını sabit sermayeye yatırmakta isteksizdiler.

İmalatçılar çözümü, bir sanayi bankasının kuruluşunda buluyorlardı. Başka bir çözüm yolu da Türk bankalarındaki borç verilebilir fonların belirli bir oranının sanayiye ayrılmasıydı(84). Bir raporda «Milli sanayiimiz için yabancı bankalardan herhangi bir yarar beklemek makul değildir» deniyordu(85). Ancak milli bankalar da imalatçılar dışındaki müşterileri tercih ediyorlardı. Envanter karşılığı kısa vadeli kredi almak için başvurduklarında bile, imalatçılara bankaların kredi kotalarını doldurduğu söyleniyordu(86). Böyle bir ayırımın tacirlerin ithal edilmiş ya da ihraç edilebilir mallarının paraya çevrilebilirliğinin, imalatçı ürünlerindekinden daha yüksek olmasından kaynaklandığı tahmin edilebilir. Çabucak satılabilecekleri için, dış ticaret konusu mallar bankalar açısından daha sağlam bir teminattı.

TARIMA VERİLEN BANKA KREDİLERİ :

Tarım kredileri sanayi kredilerinden çok daha fazlaydı. Ticarete de kredi vermeye başlamasına rağmen, bir tarımsal kredi kurumu olarak kurulmuş Ziraat Bankası vardı. Ayrıca ihracat

ihraç ürünlerinin ekim, hasat ve pazarlanmasını gerektirdiğinden, ticaret bankaları da tarıma bir miktar kredi veriyorlardı. Bu tür kredi, sadece ihracata dönük tarımın ihtiyaçlarını karşılıyordu.

Ziraat Bankası çiftçilere üç tür kredi vermekteydi: arazi ipoteği, kişisel garanti, ve değerli malların emaneti yoluyla borç(87). Toprağın ipoteğine karşılık verilen borçlar, başlangıçta teknik gelişmeyi sağlamak amacını güden uzun vadeli krediler olarak düşünülmüştü. 1924'ten önce bu krediler üç yıllık bir vadeyle veriliyordu. Ziraat Bankası'nın yeniden örgütlenmesinden sonra bir yıllık bir üst sınır konuldu ve böylece borçlar öncelikle işletme sermayesi için kullanılmaya başlandı. 1924'ten önce bile, bu krediden sadece büyük çiftçiler yararlanabiliyordu. Çünkü toprak değerinin % 50'si kadar kredi verilebiliyor ve toprak değeri de Ziraat Bankası'nca saptanıyordu(88). Ne var ki, toprağa olduğundan çok daha az değer biçildiğinden, küçük köylülerin alabileceği kredi çok önemsizdi. 1926'yla 1929 arasında arazi ipoteği karşılığı verilen kredi toplamı 18 milyon lira kadardı(89).

Kişisel garantiye bağlı borçlar, ipotek edecek yeterli toprağı olmayan yoksul köylülere kredi verebilmek amacıyla düşünülmüştü(90). Ne var ki, banka borç verirken kısmen maddi garanti istiyordu. 1924'ten önce bu tür kredide de ödeme süresi üç yıla kadar çıkabiliyorken, daha sonra üst sınır 9 aya indirilmişti(91). Bu krediye ayrılan fonların iki kere devrettiği tahmin ediliyordu(92). Aslında kredilerin çoğu mevsimlik olarak, hasat masraflarının karşılanması için veriliyordu. «Krediyi alanlar tütün, haşhaş, pamuk, üzüm, incir gibi en önemli ihraç ürünlerimizin ve şeker pancarı ve pirinç gibi özel ürünlerin yetiştiricileriydi». Banka'nın krediyi kısa vadeyle ve küçük miktarlarda vermesi borç verilebilir fonların akışkanlığını sağlıyor ve gerçek çiftçinin yararlanmasına imkan veriyordu.»(93) Mevsimlik kredilerin yenilenmesi gerektiğinde banka ipotek istiyor, bu şekilde de kişisel garantili borçlar kısa vadeli ipotek kredilerine dönüşüyordu(94). Bu tür krediler 1924'te 8 milyon liradan 1929'da 18 milyon liraya yükseldi(95).

Ürün, altın ya da hisse senedi ve tahvil rehini karşılığı verilen krediler, tarım kredilerinin üçüncü türüydü. Toplam tarım kredilerinin üçte ikisi bu kategoriye girmekteydi(96). 1924'ten sonra bu kategori açıkça ticari krediye dönüşmüştü(97). Tacirler üreticinin ürününü toplayıp, bunu banka depolarına teslim ederek fon sağlayabiliyorlardı. Önceleri pazarlanabilir ürünün % 50'sine

eşit miktarda borç alınabilmekteydi; 1928'de bu oranın üst sınırı % 85 e çıkarıldı(98).

Çiftçilerin elinde hisse senedi ve tahvil genellikle bulunmadığından, kıymetli kâğıtlar karşılığı verilen borçlar tamamen ticari nitelikteydi. Altın biriktirme yaygın bir uygulama olduğundan, bu kategori içindeki kredilerden sadece altın karşılığı verilen borçlardan çiftçinin yararlanması mümkündü. Bankaya rehin edilen altın ya da gümüşün en çok % 75 i karşılığında borç veriliyordu. Bu kredinin üst sınırı çiftçi başına 1000 liraydı(99). 1927'yle 1929 arasında altın karşılığı verilen kredi miktarı 2,5 milyon lirayı buluyordu. Ürün rehini karşılığı verilen krediden çiftçilere düşen payın ise 2 milyon olduğu tahmin ediliyor. O halde gerçek çiftçilere verilen kısa vadeli kredi toplamı 4,5 milyon liraydı. Rehin karşılığı verilen toplam kredi ise 1927'de 10 milyona, 1928'de 13,5 milyona, 1929'da 17 milyona ulaşmıştı(100).

Demek ki, görünürde tarıma yönelik olan kredilerin göreli olarak küçük bir bölümü çiftçiye gitmekteydi. Geriye kalanı ise tarım ürünleri, özellikle ihraç ürünleri, ticareti yapan tacirlerce kullanılıyordu. Bu gelişme Ziraat Bankası şubelerinin dağılımındaki değişmede açıkça izlenebilir. 1924'le 1929 arasında, Banka, kasabalardaki şubelerinin 83 tanesini kapattı. Aynı yıllar arasında şehir merkezlerinde ise 19 yeni şube açıldı(101). Kırsal kesimde kalan şubeler Ege ve Karadeniz kıyıları ve Çukurova gibi ihracata yönelik bölgelerde toplanmışlardı(102).

Kredinin köylüye ulaşan bölümünün dağılımı ise öncelikle pazar için üretim yapan büyük ve orta çiftçilerin lehineydi. Tarıma ayrılmış kredinin en büyük kısmını oluşturan ipotek kredisinden yoksul köylüler yararlanamamaktaydı(103). Özellikle 1926'dan sonra tarla değeri verdiği ürünün pazar değerine göre saptanmaya başlanınca(104) ihraç ürünleri yetiştiren çiftçiler daha da ayrıcalıklı bir konum kazandılar. Ürün rehini karşılığında alınan banka kredisinden en çok yararlananlar, «tacir üreticiler» yani üreticilerle ortakçılık anlaşması olan tacirlerdi(105).

Ayrıca çeşitli kredi türlerinin üst sınırı, köylülüğün farklı tabakaları arasında belirli bir kredi dağılımını sağlıyordu. İki tür sınırlama vardı: Birincisi, her şubenin çalıştırabileceği borç sermaye miktarı banka genel müdürlüğünce belirleniyordu. Fazla tarımsal artık üretmeyen bölgelerdeki şubelere ayrılan miktarlar daha azdı. İkincisi, bir kişinin alabileceği en fazla kredi miktarı sınırlanmıştı. Küçük köylülere yardımcı olmak üzere düşünülmüş kişisel garanti kredisi 30 lirayla sınırlanmıştı, ve ancak mer-

kez şubenin izniyle 100 liraya çıkarılabiliyordu[106]. Mal ya da kıymetli kağıt rehini karşılığı verilen krediler için hiçbir sınır konulmamıştı; ama altın karşılığı verilen kredilerin üst sınırı kişi başına 1000 lira olarak belirlenmişti[107]. Metaların en kolay paraya çevrilebiliri olması gereken altına, diğer metaların rehini karşısında daha aşağı bir statü verilmesi dikkat çekicidir. Bu iki sınırlama, altın ve kişisel garanti dışında daha başka teminat verme imkanlarına sahip büyük ticari çiftçiler karşısında, küçük çiftçilerin elde edebileceği krediyi kısıtlamaya yarıyordu.

Ziraat Bankası dışında, kişisel girişimlerle kurulmuş küçük mahalli bankalar da tarım kredisi veriyordu. Bu durumda, ihracat ürünleri ticareti yapanlar lehine tercih daha da açık bir biçimde görülmekteydi. Bu bankaların çoğunun kurucuları, ve aynı zamanda kredilerinden en çok yararlananlar tacirler ve büyük çiftçilerdi. Niyet bildirimlerinde ticari faaliyetlere tarımsal üretim karşısında ayrıcalık tanıyorlar ve çoğu zaman kendileri de ticari faaliyete girmeyi planlıyorlardı. Bu kuralın dışında kalan bir banka, kuralı kanıtlar. Ege bölgesinin en zengin ilinde, 1914 yılında kurulan Aydın Milli Bankası amacını «Aydın vilayeti incir müstahsillerine istihsal ve füruhtuna müteallik ikrazat» olarak açıklamıştı[108]. Ne var ki, kredi piyasasında daha kârlı imkânlar ortaya çıkınca banka fonlarını ticari faaliyette kullanmaya başladı. 1927'den sonra çiftçilere borç vermiyor ve kredilerin ödenme süresini üç ayla sınırlandırıyordu[109].

Tarım kredilerinde yukarda anlattığımız durumdan iki sonuç çıkarılabilir. Birincisi, imalat gibi, tarım da toplam banka kredilerinin önemli bir bölümünü elde etmiyordu; kredi kurumlarının verdiği kredinin onda dokuzuna yakın bir bölümünden tacirler yararlanmaktaydı. İkincisi, küçük çiftçilere kredi veren resmi bir piyasa olmadığından bu çiftçilerin başlıca borç kaynağı gayri resmi para piyasası, tefecilikti. Bu, ekonomideki ürünün ve pazarlanabilir artığın en büyük bölümünü üreten çok sayıda üreticinin gayri resmi para piyasasında sömürülmesi anlamına gelir. Birbirini tamamlayan bu iki sonuç için gerekli koşullar, bankacılık sektörünün ekonomik ve kurumsal parametrelerince eşit biçimde hazırlanmaktaydı.

TİCARETE VERİLEN BANKA KREDİLERİ :

1924 yılında, Amerikan ataşesi «Ülkeye giren, ya da yurtdışına gönderilen her parti mal, değerinin % 70 i veya % 80 i kadar

banka avansı ya da kredisini gerektiriyor» diyordu[110]. Tacirler, üreticinin ürününü satınalmak için borçlanıyor, önceki borçlarını ödeyebilmek ve yurtdışından mal satın alabilmek için müşterilerden avans istiyorlardı. Sermayenin genel olarak pahalı olduğu bir durumda, tacir ödünç fonlarla iş yapmaktaydı. Faiz hadlerinin yüksekliğine rağmen, ticaretteki kâr hadleri girişimine bol getiri sağladığından, bu çekici bir çözüm yoluydu. Böylece ekonomideki ticaret sektörü kredi imkânlarının kurumsal yapısı içinde ve öncelikle banka parasıyla çalışıyordu.

Bankalar ticaret sermayesine üç tür fon verebilmekteydi: senetlerin iskontosu yoluyla sağlanan para; bankalara teminat olarak gösterilen mal, kıymetli kağıt ve emlâk karşılığı alınan borçlar; kişisel garantiye dayalı borçlar.

Ticari muamelelerin çoğu ertelenmiş ödemeler temelinde yürütüldüğünden, tacirler satış yaptıklarında nakit değil diğer tacirlerin senetlerini alıyorlardı. Bu senetlerin ödeme süresi 30 ya da 90 gündü[111]. Eğer senetlerde güvenilir imzalar varsa, tacirler bunları mahalli ticari bankalarda kırdırabiliyorlardı. Bu iskonto işlemi çoğunlukla İstanbul'daki büyük tacirler arasında yaygındı. Ticaret bankalarının bu senetleri yeniden nakit paraya çevirmek için başvurabilecekleri bir reeskont bankası olmadığından, bankaların senet iskonto etmeleri başka tür borçlarda kullanabilecekleri fonlardan vazgeçmeleri demekti. Bu nedenle de ticaret senetlerinde iskonto haddi yüksekti; en düşük oran % 9 du, buna çeşitli masraflar eklenince % 12 yi buluyordu. % 20 lik bir iskonto haddi alışılmadık birşey değildi[112]. İş Bankası ticaret bankalarının tümüne örnek olarak alınırsa, faaliyetleri genel olarak bankacılık sektöründeki ödünç verilebilir fonların dağılımının bir göstergesi olur. Örneğin 1928'in sonunda, 42 milyonluk kredi toplamı içinde senet iskontolarının payı 8 milyon liraydı[113]. Aslında, iskonto işlemlerinde fonların devir hızı diğer işlemlerden çok daha yüksek olduğundan, bankacılık faaliyetlerinde senet iskontolarının önemi yukardaki rakamların gösterdiğinden daha da büyüktü.

Mal karşılığı avans, banka işlemleri içinde ikinci sırayı alıyordu. Bu işlem, genellikle ihraç edilebilir malların banka depolarına teminat olarak yatırılarak, belirli miktarda bir paranın, müşteri bulunduğunda geri ödenmek üzere avans olarak verilmesi demekti. Ödünç verilen para malların beklenen pazar değerinin belirli bir oranına eşitti. Tacirler mallarını muhtemel müşterilere sergileyerek, banka depolarını ayrıca satış mağazası olarak da kullanıyorlardı. İthalatta da benzer bir uygulama

yaygındı. Türk tacirleriyle mukavelesi yapılmış mallar İstanbul'a gönderilerek, belirli bir bankaya teslim ediliyordu. Bu malı alan tacirin konşimentoyu alabilmek için bankaya belirli bir miktarda para —ve malı almakta gecikirse faiz— ödemek zorunda olması demekti([114]). Her iki durumda da banka faiz alıyor ve tacire mallarla ilgili çeşitli masrafları ödetiyordu.

Gönderilen malların Türk ithalatçı tarafından alınmadığı da oluyordu. Bu, malların muameleyi yapan bankanın elinde kalması ve bunu pazarda satmak zorunda olması demekti. Özellikle 1923'ten önce ithalatçıların bu şekilde taahhütlerini yerine getirmemeleri İstanbul bankalarının zarara girmesiyle sonuçlandı. İngiliz ticaret ataşesi 1924 yılında «tacirler mallarının buraya varmasından sonra teslim alınmama ihtimaline karşı kendilerini korumalıdırlar» diye yazıyordu([115]). İngiliz firmalarına siparişle birlikte %33 oranında nakit para geriye kalanını da bir banka vasıtasıyla yollanmış belgeyle istemelerini öğütlüyordu. 1924-1929 döneminde ise bu çeşit güçlüklerin yaygın olmadığı görülüyor.

Mal garantisi karşılığı verilen bu kredi türü, çiftçiye ulaşma ihtimali en fazla olan krediydi. Üreticinin malını satın alan aracıyı, çoğu kez bir banka destekliyordu([116]). Tacir, ürünü de nakit parayla değil, bono karşılığı satın alırdı. Bankadan kredi aldıktan sonra bonosunu öder, böylece de çiftçi tohumluk ve diğer masraflarını karşılayacak parayı elde etmiş olurdu.

Önem sırasında daha sonra emlâk karşılığı verilen krediler geliyordu([117]). Bu borçlar normal ipotek işlemlerine benzemezdi. İpotek altına alınan emlâk sadece borcun geri ödeneceğinin maddi teminatıydı. Bu borçlar kısa vadeyle verilirdi. Aslında ipoteğe bağlanmış ticari krediler olan bu borçlar, mal rehini karşılığı verilen kredilerin yarısı kadar bir miktarı buluyordu; kıymetli kağıt rehini karşılığı verilen fonlardan birkaç kat daha fazlaydı([118]). Bu son kategori, bankalara hisse senedi ve tahvil rehini karşılığı verilen bir ticaret kredisi türüydü. Ancak, hisse senedi ve tahvil alım-satımı yaygın olmadığından, ve devlet tahvillerinin tedavülüne de pek sık rastlanmadığından, kıymetli kağıtlar karşılığı verilen toplam krediler göreli olarak önemsiz bir düzeyde kaldı.

Üçüncü tür borçlar daha büyük bir miktar tutuyordu ve piyasada kredi sahibi tacirlere verilirdi. Muhasebe kayıtlarından sağlam bilgi elde etmek mümkün olmadığından, Osmanlı bankası ve diğer yabancı bankalar tacirlerin güvenilirliklerini araştıran bürolar kurmuşlardı([119]). Bu tür krediler bankada açılan bir

borçlu mevduat hesabından çekilirdi[120]. Çekilen miktarın ödenme süresinin sabit olmasına rağmen, bu borç genellikle yenilendiğinden, «borçlu mevduat hesabı» uzun vadeli bir kredi haline gelirdi. Ancak, bankanın kısa bir ihbar süresinde parayı geri isteme hakkı her zaman saklıydı. Bu nedenle, tacirler bu şekilde elde ettikleri fonları sürekli bir işletme sermayesi olarak kullanırlardı. 1928 yılında, Ziraat Bankası 10 milyon liralık, İş Bankası ise 18 milyon liralık borçlu hesabı açmıştı[121].

5. TÜCCAR KREDİSİ :

Bu ikinci kredi kategorisi tacirin tacire, ya da tacirin üreticiye verdiği kredi olarak tanımlanır. Biz özellikle yabancı ticaret sermayesinin Türk tacir ve üreticilerine açtığı krediler üzerinde duracağız.

Bu kredi, ithalatta gecikmiş ödeme, ihracatta ise avans ödemesi biçimini alıyordu. Demek ki iki tür tacir kredisi vardı: Türkiye'ye mal satan firmaların, ödemenin ilerki bir tarihte yapılmasını kabul etmeleri biçimindeki ithalat kredisi ve yabancı alıcıların Türk aracılarına veya üreticilerine yaptıkları avans ödemeleri biçimindeki ihracat kredisi. Önce ithalat kredisini inceleyelim.

1920'lerdeki refahla beraber, yıllar geçtikçe üreticiler için artan pazar güçlükleri başgösterdi. Üreticilerin bu güçlükleri Türkiye'deki ithalatçıları 1920'lerin sonuna doğru daha kolay kredi temin etmelerinde de gözükmektedir. Mütareke döneminde taahhütlerini yerine getirmeyen Türk müşterileri yabancı satıcılara sorun oluyordu. 1924'te hem Amerikan hem de İngiliz ataşeleri kararlaştırılan bedelin bir kısmı ödenmeden Türkiye'ye mal yollamamaları için kendi tacirlerini uyarıyorlardı[122]. 1925'te bir Fransız belgesi kredi koşullarını uyarıyı destekler bir biçimde tanımlıyor[123]. Buna göre, ödemenin ertelenmesi imkanı, yalnızca tanınmış ve güvenilir Türk firmalarına tanınıyordu. Eğer firma istenen nitelikteyse, kredi koşulları ihracatı yapan firmanın milliyetine göre değişiyordu. İngiliz ve Fransız firmaları, ancak ödemenin yarısı mal tesliminde yapılırsa, 30 ya da 60 ve istisnai olarak 80 günlük bir gecikmeyi kabul ediyorlardı. İtalyan firmalarının koşulları ise, özellikle pamuklu ürün satışlarında, daha elverişliydi. Alman ihracatçıları özellikle makina ve takım tezgahı pazarında yerlerini sağlamlaştırmak istediklerinden, kredi önerilerinde daha yumuşaktılar.

Ne var ki, dönemin sonuna doğru, satıcılar arasındaki rekabet çetinleştikçe, Türk tüccarının kullanabileceği kredi imkanları da fazlalaştı. 1928'de İngiliz ataşesi İstanbul pazarında Türk perakendecilerine mallarını satmak isteyen çok sayıda imalatçı firma temsilcileri olduğunu bildiriyordu. Bu temsilciler pazarda tutunabilmek için, «mahalli müşterinin statüsünü ve mali dengesini yeterince dikkate almadan» on iki aya kadar kredili satış yapmayı kabul ediyorlardı(124). 1927 yılının başlarında, İtalyan lireti ansızın değer kazanınca, borçlarını liretle ödemek zorunda olan Türk tacirleri büyük güçlüklere düşmüşlerdi. 1926 yazında yüz liretin değeri 6,25 lira civarında oynarken, 1927 yazında 10,65 liraya çıkmıştı(125). Bazı tacirler İtalyan alacaklılarıyla belirli uzlaşmalara gittilerse de(126), önemli sayıda ticarethane, özellikle pamuklu mamül ithalatçıları, iflaslarını ilan ettiler(127). Türkiye'ye ihracat yapan İtalyan firmaları alışılmamış miktarda uzun vadeli kredi vermişlerdi. Bu yüzden Türkiye'deki iflasların etkisi Trieste'de de hissedilmiş, bu şehirdeki İtalyan imalatçılar da bu buhrandan büyük ölçüde etkilenmişlerdi(128).

Türkiye pazarlarını ihtiyatsız bir biçimde genişletmiş olanlar sadece İtalyan pamuklu imalatçıları değildi. 1926 yılındaki pamuk buhranında üreticilere görülmemiş ölçüde düşük fiyatlar verildiğinden ve bu nedenle İstanbul'daki ithalatçı firmalar açısından çok isteksiz bir alıcı tabanı oluşturduklarından sözetmiştik. Bunun bir sonucu, bu firmaların kendilerine kredi açan yabancı firmalara karşı taahhütlerini yerine getirememeleri oldu. 1927 Mayıs'ında, Türkiye'ye ihracat yapan bütün firmaların, avanslarını geriye alamadıkları için genellikle güçlükler içine girdikleri hissediliyordu(129). Bir yıl sonra, **The Economist,** sadece pamuklu tekstil ticaretinde, İstanbul ithalatçılarının vadesinde ödenmemiş borçlarının 1 milyon sterlini, yani 9 milyon lirayı bulduğu haberini veriyordu(130). Muhabir, uzun vadeli borç vermiş bulunan İtalyan, Belçika ve Çek iplik imalatçılarının zarara uğrayacağını tahmin ediyordu. Manchester imalatçıları ise, nakit parayla iş yaptıklarından bu fırtınayı atlatabilmişlerdi.

Bu kısa açıklamadan Türk ithalatçılarının söz verdikleri ödemeleri zamanında yapamamalarına rağmen, yabancı ithalatçıların satışlarını devam ettirebilmek için kredi vermeye halâ istekli oldukları anlaşılıyor. Ancak sistem merkezinde çatırdadığında, periferideki kredi ekonomisinin de sonu gelecekti.

Satış kredilerinin nereden kaynaklandığı üzerinde durduğumuzdan, dikkatimizi yabancı satıcılarla Türk alıcılar arasındaki

ilişkiye vermek zorunda kaldık. Ancak kırsal kesime verilen bu tür krediler de incelenmelidir. Bu konuda fazla belge olmamasına rağmen örneğin Adana bölgesindeki pamuk üreticilerine benzer kredi koşullarıyla traktör satıldığını biliyoruz([131]). Yabancı satıcıların kendilerine kredi açtığı gibi, İstanbul'daki Türk tacirleri de ülkenin iç bölgelerindeki müşterilerine kredi açıyorlardı. Kredi ağı aslında bütün ülkeyi kaplamıştı. Köyün bütün sınırlı ihtiyaçlarını karşılayan köy bakkalı bile, müşterilerine hasattan sonra ödenmek üzere kredi açıyordu. Bu şekilde tüccarın çoğu hem ticaret hem de bankerlik rollerini üstleniyor ve köy düzeyine gelindikçe bu uygulama tefeciliğe yaklaşıyordu. Bu ticari faaliyetin çoğunu ithal mallarıyla ilgili işlemlerin oluşturduğu unutulmamalı. Köy düzeyinde bile bakkalın sattığı gazyağı, şeker, madeni aletler ve pamuklu mamullerin çoğunluğu ithal malıydı. O halde, bu kredi zincirinin yabancı satıcıların vadeyle mal satmalarından başladığı öne sürülebilir. İlk kredi Türkiye'ye ihracat yapan yabancı firma tarafından veriliyor ve nihai tüketiciyi aracı perakendecilere ve İstanbul ithalatçılarına bağlayan para sermayesi zincirini izliyordu. Para sermayesinin çeşitli konaklarında kazanılan faiz, aracıların, toptancı ithalatçıların ve yabancı satıcıların ticaret kazançlarına ekleniyordu. Uluslararası ticaretten perakende satış düzeyine kadar, para ve ticaret sermayesi kaynaşmış bir haldeydi.

İhracat kredileri sistemin daha önemli bir ögesini oluşturmaktaydı. İhraç edilebilir ürünlerin hepsinin yetiştirilmesi, hasatı ve pazarlanmasında bankalardan veya ihracatçı firma ve kişilerden alınan krediler kullanılıyordu([132]). Tarım sektörüne yönelik banka kredilerindeki sınırlamalara değinmiştik; işte bu boşluk tüccar kredisiyle dolduruluyordu.

İhracat kredisi birbirini izleyen ve ihracat ürünü yetiştiricisine kadar ulaşan iki düzeyde incelenebilir. İlk aşamada yabancı firmalar Türk tacir ve aracılarıyla mukavele yapar ve hasat mevsiminde teslim edilecek ürünlere karşılık belirli miktarda bir parayı avans olarak verirlerdi. İkinci aşamada ise yerli tüccar fiili üreticiyle mukavele yapar ve üreticiye verilecek para birkaç ay önceden ödenirdi. Üreticiyle yapılan bu alışverişe **à livrer** kontrat, yani ürün toplandığı zaman sona erecek bir mukavele, adı verilirdi. Bu durumda ortaya çıkan işbölümünde Türk tacirinin payına iç ticareti yürütmek ve malı yabancı firma temsilcilerine satmak üzere liman şehirlerine götürmek düşerdi. Bu temsilcilerin verdikleri krediler ise aksi yönde giderdi.

Türk ihraç ürünlerini satınalan ülkelerden kaynaklanan kredi, fiili üreticiyle **à livrer** mukavele yapması için Türk tüccarına verilirdi. Bu uygulama köy düzeyine ulaştığında tefeciliğe yaklaşırdı; çünkü, üreticiler genellikle çaresiz kaldıklarında —tohumluk satın almak zorunda kaldıkları kötü hasat zamanlarında— tacirden borç aldıklarından, borç koşulları tacirin insafına kalırdı.

İthalat kredisinden farklı olarak ihracat kredisinde muameleyle ilgili faiz haddinin «pazar» faiz haddine yakın olduğu söylenebilir. Fiili üreticiye yaklaşıldıkça bu faiz haddi artardı. Yabancı firma temsilcisiyle Türk tacir arasındaki faiz haddi banka faiz hadlerine yakındı; üreticiler ise tefeci faizi ödemek durumundaydılar. İhracatcılar, aracılık yapan yabancı bankalardan da kredi alma imkanına sahip olduklarından, tüccar kredisi karşılığı normal faiz ödüyorlardı. 1928 yılında Bursa'da bu oran sadece % 12'ydi(133). Faiz haddi belirtilmediğinde, fiyat üzerinde önceden pazarlık yapıldığı ve bunun zımnî bir faiz içerdiği anlaşılıyordu. Bu tür bir muamelede taahhütün yerine getirilmemesi ihtimali her zaman vardı; çünkü fiyat ve miktar pazarlığı bir yıl önceki eğilimlere göre yapılıyordu. Örneğin 1929'da fındık ürününün zengin olacağı umulmuştu. Bu beklenti 1928 rekoltesine ve ekili toprak büyüklüğüne dayanıyordu. Ne var ki, hasattan kısa bir süre önce, beklenmedik bir fırtına Giresun ve Trabzon'daki ürünü mahvetti ve çiftçiler mevsim başında imzalamış oldukları **à livrer** mukaveleleri yerine getiremeyecek bir duruma düştüler. Alıcı firmalar düşük fiyatla yapılmış mukavelelerin uygulanması için ısrar ettiklerinde, mahalli ticaret odaları hükümetin duruma müdahale etmesi için Ankara'ya başvurdular. Ancak, talepleri karşılıksız kaldı ve 1929'un genel buhranına bir de fındık üreticilerinin azalan geliri eklendi(134).

Yabancı ve yerli tüccar arasında bir işbölümü olmasına ve üreticilerin genellikle Türk aracılarla iş yapmalarına rağmen, incelediğimiz dönemde yabancı alıcıların üreticiyle doğrudan ilişkiye geçme girişimlerinin gittikçe arttığı görüldü. Halı dokumacılarını yabancı dış ticaret şirketlerine bağlayan evlere iş verme mukavelelerinden daha önce söz etmiştik. Benzer bir şekilde, Amerikan tütün şirketleri de Karadeniz Bölgesi'nde tütün ekimi için toprak satın alma girişiminde bulunmuşlardı. Böylece tütünü Türk tüccardan temin etmek yerine kendileri üreteceklerdi(135). Sürekli müşteri statüsü kazanıp, satınalınacak ürünü güvenceye almanın bir yolu üreticiyi borçlandırmaktı. Yabancı firmalar **à livrer** mukavele karşılığında doğrudan doğruya üreticiye kredi

vererek Türk aracıları aradan çıkarabiliyorlardı. Bu uygulama birkaç yıl tekrarlandıktan sonra, ilişki genellikle kurumsallaşıyor ve krediyi veren firma, diğer kredi kaynakları son derecede pahalı olduğundan, üreticinin borç ilişkisini bozamayacağından emin oluyordu.

İtalyan pamuklu tekstil firması SICMAT bu bağlamda çok başarılı bir örnek(136). Pamuk ipliği ticareti ve pamuklu imalatıyla uğraşan bir Trieste firması olan SICMAT, 1924'te Adana'da bir şube açtı. İtalyan hükümetinden büyük çapta sübvansiyon alan ve en büyük İtalyan bankalarından kredi alma imkânına sahip bu firma, kısa zamanda Çukurova bölgesinin en büyük pamuk alıcısı haline geldi(137). Fransız konsolosu, SICMAT'ın sadece kârını maksimize etmeye çalışan basit bir firma olmadığından kuşku duymakta haklıydı. Gerçekte, İtalya'daki Faşist hükümet Türkiye'nin güneyi üzerinde kolonyalist emeller gütmekteydi. SICMAT hükümetle yakın ilişki içindeydi ve çalıştırdığı bütün kişiler faşistlerin onayından geçmişti(138).

Rakiplerini pazardan başarıyla çıkaran (Fransız şirketi İstikbal gibi direnen yabancı firmalar ise sonunda SICMAT'la işbirliği anlaşmaları imzalamak zorunda kalmışlardı) İtalyan şirketi, Çukurova tarımına sistemli bir şekilde nüfuz etti(139). Mahalli yöneticileri de «hediyelerle» kendi yanına çekti. Eylül 1926'da Fransız konsolosu «bu illerdeki pamuk ekimi ve ihracatının kısa bir süre içinde tamamen İtalyanlar'ın eline geçmesi»nin ihtimal içinde olduğunu bildiriyordu(140). Böylece giderek artan miktarda pamuk Trieste fabrikalarına gönderilmeye başlandı.

Şirketin pazara nüfuzundaki en önemli faktör kredi mekanizmasıydı. Banka kredisi imkanlarına ve hükümetinin mali desteğine sahip olan şirket, diğer yabancı firmaların geleceği şüpheli görüp tereddüt ettikleri zamanlarda faaliyetlerini genişletti. Mali kaynaklarını pamuk üreticilerine kredi vermekte kullandı. Üreticiler güç bir döneme girince borçlarını ödeyemediler. Topraklarını ipotek ettirmek zorunda kalınca «sonunda bütün pamuklarını şirkete satmak durumunda kaldılar»(141).

Burada ticaret sermayesinin kredi mekanizması yoluyla kurduğu hakimiyetin uç bir örneğini görüyoruz. Türk üreticilerine yabancı bir ihracatçı firma tarafından sağlanan ticaret sermayesi periferi türü bütünleşmenin özgüllüğünü berrak bir biçimde yansıtıyor: periferinin dünya ekonomisiyle ilişkisinde hakim olan ticaret sermayesidir; ancak, ticaret sermayesi para sermayesin-

den de yararlanır; ticaret sermayesinin asıl uğraşısı periferi ekonomisinin ihracat potansiyelini geliştirmektir; bu uğraşıda doğrudan doğruya ticaret sermayesiyle iş yapan bağımlı bir üreticiler topluluğunu tercih eder; son olarak da ticaret kârının yerli ve yabancı tüccar arasındaki bölüşümü, bu örnekte olduğu gibi, periferi üreticileriyle merkez pazarlarını birbirine bağlayan özgül kurumsal düzenlemelere dayanır.

Ticaret kredisi örneği, aslında kredi sisteminin periferinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesindeki rolünü açıkça gösterir. Dünya ekonomisinin merkezinden kaynaklanan tüccar kredisi, ihraç ürünleri üretimini ve ithal mallar tüketimini harekete geçirir. Periferide belirli, seçilmiş ekonomik faaliyetlerin teşvik edilip, gelişmenin dünya ekonomisiyle bütünleşmenin gereklerine uymasını sağlamakta temel bir rol oynar. Kredi sadece ihraç ürünleri yetiştiren üreticilere verilir. Bu şekilde de, dışarıdan kredi akımı durduğunda ekonomik faaliyetin tehlikeye düştüğü bir bağımlılıklar yapısı yaratır. Bu nedenle, tüccar kredisi ticaret sermayesinin hakimiyetinin devamında ve periferinin dünya ekonomisi içindeki yapısal konumunun sürekliliğini sağlamakta temel bir faktör olur.

6. TEFECİLİK :

Tefecilik üretimde elde edilen artığın para sermayesi kârına çevrilmesindeki temel bağlantıyı oluşturur. Ödünç verme ve ticaret işlemleri değeri aktaran ve bu aktarma sürecinde artığın bir kısmına elkoyan faaliyetlerdir. Türkiye örneğinde köylü tarımı en çok değer üreten iktisadi faaliyet dalıydı ve para sermayesi toplam kârdan aldığı payın çoğunu tefecilik yoluyla elde etmekteydi. Hatta kredi veren bütün kurum ve kişilerin - tefecilerin, tacirlerin, bankaların - kârları dolaylı olarak üretici köylüden çekilen değerden geliyordu denebilir. Değer bu kurumsal düzeylerden aktarılarak ödünç parayı sağlayanların alabildikleri faiz oranlarına göre bölüşülür. Kredi piyasalarındaki kurumsal düzenlemeleri tartışmıştık. Şimdi tefecilik uygulamasına, yani gayri resmi para piyasasına bakalım.

Köylü işletmesinin ailenin tüketim ihtiyaçlarını karşılamaya ancak yettiği bir durumda, üretimdeki herhangi bir düşme, örneğin kötü hava koşulları, köylüyü dışardan maddi destek aramaya itiyordu. Bankacılık sistemi, sadece gelişme düzeyinin ye-

tersizliğinden değil, daha çok kurumsallaşmış bir kredi piyasasının gerekleri zar - zor pazarlanabilir meta üreten bir köylü tarımınca karşılanamadığından, bu ihtiyaçlara cevap verememekteydi. Yukarıda, bankaların verdiği toplam kredide tarımın payının çok küçük olduğunu ve bunun da büyük ölçekli ihracat tarımına yönelik olduğunu göstermiştik. Bu boşluk «Türkiye'deki en eski, en yaygın ve en kârlı mesleklerden birini icra eden tefeci» tarafından dolduruluyordu[142]. Böylece tarımsal üretimin büyük bir çoğunluğunu oluşturan köylü tarımı kendi dışından yardım almak zorunluluğundaydı. Geleneksel destek kurumlarının ve kapitalist kredi kaynaklarının mevcut olmadığı bir durumda, gerekli yardım geçiş toplumuna özgü tefecilik kurumundan geliyordu[143].

Tefecilik birkaç biçimde ortaya çıkar. Fiili üretici düzeyindeki tüccar kredisinin tefeciliğe çok yaklaştığından sözetmiştik. Tefecilik durumunda da iki biçimden sözedilebilir: köylünün alıcı olduğu durum, köylünün satıcı olduğu durum. Üretici olarak köylü hasatta elde edeceği ürün karşılığında borç alabilirdi. Ekimin başlangıcında tohumluk ve diğer üretim araçlarına gerek duyduğundan, hasattan sonra ürününü pazara çıkardığı zaman faiziyle ödemek üzere nakit para veya tohumluk avans almak için mukavele yapabilirdi[144]. Eğer mukavele bir tacirle yapılmışsa, köylü borcu genellikle para olarak alır ve ayda % 5 ile % 10 arasında değişen bir faiz öderdi[145]. Daha sık görülen bir biçim ise, ülkenin pazara daha az açılmış bölgelerinde, borcun aynî olarak alınıp yine aynî olarak ödenmesiydi. Bu durumda, sonuçta ödenen miktar alınan borcun en az birbuçuk katı kadar olurdu[146]. Ayrıca nakit veya aynî muamelelerin fiziki değerlerin fiyatlar yoluyla para değerlerine çevrildiği çeşitleri de vardı. Örneğin aynî olarak tohumluk borç verilmesi halinde, ödünç tohumluk yüksek bir fiyattan hesaplanır, köylü borcunu alacaklıya en uygun zamanda ödemeye zorlandığından geri verilen tahıl en düşük pazar fiyatından işlem görürdü[147]. Bu uygulama çoğu zaman alacaklının aynı zamanda ürünü satın alan tacir olması demekti. Aslında, köylü para ya da tohumluk ödünç aldığında, mukavelede genellikle ürününü alacaklıya satma zorunluluğu da bulunurdu. Bu tür bir **à livrer** mukavelenin ihracat tarımı durumunda kapitalist pazar muamelelerinin sınırı içinde olduğu düşünülebilirse de —çünkü ürünü satın alan tacirler arasında her zaman belli bir rekabet vardı— iç bölgelerin buğday üretici köylüsü açısından, aynı zamanda bölgenin en büyük toprak sahibi olan tek bir alıcıyı içeren ekonomi-dışı bir zorlama anlamına gelirdi. Ürünü alacaklıya satma zorunluluğu ve bu nedenle ortaya çıkan farklı fiyatla-

rın —zaten tefecilik düzeyine varan— itibarî faiz hadlerine, köylü için ek bir külfet ilave ettiği kuşkusuz. Âli İktisat Meclisi bu faiz haddinin ayda % 25'e kadar vardığını tahmin ediyordu(148).

Köylünün borçlu - alıcı olduğu durumda, bu uygulama «hasat kredisi» diye bilinirdi(149). Burada sözkonusu olan, üretim araçlarının ya da tüketim maddelerinin köy bakkalından ya da civar kasabalardaki perakendecilerden satın alınmasıdır. Bu durumda köylü, parasını hasat zamanı ödemek üzere mal satın alırdı(150). Bu muamelede tefeci faiz hadleri geçerliyse de veresiye satış yapan tacirin asıl kârı malına koyduğu yüksek fiyatlardan gelirdi(151).

Köylü ayrıca emlakına ipotek koydurarak da tefeciden kredi alabilirdi. İpotek düzenlemesine, gerek duyulan borç miktarı yüksek olduğundan gidilirdi. Bu genellikle paranın toprak alımında ya da düğün gibi iktisadî olmayan bir amaçla kullanılacağı anlamına gelirdi. 1920'lerde meta üreten köylülerin topraklarını genişletmeleri teşvik edilmişti. Toprak ya da araç almak amacıyla borçlanmaya gidilmesini bazı araştırmacılar tefeciliğin yaygınlığında önemli bir faktör olarak görüyorlardı(152). Ekonomik koşullar köylüleri spekülasyona itiyor ve mahsül kötü olduğunda ya da fiyatlar düştüğünde —1926'da olduğu gibi— köylüler yükümlülüklerini yerine getiremiyorlardı. Nitekim bu dönemde ipotek yoluyla alınan borçların çoğu ödenemedi ve köylüler toprak üzerindeki haklarını alacaklılarına devretmek zorunda kaldılar. Bu, toprak mülkiyetinin yoğunlaşmasında önemli bir mekanizmaydı(153). Borcu çoğunlukla büyük toprak sahipleri verdiklerinden ve köylü borcunu ödeyemediğinde toprağını alıp onu kiracı - ortakçı olarak çalıştırdıklarından sonuç böyle oluyordu. Bu mekanizmayı anlatan Amerikan ataşesi «tarımın baş düşmanı tefeciliktir»(154) sonucuna varıyordu.

Bu tür bir borç muamelesinde faiz köylüye ipotek karşılığı verilen borçtan önceden kesiliyordu. Ayrıca, toprağın değeri alacaklı tarafından olduğundan düşük saptandığından borçlanma koşulları % 35 - 40'lık itibarî faiz haddinin gösterdiğinden daha da kötüydü(155). Alacaklı, borç verdiği parayı bazan yasal kredi piyasasından elde ediyordu. Bankalara kabul edecekleri teminat gösterebildiklerinden, büyük toprak sahibi ya da kasaba para kapitalistleri yasal faiz haddiyle borçlandıkları parayı, çok daha yüksek hadlerle köylülere verebilmekteydiler(156). Bu, 1927'de Çukurova bölgesinde görülen yaygın bir uygulamaydı. Ziraat Bankası'ndan normal faiz haddiyle borç almış olanların bile taahhütlerini yerine getirememiş olmalarından 1927 konjonktürünün üre-

tici köylüler için özellikle kötü olduğu anlaşılabilir. Banka, borçlarını ödeyemeyen köylülerin topraklarına haciz koyup, hayvanlarını müzayedeyle sattı. Ancak hükümetin müdahelesinden sonradır ki, köylü borçları ertelendi([157]). Tefecilerin yararına çalışan diğer bir konjonktür de, Trabzon'da 1929 fındık krizi sırasında ortaya çıkmıştı. Bu durumda da köylüler, tefecilere başvurmaktan başka çareleri olmadığından, topraklarının bir kısmını kaybettiler([158]).

Tefecilikle ortakçılık arasında yakın bir ilişki vardı. Bazı tefecilik biçimleri —örneğin mahsülün bir kısmına karşılık alınan aynî borçlar— alışılmış kira anlaşmalarından ayırdedilemez. Başka tefecilik biçimleri ise —örneğin ipotek karşılığı borçlanma— ortakçılığa benzer düzenlemeler getiriyordu. Bhaduri'nin açıkladığı gibi, tefeciliğin ortakçılık ilişkisinde temel bir öge olduğunu söylemeliyiz([159]). Köylü toprak sahibine borçlanma yoluyla bağlı olmasa, meta üreten bir ekonomide ortakçılık ilişkisi sürekliliğini koruyamazdı; hasat bol ve fiyatlar yüksek olduğunda, köylü bir miktar artık biriktirip bu ilişkiden kurtulabilirdi. Ayrıca köylü yeni bir teknoloji kullanacak yeni üretim araçlarını alacak paraya sahip olabilir ve böylece verimliliği yükseltebilirdi. Bu teknik değişme sonucu kiracıyla toprak sahibinin toplam üründen aldıkları göreli paylar değişince, kiracı ve toprak sahibi arasındaki ilişki bozulabilirdi. Bu nedenle tefecilik toprak sahibi için sadece fazladan bir kazanç yolu olarak değil, ortakçılık ilişkisinin sürekliliğini sağlayan temel bir öge olarak görülmelidir.

Daha da genel olarak, tefecilik, ya da köylü üretimiyle para sermayesi arasındaki eklemlenme, köylü sektöründen kapitalist sektöre değer aktarımının başlıca mekanizmalarından biridir([160]). Bu değer aktarımı ikili bir işlevi yerine getirir : bir yandan kapitalist sektörün genişlemesini ve gelişmesini sağlarken, bir yandan da köylü sektöründe kapitalist tarımın gelişmesini güvenceye alır. Tarım sektörünün çoğunu küçük işletmeler ve köylü üretimi oluştururken, topraksız aileler sadece küçük bir azınlıktı. Bu yapı, hasatın kötü olduğu yıllarda, çoğu köylü ailesinin gelirine dışardan destek arama ihtiyacında olduğunu gösterir. Bu nedenle, tefecilik çok yaygın bir uygulamaydı ve köylü sektörünün faiz getiren sermaye (para sermayesi) tarafından sömürülmesini mümkün kılıyordu. Bu faiz, sonunda ya kapitalist tarım sektörüne gidiyor ya da bankalar yoluyla ticarette kullanılmak üzere harekete geçiriliyordu.

7. SONUÇ :

1920'lerde Türkiye'nin ekonomik koşullarına ilişkin en yaygın görüş, girişimlerin sermaye darlığı nedeniyle engellendiği ve kredi mekanizmasının da bu durumu düzeltemediğiydi[161]. Sanayiciler uzun vadeli kredi piyasası olmamasından şikayet ediyorlardı; küçük imalatçıların orta vadeli işletme sermayesi kredisi verebilecek bankalardan borç alma imkanları yoktu; tüccar ve çiftçiler tohumluk alabilmek, işçi çalıştırmak, ya da ürünü pazara götürmek için sürekli olarak kısa vadeli kredi arayışı içindeydiler. Böyle bir ekonomide, bankaların önemi sadece kredi vermelerinden değil, kredi mekanizması yoluyla «banka parası» yaratmalarından geliyordu. Nakit para miktarı sabitti ve ekonominin giderek daha fazla parasallaşmasına ve gelirin artmasına rağmen değişmiyordu. Bu nedenle bankalar, kredi tahsisi yoluyla, ekonomideki parasallaşmanın yönünü belirleyebilmekteydiler. Bankacılık sektörü dış ticaretle ilişkili faaliyetleri tercih eden bir kurumsal yapıya sahipti. En yüksek kâr haddi bu faaliyetlerden sağlandığına göre, bankacılık sektörünün dış ticarete ayrıcalık tanıyan bir yapıda olması normaldi. Aslında, periferileşme, yabancı ticaret sermayesinin ihtiyaçlarına uygun bir yapı edinme sürecidir. Türkiye'deki kredi piyasası bu yapının inşa sürecini yansıtıyor ve ticaret sermayesinin hakimiyetinin bütün ekonomi üzerine yayılmasına katkıda bulunuyordu.

Tüccar kredisinin niyetleri, bankacılık sektörününkilerden çok daha berraktı. İstenilen, tarım üretimini harekete geçirmek ve ihracat pazarlarına doğru yönlendirmekti. Tüccar kredisinin, ayrıca ülkenin daha az pazara açılmış bölgelerinde meta üretiminin başlamasına neden olduğu da kuşkusuz doğru. Bu tür kredi yurtdışından kaynaklanıyordu. Her iki biçimde de (ihracat kredisi ve ithalat kredisi) yabancı tüccar Türk tüccarına ödeme kolaylıkları gösteriyor, daha sonra yerli tüccar daha küçük tüccara krediyi aktarıyor, en sonunda da kredi fiili üretici ya da nihaî tüketiciye ulaşıyordu. Bu aşamaların her birinde kâr edilmesi gerektiğinden, fiili üreticiden çekilen değerin, çeşitli dönüşümler geçirerek, kâr biçiminde ortaya çıktığı sonucuna varabiliriz. Yabancı ve yerli tüccar arasındaki —ithalat ya da ihracat aşamasında— muamelede faiz haddi belirtilmemişse, bu faiz miktarının zaten fiyatlarda içerilmiş ve yansıtılmış olmasındandı. Başka türlü söylersek, üreticiden çekilip yurtdışına aktarılan değer fiyat mekanizması yoluyla aktarılıyordu. Üreticinin elde ettiği fiyatlarla tüketim pazarlarında oluşan fiyatlar arasındaki büyük fark bu işleyişi mümkün kılıyordu.

Tefecilik, hem köylüden değerin çekilmesini sağlayan dolaysız bir mekanizma, hem de tüccarın köylünün ürününü düşük fiyatla alması için gerekli pazar-dışı ortamı yaratan bir araçtı. Ayrıca, tefecilik borç bağımlılığı yaratarak ortakçılık ilişkisinin sürekliliğini sağlıyor, böylece de köylünün kapitalist çiftçiye dönüşmesini önlüyordu. Tefecilik biçiminde gözüken para sermayesi, geleneksel köylü üretimiyle kapitalist sektör arasındaki en önemli eklemlenme tarzını oluşturmaktaydı.

Kredi sistemi, periferi toplumsal formasyonunun yapısını yansıtan yoğun bir şebeke görünümündedir. Ancak bu şebekenin para muamelelerinin altında yatan gerçek ilişkileri gizleyen bir perde olarak görülmesi yanlıştır. Tam tersine, periferi ekonomisinin yapısını kazanması kısmen kredi şebekesince mümkün kılınır; meta üretiminin niteliği ve büyüklüğünü aktaran işaretleri bu şebeke verir; uzak pazarların tarımsal üretim üzerindeki denetimi bu yolla gerçekleşir. Genel eşdeğer olarak para, meta üreten her ekonominin gerekli bir ögesidir; kredi sistemi ise, bir para ekonomisinin temel bir boyutudur. Periferileşmenin hızlandığı aşamada Türkiye'deki kredi sisteminin analizinin, bize, ekonominin yapısını anahatlarıyla gösteren ve içsel bütünlüğünü mümkün kılan temel bağları veren bir perspektif kazandırdığını gördük.

N O T L A R

(1) Bk. S. de Brunhoff, **La Politique Monetaire : Un essai d'interpretation marxiste,** Paris, (1973), Bölüm II.

(2) Bk. V. Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,** Ankara, (1970), s. 228; ve A. Köklü, **Türkiye'de Para Meseleleri,** Ankara, (1947), s. 8.

(3) Ibid.

(4) Bk. T. Kitapçı, **L'Histoire Monetaire de la Turquie,** These, Dijon, (1939), Bölüm I; ve Köklü, **op. cit.,** s. 8 - 10.

(5) Köklü, **op. cit.,** s. 11 - 17.

(6) **Ibid.,** s. 24.

(7) A. M. A. (Amerikan Milli Arşivleri), 867.50/120, s. 442.

(8) A. M. A., 867.50/110; ve F.D.İ.A. (Fransız Dış İşleri Arşivleri), 342/185.

(9) A.M.A., 867.50/120, s. 442; 1929'da madeni paraların toplam değeri 8.5 milyon lirayı bulmaktaydı; Bk. Köklü, **op. cit.,** s. 29.

(10) S. İlkin, «Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankasının Kuruluşu», **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**'nde sunulan tebliğ, Haziran 1973, s. 19 - 21.

(11) Bk. H. Woods, **Report on the Economic and Commercial Conditions in Turkey,** Mayıs 1928, London, s. 7; ve **The Economist,** 11 Şubat 1928.

(12) **The Economist,** 30 Haziran 1928 içinde, Sir Herbert Lawrence'in yıllık raporuna bakınız.

(13) W. D. Hines ve diğerleri, **Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933 - 1934,** cilt 1, 2 ve 3, Ankara, (1936), cilt 3, s. 141.

(14) **Ibid,** s. 52.

(15) Birinci sütun T. Bayar, **La Türkiye İş Bankası,** Montreux, (1939), s. 1939, s. 83'ten; İkinci sütun Hines, op. cit., s. 48'den; ve H. Tahsin ve R. Saka, **Sermayenin Şirketlerdeki Hareketi,** İstanbul, (1929), s. 94'ten.

(16) Tahsin ve Saka, **Sermaye Hareketleri,** İstanbul, (1930), s. 64 ve 94.

(17) Birinci sütun Bayar, **op. cit.,** s. 83'ten; İkinci sütundaki rakamlar, metinde açıklandığı gibi tahminler; üçüncü sütun toplam mevduatta tasarruf mevduatı farkına eşittir.

(18) Eğer vadesiz mevduatın tamamen ticari mevduat hesaplarından oluştuğu kabul edilirse, birinci sütun para arzının geleneksel tanımına uyar. Birinci ve üçüncü sütunlar Tablo II'deki rakamlardan elde edilmiştir.

(19) T. Bulutay ve diğerleri, **Türkiye Milli Geliri 1923 - 48,** Ankara, (1974), Tablo 8.2.A.

(20) Bayar, **op. cit.,** s. 23 - 24.

(21) C. V. Colocotronis, **L'organisation bancaire des pays balkaniques et les capitaux etrangers,** These, Paris, s. 39 - 41.

(22) Bu bankanın tarihi için Bk. T. C. Ziraat Bankası, **Ziraat Bankası'nın Elli Senelik Hayatı ve Faaliyeti,** Ankara, (1938); ve T. C. Ziraat Bankası, Yüz Yıllık Teşkilatlı Zirai Kredi, Ankara, (1964); kuruluşu için Bk. D. Quataert, **Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876 - 1908,** yayınlanmamış doktora tezi, (1973).

(23) Bk. A. Biliotti, **La Banque Imperiale Ottomane,** These, Paris, (1909); L. Delaygue, **Essai sur les Finances Ottomanes,** These, Paris, (1911).

(24) G. Ökçün, «1909 - 1930 Yılları arasında Türkiye'de Bankacılık Alanında Kurulan Anonim Şirketler», Hacettepe Üniversitesi, Türkiye İktisat Tarihi Semineri'nde sunulan tebliğ, Haziran 1973, s. 6 - 60.

(25) **Ibid.,** s. 158 - 165.

(26) **Ibid.,** s. 18.

(27) Colocotronis, **op. cit.,** s. 51 - 52; ve Bayar **op. cit.,** s. 41.

(28) A.M.A., 867.50/120, s. 470.

(29) Ökçün, **op. cit.,** s. 6.

(30) A.M.A., 867.50/120, s. 471.

(31) F.D.İ.A., 400/36, 400/39, 400/40.

(32) F.D.İ.A., 400/111, İstanbul'daki Fransız Elçiliği'nden Paris'e mektup.

(33) A.M.A., 867.50/126, 10 Haziran 1925 tarihinde İzmir konsolosundan Elçiliğe.

(34) F.D.İ.A., 400/114, 19 Ocak 1925 tarihli.

(35) Hines ve diğerleri, **op. cit.,** cilt 3, s. 45.

(36) İlkin, **op. cit.,** ; F.D.İ.A. 401, 133, 135, 136, 139, 143; Türk Hükümeti'nin bir merkez bankasını finanse etme çabalarına ilişkin yazışmalar (1927, 1928 yılları).

(37) Ökçün, **op. cit.,** s. 92 - 156.

(38) 1930 İstatistik Yıllığı, s. 278 - 306'dan hesaplanmıştır.

(39) G. Ökçün, «1909 - 1930 Yılları arasında Türkiye'de Bankacılık Alanında Kurulan Anonim Şirketler», **Türkiye İktisat Tarihi Semineri,** der. O. Okyar, (1975), s. 474.

(40) A.M.A., 867.50/119.

(41) Bayar, **op cit.,** s. 79, 81, 84, 101.

(42) F.D.İ.A., 401/121, Büyükelçi'nin 11 Mayıs 1927 tarihli yazısı.

(43) F.D.İ.A., 401/158, Samsun'daki konsolostan, 13 Ekim 1928 tarihinde.

(44) F.D.İ.A., 401/131, 26 Kasım 1927 tarihli.

(45) O. Silier, «1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü», **Türkiye İktisat Tarihi Semineri,** der. O. Okyar, s. 493.

(46) 1930 İstatistik Yıllığı, s. 264'den hesaplanmıştır. Faaliyeti için Bk. Ökçün, **op. cit.,** s. 8.

(47) 2 Şubat 1926 ve 26 Mart 1929 tarihlerinde Fransız Büyükelçiliği tarafından bildirilmiştir; F.D.İ.A. 401/49 ve 401/55.

(48) **Journal d'orient,** 26 Mart 1926; F.D.İ.A. 401/62'de aktarılmıştır.

(49) A.M.A., 867.51/383, 384, 390, 392.

(50) F.D.İ.A., 401/174.

(51) R. Ş. Suvla, **La Banque Centrale de la Republique Turquie,** Lausanne, Tez, İstanbul, (1933), s. 39.

(52) A.M.A., 867.50/120, s. 480.

(53) Yukarıdaki Tablo I ve Tablo II'den hesaplanmıştır.

(54) F.D.İ.A., 401/161, 17 Ekim 1928.

(55) Colocotronis, **op. cit.,** s. 30.

(56) F.D.İ.A., 401/173, Adana'daki Fransız Konsolosu'nun 7 Ocak 1929 tarihli yazısı.

(57) Amerikan ticaret ataşesi George Bie Ravndal'ın raporu; A.M.A. 867.50/120, 480 - 481.

(58) Ökçün, **op. cit.,** s. 74 - 75.

(59) Yukarda Tablo II'ye Bk.; Bayar, **op. cit.,** s. 91, 92.

(60) Hines ve diğerleri, cilt 3, s. 51.

(61) A.M.A., 867.50/120, s. 477.

(62) **Ibid.**

(63) F.D.İ.A., 342/185, Banque Nationale Française du Commerce Exterieure, Bulletin Hebdomaire du 24 Octobre 1925 : «L'aspect économique du nouveau régime en Turquie».

(64) **Ibid.**

(65) Hines ve diğerleri, s. 55.

(66) A.M.A., 867.50/120, s. 478.

(67) F.D.İ.A., 400/153, 23 Nisan 1925 tarihli rapor.

(68) F.D.İ.A., 400/114, 19 Ocak 1926 tarihli rapor.

(69) F.D.İ.A., 401/158, Samsun'daki konsolosun 13 Ekim 1928 tarihli yazısı.

(70) A.M.A. 867.50/126, İzmir konsolosunun 10 Temmuz 1925 tarihli yazısı, s. 39.

(71) F.D.İ.A., 401/158, 13 Ekim 1928.

(72) F.D.İ.A., 343/199.

(73) **The Economist,** 14 Temmuz 1928.

(74) F.D.İ.A., 342/214.

(75) F.D.İ.A., 415/56.

(76) Ibid.; ayrıca Bk. Samsun'daki konsolosun 13 Ekim 1928 tarihli yazısı.

(77) F.D.İ.A., 415/56, Adana'daki konsolosun 17 Mart 1927 tarihli yazısı.

(78) Aşağıdaki kaynaklardan hesaplanmıştır. : Osmanlı Bankası kredileri için Hines, cilt 3, s. 48; Selanik Bankası Kredileri için ibid., s. 50. Bütün diğer yabancı bankaların Selanik Bankası'nınkine eşit miktarda kredi hacmine sahip olduklarını varsaydık. Böylece yabancı bankaların vermiş olduğu toplam kredi yaklaşık 185 milyon liraya ulaşır. Bu miktara % 70'i Ziraat ve İş Bankalarına ait olan Türk bankalarının verdiği kredileri ekledik. Bk. Bayar, op. cit., s. 140.

(79) 1930 İstatistik Yıllığı, s. 49.

(80) Hines, cilt 3, s. 49.

(81) 1930 Sanayi Kongresi, s. 164.

(82) **Ibid.,** s. 288.

(83) **Ibid.,** s. 69.

(84) **Ibid.,** s. 71, 152.

(85) **Ibid,** s. 23.

(86) **Ibid.,** s. 69.

(87) Ziraat Bankası'nın kredi mekanizmalarına ilişkin bilgimiz Y. S. Atasagun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888 - 1939,** İstanbul, (1939) ve Atasagun, Türkiye'de Zirai Borçlanma ve Zirai Kredi Politikası, İstanbul, (1943) dan kaynaklanıyor.

(88) Bk. A.M.A., 867.50/120, s. 468.

(89) Atasagun, (1943), s. 125.

(90) Atasagun, (1939), s. 230.

(91) **Ibid.,** s. 277.

(92) **Ibid.,** s. 245, 349.

(93) **Ibid.,** s. 235.

(94) **Ibid.**, s. 240.

(95) Atasagun, (1943), s. 125.

(96) Atasagun, (1939), s. 349.

(97) Atasağun, (1943), s. 130.

(98) Atasagun, (1939), s. 251.

(99) Ibid., s. 256 - 257.

(100) Atasagun, (1943), s. 130.

(101) Atasagun, (1939), s. 126, ve Atasagun (1943), s. 368.

(102) Ibid., s. 369, 371.

(103) Ibid., s. 324.

(104) Atasagun, (1939), s. 219.

(105) Atasağın, (1943), s. 264.

(106) Atasağın, (1939), s. 286.

(107) Ibid., s. 287.

(108) Ökçün, (1975), s. 37.

(109) Atasağın, (1943), s. 136 - 134.

(110) A.M.A. 867.50/120, s. 480.

(111) Hines ve diğerleri, op. cit., cilt 3, s. 53.

(112) Bayar, s. 115; Hines, cilt 3, s. 59; A.M.A. 867. 50/120, s. 480.

(113) 1930 İstatistik Yılığı, s. 271.

(114) A.M.A., 867. 50/120, s. 424.

(115) Woods, 1924 Raporu, s. 34.

(116) A.M.A., 867. 50/120, s. 479.

(117) Bayar, op. cit., s. 134.

(118) Ibid., s. 129 - 130.

(119) Hines ve diğerleri, cilt 3, s. 55.

(120) Bayar, s. 136 - 137.

(121) 1930 İstatistik Yıllığı, s. 262, 271.

(122) Woods, 1924 Raporu, s. 34; A.M.A. 867. 50/120, s. 478.

(123) F.D.İ.A., 342/195, Banque Nationale Francaise du Commerce Exterieure'-ün 31 Ekim 1925 tarihli raporu.

(124) Woods, 1928 Raporu, s. 16.

(125) 1930 İstatistik Yıllığı, s. 248.

(126) **The Economist,** 12 Mayıs 1928.

(127) Y. Effimiadis, **Cihan İktisadi Buhranı Önünde Türkiye,** İstanbul, (1936), cilt 2, s. 176.

(128) Woods, 1928 Raporu, s. 16.

(129) Ibid., s. 35 - 41.

(130) **The Economist,** 14 Temmuz 1928.

(131) F.D.İ.A. 342/214, Adana'daki Fransız konsolosunun 4 Kasım 1926 tarihli yazısı.

(132) Ali İktisat Meclisi, Hayat Pahalılığı, Yayın A - 2, Ankara, (1928), s. 61.

(133) F.D.İ.A., 343/158, Bursa'daki Fransız konsolosunun mahalli dokumacılarla ihracatçı bir tacir arasındaki bir alışverişi anlatan yazısı.

(134) F.D.İ.A., 343/199, Trabzon'daki Fransız konsolosunun yazısı.

(135) A.M.A., 867. 50/132, Ligget and Myers Inc.'in A.B.D. Dışişleri Bakanına 18 Haziran 1925 tarihli mektubu.

(136) F.D.İ.A., 417/146, Adana'daki Fransız konsolosunun 1 Eylül 1926 tarihli yazısı.

(137) **The Economist,** 8 Ağustos 1925.

(138) F.D.İ.A., 424/203, Adana'daki Fransız konsolosunun 10 Aralık 1926 tarihli yazısı.

(139) F.D.İ.A., 417/146.

(140) Ibid.

(141) Ibid.

(142) A.M.A., 687. 50/120, s. 481.

(143) Tefeciliği geçici bir biçim olarak nitelememizin nedeni, para sermayesinin prekapitalist bir formasyonla eklemlenmesini sağladığından ve prekapitalist sistemin çözülüşüne katkıda bulunmasından kaynaklanıyor.

(144) 1931 Ziraat Kongresi, cilt 2, s. 2463, ve İ.H. Tökin, «Türkiye Köy İktisadiyatında Borçlanma Şekilleri», **Kadro,** (1932), no. 3, s. 31.

(145) 1931, Ziraat Kongresi, cilt 2, s. 2540.

(146) 1931 Tarım Kongresi, cilt 2, s. 2450.

(147) F.D.İ.A., 342/185.

(148) Ali İktisat Meclisi, **Hayat Pahalılığı,** s. 61.

(149) 1931 Ziraat Kongresi, cilt 2, s. 2464.

(150) Ibid., s. 2452.

(151) Ibid., s. 2453.

(152 Ibid., s. 2464.

(153) Tökin, op. cit., s. 32.

(154) A.M.A., 867. 50/120, s. 238.

(155) Ibid., ve 1931 Ziraat Kongresi, cilt 2, s. 2453.

(156) Ibid.

(157) Ibid.

(158) F.D.İ.A., 343/199.

(159) A. Bhaduri, «A Study in Agricultural Backwardness Under Semi-Feudalism», **The Economic Journal**, cilt LXXIII, no. 329.

(160) M. Gutelman, **Structures et Reformes Agraires, Instruments pour l'Analyse**, Paris, (1974), s. 53-66, «Le mode de production parcellaire» başlıklı bölüm.

(161) Bk. **The Economist**, 13 Mart 1926: «.... biraz daha fazla sermayeyle birçok sanayiin ortaya çıkacağı kuşkusuz.» Ayrıca bkz. F.D.I.A. 342/185 : «Sermaye ve kredi örgütlenmesi sorunları şu anda Türkiye'deüzerinde ençok durulan sorunlardır. Döner sermaye yetersizlikleri özellikle hissediliyor.» 24 Ekim 1925 tarihli Banque Nationale Francaise du Commerce Exterieure Raporundan.

DEVLETÇİLİK DÖNEMİNİN İLK YILLARINDA İŞÇİ SORUNUNA YAKLAŞIM VE 1932 İŞ KANUNU TASARISI

Selim İlkin*

I. GİRİŞ

İş kanunlarının, işçi sınıfının olduğu kadar, ülke tarihlerinin de önemli aşamalarından biri olduğu muhakkaktır. Bu çalışmanın amacı, 1932 İş Kanunu tasarısının hangi nedenlerle ve nasıl yasallaşamadığını dönem koşulları içinde incelemektir. Bu tür bir yaklaşımla, devletçilik döneminin ilk yıllarındaki «rejimin» niteliğinin saptanıp tartışılmasına yardımcı olunabilineceği düşünülmüştür.

II. 1924 - 1930 YILLARI ARASINDAKİ İŞ KANUNUYLA İLGİLİ GİRİŞİMLERE KISA BİR BAKIŞ

Türkiye'de geniş kapsamlı bir İş Kanunu çıkarılması girişimlerine, daha savaş sürerken, 1921 yılında başlanılmıştı(1). Fakat bu girişim, somut bir tasarının bile ortaya çıkmasını sağlıyamamıştı. Hatta işçi kesiminin bu yöndeki isteklerine olumlu yanıtlar veren İktisat Vekili Mahmut Esat (Bozkurt - İzmir) 1923 yılı sonunda istifa etmek zorunda bırakılmıştı(2). Böylece tasarının T.B.M.M.'ne ulaşması ancak, «Şark Şimendiferleri» işçileri grevinin yarattığı tepkiler neticesinde, 1924 yılı sonlarında mümkün olabilmiştir. Tasarıyı incelemekle görevlendirilen Ticaret Encümeni 'mazbata muhabirliğine', Yusuf Akçora (Denizli) getirilmiştir. Akçora'nın bu taslağı 120 maddeden 99 maddeye indirmesi, yasalaşmasını kolaylaştıracak bazı değişiklikler yapması ve

(*) Öğretim Görevlisi, Ekonomi Bölümü, İdari İlimler Fakültesi, O.D.T.Ü.
Yazar, bu çalışmanın hazırlanışı sırasında büyük yardımlarını görmüş olduğu, 1932 İş Kanunu Tasarısı'nı hazırlamış olan Mehmet Ali Dağpınar'a en candan teşekkürlerini sunar. Ayrıca çalışmanın çeşitli aşamalarında yardımlarını görmüş olduğu Prof. Dr. Nusret Ekin, Prof. Dr. Haydar Kazgan, Dr. Nahit Töre, Dr. Ömür Sezgin, Emin Çeşmebaşı, Taha Parla, Serap Kayatekin, Mehmet Ayhan Toker, Melek Eğilmez, Hilmi Çelik ve Gülten Özkan'a da teşekkür eder.

T.B.M.M.'nde defalarca ele alınmış olmasına rağmen, tasarının onaylanması sağlanamamıştır. Her görüşmeden sonra, bir başka komisyonca ele alınıp incelenmesi istenmiştir. Altı komisyondan geçmesinden sonra da, metinde imla hatalarının varlığı, ekseriyet sağlanamadığı veya ilgili bakanlar olmadığı v.b. nedenlerle görüşülememiştir. En son olarak Meclis'e geldiğinde, bu kez de tasarının «inzicamı..» bozulduğu ileri sürülmüştür. Bunun üzerine 10 Haziran 1926'da «tekrar tetkike lüzum görüldüğü..» gerekçesiyle, Başvekalet tarafından, T.B.M.M.'nden geri alınmıştır. Böylece iki yıla yakın bir sürede bu ilk çabalardan bir netice alınamamıştır(3).

Nisan 1927'de Hükümet, 29 maddelik bir başka İş Kanunu tasarısı hazırlayarak T.B.M.M.'ne yolladı. Tasarının bir «muhtelit Encümende» incelenmesi kararlaştırıldıysa da, seçimler nedeniyle ele alınamıyarak, kadük oldu(4).

1929 yılı başında, 36 maddelik yeni bir tasarı daha hazırlanmıştır. Bu kez, incelenmesi için «Şurayı Devlet»'e (Danıştay'a) gönderilmiştir. Burada yapılan incelemeler sonunda, genişletilerek 58 maddelik bir tasarı haline getirilmiş ve Temmuz 1929'da Hükümete geri verilmiştir. Ne var ki, Şurayı Devlet'in yaptığı genişletmelere rağmen, İş Kanunlarında bulunması gerekli birçok husus tasarıda yer almamıştı : Örneğin,

> «mesleki birliklere, krediye, kaza sigortalarına, ücretlerin teminatına ve ekonomilerine...» ait ilkeler yoktu(5).

Son iki hükümet tasarısının da, yine hükümetçe geri alınmasının nedeni, izlenmek istenen sosyal politikanın kapsam ve içeriğinin tam olarak saptanamamasından doğmuş olsa gerektir(6). Bunun saptanamamasının nedenini de, ülkedeki çeşitli kesimlerin onaylayabileceği, farklı çıkarların telif edilebileceği bir setin saptanamamış olmasında aranmalıdır.

Aynı belirsizlik, Türkiye ekonomisinin «hızla» bir buhrana sürüklenmesini önlemek amacıyla yapılan program çalışmaların da da görülmektedir.

Şakir (Kesebir) tarafından, «Türkiye'nin İktisadi Programı»na ana dayanak olarak hazırlanan Rapor, İş Kanunu gereği sanayinin «satış kredisi» gereksinmeleri alt başlığı içinde yer almaktadır.

Raporda, sanayinin kuruluş ve gelişimi için bazı «tanzim ve murakabe» önlemlerinin alınması gerektiğine değinilen bir paragrafta, ayrıca

«(sanayii) müesseselerle amelenin **mütekabil** hukuk ve vezaifini tanzim etmek, sanayinin hususiyetlerine göre çalışma saatlerini tesbit eylemek...» (altını ben çizdim)

için, İş Kanunu'nun çıkarılması istenmektedir(7). «Sanayi bilgisi»nin ülke içinde yaygınlaşmasını öneren bir başka bölümde ise, işçilerin «ameli bilgi ve ihtisasının» sağlanması için, onların, sık-sık iş değiştirmelerinin önlenmesi, bilgi ve yeteneklerinin geliştirilmesi için önlemler alınması öngörülmektedir. «Mütehassıs ve amele yetiştiren» kuruluşlara «bazı menafi» sağlanması —bu ayrıcalıkların ne olabileceği açıklanmadan— ve bu gibi işçiler için «mesken inşaası» ve bunlara ikramiye verilmesi düşünüldüğü kaydedilmektedir. Ne varki, bu öneriler —hiç olmazsa işçi kesimiyle ilgili olanlar— bir İş Kanunu çerçevesinde ele alınmamıştır(8).

İktisat Vekili Şakir (Kesebir)'in hazırladığı çalışmanın istenilen şekilde çıkmaması üzerine, görevi bu kez bizzat «Başvekil ve kabine arkadaşları» üstlenerek, «İktisadi Programı» hazırladılar.

Bu iktisadi program, işçi ve iş kanunu ile ilgili dolaysız bir hüküm getirmemektedir. Yalnızca, istihsal masraflarının düşürülmesinin gerektiğine değinilen bir maddede:

«Türkiye'de çalışan sınıfının (işçi sınıfının?) kanaatkârlığı ve yaşayış bedelinin azlığı gibi kolaylıkları» bulunduğuna değinilmektedir(9). Milli tasarruf'un, «say tasarrufu»nu da içerdiğine değinen çok yuvarlak ifadeli bir başka madde dışında, dolaylı olarak da olsa iş ve işçi sorunlarıyla ilgili hiçbir madde Programda yer almamıştır(10).

Mustafa Kemal, T.B.M.M. III. Devre 3. Toplantı yılını açış konuşmasında, o yıl (1929-30) içinde çıkarılarak iktisadi kanunlar arasında «İş Kanunu»na da yer veriyordu(11). Ne varki, tasarının yeniden ele alınması ancak, C. Serbest Fırka'nın, işçi kesimini yanına çektiğinin farkına varılmasından sonra olacaktır.

III. BUHRAN DÖNEMİ BAŞINDA TÜRKİYE İŞÇİ SINIFININ SORUNLARI

Dünya İktisadi Buhranının yoğunlaşmasıyla birlikte Türkiye'nin ihraç mallarında görülen büyük düşüşe paralel olarak, bu sektörde başlıyan «işsizlik, büyük boyutlar»a varmakta gecikmedi(12). 1931 yılı sonlarında bu rakamın «100 bine..» ulaştığı basında açıkça bildiriliyordu(13). Hızla güçlenmekte olan yeni sanayi

girişimleri ise, bu işsizleri emme gücünden doğaldır ki, çok uzaktı.

Bu işsizlik, ücretler üzerinde etkisini hemen gösterdi. Özellikle ihracat malları fiyatlarındaki düşüşün «farkı», ise son analizde, köylü gelirleri ve işçi ücretlerinden çıkarılıyordu(14). Büyük şehir dışındaki, işçi ücretleri ise büsbütün düşüktü(15).

Çalışma şartlarının ağırlığı, hiçbir bir sosyal güvencenin olmayışı(16), iş yerlerindeki çalışma koşullarının kötülüğü ve örgütlenme haklarına getirilen kısıtlamalar gibi nedenler işçi çevrelerinde huzursuzluğa yol açıyordu. Bu arada grevler ve bağımsız (C.H.F.'nın kontrolü dışında) örgütlenme çabaları da yaygınlaşıyordu(17).

Bütün bu huzursuzluklara rağmen, buhran dönemi başında yasal olarak işçi kesimi lehine sağlanan haklar çok sınırlı kalmış, üstelik de bunlar ancak dolaylı şekilde gerçekleşebilmiştir.

Mayıs 1930'da yasallaşan «Umumi Hıfzıssıhha Kanunu»nun yedinci bölümü, «işçiler hıfzısıhhası...»na ayrılmıştır. Bu kanun, oniki yaşından küçük çocukların çalışmasını yasaklayan, 12 - 16 yaşındaki çocuklar için çalışma süreleri ve çalışacakları alanları onları koruyacak şekilde sınırlayan, kadın işçilere doğum öncesi ve sonrasında bazı haklar tanıyan, sürekli olarak 50'den fazla işçi çalıştıran işyerlerinde doktor kontrolünü zorunlu kılan v.b. hükümler getirmekteydi(18). Bir de, Eylül 1930'da çıkarılan ve zirai makinelerde kullanılan «mevadde müşteile..» ye tanınmış olan ayrıcalıkları buhran dolayısıyla sınırlandırmaya yönelen, 9769 nolu kararnamenin 11. maddesi, «zirai işler için kabul edilen müddeti yevmiye on saattır» ilkesini getiriyordu. Anlaşılan, tarım araçlarının kullanılmasına sınırlamalar getirilirken, zirai işgücünün bu araçlar yerine kullanılarak daha da istismar edilmesi önlenmek istenmiştir(19).

Her iki yasal girişimde öngörülen ilkelerin uygulanmasını sağlayacak kontrol mekanizmalarından yoksun olunması nedeniyle, ilkelerin büyük ölçüde kağıt üzerinde kalması kaçınılmazdı(20). Son Posta gazetesinin Bursa'da çalışan kız işçilerle ilgili olarak aşağıya aktarılan yakınmalarının benzerleri, dönem içinde sürekliliğini koruyacaktır :

> «... veremlilerin ekseriyetini fabrikada (toz ve rutubet içinde) çalışan kızlar teşkil ettiği teessürle görülmektedir. Fabrikada 40 - 50 kuruş ücretle bir çok yavrucaklar hergün bilâ intika 10 - 15 saat..» çalıştırılmaktadırlar.

Çalışanların yalnızca bir bölümünü ve bunların sadece bazı temel haklarını ele alan yasal girişimlerin bile, dikkate alınmadığı görülmektedir.

Ancak, Cumhuriyetçi Serbest Fırka deneyi, bundan sonraki bölümde de inceleneceği gibi, Cumhuriyet Halk Fırkası (C.H.F.)'nı çalışanların lehine atılımlar yapmaya, daha doğrusu yapar görünmeye itecektir.

IV. CUMHURİYETÇİ SERBEST FIRKA DENEYİ SIRASINDA İŞÇİ İSTEKLERİNİN ÖN PLANA ÇIKMASI

A. Parti Programının «sol» Bir Program Olarak İlân Edilmesi:

Ekonomik buhrana yalnızca ekonomik-politika önlemleriyle çözüm bulma yerine, siyasal alanda düzenlemelerle de çözüm arama girişimlerinin en önemlisi, C. Serbest Fırka'nın kuruluşudur. Yeni partinin lideri Fethi Okyar, herşeyden önce «... müzmin hale gelen iktisat buhranına...» çözümler önermeyi ve hükümetçe alınan önlemleri «açıkça tenkid..» etmeyi amaçlıyordu(21).

Partinin 11 maddelik programının 6 tanesi dolaysız, bir tanesi de dolaylı olarak, iktisadi ve mali işlerle ilgiliydi. Gerek bu program ve gerekse tüzüğü, C. Serbest Fırka'nın, buhrana «liberal» bir önlemler demetiyle yaklaşmayı planladığını açıkça ortaya koyuyordu. Buna rağmen Fethi Okyar, C. Serbest Fırka'nın «sol bir» parti olduğunu ısrarla söyledi. Bu ısrarın, iki ana amacı olduğu görülmektedir. **Birincisi,** devlet yetkilerinin ister yabancı ister yerli olsun, hiçbir grubun özel çıkarları için kullanılmamasının sağlanması. C.H.F.'nın uygulamalarının «devlet» eliyle kişileri zengin ettiğini göstermek, kısa ömrü süresince C. Serbest Fırka'nın ana uğraşı olacaktır. **İkincisi,** başta köylü, işçi ve küçük esnaf olmak üzere geniş halk kitlelerinin karşılaştıkları ve senelerdir bir çözüme vardırılamamış ve dünya buhranı dolayısıyla yoğunlaşmış sorunları kamuoyuna dökmek istemidir.

C. Serbest Fırka'nın kuruluşu sırasında yaratılan liberal ortam, gerçek bir «sol» fırkanın kurulması gereğinin tartışılmasına olanak verdi. C.H.F.'na muhalif gazetelerden biri —belki de en önemlisi olan Son Posta ve bu gazete yazarlarından M. Zekeriya (Sertel), C. Serbest Fırka'nın «sol» fikri temsilden uzak olduğunda ısrar ederek, bu fikri benimseyen «üçüncü» bir partinin kurulmasını savunmuştur(22). Bu amaçla yayınlanan okuyucu mektuplarında «amele ve köylüyü müdafaa edecek...» bir fırkanın, «bir amele fırkası»nın kurulmasının istenildiği görülmekte-

dir. M. Zekeriya Sertel de, bir 'şoförün' kendisine yolladığı mektubu yayınlamıştır. Bu mektupta, yeni bir parti gereği şöyle konmuştur :

> «... Hangi fırka mevkii iktidara gelirse gelsin, daima ihmal edilen bir sınıf vardır, İşçi Sınıfı... İsmet Paşa Hükümeti bir İş Kanunu tanzim etti. Senelerdir bu kanun, Meclisten Encümene, Encümenden Heyeti Vekileye (gitti) fakat bir türlü çıkarılamadı. Çünkü işçinin ehemmiyeti yoktur. Bizim de ihtiyaç ve menfaatlerimizi düşünen bir fırkaya ihtiyacımız var...»([23])

Sertel, C.H.F.'nın «bizde amele sınıfı yoktur..» gerekçesiyle «ameleyi» düşünmediğinden yakınarak, çok çeşitli iş yerlerinde çalışan binlerce işçinin, «Türk İşçi..»sinden başka bir şey olmadığına değinerek, şunları eklemiştir :

> «Bunlara (işçilere) hakkını veren, bunları himaye eden bir İş Kanunumuz bile yok. Daha ne çalışma saatleri, nede çalışma şeraiti tanzim edilmiştir. Bizdeki say şeraiti medeni dünyanın hiç bir yerinde yoktur. Bu amele himaye ve müdafaaya muhtaç değil midir?»([24])

Fethi Okyar, genellikle «sol» fikirlere açık görünmüştür, C.H.F. mebuslarının bile «sola doğru» ilerlemekle, kendi parti prensiplerine daha sadıklaşmış olacaklarını ileri sürmüştür. Sol örgütlenmeye, kendileri iktidara geldiklerinde daha açık davranacaklarını ima etmiştir([25]).

B. Diğer Parti Kurma Girişimleri :

C. Serbest Fırka'nın kuruluşu sırasındaki göreli liberal ortam, iki bölgesel parti daha kurma girişiminin doğmasına olanak sağladı.

Bunlardan birincisi, Adana'da, eski bir Müdafaai Hukukçu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na da katılmış olan Abdülkadir Kemali'nin kurucusu olduğu **«Ahali - Cumhuriyet Fırkası»**dır. Fırkanın kuruluş amacı şöyledir :

> «Cumhuriyetin hakiki manası dahilinde ahaliyi refaha kavuşturmak, Fırka'nın ilk ve son umdesidir.»([26])

A. H. Fırkası, Adana gibi, buhrandan büyük ölçüde etki görmüş olan 'Son Posta'nın deyimiyle zenginlerin bile artık borçla-

rıyla ölçülmeye başladığı bir yörede,[27] anti-merkezci bir programla ortaya çıkmıştır.

İkinci parti ise, Mimar ve Mühendis Kazım Bey tarafından Edirne'de kurulma girişimleri yapılan **Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi**'dir. Partinin ana amacı :

> «Türk amele ve çiftçisini sermayedarlara karşı müdafaa, mütegallibe ve murahabacıların ellerinden kurtarmak ve memleketin içtimaî hayatı içinde bu sınıfa da bir mevkii temini»dir.

Anayasadan, işçi ve çiftçilerin de eşit ölçüde faydalanmasının sağlanması, işçi ve çiftçinin Meclis'te temsil edilmesi, yabancı memleketlerdeki çalışma şekillerinin Türkiye'de de uygulanması gibi ilkeler, amaçlar arasında yer almaktadır. İrticaya, bolşevizme, komünizme karşı olduğunu, «Gazi'nin açtığı yolda» inkilaplara bağlı kalacağını belirten bu partinin, «sosyal demokrat» bir görünüşü olduğu ileri sürülebilir[28].

Bu partilerden, daha liberal bir yapıya sahip olan «Ahali Cumhuriyet Fırkası..» 'nın, C. Serbest Fırka sonrasına kadar yaşamasına izin verildiği halde, daha sol görünüşlü «Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi..», anlaşıldığı kadarıyla hemen kapatılacaktı[29] Bu örnekler de yaratılmış olan «liberal..» ortamın sınırlarını göstermesi bakımından ilginçtir.

Bu son derece sınırlı bölgesel parti kurma girişimleri bir yana bırakılırsa, sağ ve sol tüm muhalefet, C. Serbest Fırka çerçevesinde toplanarak, C.H.F.'na olan tepkilerini en açık bir şekilde ifade etmek olanağını bulacaklardır.

C. Serbest Fırka'nın Eleştirileri ve C.H.F.'nın «Mutedil Devletçi» Olduğunun İlânı :

C. Serbest Fırka ve onun yandaşı basın, ülkede, özellikle iktisadi alandaki sorunları dile getiren çok canlı bir eleştiri kampanyasına giriştiler. «Tahammülün fevkindeki» vergiler ve bu yüzden hapse giren kişiler, özellikle kamu kesiminde görülen «fuzuli israfat..», «her yerde» yayıldığı söylenen suistimaller ve benzeri sorunlar, bu partinin sürekli olarak ele alıp işleyeceği konular olmuştur[30]

C. Serbest Fırka'nın bu tip eleştirilerini Başvekil İsmet İnönü, 30 Ağustos 1930'da yaptığı konuşmayla yanıtladı. Bu konuşmanın

en ilginç yanı, C.H.F.'nın «mutedli devletçi..» olduğunun resmen ilânıydı. İnönü mutedil devletçiliğin nedenini şöyle koyuyordu :

> «Liberalizm nazariyatı bütün bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevkeden, bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fıtrı temayülüdür. Memleketin ihtiyaçları için herkes ve her yer hazineden çare arar. Elektriği yapılmayan şehir, limanı fena olan yer, iş bulamayan adam hükûmeti muhatap tutar. Mutedil devletçi olarak halkın temayûlatına ve metalibine yetişemiyoruz diye kusurluyuz. Devletçilikten büsbütün vazgeçip, her nimeti, sermayedarların faaliyetinden beklemeğe sevketmek bu memleketin anlıyacağı bir şey midir?»(31)

Böylece C. Serbest Fırka'nın eleştirileri, C.H.F.'nı böyle bir ideolojik çizgiye açıkça itmiş oluyordu.

D. C. Serbest Fırka'nın Geniş Halk Kitlelerinin Desteğini Sağladığının Anlaşılması :

Fethi Okyar, Başvekilin konuşmasını İzmir'de yanıtladı. Büyük sevgi gösterileriyle başlayan karşılama töreninde, özellikle işçi kesimi rol oynadı. Örneğin, İncir işletmesi ve daha sonra da Liman İşçileri «grev» yaparak, Fethi Okyar'ı selâmladılar(32). C.H.F. yöneticilerinin partizanca hareketleri ve C. Serbest Fırka taraftarlarının taşkın gösterileri şehirde önemli olaylara neden oldu. Bu olaylara rağmen, Fethi Okyar'ın, olaylar yatışsın diye bir gün ertelemek zorunda kaldığı konuşmasını, «50 bini aşkın» kişi izledi. Çok alkışlanan bu konuşmada, Okyar, C.H.F.'na yönelttiği eleştirileri tekrarladı(33).

C. Serbest Fırka'nın İzmir toplantısının en önemli yanı, C.H.F.'nın, artık halkın desteğini yitirmiş olmasının görülmesiydi. Özellikle, İzmir gibi pazar ekonomisine açılmış ve dolayısıyle buhrandan etkilenmiş olan yöreler, C.H.F.'nın desteğini yitirdiği bölgelerin başında geliyordu.

C. Serbest Fırka muhalefeti, Yunus Nadi'nin bile kabul etmek zorunda kaldığı gibi, «kendini ılık bir rehavetin ataleti..»ne terk etmiş olan C.H.F.'nı harekete zorladı(34).

İlk ağızda basın ele alındı ve C. Serbest Fırka yanlısı bazı gazeteciler gözaltına alındı(35). Bunu işçi kesimi takip etti. Uzayan bazı grevler valiler yardımıyla sona erdirildi(36). Muhalif olan

bazı işçi kuruluşları lağv edildi(37). C. Serbest Fırka saflarına sızdığı ileri sürülen «sol..» çevreler saptanarak, tutuklandı(38).

Bu arada Hükümet istifasını vererek, yeni gelişmelere imkân tanıyan bir durum yarattı.

E. Yeni Bir Kabine ve Yeni Bir Programın Kabulü :

Yeni Hükümeti kurma görevi tekrar İsmet (İnönü)'ye verildi. Bu arada Mustafa Kemal de yaptığı açıklamalarda, sahip olduğu büyük politik ağırlığı yeni hükümetten yana koymakla, C. Serbest Fırka'nın artık hükümet için düşünülen seçeneklerden biri olmadığını açıkça ifade etmiş oluyordu. Böylece, kısa bir süre sonra başlayacak olan Belediye Seçimlerinde, C. Serbest Fırka'nın karşısına güçlü bir kadro ve hükümet programı ile çıkmak isteniyordu.

Yeni Hükümete dört yeni bakan alındı. Bu yeni bakanlar arasında, hiç olmazsa bu çalışmanın kapsamı açısından en önemli olanı, İktisat Vekaleti'ne getirilen Mustafa Şeref (Özkan)'dır. Mustafa Şeref (Özkan), «devletçilik» ilkesinin parti programında resmen yer alışı ve bu ilkenin somutlaşarak uygulama denemelerinin yapıldığı yıllarda, çok önemli roller oynamıştır(39).

İsmet (İnönü)'nün, 2 Ekim 1930'da T.B.M.M.'ne sunduğu hükümet programı, C.H.F.'nın, C. Serbest Fırka deneyinden etkilendiğini açıkça göstermektedir(40). Programda, buhrandan etkilenen geniş halk kesimlerine yönelen bazı yeni politikalara yer verilmektedir.

Bu programın en ilginç yanı, içinde «devletçilik» sözünün geçmemesidir. İnönü, Sivas'ta C.H.F.'nın «mutedil devletçi» olduğunu ilân etmesine rağmen, programda «Milli İktisat» deyimi yeğlenmiştir. Liberalizm karşısında «devletçiliğin» değil, «Milli İktisat» politikasının çıkarılması, siyasal bir taktik olarak seçildiğini kanıtlar niteliktedir. Milli İktisat alanındaki «malum olan» programlarına «yeni bir şey ilave» edilmeyeceğine değinildikten hemen sonra, şöyle bir istisna getirilmektedir :

> «Yalnız İş Kanunu ve işçilerin vaziyetlerinin islahı ile bilhassa meşgul olacağımızı kaydetmek isteriz..»(41)

Programın Meclis'te görüşülmesi sırasında Fethi (Okyar), işçi kesiminin C. Serbest Fırka'yı desteklemekte bulunmasının, C.H.F.'nı rahatsız ve tedirgin ederek, bu parti'nin, C. Serbest Fır-

ka aleyhine sürekli olarak, «tezvirat» yapmasına neden olduğundan şikayet etmektedir. Özellikle, kendisinin İzmir'e yaptığı geziden sonra, yoğunlaşmış olan bu karşı propaganda ile ilgili olarak T.B.M.M. kürsüsünden, şöyle yakınmaktadır :

> «... (C.H.F.'nda) anlayamadığım bir zihniyet var: Amele, Halk Fırkası'na mensup oldukça iş yolundadır. Vakta ki bu Amele, Halk Fırkası'na intisap etmek hakkını Serbest Fırka lehine istimale başlar; o zaman iş değişir. Derhal iktisadi meslekler ihtilâfı meydana [çıkar]. Devletçilik ve liberalizm nazariyeleriyle bu meselenin halli çareleri aranır. Efendiler, nazariyeler ihtilâfile bu meseleyi hal için zahmet çekeceğimize, amelenin neden gayri memnun olduklarını tahkik etsek daha doğru olur zannederim. Rica ederim iktisadî menfaatın hangi fırka programile daha iyi temin olunacağını fark ve temyiz etmek hakkını hiç kimseden nezetmiyelim. Bilûmum ameleyi komünist telâkki etmek doğru mudur?..»(42)

Programda, «devletçilik» deyimine yer verilmiş olmamasına rağmen, Fethi (Okyar)'ın bu konu üzerindeki yorumları, yeni İktisat Vekili Mustafa Şeref (Özkan)'ı devletçilikten ne anladıklarını açıklamak zorunda bırakmıştır.

Devletçiliğin geniş ve o derecede ilginç tanımı içinde: bu sistemde devletin, ekonominin «hakim noktalarını» kontrol ederek, dış ve iç ekonomik güçlerin «o memleketin efradını menfaatlerine alet olarak kullanılması... exploitation de l'homme pour l'homme- insanın insan tarafından eksplüvate edilmesi..»nin önleneceği ileri sürülmüştür(43). Bu anlayış, hem Fethi (Okyar)'ın yakınmalarına genel bir cevap, hem de daha önemli olarak, C.H.F. nın Üçüncü Büyük Kongre'sinde kabul edilecek devletçilik ve halkçılık ilkelerinin ilk formülasyonlarıdır.

F. Belediye Seçimleri ve C. Serbest Fırka'nın Kapanışı :

Cumhuriyet döneminin ilk iki partili seçim deneyi olan Belediye Seçimleri, tek dereceli oluşu ve kadınların oy verebilmesi gibi nedenlerin de etkisiyle, genel seçim havasında geçti(44). Seçim kampanyasında işçi sorunlarına da değinildiği, hatta İş Kanunu'nun çıkarılması dileğinin bile ortaya atıldığı görülmektedir(45).

Parti örgütünü tam kuramamış, kurduğu yerlerde ise kontrolü sağlayamamış olan C. Serbest Fırka'nın, büyük boyutlar kazanan olayları önlemeye gücü yetmemiştir. Üstelik, yönetimin

C.H.F. lehine yaptığı sürekli girişimler, olayların daha da gelişmesine neden olmuştur. Yönetimin, örneğin, genellikle C. Serbest Fırka'yı desteklemekte olan İstanbul'daki işçi çevrelerinin oy vermesini kısıtlamaya kalkmıştır(46). C.H.F.'nın bütün bu baskılarına rağmen, seçimler sonunda, 502 belediyeden 30'una yakınını C. Serbest Fırka kazanarak, hiç de küçümsenmeyecek bir başarı kazanmıştır(47).

Ne varki, gerek seçimler öncesinde ve gerekse seçim sırasında «fesat ve yolsuzluklar» yapıldığı yolundaki C. Serbest Fırka iddialarının T.B.M.M.'nde görüşülmesi sırasında çıkan olaylar, yeni partinin yaşama şansının kalmadığını açıkca belli etti. C. Serbest Fırka, aynen kuruluşunda olduğu gibi, Mustafa Kemal'den gerekli izni alarak kendini fesh etti.

G. C. Serbest Fırka Sonrasında C.H.F.'nın Atılımlar Yapma Zorunluğunu Duyması :

C. Serbest Fırka deneyi sona erdikten sonra yönetimin dikkatini çeken en önemli olgu, hoşnutsuz halk kitlelerinin varlığıdır. Bu hoşnutsuz halk kitlelerinin sorunlarına nasıl cevap bulunacağı, gündemin temel sorunudur(48).

Sorunlara demokratik yolla değil de, tek parti çerçevesinde çözüm bulunmasına karar verilmesi ilk ağızda, mevcut muhalefet noktalarının, ortadan kaldırılmasına yol açtı: Meclis'teki, C. Serbest Fırka grubu parçalanarak, bu grubun parti kapatıldıktan sonra muhalefet yapması engellendi; Seçimlerde C. Serbest Fırka'nın kazandığı yerlerde seçimler iptal edildi v.b..(49). Bu arada, Ahali Cumhuriyet Fırkası kapatıldı(50). Yeni bir parti kurulması yolundaki girişimlerin hoş karşılanmıyacağı açıkça belirtildi(51). Muhalefetin tasfiyesi, 1930 yılı sonundaki Menemen Olaylarının yarattığı tepki ortamı içinde daha da kolaylaşacaktı(52).

Bir yandan tek parti yönetim ve kontrolü kurulurken, bir yandan da halkın isteklerinin, partiye daha kolay yansıyabilmesine çalışıldı. Partide «yapılacak büyük islâhat» esaslarını saptamak için Mustafa Kemal, üç ayı aşan yurt gezisine çıktı. Bunun dışında parti örgütü de «her tarafa heyetler..» göndererek, halkın isteklerini saptamaya çalıştı(53).

İşte bu ortam içinde, İktisat Vekili Mustafa Şeref Özkan'ın ele aldığı konulardan biri de, işçi kesimini yakından ilgilendiren(54). İş Kanunu Tasarısı'dır.

H. Mehmet Ali (Dağpınar)'ın İş Kanunu'nu Hazırlamakla Görevlendirilmesi :

Mustafa Şeref (Özkan), İktisat Vekilliği'ne getirildikten hemen sonra, bakanlığına bağlı Mesai Dairesi Müşaviri, Mehmet Ali Dağpınar'ı İş Kanunu'nu hazırlamakla görevlendirdi.

Mehmet Ali Dağpınar, 1925 yılında Mülkiyeden mezun olmuştu. Mezuniyetinden sonra, kısa bir süre için Ticaret Vekaleti Sigortalar Şubesi'nde görev aldı. Daha sonra da, «sigorta» konusunda uzmanlaşması için Fransa'ya yollandı. Paris Mâli İlimler Enstitüsü'nü bitiren Dağpınar, Ekim 1929'da yurda dönerek, İktisat Vekaleti'nin o dönemde çalışma sorunlarıyla ilgili tek resmi kuruluşu olan, İktisat Vekaleti Mesai Dairesi'nde göreve başladı(55). Dağpınar, bu dairedeki yoğun girişimlerine özellikle, Mustafa Şeref Özkan'ın İktisat Vekilliğine getirilmesinden sonra yönelebildi.

1929 yılı başında Hükümetçe hazırlanan 36 maddelik İş Kanunu tasarısı, Şurayı - Devletçe büyük ölçüde değiştirilerek 58 maddelik bir tasarı haline getirilmişti. Mustafa Şeref Özkan ve Mehmet Ali Dağpınar ise giriştiklerinde, işte bu tasarı hükümet gündemindeydi. Ne varki bu tasarı, daha önce de değinildiği gibi, modern bir kanunda bulunması gerekli «asgari..» hükümlerden bile yoksundu(56). Bu nedenle yeni bir tasarı hazırlamak gerekliydi. Bunun için de tasarıyla ilgili ilkeleri saptamak için yoğun bir faaliyete giriştiler(57). Birkaç ay sonra, 1931 yılı başında, ilk önce ilkeler hemen sonra da tasarının ilk şekli, aşağıda görüleceği gibi hazır olacaktır.

V. 1931 YILINDAKİ GELİŞMELER

A. Muhalefet Susturulurken, C.H.F. Yanlısı Örgütlerin Kurulması :

1931 yılında C.H.F. hızla tekrar tek parti haline dönüşürken, bir yandan her türlü muhalefet ortadan kaldırılmaya, bir yandan da bütün yan kuruluşlarıyla birlikte fırkanın kendisi için yeni bir ideoloji ve örgütlenme biçimi geliştirmeye devam ettiği görülmektedir(58).

C.H.F., özellikle mevcut koşullarından büyük şikayetleri bulunan çiftçi ve işçi gibi iki ana kesim üzerinde, kendi dışında hiçbir kontrol ve örgütlenmeye izin vermemekte son derecede ısrarlı davranmıştır. C. Serbest Fırka yanlısı Yarın gazetesi başyazarı

Arif Oruç'un yeni bazı girişimlerine gösterilen tepkiler, C.H.F.'nın bu yöndeki sert tutumuna iyi bir örnektir. Oruç'un 1931 Haziran'ında «Laik, Cumhuriyetçi Çiftçi ve İşçi..» Fırkası kurma girişimleri, yönetimin sert tepkisiyle karşılanmıştır. Oruç aleyhine yürütülen kampanyada onun, C. Serbest Fırka yanlı tutumundan çok, kurtuluş savaşı dönemindeki «sol» çevreler içindeki rolü kullanılmıştır. Parti kurma istemi ise, hükümetçe, «... keenlem yekûn..» addedilmiştir(59). Temmuz 1931'de kabul edilen geniş kapsamlı Basın Kanunu'nun çıkmasından sonra, birçok muhalif gazete gibi,(60) Yarın gazeteside kapanacaktır(61). Bu kanundan sonra «halkın, işçinin, çiftçinin haklarını müdafaa..» için yayın hayatına atılan «Mücadele» adlı bir gazetenin, Yarın'ın devamı olduğu gerekçesiyle, ilk sayısı toplatılarak bir daha yayınına izin verilmeyecektir(62). Yönetim, Arif Oruç ve buna benzer diğer muhalefet girişimlerine hiçbir şekilde yaşama hakkı tanımayacaktır(63).

Yine aynı yıl içinde bir çok cemiyet kapatılırken, partinin yeni ideolojisine yakın bir kısım yeni örgütlenmelere gidilmiştir(64). Bu arada, çiftçi ve işçilerle ilgili örgütlenmelere de büyük önem verilmiştir. Çiftçi Birliği adlı bir kuruluş yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır(65). İşçilerle ilgili olarak, gazete haberlerinden anlaşıldığı kadarıyla iki farklı yol tutulmuştur. Yoğun işçi çalıştırılan yerlerde, örneğin tütün sanayiinde, «Tütün İşçileri Cemiyeti..», gibi örgütlenmelere gidilmiştir(66). Daha az işçi çalıştıran ve dağınık iş kollarında ise, üyeleri arasında işçilerin de bulunduğu geniş kapsamlı meslek kuruluşları, örneğin «Demirciler Cemiyeti..» gibi örgütlerin kurulması yoluna gidilmiştir(67). Bu son tip örgütlenmeye, esnaflıktan ayrımı güçlük gösteren yaygın küçük üretim ünitelerinin büyük bir bölümünün, ustası, kalfası ve işçisiyle dahil edildiği görülmektedir.

C.H.F. nın kontrolündeki bu son tip örgütlenmeler, partide ağırlık kazanan, aşağıdaki bölümlerde değinilecek olan, «mesleki temsil» ilkesiyle de yakından ilgilidir.

B. İş Kanunu Tasarısıyla İlgili İlkelerin Saptanması :

İşçi kesimi ile ilgili atılımların politik gündemdeki öneminin belki de en iyi göstergesi, Mustafa Kemal'in yurt gezisini henüz bitirmeden ve dolayısıyla alınacak geniş kapsamlı önlemlerin henüz kesin şeklini almadan önce, İş Kanunu Tasarısı'nın ana ilkelerinin saptanmasıdır.

Tasarı'nın ana ilkeleri şöyle saptanmıştır : (i) 10 kişiden az işçi çalıştıran ve 5 beygir gücünden az çevirici güç kullanan «kü-

çük sanayi erbabı» dışındaki tüm «müesseseler» tasarı kapsamına alınmıştır. (ii) «İstihsal, imal, ihzar, izabe, inşa, nakliye ve muhabere» iş kollarında, çalışma süresi haftada 54 saati geçmeyecektir. 14 yaşından küçük çocuklar ise, günde 10 saatten fazla çalıştırılmayacaktır. (iii) Gece çalışanlar (Saat 22 ile 05 arasında) için, ek bir ödeme yapılacaktır. (iv) Kadın işçiler, doğumdan sonra dört hafta geçmeden çalışmayacaklar ve çocuklarını işyerlerinde emzireceklerdir. (v) Kanunun uygulanmasını sağlamak için «İş Müfettişliği» kurulacaktır(68).

Tasarı'da saptanan ilkeler, sınırlı «iş yerlerini» kapsamına alacak olmasına rağmen, hiç olmazsa buradaki işçiler için ileri hükümler getiriyordu(69).

Yine aynı günlerde, işçilerin «mesleki birlikler»de örgütlenebilmesi yönünde de tasarı'ya girecek ilkelerle ilgili önemli kararlar alınmıştır. Aynı veya benzeri «sanatları icra ederek bazı mahsuller yetiştirmeğe uğraşanlar» arasında «mesleki birlikler» kurulabilecektir. Örgütlere katılabileceklerin kapsamı da oldukça geniş tutulmuştur :

> «Evli kadınlar da birliklere girebileceklerdir. İdare Heyeti azalıklarında ve müdürlüklerde de bulunabileceklerdir. 16 yaşını bitirmiş gençler, velileri itiraz etmediği takdirde birliklere dahil olacaklardır. Fakat idare heyetine alınmayacaklardır..».(70) Böylece tasarı'nın ana ilkeleri

saptanmış oluyordu.

C. Seçimlerin Yenilenmesi ve T.B.M.M.'ne İşçi Milletvekillerinin Girmesi :

Mustafa Kemal yurt gezisinden Ankara'ya döner dönmez, seçimlerin yenilenmesi kararını verdi. Bu herşeyden önce, yapmak istediği atılımları, bir ölçüde de olsa yeni bir kadro ile yürütmek istemiyle ilgiliydi(71).

Yeni Meclis'in yalnızca yeni kişilerden değil, aynı zamanda «içtimai sınıfların belli başlı»larını temsil edebilecek kişilerden kurulu olması büyük önem kazanmaya başladı. Olanaklar nisbetinde, T.B.M.M.'nin yapısının ülkedeki meslekleri temsil etmesi isteniyordu. C.H.F.'nda bu eğilimin ağırlık kazanmasında, Mustafa Kemal'le geziye katılmış olan ve bu fikir alanının Türkiye'deki temsilcilerinden biri olan Memduh Şevket (Esendal)'ın büyük etkisi olsa gerektir. Yine Mesleki Temsil sisteminin eski savunucularından olan Yunus Nadi (Abalıoğlu) ise; Cumhuriyet ga-

zetesinde bu fikre yeniden canlılık kazandırmaya çalışıyordu[72]. Abalıoğlu'na göre, böyle bir sisteme doğru yönelme Türkiye'yi Avrupa Cemiyetlerini «kasıp kavuran» sınıf kavgasından koruyacaktır. Ayrıca, bu sistem içinde :

> «... herkes mensup olduğu meslekte çalışmasından azami istifade edecek veçhile faaliyet gösterirse, meydana çıkacak hasıla, büyük, pürüzsüz, güzel bir ahenkten ibaret olması tabidir.... Fırkanın devletçi olan siyaseti (nin) manası milletin muhtelif mesleklere inkisam eden mesaîsinin daha musir kılınacak tedbir ve teşebbüslerde, hükümetin milletle beraber yürümesinde tezahür eder..»

Abalıoğlu, böylece sistemin Türkiye için faydası yanında, onun geliştirilmekte olan devletçilik ilkesiyle de tutarlı olduğunu göstermiş oluyordu[73].

Bu sistemin bir bütün olarak uygulanabilmesi, birçok sorunlar doğurabilir niteliktedir. Bu nedenle ilk aşamada, bu amaca mümkün olduğu kadar yaklaşabilinmelidir. Bunun yolu ise, mecliste oylarıyla temsil edilen sınıfların, özellikle çiftçi ve işçi sınıflarının, daha geniş temsilinde bulunmaktadır.

T.B.M.M.'nde temsil edilen mesleklerde, başka bir deyişle meclisin sınıfsal dayanaklarında yapılmak istenen değişikliklerin çeşitli çevrelerde yoğun olarak tartışıldığı, çıkan rivayetlerden ve hatta bu rivayetlerin yalanlanış şeklinden anlaşılmaktadır. Örneğin, Millet Meclisi'nde «çiftçi, tüccar, mütefekkir, serbest meslek erbabı olarak» dört «grup» oluşturulacağı şeklindeki haber, «tamamen asılsız» bulunarak, yalanlanmıştır[74].

Bu yalanlamayla da yetinmeyen Hakimiyet-i Milliye yazarı Falih Rıfkı (Atay), sınıfsal yapı ile ilgili tartışmaların böyle genişlemiş olmasını tehlikeli bularak şöyle yazmaktadır :

> «.. bizden olmayanların geçen seneki parolası 'demokrasi' idi. Şimdiki parolası 'sınıf' tır... Dikkat ederseniz Babıali Caddesinde ne köylü sınıfından bahseden bir köylüdür, ne sanayi ve ameleden bahseden bir fabrikacı veya ameledir. Bunlar menfaatini ancak ortalığın karışmasında ve havanın bulanmasında arayan parazit politikacılardır..». Falih Rıfkı (Atay) a göre Batı medeniyetinden asırlarca uzak kalmış Türkiye ancak, «.. Türk cemiyetinin ahenkli vahdeti ile ve tekmil kuvvetlerini anlaştırarak ve bir arada çalıştırarak bu asrın bir devleti..» olabilecektir[75].

Bütün bu tartışmalar arasında, Meclis yapısında işçi ve çiftçi mebuslar lehine ufak da olsa, nisbî bir değişme yapılması gereği, en dokunulmayan konu olarak kalıyordu :

> «... Halk Fırkası son teşkilatında ameleyle yakından alakadar olmaya karar vermiştir. Bu sebeple yeni intihabatta, Fırka namzetleri arasında ameleden bazı kimseler bulunacaktır. Bu suretle mecliste on kadar amele mebus olacaktır...».([76])

Fırka Divanı, İsmet (İnönü)'nün başkanlığında toplanarak adaylarla ilgili ilkeleri saptarken, işçi ve çiftçi kesimlerinden seçileceklerin «... hakiki amele ve hakiki çiftçi» olmaları üzerinde ısrarla durmuştur([77]).

İşçi kesiminden aday tesbiti işinin bir bölümüyle Memduh Şevket (Esendal) görevlendirilmiştir. Esendal, bu «mebusluk tahkikatı» sırasında Zonguldak'a kadar gitmiş ve orada uzun süredir madenlerde çalışan işçilerle konuşarak onlar arasından :

> «... okur - yazar ve arkadaşlarının itimat ve muhabbetini kazanmış olanları...» saptamıştır([78]).

İstanbul'daki arama ise, Cevdet Kerim (İncedayı) tarafından yürütülmüştür. İşçi kesiminin gerçek bir örgütlenmeden yoksun oluşu, İstanbul gibi iş yerlerinin geniş bir alana dağınık bulunduğu bir yörede, işçi milletvekili adaylarının seçimi güç olmuştur. Bu bir bakıma «masallardaki esrarlı vakalar»ı andırmıştır. Cevdet Kerim (İncedayı) kimliğini saklayarak, geniş bir işçi kesimiyle temasa geçip adayları tesbit etmeye çalışmıştır([79]). Benzer şekildeki aramaların oldukça geniş bir alanda yapıldığı gözlenmektedir([80]).

C.H.F., Meclis'in yapısını bir ölçüde de olsa değiştirebilmek için, Mecliste az ve hiç temsil edilmeyen toplumsal kesimlerden temsilci adaylar saptanmaya çalışırken, seçimlere kısa bir süre kala, 22 seçim bölgesinde 30 adet «müstakil» milletvekili seçimi için olanak yaratılıyordu([81]). Ne var ki işçi kesiminden seçileceklerin, «müstakiller»den çok, C.H.F. içinde bulunmasının yeğlendiği izlenimi verilmektedir([82]).

Mustafa Kemal iki dereceli olan bu seçim öncesinde, bir günde iki önemli bildiri yayınladı :

Bunlardan birincisi, **«Millete Beyanname»** idi. Bu beyanname, seçimler sonrasında (10 Mayıs 1931) toplanacak olan C.H.F. III.

Büyük Kongresi'nde kabul edilen programın bir öncüsü olma niteliğini taşıyordu. C.H.F.'nın ana ilkeleri ve «halkçılık» anlayışı özetlendikten sonra, halkın çeşitli kesimlerinin haklarının nasıl korunacağına dair bölümde, işçi kesimiyle ilgili olarak şöyle deniyordu :

> «.. Milliyetçi Türk amalesi ve işçileri mevcudiyetleri ve emeklerile Türk camiasının kıymetli varlıklarıdır, bu itibarle amele ve işçilerin hayat ve hakları ve menfaatleri göz önünde..» tutulacaktır[83].

İkinci beyanname ise **«Müntehibi Sani»**ler (ikinci seçmenler) için yayınlanmıştı ve 'bağımsız milletvekili adayı' olanlarının seçimine ilişkin istekleri yansıtıyordu. C.H.F.'nın, kendini, «tenkide muhatap kılmayı» lüzumlu gördüğüne değinildikten sonra, «lâik, Cumhuriyetçi, Milliyetçi ve samimi...» olması kaydıyla, bu adaylar arasından seçim yapılmasını istiyordu. C.H.F.'nın diğer ilkeleri, «halkçılık, devletçilik ve inkilapçılık», koşullar arasında sayılmıyordu. Böylece bir yandan Cumhuriyet'in «Büyük Yasakları» tekrar hatırlatılırken, bir yandan da ilkeler açısından bir ideolojik esneklik getirilmiş oluyordu[84].

Nisan'da yapılan seçimler sonunda, bağımsız adaylar için ayrılan 30 yerden 20'si doldurulabilmiş, 10 yer ise boş kalmıştır. Seçilen «müstakil» adaylar arasında işçi mebuslar yoktur[85]. Fakat bu bağımsızlarla beraber, yeni Meclisin yaklaşık üçte biri değiştirilmiştir. Bu değişiklik içinde, çiftçi ve özellikle işçi mebusların varlığı, niceliksel olmasa bile niteliksel olarak en önemli yeniliktir. «Yenilerin (milletvekillerin) çoğu işçidir..» şeklinde verilen haberler, bu niteliksel değişimin ifadeleri olsa gerektir[86].

Meclise «amele veya işçi mebusu» adı altında giren milletvekilleri, saptayabildiğimiz kadarıyla şunlardır :

Ankara Milletvekili Eşref (Demirel), idadî mezunu, Almanya'da Makina ve Alâtı Harbiye ve Mühimmat ihtisası yapmıştır. Almanca bilmektedir. Seçilmeden önce, Fişek Fabrikası'nda ustabaşı idi.

Cebelibereket Milletvekili Hasan Basri, idadî mezunu, demirci ustalığında ihtisas kazanmıştır. Seçilmeden önce, Mamure 2. Yol dairesinde ustabaşı idi.

Eskişehir Milletvekili Alioğlu Ahmet (Özdemir), idadî mezunu, sanayi üzerinde ihtisası var. Seçilmeden önce, şimendifer makina montörü idi.

İstanbul Milletvekili Hamdi (Mustafa Gürsoy) idadiden sonra, Almanya'da «Debağat» yüksek tahsili yapmıştır. Daha sonra Almanya ve Avusturya'da ihtisas çalışmaları yapmıştır. Almanca bilmektedir. Seçilmeden önce, Yedikule'de «Kamhi Debağat Fabrikası'nda» ustabaşı muavinidir.

İstanbul Milletvekili Yaşar (Yazıcı), rüştüyeyi bitirmiştir. Sanayi mektebinde makine tesviyecisi ihtisası görmüştür. Mütareke yıllarında Müdafa-i Hukuk Cemiyetinde, daha sonra da C.H.F.'nda çalışmıştır. Seçilmeden önce Seyri Sefain İdaresi Fabrikası'nda, tesviye postabaşı idi.

Trabzon Milletvekili Hakkı Sofu, seçildiği sırada «marangozluk» yapmaktaydı.

Zonguldak Milletvekili Esat (Çakmakkaya), idadî mezunudur. Seçilmeden önce Kozlu Madeni'nde amele başçavuşu idi.

Zonguldak Milletvekili Hasan (Karabacak), idadî mezunudur. Seçilmeden önce, maden amele başçavuşu idi[87].

Bu kişilerin ne ölçüde gerçek bir «amele» milletvekili olduğunu, kendileriyle ilgili biyografik bilgilerin eksikliği nedeniyle tam olarak saptayamadık. Örneğin, Zonguldak'dan seçildiğine değinilmiş olan iki milletvekilinin, 'işçi' mi yoksa, bu yörede yaygın bulunan, işi kendi hesaplarına alıp işçi çalıştıran «başçavuşlar»dan mı[88] olduğunu saptayamadık. Zaten işçi kesiminde örgütlenme yokluğu, seçilen milletvekillerinin işverene yakın —hiç olmazsa onların tepki ile karşılamayacağı— «mutedil kişiler»den oluşturulduğu izlenimi vermektedir. Örneğin, işverenlerinin, Türk Debağlar Cemiyeti, adı altında bir örgütlenme içinde çok sıkı işbirliği yapmakta olduğu bir «işkolundan»[89], «amele» milletvekili seçilen Hayri (Mustafa Gürsoy), adaylığının ilân edildiği gün, yapmak istediklerini şöyle özetlemiştir :

> «... mecliste amele mebusu olacağım için, amelelerin maddi ve manevi refahına, sanayinin inkişafına çalışmak borcumdur. Sanayi terakki ederse, patronun vaziyeti düzelir ve binnetice amele refaha kavuşur[90].

Seçimlerden hemen sonra da «Sanayi Birliği'nin, «bu mebuslardan isteyecekleri» ve tümüyle işveren çıkarlarına dönük isteklerin oluştuğu toplantıda bulunanlardan birisi de Hayri (Mustafa Gürsoy)dur[91]. Çoğaltılması mümkün olan bu tip örnekler, seçilen işçi milletvekillerinin işverene yakın çevrelerden geldiğini göstermektedir. Ne varki, başta Cumhuriyet olmak üzere bazı ga-

zetelerin, daha geniş bir kesimi «amele milletvekili» olarak göstereme yolundaki tutumları bu sorunu daha da karmaşık bir şekle sokmuştur. Cumhuriyet'in, amele mebusu olarak saydıkları arasında şu kişiler de vardır :(92)

İstanbul Milletvekili Hayrullah (Ergin), Mercan Sultanisinde II. sınıfa kadar okumuştur. Harp döneminde yedek subaylığını yaparken «topçu mülazımlığına» kadar yükselmiştir. Mütarekede bir kunduracının yanına çırak olarak girmiş, kısa bir süre sonra «kalfalığa» yükselmiştir. Seçimlerden bir yıl kadar önce «kendi dükkanını» açmıştır.

İstanbul Milletvekili Hasan Vasıf (Dokuman), idadiden sonra, bir yıl Darülfünunda «riyaziyat» okumuştur. Savaş sırasında «Harbiye-i Umumiye de» askerliğini yaparken, Ziraat Nezareti hesabına Avusturya'ya gönderilmiştir. Bu ülkede «mensucat mühendisliği» ve daha sonra da Almanya'da «kimyagerlik» tahsili yapmıştır. Almanca ve Fransızca bilmektedir. Seçilmeden önce, İstanbul Sanayi Birliği'nde «müfettiş..»ti.

İzmir Milletvekili, Mehmet Saadettin (Epikme), Macar Darülfünunu'nun Makina Mühendisliği Fakültesi'nde, «demir fenleri» bölümünü bitirdi. İktisat eğitimi gördü. Macarca bilmektedir. Seçimler sırasında «alat ve edavatı hadidiye fabrikası..» sahibidir.

Bu son üç milletvekilinin «işçi temsilcisi» olarak ilanı oldukça düşündürücüdür. Hayrullah (Ergin) kendi dükkânına (imalathane?) sahip, ufak bir özel girişimci olmuştur. Meclise, «esnaf» temsilcisi arasında bu tip ufak girişimciler ayrıca sokulmakta olduğuna göre, Hayrullah (Ergin)'in seçiminde, onun «eski çıraklık ve kalfalık» dönemindeki girişimleri dikkate alınmış olsa gerektir. Hasan Vasıf (Dokuman)'ın ise hiç bir «işçi» geçmişi yoktur. Üstelik kendisinin seçilmesi «sanayicilerin teşviki..» ile olmuştur. Mehmet Saadettin (Epikme) ise «alat ve edavatı hadidiye..» fabrikası, sahibidir. «İşçi» mebusu olarak T.B.M.M.'ne girdikten bir kaç ay sonra, işlerini daha da geliştirdiği görülmektedir. Son Posta gazetesi, bu son girişimi şöyle özetlemektedir :

> «İzmir'den işçi mebusu olarak intihap edilen Saadettin Bey, mebus intihap edildiği zaman fiili iş hayatından çekilmeyeceğini vaadetmişti... Gazi Bulvarı'nda açtığı bir traktör ve alâtı zıraiye imalathanesiyle vaktiyle ver-

diği sözü yerine getirmiş, aynı zamanda bir çok Türk işçisine iş temin etmiştir...».[93] İşte bu tarz işçi çalıştıranın, gerçek bir «işçi» mebusu olarak kabulü çok güç olmakla beraber, Cumhuriyet ve Son Posta başta olmak üzere basının geniş bir kesiminin bu tarz yorumları, hükümetin benzer yorumunun bir neticesi olsa gerektir.

D. Yeni Hükümet Programı ve C.H.F. III. Büyük Kongresi'nde Saptanan İlkeler :

Seçimler sonunda yeni kabineyi kurma görevi yine İsmet (İnönü) ye verildi. Yeni kurulan kabinede, Mustafa Şeref (Özkan) görevini koruyordu. Hükümetin, C.H.F.'nın 3. Büyük Kongresinden bir gün önce, T.B.M.M.'de okunan programında :

«memleket iktisadiyatında iş hayatını tanzim eden kanun lâyihası»[94] nın hazır olduğu bildirilmektedir. Böylece hükümet, bu kanunu çıkartmaya kararlı olduğunu, Kurultay öncesinde tekrarlamış oluyordu.

10 - 18 Mayıs 1931 tarihleri arasında toplanan C.H.F., 3. Büyük Kongresi'nde, İşçi Sorunları ve İş Kanunuyla ilgili konulara tartışmalarda az yer verildiği görülmektedir[95]. Bu tartışma azlığını, yalnızca Kongre'de, bu kesimin temsilindeki eksikliğe bağlamak yanıltıcı olur. Kongre'de kabul edilen **Program**'ın «C.H.F. Ana Vasıfları» alt başlığını taşıyan II. Kısmı'nın 2. maddesi, 'rejimin' ana niteliğini şöyle çizmektedir :

> «Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan değil ve fakat ferdi ve içtimaî hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telâkki etmek esas prensiplerimizdendir.
>
> A) Küçük çiftçiler, B) Küçük sanayi erbabı ve esnaf, C) Amele ve işçi, Ç) Serbest meslek erbabı, D) Sanayi erbabı, büyük arazi ve iş sahipleri ve tüccar, Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleridir. Bunların herbirinin çalışması, diğerinin ve umumi camianın hayat ve saadeti için zaruridir. Fırkamızın bu prensiple istihdaf ettiği gaye sınıf mücadelesi yerine içtimaî intizam ve tesanüt teymin etmek ve birbirini nakzetmeyecek surette menfaatlerde ahenk tesis eylemektir. Menfaatler, kabiliyet ve çalışma derecesiyle mütenasip olur..».[96]

Sınıflararası uyumu öngören bir halkçılık anlayışının hakim olduğu bu ilkeler Kongre'de, ideolojik öğeler olarak alınarak, bü-

yük ölçüde tartışma dışında tutulmuştur[97]. Bu çerçeve içinde ele alınan işçi sınıfı sorunlarının da pek tartışılmamış olmasına şaşmamak gerekir.

Programa ilk defa giren «devletçilik» ilkesinin «halkçılık» ilkesiyle ilintisinin açıkca belli edilmemiş olması, devletçilik uygulamasının, çeşitli sosyal kesimlere —ve bu arada işçi kesimine— ne getireceğinin tam olarak saptanmış olmasını engellemiştir. Böylece, çıkarılacak 'İş Kanunu' gereğini, yine Program'a şöyle koymakla yetinmiştir :

> «Milliyetçi Türk amelesi ve işçilerinin hayat ve haklarını ve menfaatlerini gözönünde tutacağız. Sây ile sermaye arasında ahenk tesiri ve bir İş Kanunu ile ihtiyaca kâfi hükümlerin vaz'ı, fırkanın mühim işleri arasında görülür.» Bu ilkenin öngördüğü «ahenk» in nasıl sağlanacağı

ise belirtilmemiştir.

C.H.F.'nın «katibiumumisi» (Genel Sekreteri) Recep (Peker), 16 Ekim 1931 de, İstanbul Darulfünun'da Program'ın izahı için yaptığı konuşmada, çıkarılacak İş Kanununun, «işçi ve amelelere..» sağlıyacağı hakları şöyle sıralamaktadır :

> «Bunların çalıştıkları sermaye müesseseleri tarafından sıhhatlerinin korunması, bakım ve tedavileri hıfzısıhha kanununa geçirilmiştir. Amele sigortaları tanzim olunacaktır. Amele mıntıkalarında kadın işçilerin çalıştıkları esnada çocuklarına bakacak müesseseler yaptırılmasına ve bunların arttırılmasına çalışılacaktır. Say ile sermaye arasında ahenk tesisi ve bir iş kanunu ile ihtiyaca kâfi hükümlerin vazı fırkamızın mühim işleri arasındadır...»

Peker'in iş kanununun kapsamına aldırmak istediği bu ilkeler, Mustafa Şeref Özkan'ın saptadığına daha önceki bölümlerde değindiğimiz ilkeler setinin çok gerisindedir.

İş Kanunu aracılığıyla sây ile sermaye arasında nasıl bir «ahenk» sağlanacağı sorunu, C.H.F.'nın yeni programının sonunda, çeşitli kesimlerin üzerinde mücadele vereceği açık bir sorun olarak kalmaktaydı[100].

E. Tasarının Hızla T.B.M.M.'den Geçirilmesi Girişiminin Başarısızlığa Uğraması :

Mustafa Şeref Özkan ve Mehmet Ali Dağpınar, daha önce saptadıkları ilkeler ışığı altında, geniş kapsamlı bir İş Kanunu

uygulamağa yöneldiler. Orta ve Avrupa ülkeleriyle, iş kanunu olan bazı azgelişmiş ülkelerin, iş kanunları getirilerek incelendi.

Mustafa Şeref Özkan'ın tasarıyı T.B.M.M.'nin olağanüstü toplantılarından (4 Mayıs - 25 Temmuz 1931) yararlanarak, biran önce çıkarmak istemesi üzerine, Kaza Sigortaları ile ilgili bölüm daha sonraya bırakılarak, tasarı hızla hazırlandı[101]. Büyük ölçüde, daha sonra 1932 İş Kanunu diye anılacak olan tasarıyı oluşturan metin böylece hazırlanmış oluyordu.

Tasarıyı T.B.M.M.'den hızla geçirme istemi, Özkan'ı önceleri üzerinde ısrarla durduğu, örneğin geniş kapsam veya grev hakkı gibi bazı ileri ilkelerden fedakârlık yapmağa zorlamıştı[102].

Temmuz ayı başında tasarı «acele» görüşülmesi istemiyle, Vekiller Heyetine yollandı. Ne varki tasarı üzerinde görüş birliğine varılamadı. Ağustos ayı başında yapılan bir toplantıda tasarının «... yeni baştan..» incelenmesine karar verilerek İktisat Vekaletine geri yollandı. Bu arada tasarının «..yeni baştan..» hazırlanmasını kolaylaştırmak amacıyla Mehmet Ali Dağpınar da Avrupa'ya yollandı[103].

Böylece, Mustafa Şeref Özkan'ın tasarıyı hızla T.B.M.M.'den geçirme deneyi, bakanlar kurulunda takılarak, ilk başarısızlığına uğramış oluyordu.

F. C.H.F.'nın İşçilerle İlgili Bazı Yeni Girişim Denemeleri :

İş Kanunu tasarısının İktisat Vekaleti tarafından, incelenmek üzere 'Vekiller Heyeti'ne yollanmasından[104] kısa bir süre sonra, yönetime karşı muhalefetini hâlâ sürdürebilmekte olan Son Posta gazetesi,[105] (C.H.F.'da) «Yeni Temayüller Başladı» manşeti altında, Ankara'da dolaşan bir rivayetten söz ediyordu. Bu rivayete göre, «Halk Fırkasına mensup olan işçi ve çiftçi mebusların, (partilerine) merbutiyeti bâki kalmakla beraber, yeni müstakil bir hizip halinde çalışmaları düşünülmektedir.» Bu amaçla, diğer ülkelerde bulunan benzer parti örgütlerinin programları getirtilerek incelenmiştir.

Son Posta, bu hizbin başına işçi ve çiftçi mebusların seçiminde «hizmeti geçmiş olan» Memduh Şevket (Esendal)'ın getirileceğni belirtmektedir. Bu girişimin, Arif Oruç'un Lâik Cumhuriyetçi Çiftçi ve İşçi Fırkası kurma gibi girişimlerle ilgili olmadığına açıkça değindikten sonra, Son Posta ana amacın «Halk Fırkasının teferruata ait meselelerde, vatandaşların(ın) temayûllerini tebaruz» ettirme olduğunu bildirmek-

tedir. Bu haber, «çiftçi ve işçi mebusların, kendilerinden beklenen vazifeleri, Halk Fırkası içinde tamamiyle...» yapmakta oldukları gerekçesiyle yalanlandı([106]). Bir gün önce Son Posta gazetesindeki haberde fotoğrafları yayınlanmış olan iki İstanbul 'işçi mebusu'-ndan Hamdi (Mustafa Gürsoy) bu fikri «memlekete düşmanlık» olarak nitelemiş, Hasan Hayrullah (Ergin) ise «gülünç» bulmuştur. C.H.F.'nın önde gelen kişilerinden Cevdet Kerim İncedayı ise bu olayı, «...bazı muhalif gazetelerin efkâr-ı umumiyeyi karıştıracakları zannıyla zaman zaman çıkardıkları bu kabil havadisler...» şeklinde yorumlamıştır.

Ne var ki, Son Posta rivayetin doğruluğunda israr etmiştir: «...Tekzibe Rağmen İşçi ve Çiftçi Zümresinin Teşkil Edileceğine Ait Rivayetler Dün de Devam Etti...» şeklinde bir haber yine manşetlerde yer almıştır([107]). Bu arada konunun incelenmesi ile Giresun Milletvekili Hakkı Tarık (Us)'un görevlendirildiği belirtilmiştir.

Hakkı Tarık (Us) haberin «yanlış» olduğunu ileri sürmüştür. Fakat Us'un kullandığı esnek ifade, bu fikrin, işçi kesiminin desteğini sağlayabilme amacında olan Halk Fırkasınca kabul edilmemiş olmasına rağmen, eldeki almaşıklardan biri olarak incelenmiş olduğu izlenimini vermektedir. Üstelik aynı günlerde, C.H.F. nın işçi kesimini yanına çekebilme yönündeki girişimlerine yoğun olarak devam ettiği gözlenmektedir. Örneğin, 30.000 işçinin C.H.F. na girmek istediği ve bu amaçla yapılan bir toplantıda, Halk Fırkası İzmir Reisi Haşim (Çarıklı)'nın, işçi mümessillerine Fırka programının esaslarını anlattığı şeklindeki haberler,([108]) aslında işçilerden çok C.H.F.'nın özlemlerini yansıtır niteliktedir.

Basın kanununda muhalif gazeteleri kontrol([109]) altına alabilmek için radikal değişikliklerin yapılmakta olduğu bir dönemde, bu değişiklik tasarısı aleyhinde bir kampanya yürütmekte olan Son Posta'nın, «rivayet» şeklinde de olsa, tamamen asılsız bir haber yayınlamış olması çok güçtür.

G. Mahmut Esat (Bozkurt)'ın İş Kanunu ile İlgili Soru Önergesi ve İktisat Vekilinin Yanıtı :

5 Aralık 1931 tarihinde, İzmir milletvekili Mahmut Esat (Bozkurt) verdiği bir soru önergesiyle, İktisat Vekilinden, iş kanununun «esasları» ve bu layihanın T.B.M.M.'de ne zaman görüşülebileceğinin açıklamasını istemiştir([110]).

İktisat Vekili Mustafa Şeref (Özkan), 7 Aralık 1931 tarihinde verdiği yanıtta, mevcut genel (hukuk) kuralları dışında ayrı bir

iş kanunu yapmanın «derin ve esaslı bir inkilâp..» anlamına geldiğini, çünkü bu kanunla :

> «... milli tesanüdün icap ve ihtiyaçlarından doğan, ferdlerin iktisadi menfaatleri itibariyle müsavata doğru ilerilemek hareketlerini, kanunî müeyyidelerle himaye altına almak mevzubahs..» olduğunu, ileri sürmüştür([111]).

İş kanunu, ücretlerin teminat altına alınması, kadın ve çocukların durumu, kazaya karşı sigorta vb. birçok sosyal politika aracını kapsamına almaktadır. Başka bir deyişle, bu layiha :

> «emekçiler dediğimiz bir zümrenin hayatı üzerinde, refahı üzerinde müessir olan ahkamı kanuniyeyi, müeyyideler dahilinde vazeder.»

Mustafa Şeref (Özkan) daha sonra, hususi hayatta devlet müdahelesinin olmadığı, serbest rekabetin tam anlamıyla uygulandığı ve dolayısıyla «iradenin muhtariyeti..»nin iktisadi hayata hakimiyeti olarak tanımladığı —fakat kesin bir ad vermediği— sistemlerde yaratılan büyük servetin «mahdut kimselerin» elinde toplanmasının çeşitli düzenlerde «cidallere» (çatışmalara) neden olduğunu vurgulamıştır. Bunlar arasında özellikle :

> «her türlü erbabı refah ve kudreti elinde tutan iş yani sermaye sahiplerile iş arayanlar arasında çıkan cidal..»

en önemlilerinden biridir. Bu sistemin ilk zamanlarında neslin (ırkın) geleceği ile hiç alâkası olmayan sermaye sahipleri, alabildiğine «kendi beninevilerini istismara» başladılar. İşte,

> «Irkın âtisini muafaza etmek ve prensip olarak kuvvetlilerle zayıfları yekdiğeriyle karşılaştıran cidale nihayet vermek için Devletin müdahalesi zaruri görüldü. Bu müdahale neticesinde, cidal yerine milli tesanüt ikame edildi ve iş kanunları da bu müdahale ve esastan doğdular...»([112])

Mustafa Şeref (Özkan)'ın soruna bakış açısı son derece açıktır : İş Kanunu ile emek, sermaye karşısında korunacaktır. Hazırlanan tasarının «esası» da budur. Tasarı «tamamen hazırlanmış ve bitmiştir..». T.B.M.M.'nin olağanüstü gündeminde tartışılmasını sağlamak için hazırlanmış olan ilk metine, geçen süre içinde, 56 maddelik bir kaza sigortaları kısmı da eklenmiştir. Bir kez de bu yeni şekliyle incelenmesi amacıyla Vekaletlere yollanmıştır. Birçokları, görüşlerini bildirmişlerdir. Yalnızca «bir iki vekalet»

kalmıştır ki, onların da 10 - 15 gün içinde görüşlerini bildirmeleri beklenmektedir.

Tasarı ayrıca fransızcaya tercüme edilerek, Milletlerarası Çalışma (İş) Bürosu'na gönderilecektir. Onlar da tasarının «her faslını» inceleyerek, görüşlerini kısa sürede bildireceklerdir. Mustafa Şeref (Özkan), tasarıyı Çalışma Bürosuna yollayıp olumlu yorumlar alarak, iç tepkileri azaltmak yolunu tuttuğu izlenimini vermektedir.

Böylece tasarı en geç Şubat (1932) ayı içinde T.B.M.M.'de görüşülebilecektir[113].

Mahmut Esat (Bozkurt), İş Kanunu hazırlamanın pek kolay ve aceleye gelir bir iş olmadığını anlamakla beraber, yaklaşık on senedir bu tasarının çıkmamış olmasına şaşmaktadır. Bu gecikmeyi, çağdaş medeniyetin bütün icap ve temayülleri benimsenmiş olmasına rağmen, «..henüz amele işine el değirilmemiş..» olmasına bağlamaktadır. Çağdaş cemiyet birtakım bölümlerden (cüzlerden) oluşmuştur. Bunun bir bölümü ihmal edilirse, diğer bölümler de dağılma tehlikesi gösterir. Bu nedenle özellikle :

«... Türk amelesinin, iktisadi ve içtimai hayatını tanzim edecek ve onu, bugünkü medeniyetin icaplarına göre bir kadro içine alacak iş kanununa şiddetle ihtiyacımız vardır..» demektedir. Bozkurt, aşağıdaki nedenlerden dolayı bu konuya acil çözümler getirilmesini istemektedir[114].

Memleketimiz ve özellikle işçi kesimi «bir kısım propagandalar karşısındadır. Bu propagandaların varlığını, mahkemelerdeki davalar açıkça ispat etmektedir. Yabancı propagandaya en etkin önlem, «amelenin korunmuş hakları ve menfaatleri» olacaktır.

Türkiye milliyetçidir. Bozkurt, milliyetçilik anlayışını şöyle koymaktadır :

«... biz hava, yer, gök ve yalnız kendi nefsimiz için milliyetçi değiliz, bir insan kütlesi için milliyetçiyiz ve bu milliyeti teşkil eden kütle ise, amele ve küçük müstahsildir..». Dolayısıyla bu kesimin menfaatlerini herşeyin üzerinde tutmalıyız. Üstelik birkaç gün önce toplanan C.H.F. Kongresinde, «Türk işçisinin haklarının korunacağına dair karar verilmiştir...».

Bozkurt yukarıda sayılan nedenlerle, İş Kanununun çıkartılarak, «Türk amelesinin vaziyetinin muassır medeniyete layık bir hale..» getirilmesini istemektedir(115).

H. Yeni Gün Gazetesi'nin «İş Kanunu Nasıl Olmalıdır...» Konusunda Açtığı Anket :

İş Kanununun İktisat Vekili tarafından 1932 yılı Şubat ayı içinde T.B.M.M.'de görüşüleceğinin açıklanmasından sonra, bu konunun kamuoyunda daha ayrıntılı olarak tartışılmasına olanak sağlamak için Yeni Gün gazetesi «işçiler ve iş sahipleri..» arasında bir anket açmış ve «İş Kanunu'nda ehemmiyet verilmesi istenilen noktalar ve hakların..» bildirilmesini istemiştir(116).

Bir ay kadar devam eden bu anket'lere katılım daha çok İstanbul ve çevresinden olmuştur(117). Üstelik, açık ad ve adreslerinin açıklanmasının şart koşulması, işçi kesiminin dileklerini açık seçik ortaya koymalarına engel olmuştur. Bu son şartın katılığını azaltmak için Yeni Gün, kendisini ziyarete gelen ve isimlerinin saklı tutulmasını isteyen bir grup işçinin, gözlem ve dileklerini bir kez için basmıştır. Bu işçi grubu, özellikle örgütlenme haklarının yokluğundan yakınmışlardır :

> «Sanayi Birliği Hükümet nezdinde teşebbüsatta bulunuyor... Fabrikaların bir takım metalibi vardır... Sanayi Birliği, fabrikatörlerin herhangi bir ihtiyacı için Ankara'da, şurada burada temaslarda bulunup, çalışıyor. Halbuki bizi temsil edecek, koruyacak, hakkımızı müdafaa edecek bir teşekkülümüz, bir adamımız yok»....(118).

Daha pekçok işçi, böyle bir örgütlenme olmayınca, haklarının sağlanıp, korunmasının olanaksız olduğundan şikayet ediyordu. Çalışma koşullarının ağırlığı, hiçbir sosyal güvenceye sahip olmayışları, ücretlerin azlığı, yabancı işçilerin rekabeti, işçi bayramının olmayışı gibi konular şikayetler arasında yer almaktaydı.

Bazı işçilerin, İş Kanunu'nun çalışma süresini 8 saate indirmesinin ücretlerinin düşmesine yol açabileceği endişesi bir yana bırakılırsa, tüm işçi kesiminin, İş Kanunu'nu büyük bir özleyiş içinde bekledikleri gözlenmektedir(119).

İşveren kesiminin isteklerinin başında ise, çalışma sürelerinin kısıtlanmaması gelmektedir. Kimi «... işçimizin, Avrupa işçisi derecesinde ihtisas kaydetmiş olmamasını», kimi «amelenin fakir olmasının, fazla çalışmasını icap ettirdiğini..» ve kimisi de

dış ve iç rekabet koşullarını ileri sürerek, çalışma sürelerinin sınırlandırılmasına karşı çıkmışlardır. İşçi kesimine getirilen sosyal hakların, «yeni inkişaf etmeye» başlayan, «büyümek kudret ve kuvvetini henüz yeni toplamaya...» çalışan fabrikalara, başka deyişle işverenlere yüklenmemesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bu çerçeve içinde, işverenlerin «amele sigortalarının..» yalnız bir kısmına katılması, Almanya'da olduğu gibi «çalışan amelenin, işsiz ameleye yardım etmesi...» vb. öneriler getirmişlerdir. İşverenler ayrıca, «usta..» işçinin, işi ani bırakmasını önleyici hükümler getirilmesini ısrarla istemişlerdir.

İşverenler tüm bu isteklerinin gerçekleşebilmesi için, tasarının,

> «şeraiti umumiyesi bize tevafuk etmeyen Avrupa memleketlerinden ziyade, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan gibi..» komşu ülkelerin iş kanunlarının örnek alınmasını

istemişlerdir. Böylece, işverenlerin yükümlülükleri daha sınırlı kalabilecektir.

Tasarının daha sonra, İstanbul, İzmir, Zonguldak, Samsun, Adana gibi şehirlerdeki Ticaret ve Sanayi odalarınca incelenmesi ve dolayısıyle bu kesimlerin ön onayının alınması, dilekler arasındadır(120).

Açıkça söylenmese bile, işverenler, kendilerine sınırlamalar getirebilecek, masraf yükleyecek bir tasarıyı kabule, hiç de istekli değildirler(121).

VI. 1932 YILINDAKİ GELİŞMELER

A. 1932 Yılında İşçi Sınıfıyla İlgili Sorunlar ve Önlemler :

1931 yılı içinde alınmış olan tüm önleyici tedbirlere rağmen, işçi kesimiyle ilgili olaylar, 1932 yılında da devam etti. Bu yılın ilk yarısında, yalnız İstanbul'da «18 grev» görüldü. Özellikle yabancı şirketlerin egemen olduğu, Zonguldak gibi taşra madencilik alanlarında, huzursuzluk süreklilik kazandı(122). İşçi kesiminin, C.H.F.'nın kontrolü dışında, bağımsız örgütlenme çabaları görülmeye başlandı(123).

Bu gelişmeler karşısında, farklı girişimlerde bulunulduğu görülmektedir.

İşsizlik sorununa, ilk önce Yeni Gün gazetesi eğilmiştir. İş ve işçi arayanlarla ilgili küçük ilanlara sayfalarını «bedava» olarak

açmıştır[124]. Belediyeler de, işsizlerle işçi arayanlar arasında, aracılık yapmaya başlamışlardır[125]. Hatta bazı belediyeler bu girişimin gördüğü ilgi üzerine, bu hizmetlerini genişletmek yolunu tutmuşlardır. Genel yönetimin de bir «iş bulma teşkilatı..» kurmaya niyetlendiği görülmektedir[126]. Bütün bu girişimlerin, yaygın işsizlik karşısında, etkin bir çözüm getirmesi olanaksızdır. İstanbul gibi sürekli olarak «işsizleri» çekmekte olan bir yöre yöneticilerinin, fırka katipliğine başvurularak idari yöntemlerle buraya gelecek «işsizlerin» engellenmesi yolundaki istemleri bile,[127] başarısızlığa uğrayacaktı.

İşsizliğe karşı getirilen en önemli önlemlerden biri de «Türkiye'de ecnebi tebaası tarafından yapılması memnu olan sanatlar..» hakkında çıkarılan kanundur. Bu kanun uzunca sayılabilecek bir hazırlık ve tartışma devresinden sonra, Haziran 1932'de yürürlüğe girmiştir[128].

Türk vatandaşları için saklı tutulacak işler oldukça geniş tutulmuş ve gereğinde kolayca daha da genişletilmesi olanağı sağlanmıştır.

Eczacılık ve baytarlık «esaslı sanatlar» sayılarak, şoförlük ve kapıcılık gibi işler «... amme emniyeti..»yle ilgili bulunarak hammallık gibi işler «... amme hizmeti» olduğu söylenerek, Türk vatandaşlarına ayrılmıştır. Bunlar dışında kalan «az sermaye ile az mümareseye..» ihtiyaç gösteren bir seri sanat ve meslekler de, yine kanun kapsamına alınmıştır. Ayak satıcılığı, çalgıcılık, fotoğrafcılık, simsarlık, elbise, kasket ve kundura imalciliği, inşaat, demir ve ahşap sanayi işçilikleri, alel umum amelelik vb. işler de Türk vatandaşlarına ayrılmıştır[129].

Kanunun çıkmasıyla, sürekli olarak ileri sürülmüş olan «ecnebi sanatkârların memleketi istismarı..»[130] sona eriyor, böyle bir istismar varsa, bu da millileştirilmiş oluyordu. «Türkiye'de yalnız Türk tebasına iş..» sloganıyla, Türk sanatkâr, esnaf ve işçisi, yabancıların rekabetinden —büyük ölçüde— korunmuş oluyordu[131].

İşçilerin, işverenlerin karşısında haklarını korumaya yardımcı olması beklenen İş Kanunu ise, balıkçılık alanından madenciliğe kadar geniş bir işçi kesiminin o yıl içinde de ana umudu olmaya devam ediyordu[132]. Mustafa Şeref (Özkan)'ın ise bu alandaki girişimleri, aşağıda görüleceği gibi yine neticesiz kalacaktı.

B. Mustafa Şeref Özkan'ın Son Girişimleri :

a) Tasarıda Değişiklikler Yapılarak T.B.M.M.'ne Gönderilmesi :

Mustafa Şeref Özkan'ın bütün çabalarına rağmen, tasarının T.B.M.M.'nin Şubat toplantılarına yetiştirilmesi mümkün olmadı. Çeşitli bakanlıklardan gelen görüşler ışığında bazı değişiklikler yapılmak zorunluğu doğmuştu[133]. Bu arada tasarıya, daha önce de değinilmiş olduğu gibi, 56 maddelik Kaza Sigortaları'yla ilgili bir bölüm eklenmişti. Bu son bölümün hazırlanmasında, Mehmet Ali Dağpınar'ın, Avrupa gezisi sırasında birkez daha incelemek olanağını bulduğu Orta Avrupa ülkelerinin —özellikle Almanya'nın— benzer mevzuatı, model olarak alınmıştı[134].

b) Cumhuriyet Gazetesi'nin Tasarıyla İlgili Yazısı :

Tasarıda değişiklikler yapıldığı günlerde Cumhuriyet Gazetesi'nin, yayınladığı bir makale ile, İş Kanunu'nun çıkarılması gereğini vurgulamış olduğu, görülmektedir. Gelişmiş sanayi ülkelerinde «... sermaye ile işçi sınıfı arasında hiç eksik olmayan...» didişme «hamdolsun» henüz bizde yoktur. Çünkü ülkemizde «... sanayi müesseseleri hem yeni ve küçük... hem de miktarı (itibariyle) mahdutur...» lar. Ne var ki süregelmekte olan «iktisadi buhran» ve buna bağlı olarak «iş talebi...» fazlası, İş Kanunu'nun ivedi olarak çıkarılmasını zorunlu kılmaktadır. Çalışma koşullarıyla ilgili genel görünüm şöyledir :

> «Bakarsınız ki küçük bir trikotaj veya mensucat fabrikasına yüzlerce kadın ve çocuk iş için müracaat ediyor. Fazla arz olduğu ve esasen kazançlar mahdut bulunduğu için müracaat edenler arasından alınanların çoğuna pek az bir ücret veriliyor. Ve amele onbir hatta oniki saat çalıştırılıyor. Ekseriya hafta tatili de yoktur»[135].

Böylece İş Kanunu ile şimdiye kadar «vaziyeti tesbit edilememiş olan işçi sınıfımızın hakları ve atisi daha iyi temin edilebilecektir..». Birçok ülkede ayrıca «..amele sandıkları ve içtimai sigortalar..» vardır. Fakat bu tür kurumların bu aşamada bizde de kurulmasının «henüz erken» olabileceğine değinen Cumhuriyet, ilk ağızda yalnızca İş Kanunu çıkarılmasını yeterli görmektedir :

> «..Bizde zengin ile fakir arasında itilafler yoktur. Çünkü Türkiye'miz sermayedar memleket değildir. Bunun içindir ki müessese ve para sahiplerinin hüsnü niyeti ve [iş]

kanununun da tesiriyle hiç şikayet ve tazallum sebebi kalmıyacaktır..».

Cumhuriyet'in bu görüşlerinin, yönetimin bir bölümü tarafından paylaşıldığı muhakkaktı.

c) Tasarının, 16. Milletlerarası Çalışma Konferansı'na, (Cenevre, 20 - 25 Nisan 1932) Götürülmesi :

Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne üye olmamasına rağmen,[136] 1927 yılından sonra Milletlerarası Çalışma Bürosu'nun konferanslarına ilgi göstermeye başlamış ve dört konferansa da «gözlemci» yollayarak katılmıştır. Bunda, bir yandan bu tarihten sonra hız verilen çalışma hayatı ile ilgili kanun tasarısı girişimlerinin, bir yandan da 1930 sonrasında Milletler Cemiyeti'ne girme yönündeki eğiliminin güç kazanmasının rolü olsa gerektir[137].

Türkiye Milletler Cemiyeti'ne katılma kararını vermeden birkaç ay önce, Milletlerarası Çalışma Bürosu'nun 16. Konferansı'na, İş Kanunu'nu hazırlamış olan Mehmet Ali (Dağpınar)'ı gözlemci olarak yollamıştır. Kanun tasarısının ana ilkeleri delegelere dağıtılmıştır[138].

Konferansta kısa bir konuşma yapan Dağpınar, C.H.F.'nın sosyal mevzuata verdiği önemi ve Parti Programı'nın bu konuda koyduğu ilkeleri açıklamıştır. Dağpınar'ı yanıtlayan Fransız Hükümet temsilcisi J. Godart, Türk İş Kanunu Tasarısı'nın, modern iş kanunları incelenerek ve Milletlerarası Çalışma Bürosu'nun ilke ve tavsiyelerine uygun olarak hazırlanmış olduğuna dikkati çekerek, Türk Hükümeti'ni kutlamıştır[139].

Konuyla ilgili olarak böyle önemli uluslararası bir kuruluştan «olumlu tepkiler» alan Mustafa Şeref Özkan, bu «olumlu tepkileri», yurt içindeki «olumsuz tepkileri..» dengelemekte kullanmak istediği izlenimini vermektedir[140].

d) Tasarı'nın T.B.M.M. İktisat Encümeni'nde Ele Alınması :

İş Kanunu tasarısı, T.B.M.M.'ne ancak 14 Mart 1932'de verilebilmiş ve hemen ilgili komisyonlara gönderilmiştir. Tasarı esas olarak «İktisat Encümeni'nin» görev alanıyla ilgiliydi. İktisat Encümeni tasarının önemi ve uzunluğunu ileri sürerek, taslağın önce «bir tâli komisyonda» incelenmesi ve bu arada ilgili kuruluşların görüşlerinin alınmasını kararlaştırmıştır[141].

Tâli Komisyon'a seçilenler şunlardır : Eşref (Demirel - Ankara), Rasim Ferit (Talay - Konya), Hamdi (Ahmet Dikmen - Konya),

Yusuf (Akçora - İstanbul), Ragıp (Özdemiroğlu - Zonguldak), Hamdi (Mustafa Gürsoy - İstanbul).[142] Tâli Komisyonda, Yusuf Akçora gibi, 1924 yılındaki İş Kanunu'nun hazırlayıcısı ve savunucu birinin bulunması, son kanunu hazırlayanlar için büyük bir destek olmuştur. Son seçimlerde T.B.M.M.'ne «işçi milletvekilleri» arasında giren Eşref Demirel (Adana) ile Hamdi Mustafa Gürsoy (İstanbul) da tasarı lehine çalışmalar yapmışlardır. Buna karşı, diğer üç üye de iş hayatına «... büyük yük getireceğini» ileri sürerek, tasarıya karşı çıkmışlardır. Bu üyelerden, özellikle Rasim Ferit Talay (Konya), tasarıyı hazırlayanları «sol ideolojisine» hizmet edenler gibi göstermeğe çalışmıştır. Dolayısıyla, bu «tâli komisyon»da, tasarının leh ve aleyhinde olanların sayısı birbirine eşit oluyordu[143]. Haftada dört gün çalışmasına karşın, netice alınması mümkün olmadı. Tasarının aleyhinde olanların isteğiyle, İtalya İş Kanunu gibi diğer bazı ülke tasarılarının da ayrıntılı olarak incelenmeye başlanması, gecikmeyi kolaylaştırmıştır[144].

İktisat Encümeni'nin, tasarı hakkında görüşlerine başvurduğu kurumlar şunlardır: İstanbul, İzmir, Samsun, Adana, Eskişehir ve Zonguldak Ticaret ve Sanayi Odaları, Zonguldak Amele Birliği, İstanbul Madenciler Birliği, Ankara Askeri Fabrikalar Müdürlüğü[145]. Zonguldak Amele Birliği gerçek bir işçi sendikasından çok, C.H.F.'nın Zonguldak'daki bir uzantısı[146] idi. Ankara Askeri Fabrikalarının da aynı şekilde resmi bir kuruluş olduğu dikkate alınırsa, görüşü istenen tüm diğer kuruluşlar, ticaret, sanayi ve madencilik alanlarındaki «işveren» kuruluşlarıdır. Tâli Komisyon'daki oy dengesi (bağlanması) karşısında, bu görüşlerin, İktisat Encümeni'nin kararları için son derecede önemli olacağı açıktı.

Bu çeşitli illerdeki Ticaret ve Sanayi Odaları'nın tasarıyla ilgili olarak saptadıkları görüşler (raporlar) bulunamamıştır. Yalnızca İzmir Ticaret Odası adına Muhittin Birgen'in hazırladığı rapor vardır. Bir de İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın bu konu üzerinde yaptığı toplantılar basında geniş ölçüde yer almıştır. Bu kaynaklar, işverenlerin tutumunu oldukça açık bir biçimde ortaya koyar niteliktedir.

e) İzmir Ticaret Odası Adına, Muhittin (Birgen)'in İş Kanunu İle İlgili İncelemesi :

İzmir Ticaret Odası'nın İş Kanunu'nu incelemek üzere oluşturduğu «Tetkik Encümeni..» adına incelemeyi, Muhittin (Birgen)

yapmıştır. Türkiye'de «mesleki temsil» fikrinin ilk savunucularından olan(147) ve gittikçe «iş» çevrelerinin danışmanlığı ve ideologluğuna kaymakta olan Birgen, bu sırada Aydın İncir Müstahsilleri Ortaklığı'nda çalışmaktaydı. Bu ortaklığın çıkardığı, **Türk Kooperatifçisi** adlı bir derginin de «müdür ve muharriri» idi(148).

Muhittin (Birgen), ortaçağ iktisadıyatından «modern sermayedar»lık iktisat devrine doğru «süratle seyreden» memleketimizin, bir «İş Kanununa» şiddetle ihtiyacı olduğu görüşüne katılmaktadır. Ne varki, kanun bu gerekliliği yalnızca «amele hukuku» açısından tek taraflı olarak ele almıştır. Bu haliyle de modern iktisat sistemlerine özgü İş Kanunlarına benzer bir tasarı ortaya çıkmıştır. Halbuki «seri bir iktisadi ve içtimaî istihsal» devresi içinde bulunan ülkemizde, «İşçi»nin olduğu kadar, iş sahibinin değil, fakat «iş»in düşünülmesi gerektir. Kanunun gerekçesine göre :

> «... «İş» tabirini iktisadi manasıle bir «iktisadi faaliyet..» şeklinde değil, sadece **sosyalist** manasiyle «kiralanmış faaliyet» şeklinde anlamak lazım gelir........... Bu itibarla .... kanunun hedefi, «İş»i değil, «işçi»yi himaye etmektir. Türkiye'de içtimaî hukukun prensibi «işçi» üzerine kurulmuş olduğuna göre herşeyi bu taraftan görmek esasile yapılan bir kanunun umumiyet itibariyle, iş hayatımızda husule getireceği tesirleri ölçmek güçtür(149). (altını ben çizdim).

Birgen, modern kapitalizme özgü olarak nitelediği maddi ve manevi bazı ana niteliklerin, Türkiye'de ya hiç olmadığına ya da çok yeni gelişmekte olduğuna değinerek, böyle bir ortamda, bu tip bir İş Kanunu uygulamasının sakıncalarını, şöyle koymaktadır :

> «... işçi hakkında şuur teşekkül etmemiş, sınıf ve meslek ahlâk ve tesanüdünün hiç bir eseri görülmeyen bir memlekette muayyen bir sınıfın hukukunu, sanayi ve sermaye memleketlerinde mer'i olan azami esaslar dahilinde müdafaa etmek üzere ilan edilecek bir kanunun muvaffakiyetle tatbiki hususunda şüphe etmeğe cevaz vardır...».

Bu tasarı iş hayatını «tazyik» etmekle kalmayarak, aynı zamanda «henüz şuurlanmamış» işçi sınıfına uygulamada belirli faydalar sağlamaktan uzak kalacaktır. Çünkü, ne kadar iyi niyetle verilmiş olursa olsun, şuurlanmamış kitlelerin bu haklardan istifade edemedikleri, yalnız dünya deneyinden değil, mem-

leketimizdeki son yirmi yıllık deneyimden de kolayca anlaşılmaktadır([150]).

Birgen, tasarının ülkedeki «muzır..» cereyanları önleyeceği savına da katılmamaktadır. Çünkü bu cereyanlar

> «... daha ziyade «iş»le alakası bulunmayan «münevver» ler arasında münteşir bir nevi «İthalat Emtiası..» niteliğindedir([151]).

Birgen, kanunun uygulanacağı yöre ve işkollarını daha da daraltacak nitelikte bazı önerilerde bulunduktan sonra,([152]) kanunun, tadil veya yeni baştan hazırlanmasını önermiştir.

f) Tasarının İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nca İncelenmesi :

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, İstihbarat Müdürü Hakkı Nezihi (Erkson) başkanlığında 25 kişilik bir komisyon kurarak, tasarıyı incelemeye koyulmuştur([153]). İncelemenin, önceleri onbeş gün içinde bitirilmesi istenmiş olduğu halde, komisyon, sanayi müessese sahip ve müdürlerini çağırıp, görüşlerini almaya başladığından, bu zaman kısıtlamasına uymak mümkün olmamıştır. Aylarca sürecek olan bu inceleme sırasında, Oda'nın yalnızca İstanbul'daki işyerlerinin değil, Türkiye'nin başka yerlerindeki büyük şirketlerin —özellikle maden şirketlerinin— görüşlerinin de alınması yoluna gitmiştir.

Tüm işverenler her şeyden önce, tasarının öngördüğü 8 saatlik çalışma süresini yetersiz bulmuşlardır. Bu sürenin en az 9 saat olmasını, fazla ücret verilerek gereğinde 10 saate çıkarılabilmesini istemişlerdir. Nakliye ve özellikle maden şirketleri, 9 saatlik süreyi de yeterli bulmamışlardır([154]). Maden şirketleri, kendilerinin «... mesai müddetiyle alakadar olmadıklarını, ameleyi şirketlerden ziyade (maden) çavuşlarının çalıştırdığını» ileri sürerek karşı çıkmışlardır. Çimento fabrikaları adına toplantılara katılan Darülfünun Müderrislerinden Aynizade Hasan Tahsin Bey'in de, sürenin doğru olarak tesbiti için, «fabrikada bir amelenin kaç saat çalıştığı, kaç nevi amele bulunduğu..» gibi ilmi görüntülü incelemelerle tasarının görüşülmesinin gecikmesine sebep olduğu dikkati çekmektedir. Komisyon, çalışma saatlerinin yetersizliğini «ittifakla» kabul etmiştir.

İşverenler ayrıca «paydos saatlerini iyice daraltarak veya çalışma saatleri dışında tutarak, fiili çalışma süresini uzatmaya ça-

lışmışlardır. Örneğin maden ocaklarında «..amelenin öğle istirahatını maden kuyularında..» geçirmesini önermişlerdir. Bu konuda görüş birliğine varamamışlardır[155].

Tasarıdaki, «iş sahibi ile işçi arasındaki aktin feshi on beş gün evvelden ihbarla kabildir..» şeklindeki madde de (mad. 6/I) tartışmalara sebep olmuştur. İşverenlerin bir bölümü bu sürenin, en çok bir hafta olmasında ısrar etmişlerdir[156]. Bu konuda da bir görüş birliğine varılamamıştır.

Tasarının, bu görüşmelerde destek gören bölümü, iş kazalarıyla ilgili olarak kurulması öngörülen «sigorta birliği..»dir[157]. İş kazası sigortası yapmakla yükümlü tüm işverenler arasında, hükmü şahsiyete tâbi, kamuya yararlı bir girişim olarak çeşitli ayrıcalıklarla donatılmış bir «İş Kazaları Sigorta Birliği..» kurulması öngörülmektedir. Bu sigorta, kapsamının sınırlı olmasına rağmen, bir bölüm işyerine «sigorta primi..» yükü getirecektir. Bu yüke rağmen, tasarının işveren çevrelerde destek görmesi, bu çevrelere hakim olan İş Bankası'nın girişimleriyle ilgili olsa gerektir. İş Bankası, Union Sigorta grubuyla birlikte bu işi kontrolüne almak için yoğun girişimlerde bulunmuşlardır[158].

Temmuz ayının sonuna gelindiğinde komisyon ancak görüşmelerini tamamlayabilmiştir[159]. Bu görüşmeler sonunda hazırlanan raporun oldukça «uzlaştırıcı» nitelikler taşıdığı görülmektedir. Örneğin, 8 saatlik iş süresini bile, aşağıda belirtilen şartlar altında kabule yanaşacak gibi görünmektedir :

> «... müesseseler arasında rekabet olduğu için amelenin fazla çalışmak mecburiyetinde kaldığı, hükümetin buna müdahale ederek, rekabetin önüne geçmesi...» hali gibi[160].

Yine bu rapor, amelenin sigortası, dinlenmesi gibi esaslara ve ameleye grev hakkı tanınmasına ilişkin ilkelere özünde karşı değildir. Ne varki, bu ilkelerin «...**tedrici**...» bir şekilde uygulanmasını istemektedir. Bu «tedriciliğin» süresi ise belirtilmemiştir. Odanın israrla üstünde durduğu bir konu da, işçi temsilcilerinin, İktisat Vekaleti tarafından seçilmesidir. Çünkü bu yol «**bir kısım muzir eşhasın** faaliyete geçmesine mani..» (altını ben çizdim). olacaktır[161].

Gazetelere akseden bu haberlerden de anlaşılacağı gibi, raporun «dikkatle» kaleme alınarak, «uzlaştırıcı» bir görünüm kazanmasına çalışılmıştır. Bu dönemde Oda'ya, sanayicilerden çok tüccar-

ların hakim bulunması, bu uzlaştırıcı görüşün alınmasını kolaylaştırmış olsa gerektir.

Bu raporun, Oda'nın yetkili kurullarınca ele alınmasında acele edilmedi. Bu süre içinde, tasarının neden geciktiği konusunun T.B.M.M.'nde bir kez daha tartışma açılması olması, görüşmelerin hızını etkilememiştir. Bunun temel nedenini Mustafa Şeref Özkan'ın, iş çevrelerinin etkisiyle politik etkinliğini hızla kaybetmekte olmasında aramak gerekir.

g) Mahmut Esat (Bozkurt)'un İş Kanunu ile İlgili İkinci Önergesi :

İş Kanunu Tasarısı'nın, T.B.M.M.'ne yollanılmasının üzerinden üç ayı aşan bir süre geçtiği halde, hâlâ kanunlaşmamış olması üzerine, İzmir milletvekili Mahmut Esat (Bozkurt) bir soru önergesi daha vermiştir(162). Bozkurt, bu önergeyle, tasarının «şimdi hangi safhada» olduğunu öğrenmek istemiştir. Bu arada hiç olmazsa, tasarının «işçi kaza sigortalarına ait» kısmının T.B.M.M. nin o toplantı döneminde çıkarılmasını istemiştir.

İktisat Vekili Mustafa Şeref (Özkan) verdiği kısa cevapta tasarının «bir an evvel» çıkması gereğine katılmakla birlikte, Encümenlerce tetkik sonucunun beklenildiğini söylemiştir. Tasarının «toptan» çıkarılmasının mümkün olmaması halinde, sigorta ile ilgili kısmının çıkarılmasına öncelik tanınmasına, Özkan da katılmış veya katılır görünmek zorunda kalmıştır(163).

Mahmut Esat (Bozkurt) ise, bu tasarının «on senedir» tetkik «edildiğini» ileri sürerek, «iş erbabını» koruyacak yasanın vakit geçirilmeden T.B.M.M.'nce ele alınmasında ısrar etmiştir.

Son olarak söz alan İktisat Encümeni Mazbata muharriri Mardin Milletvekili Ali Rıza (Erten) ise, «memleketimizde ilk defa bu sahada yeni bir kanun olacağı cihetle, diğer mühim ve uzun kanunlarda» olduğu gibi, tasarının, önce «bazı tali komisyonlara» yollanmış olduğunu ileri sürerek gecikmeyi normal bir olay olarak göstermeye gayret etmiştir.

h) Mustafa Şeref Özkan'ın İş Çevrelerinin Zoruyla İktisat Vekilliği'nden Uzaklaştırılması :

«Devletçilik» ilkesinin C.H.F. Programı'na alınması ve bu ilkenin uygulamaya konması için ilk adımları atan Mustafa Şeref Özkan'dır. Özkan bu girişmleri sırasında, bir yandan da sağlıksız

bir endüstrileşmeyi önlemek için bazı sıkı önlemler almaktan çekinmedi. Bu tür girişimleriyle de iş çevrelerinin ve özellikle bu çevrelerin en güçlü temsilcisi İş Bankası çevresinin tepkisiyle karşılaştı[164]. Bu tepkiler 1932 yılının ikinci yarısından itibaren hızlanarak gelişti. Artık yalnızca tepki ve yakınmalar değil «rejimin kollektivizme» gittiği yolundaki endişeler, T.B.M.M. kürsüsünde konuşulmaya ve gazete manşetlerinde yer almağa başladı[165].

Bu arada, Mustafa Kemal'in de desteğini kaybeden Mustafa Şeref Özkan, İktisat Vekilliği'ni bırakmak zorunda kaldı[166]. Yerine İzmir Milletvekili ve İş Bankası Genel Müdürü Celal Bayar getirildi. Böylece, aralarında İş Kanunu'nun da bulunduğu bir serî girişim, güçlü bir destekleyicisini kaybetmiş oluyordu.

C. Celâl Bayar'ın İktisat Vekilliği'ne Getirilişi ve İş Kanunu Tasarısıyla İlgili Gelişmeler :

a) Celâl Bayar'ın Konuyla İlgili Görüşleri :

9 Eylül 1932 tarihinde İktisat Vekilliği'ne getirilen Celâl Bayar, iş çevreleriyle olan yakın ilişkisine bu görevde de devam etti. Göreve başlar başlamaz yayınladığı, bu çevrelere güven vermeyi amaçlayan ilginç bir bildirinin yanısıra, sürekli olarak, ticaret ve sanayi çevreleriyle temas ederek onların çıkarlarının korunucağını açıkca belli ediyordu[167].

Böyle bir ortam içinde, işçilerin haklarının korunmasının ana teminatı olacak İş Kanunu tasarısının ne olduğu merak konusuydu. Cumhuriyet gazetesi, bu konuda görüşlerini almak üzere Celâl Bayar'ı ziyaret etmek zorunluğunu hissetti. Böyle bir ziyaretin neden zorunlu olduğunu, Cumhuriyet şöyle koymaktadır :

> «..Son günlerde isimleri sık sık gazetelerde geçen, İktisat Vekilini mükerrer ziyaretleriyle kendilerinden hemen her gün bahsedilmek vesilesi veren fabrikatörlerin ve diğer sanayi erbabının dertlerini dökmek, arzularını bildirmek fırsatını bulduklarını görürken, verilmemiş haklarını istemeyen, hatta daha şamil bir ifade ile azim bir ekseriyetle böyle bir haktan haberdar bile bulunmayan Türk İşçisini düşünmemek kabil değil...».[168]

Celâl Bayar, yanıtında tasarının «herhalde» meclisin bu devresinde çıkarılacağına değindikten sonra, sanayinin «..her türlü kahra tahammül gösteren fedâkar ve gayretli amelesini düşünmek zamanının çoktan..» gelmiş olduğuna işaret etmiştir.

Ne varki, nasıl bir iş kanunu istediğini açıklayan şu cümleler, bu «fedâkar ve gayretli..» işçilerden çok, işvereni koruduğunu açıkça göstermektedir :

«..Umumi İktisat işlerimizde her sınıf halkın menfaatlerini mütevazin olarak yürütmektedir. Sây ile sermaye arasında ahenk vücuda getireceğiz. **İş Kanunu bunları temin edecek ve bu sayede sanayide çok mühim bir esas olan maliyet fiyatlarının istikrarına her zaman için imkan bahş etmiş olacaktır...».** (altını ben çizdim).(169)

Maliyet fiyatlarında istikrar sağlamayı yeğliyen bir kanunun, işçi kesimini değil, iş çevrelerini gözettiği muhakkaktı. Bu şekildeki bir kanun da, Mustafa Şeref Özkan'ın çıkarmak istediği tasarıdan çok farklı bir nitelik taşıyacaktı.

Bu konuşmasında Bayar, işçinin sağlığı, medeni hukukunu «esaslı ve etraflı bir suretle» görmenin birinci amaçları olduğunu, bu tasarının T.B.M.M.'nin bu döneminde çıkarılmasına gayret edileceğini, esasen Başvekil'in «arzu ve emirlerinin de bu merkezde...» olduğunu açıklamıştır.

b) İşçi Kesimiyle İlgili Bazı Yeni Girişimler :

Tasarının çıkması gecikirken, işçi kesimi üzerindeki kontrolü arttırıcı bazı girişimlerde bulunulduğu dikkati çekmektedir.

Bunlardan birincisi, buhranı yenebilmek için «fazla çalışmak, fazla kazanmak.. (işçinin mi yoksa işverenin mi daha fazla kazanmasının gerekli olduğuna açıklık getirmeden)» gereği ileri sürülerek, hafta tatili kaldırılmak istenmiştir. Ne varki, bu öneri tepkilerle karşılanmıştır. Tepkilerin büyük bir bölümü, böyle bir girişimin üretimi düşüreceği ve dolayısıyla buhranı arttıracağı noktasında yoğunlaşmıştır. Bu girişimin, uygulanmaya konması bu tepkiler yüzünden mümkün olmamıştır(170).

Diğer bir girişim de polisin, İstanbul'da çalışan «bilumum» işçilerin parmak izini almaya başlamasıdır. Her kuruluş işçilerini polis «datlı oskopi» kısmına yollayarak, parmak izini aldırtmakla yükümlü tutulmuştur. Buna uymayan işçiler «polis kuvvetleriyle..» bu işleme tabi tutulacaktır. Bu girişimin nedeni,

«... bir çok işlerde ve herhangi bir vakıa etrafında yapılacak tahkikat esnasında zabıtanın işine...»(171) yarayacağı şeklinde belirtilmiştir. İstanbul dışındaki illerde de aynı uygulamaya geçilip, geçilmediğini saptayamadık. Buna rağmen, yöne-

timin işçiye bakış açısını göstermesi bakımından, ilginç bir göstergedir.

c) Tasarının Yeniden İnceletilmesi :

İş Kanunu Tasarısı'nın hükümet ve özellikle «Başvekil..» tarafından, Meclis'in o yılki (1932) döneminde çıkarılması istemi tüm büyük gazetelerde yer almıştır. Ne varki, Tasarı'nın sorunu ele alış tarzı, İktisat Vekili Celâl Bayar'ın yukarıda değinilen görüşüne çok yakındır : Çıkarılacak

> «kanuna hem amelenin hakkı, hemde sermayedarın menfaati mütekabilen hakim olacaktır..».(172)

Tasarıyla ilgili bu yeni görüşün resmi çevrelerce açıklanmasından sonra toplanan İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın yetkili organları tarafından oluşturulan komisyon, yukarıda değinilen raporu incelemiştir(173). Ne varki, Genel Yönetim Kurulu, komisyon'un raporuyla kendi görüşleri arasında büyük farklar olduğunu görerek, önce bu farklılıkların neler olduğunun saptanmasını istemiş ve toplantıyı daha ileri bir tarihe atmıştır.

Celâl Bayar, tasarıyı, bir çok çevreye yeniden inceletmiştir : Tasarıyı bir yandan «ecnebi bir mütehassısa..»,(174) bir yandan da «bitaraf salâhiyattar zevat..» diye tanıtılan sanayici çevrelerine inceletmiştir(175). Çünkü Ticaret Odası raporunun, özellikle iş saatleriyle ilgili önerileri bu sanayici çevrelerince olumsuz karşılanmıştır(176).

Bu çevrelerin İktisat Vekaleti'ne verdikleri ve «..şayanı dikkat...» olduğu ileri sürülen raporlar üzerine,

> «İş Kanunu lâyihasının **yeni baştan tetkik** ettirilmesine zaruret hasıl...» (altını ben çizdim) olduğu görüşüne varılıyordu. Bu arada tasarı, tekrar İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'na yollanılıyordu(177). Anlaşılan bu son yollayış, onların yukarıda değinilen «uzlaşmacı..» tutumlarını terk ederek, daha katı bir tutum almalarını sağlamak amacına yönelikti.

d) 1932 Tasarısının Sonu :

1932 yılı sonuna gelindiğinde, basın, sanayicilerin bu konudaki isteklerinin hâlâ tartışılmakta olduğunu açıkça gösteriyordu. Ne varki, bu tartışmalar artık **«Yeni İş Kanunu..»** başlığı altında yapılıyordu(178). 1932 İş Kanunu tasarısı, resmi bir açıklama yapılmadan, zaman içinde unutulmaya terk ediliyordu.

Mustafa Şeref Özkan hakkında, karalama kampanyası devam ederken,([179]) çalışma arkadaşları da, görevlerinden alınıp «pasif görevlere» veriliyordu. İş Kanunu Tasarısı'nı hazırlamış olan Mehmet Ali Dağpınar ise, askerlik görevi sonunda işe dönmek istediğinde, «kadrosu»nun kaldırılmış olduğunu görecekti. Böylece, bu dönemin yalnızca tasarı ve girişimleri değil, fakat uzmanları bile, İktisat Vekaleti'nden uzaklaştırılmış oluyordu([180]).

Celâl Bayar, yeni bir iş kanunu hazırlama girişiminde 1932 tasarısını bir kez de, Türkiye ekonomisi üzerine çok geniş kapsamlı inceleme yapmakta olan Walter D. Hines başkanlığındaki A.B.D.'li uzmanlara inceletmiştir. Uzmanlar «eski bir iktisat vekilinin..» gözetiminde hazırlanmış olan tasarıyı «bir çok asri teamül ve fikirleri..» içerir bulmuşlardır. Fakat böyle bir tasarı hazırlanırken

> «... hali hazırda mevcut olan bazı tahdidadı nazarı itibare almamak, yüksek gayelere erişmeğe uğraşmamak kadar fenadır...... Türkiye'de sanayi amelesinin içinde bulunduğu vaziyette hakiki bir salâh da, ancak, hayat seviyesinin umumi suretle tereffüünü mümkün kılacak yegâne âmil olan yüksek istihsal kabiliyetinden doğacaktır. Bu salâh, memleketin bütün iktisadi hayatında yapılacak küçük küçük telakkilerle meydana gelecektir...».([181])

Uzmanlar, hayat ve çalışma şartlarında yapılacak düzenlemelerin «istihsal kabiliyetini..» arttıracağını kabul etmekle birlikte, bunların «tedrici..» olması üzerinde ısrarla durmuşlardır. Böylece, işçilerin çalışma koşullarındaki iyileşme; aslında özel girişimin gelişmesi sonrasına, yani tam olarak ne zaman olduğu belli olmayan bir belirsizliğe, bırakılıyordu.

Uzmanların, yeni tasarıda bulunması gereğini önerdiği ayrıntılı ve o derecede ilginç ilkeler, C.H.F. Programı'nda 1935 yılında yapılacak değişikliklerin çerçevesini büyük ölçüde etkilemiş görünmektedir([182]). Bu ilkeler, Celâl Bayar'ın çıkaracağı İş Kanunu'nun da özünü teşkil edecektir([183]). Böylece de, liberal kapsamlı 1932 tasarısı kenara itilmiş olacaktır.

Bazı Gözlemler :

I. Türkiye'de «devletçilik» dönemini incelemeye yönelik araştırmaların büyük bir bölümü, bu döneme iş çevreleriyle - bürokratlar arasındaki mücadele açısından yaklaşmışlardır. İkinci

grubun, birinci gruba hakim olduğu bu mücadelede, devlet'in mülkiyeti altındaki üretimin hızla artışı, rejimin devrimci, hiç olmazsa ilerici olarak değerlendirilmesi için yeterli görülmüştür.

Devletçilik diye adlandırılan bu dönemde, çeşitli sınıfların göreli önemi ve buna bağlı olarak «devlet'in» üstlendiği işlevler incelenecek olursa, oldukça farklı bir görünüm ortaya çıkacaktır. Dönemin en belirgin özelliği, bir yandan gelişmekte olan özel sanayinin o zamanki deyişle «tröstleşme» yani yatay entegrasyonunu tamamlaması,[184] bir yandan da (sanayi birliği) içinde dikey entegrasyon yönünde etkin adımlar atmış olmasıdır[185]. Politik alanda ise, bu gelişmeye paralel olarak, demokratik hak ve hürriyetlere yer vermeyen bir rejim gelişip, yerleşmiştir.

II. Çeşitli İş Kanunu Tasarıları, Kurtuluş Savaşı sırasında ele alınmış olmalarına rağmen, yukarıda belirlediğimiz çerçeve dahilinde, onbeş yılı aşkın bir süre boyunca yasallaşamamıştır. Sürekli olarak politik gündemde yer alır görünmesine rağmen, yönetimin çeşitli kademelerinde takılıp kalmıştır. Devrim ve benzeri çeşitli atılımların, Meclisten hangi hızla geçirilip yasallaştırıldığı hatırlanacak olursa, çeşitli İş Kanunu Tasarılarının karşılaştığı bu takıntılar düşündürücü olur. Yaygın olarak ileri sürüldüğü gibi, tüm devrim ve atılımlar bürokratik kesimin başarısı ise, İş Kanunu tasarılarının neden bu kadar sürüncemede bırakılmış olduğunun da mutlaka açıklanması gerekir[186].

III. Mustafa Şeref Özkan'ın, sanayi çevrelerinin ilkel birikim hırslarını bir ölçüde de olsa frenleme, bu arada işçilere İş Kanunu çerçevesinde sınırlı da olsa bazı haklar sağlama girişmleri etkisiz kalmıştır. Özkan'ın yerine gelen Celâl Bayar, bu sermaye kesiminin göreli etkinliğinin zorunlu kıldığı politikaları - özellikle örgütlenme politikasını, hızlı bir şekilde ve çok kez de «devletçilik» adı altında uygulamaya koyacaktır.

IV. 1920 - 1936 dönemi işçi sorunları ve gündeme getirilen İş Kanunu tasarılarının ayrıntılı olarak incelenmesi, 1936 tasarısının niteliğinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır[187].

NOTLAR

Kısaltmalar :

Akşam	**A**
Cumhuriyet	**C**
Hakimiyet-i Milliye	**HM**
Milliyet	**M**
Son Posta	**S.P.**
Vakit	**V**
Yeni Gün	**Y.G.**

(1) Bu dönemde sosyal politika ile ilgili, yöresel veya dar kapsamlı bazı önlemlerle ilgili olarak Bk. Cahit Talas, **Sosyal Politika,** Birinci Kitap, s. 181 - 194; Samet Ağaoğlu ve Selahattin Hüdaioğlu, **Türkiye'de İş Hukuku : İş Hukuku Tarihi,** Cilt I, İstanbul, (1938), s. 81 - 163.

(2) Bk. Kemal Sülker, **Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler,** İstanbul, (1976), s. 153.

(3) Bu tasarının T.B.M.M.'deki serüvenleriyle ilgili olarak Bk. Hakkı Tarık Us, «İş Kanunlarının Tarihçesi : Bu Kanunlarda Yusuf Akçora'nın Emeği..» V **(Yeni Gazete),** 22 - 28 Haziran 1952; Nedjidé Hanım, **La Legislation Ouvrière de la Turquie Contemporaine,** Paris, (1928), Revue des Etudes Islamic, (1928), cilt 2 den ayrı bası. Tasarının ana maddeleriyle ilgili olarak Bk. Ağaoğlu ve Hüdaioğlu, **op. cit.,** s. 117 - 145.

(4) Bu tasarıyla ilgili olarak Bk. «İş Kanunu..» cilt 8, Nisan 1927; T.B.M.M., **Zabıt Ceridesi,** 7 Aralık 1931, s. 24. Ayrıca Bk. Nedjide Hanım, **op. cit.,** s. 245 - 254.

(5) T.B.M.M., **op. cit.,** s. 24.

(6) Talas, **op. cit.,** s. 196.

(7) Bk. Şakir (Kesebir), **İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor,** Ankara, (1930), s. 170. Bu raporun hazırlanışı, içeriği ve politik çevrelerce beğenilmemesi ile ilgili olarak Bk. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları,** O.D.T.Ü., Ankara, (1977), s. 98 - 111 ve 514.

(8) Bk. Şakir (Kesebir), **op. cit.,** s. 171. ; Tekeli ve İlkin, **op. cit.,** s. 515.

(9) Başvekalet, **İktisadi Program (1930),** Ankara, (1930), s. 6; Bu metin ve metnin hazırlanışı, içeriği ve doğurduğu tepkiler için Bk. Tekeli ve İlkin, **op. cit.,** s. 124 - 139 ve 565.

(10) Programın, «Neticeler» bölümünde yer alan bu madde (mad. no. 6) şöyledir: «Milli tasarruf fikri sây tasarrufuna bilhassa şamildir. Sây tasarrufu, çalışmak imkan ve zamanın tembellikle geçirmekten sakınılmasını,

çalışmak karşılığı olarak iş ve neticenin çok olmasına dikkat edilmesini talep eder. Tembellikle geçirilen zaman ve fırsatlar yanlış ve bilgisiz usullerle alınan az neticeler, tıpkı israf edilen kuvvetler ve paralar demektir..». Bk. Başvekalet, **op. cit.**, s. 131; Tekeli ve İlkin **op. cit.**, s. 572.

(11) Kazım Öztürk, **Cumhurbaşkanları'nın T. Büyük Millet Meclisini Açış Nutukları**, İstanbul, (1969), s. 214.

(12) Bu dönemin ekonomik koşullarıyla ilgili olarak Bk. Tekeli ve İlkin, **op. cit.**, s. 75 - 206; Bu dönemdeki işçi hareketleriyle ilgili olarak Bk. R. P. Korniyenko, «Cumhuriyet'in Kuruluşundan II. Dünya Savaş'ına Kadar Türkiye'de İşçi Hareketleri: 1923 - 39»»,**Sosyalist Parti için Teori ve Pratik Birliği**, No. 4, Nisan 1971, s. 58 - 70 ve A. Snurov, «Kemalist Devrim ve Türkiye Proleteryası..» **Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgası**, İstanbul, (1970), s. 9 - 83.

(13) Bk. Korniyenko, **op. cit.**, s. 60'dan naklen.

(14) Örneğin, Bk. «Memlekete Üzüm ve İncirden Giren Para Azalıyor : Bu azalış amele Yevmiyesi ve Ticaret Piyasası Üzerindeki Tesirlerini Göstermekte..» **A.**, 12 Kasım 1933; «Ucuz Kömür : Kömür Amelesinin Vaziyeti...» **A.**, 1 Aralık 1933 ve «Bizde de İşsizlik Yok mu...» cilt 25, Aralık 1930.

(15) Örneğin Bk. «Anadolu'da Vasati İşçi Gündeliği 12 Kuruştur..», **A.**, 26 Kasım 1932.

(16) Çalışanların sosyal haklarının, işverenlerin «insafına..» bırakılmaması istemiyle ilgili olarak Bk. Vâ-Nu, «Hususi Müesseselerde Çalışanların Akibeti..», **A.**, 28 Temmuz 1932.

(17) Bk. Korniyenko, **op. cit.**, s. 60 - 65.

(18) Bu kanun ile ilgili olarak Bk. Ağaoğlu ve Hüdaioğlu, **op. cit.**, s. 102 - 103 ve T.B.M.M. **Kavanın Mecmuası**, cilt 8, (1930), s. 222 - 223.

(19) Bu kararname metni için Bk. **Resmi Gazete**, 2 Eylül 1930, s. 9340 - 9342.

(20) Bk. «Bursa'da Kızlar Günde Kaç Saat İş Görürler..», **S.P.**, 23 Eylül 1930 ve «Günde Otuz Kuruşa On Bir Saat Çalıştırılan Yavruları Kurtarınız..», **S.P.**, 27 Kasım 1930; Sorunun C.H.F. Grubunda ele alınışıyla ilgili Bk. «Küçük İşçilerin Himaye Edilmesi Meselesi..», **H.M.**, 6 Ocak 1932.

(21) Bu bölümün yazılmasında başka kaynak gösterilmeyen bölümler, Tekeli Ve İlkin, **op. cit.**, s. 154 - 197'den alınmıştır : Bu partiyle ilgili olarak ayrıca Bk. Walter F. Weiker, **Political Tutelage and Democracy in Turkey : The Free Party and its Aftermath**, Leiden, (1973); Samet Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**, 2. Baskı, İstanbul, (1969); Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, İstanbul, (1952), s. 622 - 635; Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri (1924 - 1936)**, Ankara, (1972), s. 273 - 301.

(22) Bk. M. Zekeriya, «Yeni Fırka Sağmıdır?.. Sol mudur?..», **S.P.**, 15 Ağustos 1930 ve Sadri Etem, «Solmu, Sağmı..», **V.**, 17 Ağustos 1930.

(23) Bk. «Üçüncü bir fıkra hakkında ne düşünüyorlar..», S.P., 17 Ağustos 1930, s. 2 ve M. Zekeriya, «Üçüncü Bir Fırkaya İhtiyaç Vardır...», S.P., 18 Ağustos 1930.

(24) Bk. M. Zekeriya, «Üçüncü Bir Fırkaya İhtiyaç Yokmu...», S.P., 25 Ağustos 1930.

(25) Vakit gazetesi muhabiri Fethi Oykar'a şu soruyu sormuştur: «sol bir fırka olduğuna nazaran mevkii iktidara geldiği zaman bir sosyalist ve komünist fırkanın serbestçe teşekkülüne taraftar olacakmısınız...». Okyar'ın yanıtı ise şöyledir: Biz cumhuriyetçiyiz. Matbuat ve münakaşa hürriyetini kabul ediyoruz...». Bk. «Yeni Fırka Liderinin **Vakit'a** Beyanatı..», V., 12 Ağustos 1930.

(26) Bu partiyle ilgili olarak Bk. Tunaya, **op. cit.**, s. 635 - 637. Ayrıca Bk. **S.P.**, 27 ve 30 Eylül, 7 Ekim, 1 Aralık 1930.

(27) Bk. «Adana'nın İktisadi Vaziyeti..», S.P., 14 Aralık 1930.

(28) Bu partiyle ilgili mevcut bilgiler çok sınırlıdır. Bu kaynaklarda da partinin kuruluş tarihi ve hatta adı bile bazı farklılıklar göstermektedir. Karşılaştırma için Bk. Tunaya, **op. cit.**, s. 638 ve «Yeni Bir Fırka : Edirne'de Çiftçi Partisi İsmi Altında Yeni bir Grup teşekkül etti..» (manşet), S.P., 1 Ekim 1930.

(29) Bu partinin tam olarak ne kadar sonra kapatıldığını bilmemekteyiz. Yalnız C. Serbest Fırka sonrasında rejimi tek partiye dönüştürülürken, kapatılan Ahali - Cumhuriyet Fırkası'yla ilgili haberler arasında, bu partiden söz edilmemektedir. Bu da bu partinin kurulur, kurulmaz kapatıldığı izlenimi vermektedir. Bk. Tunaya, **op. cit.**, s. 638.

(30) Bk. Tekeli ve İlkin, **op. cit.**, s. 159 - 161.

(31) Sivas konuşmasıyla ilgili olarak Bk. Tekeli ve İlkin, **op. cit.**, s. 161 - 165; Weiker, **op. cit.**, s. 84 - 86.

(32) Bk. «Liman Şirketi amelesi Grev ilan ederek Fethi Beyi Selamladı..», **C.**, 7 Eylül 1930; Korniyenko, işçilerin her iki partiye «nefret» beslediklerini yazmaktadır. Bu yanlış bir değerlendirmedir. C., Serbest Fırka'nın, işçi kesiminde yarattığı umutların Fethi Okyar'ın İzmir gezisi sırasında açıkça görülmüştür. Bu konuda ayrıca Bk. İbrahim Sırrı Topçuoğlu, **Savaş Yarası : Anı I**, İstanbul, (1977), s. 19 - 21.

(33) Fethi Oykar'ın İzmir Gezisiyle ilgili olarak Bk. Samet Ağaoğlu, **op. cit.**, s. 29 - 64; Weiker, **op. cit.**, s. 84 - 95.

(34) Bk. Yunus Nadi, «Fırka Teşkilatı..», **C.**, 18 Eylül 1930.

(35) C. Serbest Fırka yanlısı basın ile ilgili olarak Bk. Weiker, **op. cit.**, s. 107 - 116. Ayrıca Bk. **C.**, 14 Eylül 1930.

(36) Örneğin Bk. «İzmir'de Grevler: Vali Paşanın Beyanatı..», **V.**, 11 Eylül 1930.

(37) Bk. «Bir Amele Derneği Lağvedildi..», **S.P.**, 3 Eylül 1930, «Zonguldak'da Amele İşi..», **V.**, 8 Eylül 1930 ve «Amelenin Parası Nasıl Yeniyor..», **S.P.**, 19 Eylül 1930.

(38) İzmir olayları üzerine bu yörede inceleme yapmakla görevlendirilmiş olan Kazım Özalp, Mustafa Kemal'e verdiği raporda, C. Serbest Fırka'nın kuruluşu öncesinde, burada olan «sol»un, bu parti içinde hareket ettiğinden yakınmıştır. Bir bölümü, salt **işçi** hareketleri izlenimi vermesine rağmen, geniş çapta tutuklamalar yapılmıştı. Bu gelişmelerle ilgili olarak Bk. **V.**, 5, 6, 7, 10, 12, 13, 14, 22 Ağustos, 4 ve 5 Eylül 1930; **S.P.**, 11 ve 13 Ağustos 4 ve 5 Eylül, 24 Kasım 1930; **C.**, 10, 22 Ağustos, 4 Eylül 1930.

(39) Tekeli ve İlkin, **op. cit.**, s. 174 - 179.

(40) Bk. «İlk Netice : Yeni Kabine, Fethi Bey tarafından Yapılan Tenkidlerin Hemen Tamamını Nazarı Dikkate Aldı..», **S.P.**, 29 Eylül 1930.

(41) Kazım Öztürk, **Türkiye Cumhuriyetleri ve Programları**, İstanbul, (1968), s. 143. Ayrıca Bk. «... Programın en mühim Esasları Neler Olacak..», **V.**, 26 Eylül 1930, s. 8.

(42) T.B.M.M., **Zabıt Ceridesi,** cilt 21 - 24, 2 Ekim 1930, s. 36 - 37. Ayrıca Bk. «Siyaset Oyunu Var : Yeni Kabine Serbest Fırka Tarafından Yapılan Islahat Programını Kendine Mal Etti...», **S.P.**, 2 Ekim 1930.

(43) T.B.M.M., **İbid.**, s. 46.

(44) Belediye Seçimleriyle ilgili olarak Bk. Weiker, **op. cit.**, s. 107 - 116. Tekeli ve İlkin, **op. cit.**, s. 179 - 184, Ağaoğlu, **op. cit.**, s. 45 - 96.

(45) Bk. «Müstakil Namzet Sabiha Zekeriya H.'ın Programı..», **S.P.**, 23 Eylül 1930.

(46) Örneğin Bk. «Ameleye Rey Attırılmadı..», **S.P.**, 19 Eylül 1930.

(47) Seçim sonuçlarıyla ilgili olarak Bk. Weiker, **op. cit.**, s. 117 - 127.

(48) Örneğin Bk. Yunus Nadi, «Yeni Fırka Fesholundu Diye Kızmakta Haklımıyız..», **C.**, 25 Kasım 1930.

(49) Tekeli ve İlkin, **op. cit.**, s. 197 - 199.

(50) Bk. Tunaya..., **op. cit.**, s. 637. Ayrıca Bk. **S.P.**, 9, 10, 20, 24 Aralık 1930.

(51) C. Serbest Fırka sonrasında parti kurma girişimleriyle ilgili olarak Bk. «Eski Paşalar Sahnede..», **C.**, 24 Kasım 1930. Yunus Nadi «Yeni Fırka Teşkili..», **C.**, 28 Kasım 1930 ve «Aydınlılar Gaziyi Bekliyorlar : Bir Sosyal Demokrat Fırka Yapacaklar..», **S.P.**, 5 Aralık 1930.

(52) Örneğin Bk. «Menemen Hadisesinde, Abdülkadir Kemali'nin Parmağı Var mıdır..», **S.P.**, 31 Aralık 1930.

(53) Bk. Tekeli ve İlkin, **op. cit.**, s. 199. Ayrıca Bk. «Halk fırkasında yeni teşkilat..», **C.**, 25 Kasım 1930.

(54) 1930 yılı sonlarında, işçi kesiminin çeşitli şikayet ve dilekleriyle ilgili olarak Bk. **S.P.**, 26 Eylül, 14, 22, 28 ve 30 Kasım 1930; **V.**, 11 ve 12 Ekim 1930.

(55) Mehmet Ali Dağpınar'ın özgeçmişi için Bk. **Yeni Mülkiye ve Mülkiyeliler,** cilt 5, Ankara, (1968 - 69), s. 1832.

(56) T.B.M.M., **Zabıt Ceridesi,** 7.12.1931, s. 24.

(57) Tasarıyla ilgili ilk girişimlerle ilgili olarak Bk. «Yeni Bir İş Kanunu...», **S.P.,** 8 Aralık 1930 ve «İş Kanunu..», **S.P.,** 11 Aralık 1930.

(58) Bu dönemdeki gelişmelerle ilgili olarak Bk. Tekeli ve İlkin, **op. cit.,** s. 199 - 209; Mahmut Goloğlu, **Tek Partili Cumhuriyet (1931 - 1938),** Ankara, (1974), s. 3 - 37.

(59) Bu konuda Bk. «Yeni Bir Fırkamı...», **C.,** 7 Haziran 1931, s. 2; «Bize Hücum Edenler Kimlerdir..», **C.,** 23 Haziran 1931; «Müseccel Vatan Haini Kelime Oyunu Yapıyor..», **C.,** 27 Haziran 1931; «İşçi Fırkası...», **C.,** 4 Temmuz 1931, s. 2 ve «Arif Oruç..», **C.,** 27, 28 ve 29 Temmuz 1930.

(60) Basın Kanunu'nda yapılan değişikliklerle ilgili olarak Bk. **C.,** ve **S.P.,** 2 Temmuz - 9 Ağustos 1931.

(61) Bk. «İstanbul'da Bir Gazete daha Kapandı..», **S.P.,** 19 Ağustos 1931.

(62) Bk. «Muvazaalı Bir Gazete..», **C.,** 6 Eylül 1931.

(63) Arif Oruç üzerindeki baskılarla ilgili olarak Bk. «Vatan Haini Oruç Pasaport İstedi..», **C.,** 11 Eylül 1931; «Yarın Sahibi Lokanta Açmağa Karar Verdi..», **S.P.,** 11 Eylül 1931 ve «Arif Oruç : Avrupa'da Yüzelliliklere İltihak Etti...», **A.,** 7 Mart 1933. Diğer örgütlenme girişimlerinin önlenmesiyle ilgili olarak Bk. «Çıkarılan ve Tekzip Edilen İki Fırka Haberi..», **C.,** 27 Haziran 1931.

(64) Bk. Weiker, **op. cit.,** s. 168 - 183. ; Goloğlu, **op. cit.,** s. 3 - 10.

(65) Bk. «Eski Çiftçi Birliği Gene İhyamı Edilecek..», **C.,** 15 Haziran 1934.

(66) Otuzbeşbin kadar tütün işçisini kapsamına almayı amaçlayan bu örgütlenme için Bk. «Tütün İşçileri Cemiyet Yaptılar...», **C.,** 26 Kasım 1930.

(67) Bu tip örgütlenmelere örnek olarak Bk. «Demirciler Cemiyeti..», **H.M.,** 14 Ocak 1931. «Yapıcıların Ne Gibi Müşgülleri Var..», **H.M.,** 15 Ocak 1931.

(68) Bk. «İş Kanunu Layihasının Başlıca Noktaları Nelerdir», **C.,** 18 Şubat 1931, s. 2.

(69) Tasarı kapsamının, esnaf kategorisini de kapsayıp kapsamayacağı tartışmaları için Bk. «Esnaf Cemiyetleri İçtimai..», **Y.G.,** 30 Eylül 1932 ve «İş Kanunu: Esnaf Cemiyetleri Kanunla Alakadar Değil..», **A.,** 1 Kasım 1932.

(70) Bk. «Mesleki Birlik Teşkil Edilecek..», **C.,** 19 Şubat 1931, s. 2.

(71) Bu dönemle ilgili olarak Bk. Tekeli ve İlkin, **op. cit.,** s. 206 - 209.

(72) Mesleki temsil fikrinin Türkiye'de gelişimi ve bu gelişim içinde Memduh Şevket Esendal ve Yunus Nadi (Abalıoğlu)'nun yeri için Bk. «(Kör) Ali İhsan (Iloğlu) Bey ve Temsili - Mesleki Programı», **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları,** İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği, İstanbul, (1977), s. 83 - 356.

(73) Bk. Yunus Nadi, «Yeni Mesleklerin Temsili» ve «Yeni Meclisin Şeması..», **C.,** 27 ve 25 Mart 1931.

(74) Bk. «Uydurma Haber..», C., 30 Mart 1931.

(75) «Falih Rıfkı Bey'in Bir Makalesi: Sınıf Kavgası», C., 1 Nisan 1931.

(76) Bk. «Yeni Mecliste Amele Partisi de Bulunacak..», C., 30 Mart 1931; Ayrıca Bk. C., 8, 15 ve 27 Nisan 1931.

(77) Bk. «Fırka Divanı... Namzetleri Tespit Etti.», C., 7 Nisan 1931.

(78) Bk. «Yeni Mecliste - Yeni Aza...» ve «Memduh Şevket Bey: Zonguldak'ta Yaptığı Tetkik İçin Ne Diyor..», C., 10 ve 11 Nisan 1931.

(79) Bk. «Amele Mebus Namzetleriyle Mülakat..», C., 22 Nisan 1931.

(80) C., işçi ve çiftçi mebus adayları için «Halk Fırkası (nın) memleketin her tarafında tetkikat..» yaptırtmış olduğunu kaydetmektedir. Bk. 18 Nisan 1931.

(81) Büyük bir bölümü kıyı şeridindeki gelişmiş yerleşim merkezleri arasından seçilen ve C. Serbest Fırka yanlısı olan bu 22 yerin, saptanma şekli, rastgele olmaktan çok uzaktır. Bk. «Mecliste Müstakil Mebuslar..», C., 17 Nisan 1931; Bu milletvekillerinin seçiminin önemiyle ilgili olarak Bk. Weiker, **op. cit.**, s. 158 - 161.

(82) Örneğin C.,'te «C.H.F.'nca yeni meclise girmeleri iltizam olunan çiftçi ve amele mebusların namzetlikleri C.H.F. listesi ile ilan edilecek ve bunlar C.H.F. grubuna dahil bulunacaklardır..» denilmektedir. Bk. «Çiftçi ve Amele Mebuslar», 18 Nisan 1931.

(83) Bk. «Gazi'nin Beyannamesi..», C., 21 Nisan 1931; Ayrıca Bk. Tekeli ve İlkin, **op. cit.**, s. 207 - 208.

(84) Bk. Tekeli ve İlkin, **op. cit.**, s. 208.

(85) Bk. «Müstakillerden 20 Kişi Kazandı: 10 Munhal Var..», C., 26 Nisan 1931; Boş yerler 1931'de yapılacak ara seçimlerinde C.H.F. milletvekilleri tarafından doldurulacaktır. Bk. Weiker, **op. cit.**, s. 160.

(86) Bk. «Halk Fırkasının Namzetleri: Eski Mebusların Takriben Üçte Biri Değişmiştir. Yenilerin Çoğu İşçidir..», C., 21 Nisan 1931; Bu dönemdeki milletvekillerinin, diğer dönemkilerden eğitim, yaş, meslek v.b. bakımlardan gösterdiği farklar için Bk. Frederick W. Frey, **The Turkish Political Elite**, Massachusetts, (1965).

(87) Bu biyografik künyeler için Bk. Kazım Öztürk, **T.C. Büyük Millet Meclisi Albümü; 23 Nisan 1920 - 14 Ekim 1973**, Ankara, (1973), T.B.M.M.; **Yıllık Devre IV**, Ankara, (1931).

(88) Bu yöredeki işlerin 'çavuşlar'a ihale edilmesiyle ilgili olarak Bk. «İş Kanunu ......» **A**, 22 Nisan 1932; yöredeki çalışma koşullarıyla ilgili olarak ayrıca Bk. «Maden Amelesinin vaziyetini İş Kanunu kurtaracak...» **V.**, 13 Şubat 1932 ve Sina Çiladır, **Zonguldak Havzasındaİşçi Hareketlerinin Tarihi**: 1848/1940, Birinci Kitab İstanbul, 1977.

(89) Bk. Erişci, **op. cit.**, s. 21.

(90) Bk. «Amele Namzetleriyle Mülakat..», C., 22 Nisan 1931.

(91) Bk. «İstanbul'un İşçi Mebuslarından İstenilenler..», **C.**, 3 Mayıs 1931.

(92) Bu biyografik künyeler için Bk. Öztürk, **op. cit.**, ve T.B.M.M., **op. cit.**, ve «Cumhuriyet, 22 Nisan 1931.

(93) Bk. «Bir teşebbüs : İzmir Mebusu, Büyük Bir İmalâthane Açtı..», **S.P.**, 19 Eylül 1931, s. 3; Ayrıca Bk. **C.**, 20 Eylül 1931.

(94) Bk. Öztürk, **op. cit.**, s. 154.

(95) C.H.F., **Üçüncü Büyük Kongre : 10 - 18 Mayıs 1931 Zabıtları,** İstanbul, (1931). Özellikle Bk. s. 73 - 77.

(96) C.H.F., **Nizamnamesi ve Programı,** Ankara, (1931), s. 32.

(97) Bu kongrede saptanan ilkelerle ilgili olarak Bk. Tekeli ve İlkin, **op. cit.**, s. 211 - 213.

(98) C.H.F., **op. cit.**, s. 33; Ayrıca Bk. **C.**, 14 Mayıs 1931, s. 3.

(99) Bu konferansın, basılarak Parti örgütlerine dağıtılması, T.B.M.M. Fırka kurulunca kararlaştırılarak, bu metne «resmiyet» verilmiştir. Bk. Recep (Peker), C.H.F. **Programının İzahı,** Ankara, (1931), s. 13.

(100) Bk. Ağaoğlu ve Hudaioğlu, **op. cit.**, s. 152.

(101) Bk. T.B.M.M., **Yıllık,** Devre 4, İçtima-i Fevkalede 4 Mayıs - 25 Temmuz 1931, Ankara, (1931) ve T.B.M.M. **Zabıt Ceridesi,** 7 Aralık 1931, s. 24.

(102) Mehmet Ali Dağpınar ile **Mülakat.**

(103) Bk. **S.P.**, 11 Temmuz ve 4 Ağustos 1931.

(104) Bk. **S.P.**, 11 Temmuz 1931, s. 3.

(105) Bk. «Yeni Temayûller Başladı...», **S.P.**, 13 Temmuz 1931.

(106) Bk. «İşçi Mebusların Hizip Yapacakları Yalan...», **C.**, 13 Temmuz 1931.

(107) Bk. **S.P.**, 13 Temmuz 1931.

(108) Bk. «İzmir'de İşçiler Halk Fırkası'na Girmek İstiyor..», **S.P.**, 11 Ağustos 1931.

(109) Basın kanununda yapılan değişikliklerle ilgili olarak Bk. **C.**, ve **SP.**, 2 Temmuz 1931. Bk. **C.**, ve **S.P.**, 19 ve 20 Ağustos 1931.

(110) T.B.M.M., **Zabıt Ceridesi,** Cilt 5, 5 Aralık 1931, s. 14.

(111) T.B.M.M., **ibid.**, Cilt 5, 7 Aralık 1931, s. 23 - 25; Ayrıca Bk. **Y.G.**, 5, 7 ve 8 Aralık 1931.

(112) T.B.M.M., **ibid.**, s. 23.

(113) T.B.M.M., **ibid.**, s. 24.

(114) T.B.M.M., **ibid.**, s. 24; Mahmut Esat Bozkurt'un, işçi ve köylü haklarını yorumlama biçimi ve bu konuya verdiği önem için Bk. **Türk Köylü ve İşçi Hakları,** İzmir, (1933).

(115) T.B.M.M., **op. cit.,** s. 25.

(116) Bk. «İş Kanunu Nasıl Olmalıdır...», **Y.G.,** 27 ve 28 Aralık 1931.

(117) Bk. **Y.G.,** 27 Aralık 1931 - 24 Ocak 1932.

(118) Bk. **Y.G.,** 3 Ocak 1932.

(119) Bk. «İş Anketi Bitti...», **Y.G.,** 25 Ocak 1932 ve Orhan, «Başı Bozukluktan Kurtulalım..», **Y.G.,** 18 Ocak 1932.

(120) Bk. **Y.G.,** 2 Ocak - 24 Ocak 1932.

(121) Bk. «İş Anketi Bitti..», **Y.G.,** 25 Ocak 1932 ve Orhan, «Başı Bozukluktan Kurtulalım..», **Y.G.,** 18 Ocak 1932.

(122) Korniyenko, **op. cit.,** s. 67. Ayrıca Bk. **Y.G.,** 18 Aralık 1931; 27 Ocak, 31 Mart, 12 - 13 Nisan 1932; **A.,** 19 Temmuz 7 Kasım 1932 ve 28 Kasım 1933.

(123) Böyle bir örgütlenme için Bk. İbrahim Topçuoğlu, **Türkiye'de İlk Sendika : Sarıkışla'da 1932,** İstanbul, (1975).

(124) Bk. «Küçük İlanlar Bedava...», **Y.G.,** 17 Ocak 1932. Ayrıca Bk. «İş Arayanlar...», **A.,** 23 Haziran 1932.

(125) Bk. «İşsizlere İş...», **A.,** 3 Ekim 1932 ve «İş Bulmak..», **A.,** 22 Kasım 1932, Aslında bu görev Belediyeler Kanunu'nda belediyelerin «ihtiyari» görevleri arasında sıralanmıştı : «İşçiler, sanat ve mesaî erbabı ve alelûmum müstahdemler için iş kalemleri ve idareleri tesis ve idare etmek, edeceklere de ruhsat vermek...» (mad. 15 (73) Bk. Fethi Aytaç, **Açıklamalı Belediye Kanunu,** Ekim 1973, s. 61.

(126) Bk. «İş Bulma Teşkilatı..», **A.,** 12 Eylül 1932 ve «İş Bulmak İçin..», **A.,** 10 Aralık 1932.

(127) Bk. «İş Arayanlar..» **A.,** 21 Kasım 1932.

(128) Kanunla ilgili ilk girişimler için Bk. **C.,** 9 ve 21 Ocak ve 1 Nisan 1932, **M.,** 15 Mart 1932 ve ayrıca Bk. T.B.M.M., **Zabıt Ceridesi.**

(129) T.B.M.M., **Zabıt Ceridesi,** cilt 9, 4 Haziran 1932, s. 65 - 67. Ayrıca Bk. **C.,** 9 Haziran 1932.

(130) Örneğin Bk. «Ecnebi Sanatkarlar Memleketi İstismar Ediyor..», **Y.G.,** 13 Şubat 1932.

(131) Bk. Vâ - Nû, «Pek Muhıle Bir Kanun : Türkiye'de Yalnız Türk Tebasına İş..», **A.,** 7 Haziran 1932 ve «.. Hazırlanan Tasarı Bütün İşçileri Himaye Ediyor..», **Y.G.,** 21 Şubat 1932 ve «... Yeni Kanun Esnafı Çok Memnun Etti...», **C.,** 3 Temmuz 1932.

(132) Bk. «Maden Amelesi'nin Vaziyetini İş Kanunu Kurtaracak..», **Y.G.,** 13 Şubat 1932 ve «İş Kanunu ve Balıkçılık: Bu Kanundan İstifade Etmek İstiyorlar..», **A., 11 Kasım 1932.**

(133) Tasarının bu ilk şeklini bulamadığımız için kesin olarak ne gibi değişiklikler yapıldığını saptayamadık. Ayrıca Bk. «İş Kanunu Tadil Edildi..»

(manşet), **Y.G.**, 28 Ocak 1932 ve «İş Kanununda Yeni Tadilat..», **C.**, 29 Ocak 1932.

(134) Mehmet Ali Dağpınar ile **Mülakat.**

(135) Bk. «Sanayi Hayatımızda Amelenin Vaziyeti..», **C.**, 19 Ocak 1932.

(136) Türkiye'nin bu dönemde Milletler Cemiyeti ile olan ilişkileri için Bk. Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası**, İstanbul, (1963), s. 91 - 95.

(137) Bk. «Türkiye ve Ahvam Cemiyeti..», **C.**, 12 ve 15 Eylül 1931.

(138) Bk. «Projet de Code du Travailen Turquie..» (teksir).

(139) Bu konuşmalar için Bk. Societé des Nations, **Conférence International Du Travail: Seizième Session**, (Compte Rendu des Travaux - Bureau International du Travail), Genève, (1932). «Conference International du Travail: Un exposé de L'observateur Turc..», **La Tribune de Genève**, 23 Nisan 1322.

(140) Bk. 'Cenevre'deki Mesai Konferansı ve Türkiye...», **A.**, 23 Nisan 1932.

(141) Bk. T.B.M.M., **Zabıt Ceridesi**, 1 Haziran 1932, s. 2; Ayrıca Bk. **M.**, 11 Mart 1932 ve **H.M.**, 12 Mart 1932.

(142) Bk. **C.**, 29 Mart 1932, s. 3.

(143) Mehmet Ali Dağpınar ve Ahmet Şerif Önay ile Mülakat.

(144) Bk. **C.**, 29 Mart 1933, s. 3.

(145) Bk. T.B.M.M., **Zabıt Ceridesi**, 1 Haziran 1932, s. 3.

(146) Bu konuda Bk. Sina Çıladır, **Zonguldak Havzasında İşçi Hareketlerinin Tarihi, 1848/1940**, Birinci Kıta, Ankara, (1977).

(147) Muhittin Birgen'in mesleki temsil akımı içindeki rolü için Bk. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Loc. cit.**

(148) Dergi, Mart 1930 ilâ - Nisan 1932 arasında 32 sayı olarak çıkmıştır. Derginin «İmtiyaz sahibi ve Umum Neşriyat Müdürü..» ise (Nurettin) Topçuoğlu'dur.

(149) Muhittin (Birgen), «İş Kanunu Hakkında Rapor..», **Türk Kooperatifçisi**, No. 25 - 26, Mart - Nisan 1932, s. 16.

(150) Bk. **İbid.**, s. 17 - 18.

(151) **İbid.**, s. 18.

(152) Altı nokta içinde toplanmış olan bu kısıtlayıcı öneriler, daha çok Ege yöresi ve buradaki ihraç potansiyeli olan mallar üretimi ile ilgili gibi görünmektedir. Bk. **İbid.**, s. 18 - 20.

(153) Bk. «İş Kanunu..», **Y.G.**, 8 Nisan 1932; «Yeni Layihalar ve Ticaret Odası..», **C.**, 3 Nisan 1932 ve «Amele İşleri..», **A.**, 10 Nisan 1932.

(154) Bk. «İş Kanunu: 8 Saate İtiraz Edenler Var..», **A.**, 18 Temmuz 1932, s. 3; «İş Kanunu: Komisyon Henüz Tetkikatını Bitiremedi..», **A.**, 18 Temmuz 1932, s. 3.

(155) Bk. «İş Kanunu Tetkikatı Bitiyor..», **A.**, 23 Temmuz 1932, s. 5.

(156) Bk. «İşçi ve Patron Vaziyeti..», **C.**, 23 Haziran 1932, s. 2.

(157) Bk. «İş Kanunun Tetkikatı Bitiyor..», **C.**, 23 Temmuz 1932. s. 5.

(158) Mehmet Ali Dağpınar ve Ahmet Şerif Önay ile **Mülakat.**

(159) Bk. «İş Kanunu Tetkikatı Bitiyor...», **A.**, 23 Temmuz 1932; «Mesai Müddeti 9 saat mi olacak..», **C.**, 22 Temmuz 1932. Ayrıca Bk. «İş Kanunu..», **C.**, 30 Ağustos 1932.

(160) Bk. «İş Kanunu...», **A.**, 20 Ekim 1932.

(161) Bk. «Odada İçtimâ», **C.**, 20 Ekim 1932 ve «İş Kanunu...», **M.**, 20 Ekim 1938.

(162) T.B.M.M., **Zabıt Ceridesi,** cilt 9, 1 Haziran 1932, s. 2 - 3; Ayrıca Bk. **C.**, 1 ve 2 Haziran 1932.

(163) Mustafa Şeref Özkan'ın, tasarının görüşülmesi sırasında, Sigorta ile ilgili kısmın..» diğer bahislere takdimen çıkarılması hakkındaki arzusu yerindedir ve bendenizce biran evvel bu kanun toptan çıkarılmalıdır..» şeklindeki esnek anlamlı cümlesi bile «Öyle şey olur mu? Kül halinde olmalı...» diye tepkiyle karşılanmıştır. Bk. T.B.M.M., **Zabıt Ceridesi,** 1 Haziran 1932, s. 2.

(164) Mustafa Şeref Özkan Dönemi'nin İktisat Politikası, bu yazarın İlhan Tekeli ile birlikte çıkardığı, Türkiye Belgesel İktisat Tarihinin ileride çıkacak bir cildinde ayrıntılı olarak incelenecektir; ayrıca Bk. Münip Ürgüplü, **Mustafa Şeref Özkan ve Eserleri,** Ankara, (1939), s. 21.

(165) Bu tepkilerle ilgili olarak, örneğin Bk. «Türkiye'de Kollektivizm Tehlikesi Yoktur...», **A.**, 4 Temmuz 1932 ve Mahmut (Soydan), «İsmet Paşa, Lozan'daki Gibi İş Başında, Bolşevik olmağa Niyetimiz Yok..», **A.**, 7 Eylül 1932.

(166) Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl,** Ankara, (1968), s. 119 - 130 ve İsmet Bozdağ, **Bir Çağın Perde Arkası : Atatürk - İnönü, İnönü - Bayar Çekişmeleri 45 - 64,** (1972), ayrıca Bk. «Heyeti Vekile Yeni ve Mühim Kararlar Aldı..», **A.**, 8 Eylül 1932.

(167) Bu dönemdeki, Celâl Bayar'ın iş çevreleriyle ilgili girişimleri için Bk. **A.**, 7, 8, 9, 11 ve 12 Eylül 1932 ve «İktisat Vekili Celâl Bey Efendinin tamimi..», **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası,** No. 9, Eylül 1932, s. 399 - 401.

(168) Bk. «İş Kanunu Çıkıyor: Celâl Bey Efendinin Mühim Beyanatı..», **C.**, 7 Ekim 1932.

(169) **İbid.**

(170) Bu konuda Bk. «Yanlış Düşünceler: Hafta Tatilini Arttırmak Buhranı Arttırır...», **A.**, 31 Ekim ve Vâ - Nû, «Hafta Tatili Meselesi...», **A.**, 2 Kasım 1932; Cemal Nadir'in bu girişimi konu alan ilginç karikatürü için Bk. **A.**, 2 Kasım 1932.

(171) Bk. «Bütün İşçilerin Parmak İzi Alınıyor..», **A.**, 6 Kasım 1932.

(172) Bk. «İş Kanunu..» **A.**, 20 Ekim 1932.

(173) Bk. «Odada İçtima..», **C.**, 20 Ekim 1932 ve «İş Kanunu Meclisin Bu Devresinde Çıkarılıyor...», **M.**, 20 Ekim 1932.

(174) Bu yabancı uzman, İsviçre Sosyal Sigortalar Genel Müdür Muavini olsa gerektir. Danışmanlardan bir diğeri de Union Sigorta grubunun baş idarecisi Mr. Piyos'tu. Mehmet Ali Dağpınar ile **Mülakat.**

(175) Bu incelemelerle ilgili olarak Bk. «İş Kanunu : Bitâraf Mütehassıslara Tetkik Ettiriliyor..», **C.**, 13 Kasım 1932.

(176) İş saatleriyle ilgili tartışmanın yeniden gündeme gelişiyle ilgili olarak Bk. «Sekiz saat mi, dokuz mu?...», **A.**, 15 Kasım 1932 ve «İşçiler Dokuz Saate Şiddetle İtiraz Ediyorlar...», **A.**, 21 Kasım 1932.

(177) Bk. «İş Kanunu Tekrar Tetkik Edilecek...», **A.**, 13 Kasım 1932 ve «Sekiz saat mı, dokuz mu...», **A.**, 15 Kasım 1932. Ayrıca Bk. «İş Kanunu Tetkikatı..», **C.**, 22 Kasım 1932.

(178) Bk. «Yeni İş Kanunu..», **A.**, 24 Aralık 1932.

(179) Örneğin, Harp yıllarındaki bir soruşturmanın, 1932 de tekrar sahneye getirilişiyle ilgili olarak Bk. «Meni İhtikar Heyetinin Hesapları Tetkik Ediliyor..», **A.**, 8 Mart 1933 ve «Takibat Yok...», **A.**, 8 Mart 1933.

(180) Mehmet Ali Dağpınar ile **Mülakat;** Mehmet Ali Dağpınar daha sonra Türk - Afgan kültür yardımlaşması tatbikatından olarak Kâbil'e gitmiş, Afgan Dış İşleri'nin ve Parlamentosu'nun Hukuk Müşavirliğini yapmış, memleketin İdarî kanunlarını hazırlamış, Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesini kurarak Başkanlığını yapmış ve burada İdare Hukuku ve Devletler Hukuku derslerini okutmuştur. Ayrıca 1957 de Afganistanın Devlet Plan Dairesini teşkilatlandırmıştır. Mehmet Ali Dağpınar'ın bu dönemdeki çalışmaları için ayrıca bk. «Afganistan'da Mülkiye», **Mülkiye,** cilt VI, No. 43, s. 10 - 15, Nisan - Haziran 1976.

(181) Bk. Walker D. Hines ve diğerleri, **Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki,** Kitap III, cilt 5 - 7, s. 246.

(182) C.H.F.'sının 1935 yılında yapılan program değişikliğinin İş Kanunu bakımından anlamı için Bk. Ağaoğlu ve Hüdaioğlu, **op. cit.,** s. 152 - 154.

(183) Bu yeni tasarıyla ilgili ilk girişimler için, Bk. «İş Kanunu : Avrupa ve Amerika'daki Kanunlar Tetkik Ediliyor..», **A.**, 27 Aralık 1933.

(184) Bu tröstleşme eğilimiyle ilgili olarak örneğin Bk. **S.P.**, 19 Kasım 1930; **S.P.**, 26, 27 Kasım 1930; **S.P.**, 30 Kasım 1930, **A.**, 18 Ekim 1932; **A.**, 8, 9 Kasım 1932; **A.**, 26 Aralık 1932; **A.**, 28 Aralık 1932; **A.**, 6 Mart 1933; **A.**, 9 Mart 1933; **A.**, 12 Mart 1933; **A.**, 1 Aralık 1933.

(185) Örneğin, Bk. **C.**, 8 Haziran 1931; **C.**, 1 Eylül 1931; **A.**, 19 Eylül 1932; **A.**, 11 Ekim 1932; **A.**, 13 Ekim 1932.

(186) Bu konuda Bk. Yalçın Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler : 1908 - 1978,** İstanbul, (1978).

(187). Bu kanun ile ilgili olarak Bk. Bülent Nuri Esen, **Türk İş Hukuku,** Ankara, (1944); Talas, **op. cit.,** s. 194 - 210; Ali Fuat (Başgil), **Türk İşçi Hukukuna Giriş,** Ankara, (1936).

EK:

İŞ KANUNU LÂYİHASI

T. C.
Başvekâlet
Muamelât Müdürlüğü
Sayı 6/540

10.III.1932

B. M. M. Yüksek Reisliğine

İktisat Vekâletince hazırlanan ve İcra Vekilleri Heyetinin 2.III.1932 tarihli içtimaında Yüksek Meclise arzı kararlaştırılan iş kanunu lâyihası esbabı mucibesile birlikte takdim olunmuştur.

Muktazasının ifasına müsaade buyurulmasını rica ederim efendim.

Başvekil
İsmet

İŞ KANUNU LÂYİHASI ESBABI MUCİBESİ

Millî iktisadiyatımızın günden güne inkişafı neticesi olarak bilhassa büyük şehirlerimizde mütemerkiz bir sanayi ve ticaret hayatı teessüs etmektedir. Dükkânında küçük sermayesile alış veriş eden esnafın, erragı yahut bir iki işçisile açlışan küçük sanat sahiplerinin yanı başında fert halinde veya şirket halinde yüksek sermayelerle bir çok kol kuvvetlerini birleştiren büyük istihsal müesseseleri zuhur etmiştir. Modern iktisadiyatın terakki ettiği her memlekette az çok farklarla muttarit bir şekilde zuhur eden bu temerküz hâdisesi Devlete yeni vazifeler çıkarmıştır.

Filhakika insan kümelerinin iktisadî ve içtimaî ihtiyaçları düşünülerek esaslı hatlarla tanzim ve tensik edilmiyecek olursa bu kümelerin sinelerinde taşıdıkları kuvvet esas cemiyet için sarsıntılar vücude getirecek şekilde muzır cereyanlar alabilir. Bunun böyle olduğu tarihen görülmüştür. Bu itibarla işçi kümelerinin içtimaî ve iktisadî ihtiyaçları itibarile ve iş sahiplerile olan münasebetleri noktai nazarından ihtiyaç ve vaziyetleri tesbit etmek için Devletin müdahalesi zaruret halini almış olduğundan iş şart-

ları ve çalışma hürriyetinin fert ve cemiyetin yüksek menfaatlerine uygun bir tarzda tanzimi, bu vazifelerin ifası en acil ve mühimmidir. İş kanunu bu maksat için yapılmıştır.

Mevcut hukukî mevzuatımız bu maksadı temine kâfi gelmemektedir. Çünkü bu mevzuatta işçi ve iş sahibi münasebetleri daha ziyade ferdî hak ve menfaatler noktai nazarından mütalea edilmekte ve meselenin içtimaî cephesi ikinci plâna düşürülmektedir. Halbuki bu günkü büyük istihsal rejiminde bu münasebetler ferdî hak ve menfaatler hududunu aşmış ve bütün bir milletin hal ve atisini alâkadar eden yüksek içtimaî menfaatler şeklini almış bulunuyor. Binaenaleyh meseleye bu cepheden bakmak ve iktisaden müşterek ve mütesanit bir rol oynıyan sây ile sermaye arasında millî menfaatler noktasından da tesanüt temin etmek lâzımdır.

Şimdiye kadar iş şartlarının tayininde işçi ve iş sahibi serbest mukavele ahkâmına tâbi idiler. Fakat işçi ile iş sahibini bağlıyan mukavele şirket değil hizmet mukavelesi olduğundan sermayenin kuvveti önünde sây müdafaasız kalmakta idi. Filvaki bu mukavele iki taraflıdır. Taraflar mukavele şartlarını serbestçe münakaşa ederek tesbit edeceklerdir. Fakat filiyatta meselâ : bir müteahhit işçi alma ve çalışma şartlarını müessese için en kârlı bir şekilde kendisi tayin etmekte ve bunun karşısında günlük yiyeceğini kazanmağa mecbur olan işçiye boyun eğmekten başka çare kalmamaktadır. Bu günkü şahsî teşebbüs, rekabet sisteminde bir iş sahibinin her şeyden evvel düşündüğü ucuza maletmek, fazla istihsal, fazla kâr etmektir. Kanunî bir murakabeye tâbi olmaksızın iş şartlarını bizzat tayin eden iş sahipleri işçilerini insanî ve ruhî ihtiyaçlarından mahrum bir istihsal âmili, bir makine gibi görmektedir.

Şüphesiz istihsalin artması millî refahın da artması demektir. İşlerde kâr fazlalığı şahsî teşebbüs ve gayretin esaslı şartıdır. Fakat memleketin işçileri yalnız istihsal amili değil, millî servetlerin en kıymetlisidir. Binaenaleyh bu mühim servetin en randımanlı evsafta hüsnü muhafazası ve tenmiyesi millî bir vazife olduğu gibi işçinin ayni zamanda vatandaş, asker, aile babası, hulâsa türk camiasının bir uzvu olduğu da daima göz önünde tutulmalıdır.

Rekabet sahasında muvaffakiyet ve fazla kâr endişesi içinde iş sahiplerinin ekseriya düşünmedikleri bu serveti israftan korumak, işçi hayatını iyileştirmek : işte iş kanununun gayesi.

Sâyi himaye etmek evvelâ alnının emeğile geçinen vatandaşlara refah ve saadet imkânları vermek, saniyen de Türk Cumhuriyetinin kuvvetlerini feyiz ve hayatının membalarını korumak demektir. Yoksa işçilerin menfaatini iş sahiplerinin menfaatlerine tercih demek değildir.

Esasen bu iki sınıf müstahsilin menfaatleri mütesanittir ve ayni bir istikamette gider. İş sahiplerinin kâr işçilerin zararına olmadığı gibi işçi hayatının eyileşmesi de iş sahiplerinin zararına değildir. Fakat yukarıda denildiği gibi, filiyatta iş sahipleri bu menfaat birliğini görmemektedir. Bu sebeple sâyin ve dolayısile içtimaî heyetin zararına olarak tesanüt bozulmakta, iki taraf menfaatleri arasında muvazenesizlik hasıl olmaktadır. Şu halde sâyi, kanunî bir himaye altına alarak iki taraf menfaatlerini içtimaî adalete en muvafık bir şekilde tevzini lâzımgelir. Bu ise fert ve zümre menfaatlerinin fevkinde millî menfaatleri ve rabıtaları temsil eden Devletin en yüksek vazifelerinden biridir.

Demokrasinin hakikî icaplarına sadık kalabilmek için iktisadî faaliyetlere kanunî hudutlar çizmek hususile işçi meselesini bir Devlet meselesi olarak kabul etmek zaruridir. Çünkü millî saadet fert ve sınıf menafii fevkindeki umumî refaha istinat eder. Halbuki hudutsuz ve murakabesiz bir mukavele serbestisi yahut bir çalışma hürriyeti hususî menfaatler sahasında zayiflerle kavilerin karşı karşıya gelmesi sâyin sermaye menfaatine alet olması hülâsa işçilerin maddî sefalet ve manevî sukutlarile neticelenmektedir.

Sâyin himayesini, işçi hayatının iyileşmesini iş sahiplerinin hissî fedakârlıklarından beklemenin faidesiz olduğunu başka memleketlerde yapılan tecrübeler göstermiştir. İktisadî fertçiliğin anası sayılan İngiltere işçi meselelerinde Devletin müdahalesini her memleketten evvel kabul etmiştir. Geçen asrın ikinci nısfından itibaren diğer memleketler dahi harekete gelerek Fransa, Almanya, İtalya ve sairede iş kanunları yapılmıştır. Bu suretle işçi meselesi hukuku medeniyeler sahasından çıkarak memleketlerin hal ve atisini alâkadar eden içtimaî meseleler arasına geçmiştir. Elyevm ayni mesele bütün Devletlerin teşriî faaliyetlerinin en mühim kısmını teşkil etmektedir.

İktisadî inkişafımızın ilk devirlerinde bulunduğumuz bir sırada Devletin istihsal faaliyetlerini kayit şeklinde işçi meselelerine müdahalesi haddi zatinde çok nazik bir mesele teşkil eder. Fakat intihap edilecek usul, alınacak tedbirlerin vüsat ve şekline

taallûk eden bu nezaket daima göz önünde tutulmuş ve iş kanununun tanziminde en mühim ihtiyaçlardan alınan direktifler üzerinde yürünmüştür.

İktisadî teşkilâtımızın şahsî teşebbüs, serbest rekabet, çalışma ve mukavele hürriyetleri gibi hukukî esaslarına riayet edilerek yalnız bu esaslara içtimaî adalet ve millî menafi icaplarına göre hudutlar tayin edilmiştir.

İş kanunu lâyihası 192 maddeyi ihtiva eden üç kısımdan mürekkeptir :

Birinci kısım, üç bab'a ayrılmıştır. Bunlardan birinci bap (hizmet akti), ücretler, hizmet aktinin feshi, müesseselerin dahilî talimatnamesi, ekonomi bahislerinden mürekkeptir. İkinci bap (işin tanzimi) işçilerin iş müddeti, istirahat vakitleri, sıhhat, sınaî emniyet ve tahsillerine dair hükümleri ihtiva etmektedir. Üçüncü bap (iş kazaları sigortası), iş yerinde veya iş dolayısile işçilerin uğradıkları kazalarda kendilerine ve hak sahibi haleflerine, iş sahipleri tarafından teşkil edilecek bir karşılıklı sigorta birliği tarafından, verilecek tazminata dair ahkâmı ihtiva eylemektedir.

İkinci kısım da üç bab'a ayrılmıştır. Birinci bap işçilerin yerleştirilmesine, ikinci bap meslekî birliklere ve üçüncü bap greve ve toplulukla yapılan iş ihtilâflarının sureti halline dair hükümleri ihtiva etmektedir.

Üçüncü kısım, bu kanunun vazından doğan ahkâmı ihtiva eylemekte ve dört bab'a ayrılmaktadır. Birinci bap teftiş, yüksek iş istişare heyeti teşkili ve vezaifi hakkında hükümleri ihtiva eden «kanunun tatbikatına memur teşekküller ve uzuvlar» babıdır.

İkinci bap cezaî hükümlere, üçüncü bap meriyeti muhafaza edilen ve ilga olunan kanunlara dair ahkâmı ihtiva eden müteferrik hükümlere ve dördüncü bap nihaî hükümlere tahsis olunmuştur.

Birinci kışım hükümleri yalnız sanayi müesseselerinde çalışan işçilerle bunlara doğrudan doğruya veya vekil olarak iş verenler arasındaki münasebetlere şamil bulunmaktadır. İkinci kısım hükümleri sanayi, ticaret, ziraat ve bunlar haricinde kalan iş sahalarında (hizmetçilik ... gibi) çalışanlara da şamil bulunmaktadır.

Birinci kısım, emekçilerin iş sahiplerile hizmet akitlerinde aktin feshi için mukaveleye ihbar müddeti koymalarına ekseriya

imkân bulunmadığı ve münferiden yapılan bu akitlerde emekçilerin zararlı mevkide bulundukları nazarı itibara alınmış ve on beş günlük asgarî bir ihbar müddeti tanınmıştır. Tarafların bu müddeti indirmeğe veya çoğaltmağa veyahut büsbütün kaldırmağa hakları yalnız toplulukla yapılan (umumî) hizmet akitlerinde tanınmıştır.

Bir çok mıntakalarda işçilerin ne miktar ücret aldıklarını bilmedikleri ve bu suretle işçilerin bazı hilekâr ve hodbin iş sahipleri tarafından istismar edildikleri her günkü şikâyetlerdendir. Bunun önüne geçmek için ücretlerin her tediyede işçi nezdindeki deftere veya işçiye verilecek bir puslaya müfredatlı bir surette yazılması hususu lâyihada tasrih edilmiştir.

Ücretlerin işçiye tamamen para olarak tediyesinin teminine ayrıca ehemmiyet verilmiş ve bunun için iş sahiplerinin ekonoma açmaları, işçilerini birer suretle borçlandırarak arada mahsup ve takas yapmaları menedilmiştir. Ücret, işçinin nefsi ve ailesi için maişet vasıtasıdır. Binaenaleyh muayyen şartlar dahilinde ücretin haczi, devir ve temliki menedilmiş ve bundan başka ücret imtiyazlı alacaklardan addedilerek işçinin gündeliği gerek kendisinin ve gerek iş sahibinin alacaklılarına karşı himaye edilmiştir.

Uzun ve fasılasız çalışma en mukavemetli bir işçinin bile çalışma kabiliyetlerini kırmakta, vaktinden evvel ihtiyarlamasına sebep olmakta ve hususile atelye haricinde aile ve içtimaî heyet içindeki vazifelerini ifadan alıkoymaktadır. Vatandaşların iktisadî faaliyetlerini yaşama gayesi değil, vasıtası olarak almak ve iş haricinde nefsine, ailesine ve camiaya karşı borçlu olduğu içtimaî ve ahlâkî vazifelerin ifasına imkân bırakmak lâzımdır. Uzun ve fasılasız çalışmalarda ilk saatlerden sonra yorgunluk, usanç arttıkça randımanın da makûsen düşmekte olduğu sabittir. Binaenaleyh bu türlü çalışma sistemi sanayi sahiplerinin menfaatlerine de uygun olamaz. Uzun ve fasılasız çalışma sisteminin fert üzerinde hasıl ettiği bedenî ve manevî tesirler göz önünde tutulmuş ve iş saati günde sekiz, haftada kırk sekiz veya haftadan gayri bir müddet devresinde günde vasati sekiz saate muadil bir zaman olarak tesbit edilmiştir. Her mıntakanın ve her sınıf işin hususiyet ve ihtiyacına göre, tedbirler alarak memleketin inkişaf halinde bulunan sanayi ve ticaret faaliyetini sektedar etmemek üzere bu tahdit olunan iş müddetinin tatbiki, bir çok memleketlerde olduğu gibi, nizamnamelere bırakılmıştır. İşçilere verilecek asgarî istirahat müddetine ve bazı sınıf işlerde işin mahiyeti sekiz saatlik mesai dolayısile bile işçilerin sıhhat veya hayatını tehli-

keye düşürecek mahiyette olursa sekiz saatten aşağı iş müddeti tatbikına dair lâyihaya ahkâm vazolunmuştur.

İşçilerin sıhhatine dair lâzımgelen hükümler vazolunduğu gibi işçilerin seviyei meslekiye ve fikriyelerinin yükselmesine hadim olacak ve bu suretle hem kendileri, hem iş sahipleri ve hem de memleket için büyük faideler temin edecek olan tahsil meselesine ehemmiyet verilmiş ve yirmiden fazla tahsil çağını geçirmiş veya hiç tahsil görmemiş işçi kullanan müesseselerde iş sahiplerinin işçileri için mahallî maarif idaresinin vereceği veçhe dairesinde işçilerini okutmaları mecburiyeti konmuştur.

Umumî harpten sonra hayatın aldığı yeni cereyanlar içinde medenî dünya kadınları gibi türk kadınlarının da hayat mücadelesine girmeleri bir zaruret halini aldı. Kadınların çalışmaları hususî cepheler arzetmektedir. Erkeği kadından ayıran bünyevî farkların iş sahasında kendine mahsus inikâsları vardır. Kadının, umumiyet itibarile, bünyevî kuvveti daha az mukavimdir. Bilhassa erkek işçi arkadaşından kendisini tefrik eden uzuvların daha nahif ve nazik olmasından yalnız kendi şahsına değil fakat dünyaya getireceği hayatlara da tesiri dokunacak zararlara maruzdur. Kdının içtimaî vaziyeti de erkeğinkinden oldukça farklıdır. Kadın medenî dünyada, aile hayatının lâzimi gayrimüfarikı olagelmiştir. Hariçteki vazifesine eve bakımı, çocuklara ihtimam, aile efradının çamaşır ve elbiselerile meşgul olmak ... ilâh gibi bir çok ev hizmetleri de yüklenir.

Çocuklar ırkımızın ümidi yarının türk milletidir. Erken işe başlattırılmalarına, tahammülleri haricinde çalıştırılmalarına mani olarak bunların bedenî, fikrî, ahlâkî tekemmüllerine imkân bırakmak en yüksek millî menfaatlerimizdendir.

Nisbeten ucuza mal olan ve iş sahipleri için istismar mevzuu olan çocuk ve kadın sâyini korumak ve bu günkü anaların sıhhatini harap ettirmemek ve gelecek nesillerin tereddisine sebep olmamak için tedbirler alınmıştır. Çocukların işe kabulü için asgarî yaş tayini, gebe ve emzikli kadınların çalışmamalarının temini, işe kabul yaşlarından yukarı ve fakat bünyevî vaziyetleri henüz tekâmül etmemiş genç işçilerle her yaştaki kadınların gece çalışmalarının tahdidi, ağır yüklerin taşınma ve zararlı maddeler üzerinde çalışma memnuiyeti bu tedbirler cümlesindendir.

İş kazaları ve bunların işçi ve ailesi hakkındaki neticeleri hususile asrımızın makina sanayii rejiminde ehemmiyetle düşü-

nülecek meselelerdendir. Ekseriyetle yalnız günlük ücretlerile geçinen işçilerin iş esnasında veya iş dolayısile uğradıkları bir kazadan dolayı işten kalmaları kendilerini ve ailelerini muhakkak bir sefalete sürüklüyor. Adi hukuk hükümlerinin tanıdığı tazminat usulü asrımızın bu tehlikeli sanayi devrinde işçilerin hukukunu temine kâfi bulunmamaktadır. XIX uncu asır nihayetlerinden itibaren bu gün dünyanın hemen her tarafında kabul olunan meslekî muhatara prensipini mevzuatımıza ithal ederek işçilerin iş yerinde veya iş dolayısile uğradıkları kazalarda iş sahiplerinin mesuliyeti esası tanınmış bulunmaktadır.

Kanun lâyihasında, sunî aza, geçici veya daimî malûliyet hallerinde kazazedeye tazminat ve ölüm takdirinde defin ve hak sahibi haleflere irat temin olunmuştur.

İş sahiplerinin iş kazalarından dolayı uhdelerine terettüp edecek bu mesuliyetleri sigortalamak mecburiyeti vazolunmuştur. Bu suretle iş sahiplerinin tazminat ödemeğe kudretlerinin müsait olmamaları ihtimali bertaraf edilmiş bulunacaktır. Bundan başka bu mecburiyet, geniş mikyasta tesanüdü temin edeceğinden teknik noktadan muvaffakiyeti de mucip olacaktır.

İş sahiplerinin kazalarla daha yakından ve daha ciddî bir surette alâkalarını temin ve sigorta primlerini ucuza maletmek için mecburî sigorta, kazanç kastile çalışan sigorta müesseselerine bırakılmamış ve mecburî sigortanın tatbik edildiği diğer memleketlerde olduğu gibi sanayi müesseselerinin aralarında teşkil edecekleri bir iş kazaları sigorta birliğine bırakılmıştır.

Her senei hesabiyede primler sene içinde verilen muvakkat tazminatlar, masarifi umumiye ve sene içinde tediye olunan iratların mecmuuna tekabül edecek şekilde (tevzii usul) hesap olunacaktır. Erbabı sanayiin başlangıçta ağır külfete tâbi tutulması ve diğer taraftan tatbikına yeni başlanacak bu sigorta branşı üzerinde kâfi istatistik malûmatı bulunmadığından teknik müşkülâta maruz kalınmaması için bu tevzi usulü kapitalizasyon sistemine tercih edilmiştir.

İkinci kısım — İşsizliğin önüne geçmek ve mümkün olduğu derecede her kese iş bulmak ve memlekette sosyal ve nâkil bir iş arz ve talebi tesis etmeği amme hizmetlerinden telâkki etmek lâzımdır. Bu itibarla işçileri yerleştirme hususunda meccanî yerleştirme evlerine bilhassa belediyeler ve vilâyetler tarafından açılacak yerleştirme idarehanelerine ve bunların muamelâtını seri bir şekilde takip etmek ve arz ve talebi en iyi bir şekilde tanzim

etmek üzere merkezî bir offis teşkiline dair ahkâm vazolunmuştur.

Para ile işçi yerleştirmesi sui istimalleri mucip olmaktadır. İşçi yerleştirmesi artık ticaret mevzuatına girmiyecek faaliyetlerdendir. Gerek suiistimallere meydan vermemek ve gerek iş piyasasını en iktisadî şekilde tanzim etmek üzere para mukabilinde işçi yerleştirmesini menine dair lâyihaya hüküm konmuştur.

İş hakkile sermaye hakkını telif ederek muhtelif istihsal amilleri arasında muvazeneyi temin etmek üzere işçilerin müştereken hareket etmeleri ve grev yapmalarına dair hakları kanunda teyit edilmiştir. İşçilerin bu hareketleri yalnız işin talik edilmesinden ibaret olabileceğinden gerek eşhasa ve gerek emvale karşı cebrü şiddet istimal etmemeleri veya iş hürriyetini sahte sebeplerle sektedar etmemeleri cezaî hükümlerle müeyyedelenmiştir.

Toplulukla yapılan iş ihtilâflarında ihtilâfların halli veya hiç olmazsa adetlerinin tenzili için tarafların uzlaştırma komisyonlarına ve hakem heyetlerine müracaatları hususu derpiş edilmiştir.

Üçüncü kısım — İşbu kanun lâyihasındaki ahkâmın tatbiki hususunu teminen teftişe ve bir yüksek iş istişare heyetinin teşkiline ve vazifelerine dair icap eden ahkâm konmuştur.

İŞ KANUNU LÂYİHASI

İŞ KANUNU LÂYİHASI

UMUMÎ HÜKÜMLER

MADDE 1 — Bu kanunun birinci kısım hükümleri yalnız sanayi müesseselerinde ve diğer kısım hükümleri her türlü iş sahalarında çalışan işçilerle bunlara doğrudan doğruya veya vekil olarak iş verenler arasındaki iş münasebetlerine şamildir.

MADDE 2 — Bu kanunun tatbikatında sanayi müesseseleri sayılacak olanlar şunlardır :

A — Madenler, taşocakları ve her nevi ihraç sanayii;

B — Gemi inşaatı, malzeme parçalanması, elektrik ve alelûmum kuvvei muharrikenin tebdil ve nakli sanayii dahil olmak üzere istihsalâtın işlendiği, tebdil edildiği, temizlendiği, tamir, tezyin, ikmal ve satış için ihzar edildiği veyahut mevadın tahavvüle tâbi tutulduğu sanatlar;

C — Her nevi inşaat ve ebniye, demiryollar, tramvaylar, limanlar, doklar, dalga kıranlar, kanallar, dahilî su üzerinde münakalât tesisatı, yollar, tüneller, viyadükler, ana lâğımlar, adi lâğımlar, kuyular, telgraf ve telefon tesisatı, elektrik tesisatı, gaz fabrikaları ve su tevziatının inşası, yeniden inşası, muhafazası, tamiri, tadili ve yıkılması ve yahut sair inşaat ile yukarıdaki işlere takaddüm eden ihzar ve tesis ameliyatı;

D — Emtianın doklarda, rıhtımlarda, iskelelerde, ambarlarda idaresi dahil fakat el ile nakli müstesna olmak üzere, yol, demiryolu, dahilî su veya deniz yolunda insan ve eşya nakli.

İktisat Vekâleti, her hangi bir müessesenin yukarıda tadat edilen sanayi müesseseleri meyanında olup olmadığı hakkında karar ittihazına salâhiyetlidir.

MADDE 3 — Çiftçilik işleri ve aile ve akrabalar arasında bir çatı altında, ana, baba veya vasi gözetmesi altında yapılan işler, ayrıca sarahat olmadıkça, birinci kısım hükümlerine tâbi değildir.

MADDE 4 — Bir iş akti dolayısile bedenî veya fikrî hizmetini veya bunların her ikisini birlikte başkasına kiralayan kimseye «işçi» denir.

Bir iş akti dolayısile bir başkasının hizmetinden istifa-

de eden hakikî veya hükmî şahsa «iş sahibi» denir.

Müdürler, idare memurları, gemi kaptanları ve umumiyet itibarile müessesenin sevk ve idaresi vazifesini gören kimselere «iş sahibi vekili» denir. Bunlar bu sıfatla diğer işçilere karşı iş sahibinin mesuliyetini deruhte ederler.

Devlet, vilâyet, belde ve amme müesseseleri ile memurin kanununda bahsedilen memur ve müstahdemler arasındaki münasebetler bu kanun hükümlerine bağlı değildir.

BİRİNCİ KISIM

Birinci bap

Hizmet akti

MADDE 5 — Bu bap hükümlerinde bahsedilen «işçi» den maksat «amele» yani «emekçi» lerdir.

MADDE 6 — İş sahibi ile işçi arasındaki aktin feshi on beş gün evvelden ihbarla kabildir.

Toplulukla yapılan hizmet akitlerinde mukavelename veya diğer ihbar müddetlerinin konması veya ihbar kaydinin büsbütün kaldırılması caizdir. Her takdirde ihbar müddetleri taraflar için müsavi olur.

MADDE 7 — İş sahibi aşağıdaki hallerde hizmet aktini feshedemez :

A — İşçi kendi kusuru olmaksızın kazaya uğrarsa,

B — Gebe ve loğusa kadınlar için kanunî istirahat devresinde.

(A) bendinde bahsolunan kaza halinde iş sahibi akti yalnız bir ay için feshedemez.

MADDE 8 — İşçi kadınlara, doğurmadan evvel ve doğurduktan sonraki, kanunî istirahat müddeti zarfında ücretlerinin yarısı iş sahibi tarafından verilir.

MADDE 9 — Hilâfına akitte şart yoksa işçinin işe girmesinden itibaren iki hafta tecrübe müddeti addolunur. Bu müddet zarfında taraflar aktin feshinde serbesttir.

MADDE 10 — İşçi gündeliği en geç iki hafta da bir memlekette tedavülü mecburî para ile verilir.

İşçinin ücretine karşılık yiyecek ve giyecek gibi eşya vermek veya iş sahibi onun adamları tarafından idare olunan ekonoma veya mağazalardan veya iş sahibinin gösterdiği tacirden eşya almağa hak veren marka veya pul gibi şeyler vermek yasaktır.

İş sahibi her tediyede ücret hesabını açıkça ve etraflı olarak gösterir bir pusla vermeğe veya bu iş için işçi yanındaki defterlere hesabatı kaydetmeğe mecburdur.

Tediyat müessesede ve iş saatleri içinde yapılır.

İş sahibi nezdinde muvakkaten alıkonulacak ücret son altı günlük yevmiyeyi ve parça üzerine veya götürü yapılan işlerde alıkonulacak ücret ayni suretle muadil bir miktarı geçemez.

MADDE 11 — Maden ocaklarında çalışan işçilere İktisat vekâletince yapılacak bir talimatname ile tayin edilecek usule tevfikan iş sahipleri tarafından asgarî bir ücret verilecektir.

Mahallî şeraite nazaran, aile reisi sıfatile işçinin tabiî şerait dahilindeki maişetini, masarifini ve meşru eğlencelerini ve hafta tatili esnasında almadığı ücreti telâfi etmeği temin edecek kazanca (asgarî ücret) denir.

MADDE 12 — Kanun veya mukavelename hükümlerine riayet etmeksizin akti fesheden taraf diğer tarafa altı günlük yevmiyeye muadil bir tazminat vermeğe mecburdur.

İş sahibi bu tazminat talebini on gün içinde yapmadığı takdirde hakkı sukut eder.

MADDE 13 — İşçilerin ikinci bap hükümlerinde tayin edilen istisnalar dolayısile iş müddetleri dışında çalıştıran iş sahipleri bunların gündeliklerine % 50 zam yapacağını tahhüt etmiş addolunur.

MADDE 14 — İşçi iş sahibine alât ve edevat ve kuvvei muharrike istimali için bir bedel vermeğe borçlu değildir.

İş sahibi için bozuk yapılması veya malzemenin tahribi dolayısile gündelik üzerinden tevkifat yapabilir. Malzemenin tahribi dolayısile iş sahibinin yapacağı tevkifat hiç bir zaman maliyet fiatını geçemez.

MADDE 15 — İşçi teavün, hastalık ve emsali sandıkları için yapılacak ücret tevkifatı İktisat vekâleti tarafından kabul olunan usul ve şekle tâbidir.

MADDE 16 — İş sahibi işçinin kendisine ait olup iş yerinde veya iş dolayısile telef olan veya kazaya uğrıyan alât ve edevatını tazmin ile mükelleftir. Şu kadar ki iş sahibi işbu telef veya kazanın işçi tarafından kasten yapıldığını veya işçinin hatası veya ihmali yüzünden vukua geldiğini ispat ederse tazmine mecbur tutulmaz.

MADDE 17 — İşçi ücretlerinin senelik tutarının 600 liraya kadarının % 10'undan fazlası haczolunamaz.

İşçinin karısına veya çocuklarına olan nafaka borçları yukariki fıkra hükmüne bağlı değildir.

MADDE 18 — İşçi ücretlerinin 600 liraya kadarının % 10 undan fazlasının devir ve temliki caiz değildir. Bu miktarın devir ve temliki için de sulh hâkimine müracaat edilir.

Sulh hâkimi evvelce bu miktarın temlik edilip edilmediğini tahkik ettikten sonra huzurunda temlike dair işçiye bir beyanname imza ettirir.

Temlik sulh hâkimi tarafından iş sahibine veyahut iş sahibinin tediyeye memur adamına tebliğ olunur.

Bir sene zarfında tebliğ yapılmamış olan devir ve temlik hükümden düşer.

MADDE 19 —14 üncü maddenin ikinci fıkrası veya Borçlar Kanununun «321» inci maddesi mucibince iş sahibine borçlanan işçinin bu borcu tediyesi lâzim ücretin on'da birini geçmemek üzere ardı ardına kesilebilir.

Bu suretle tutulmuş olan kısımlar 17 ve 18 inci maddelerde bahsolunan haciz ve devrü ferağı kabil kısımlarla karıştırılmaz.

MADDE 20 — İşçinin iş sahibinden ücret alacağı imtiyazlı alacaklardandır.

MADDE 21 — Bilûmum iş sahiplerinin, 1) kullandıkları işçilere veya bunların ailelerine doğrudan doğruya veya dolayısile her ne çeşitten olursa olsun yiyecek ve giyecek satmak üzere ekonoma açarak bunların müesseselerine ilâve etmeleri, 2) İşçilere gösterecekleri mağazalardan satış yapmak suretile ücretlerini tamamen veya kısmen orada harcamak mecburiyetini tahmil etmeleri yasaktır.

Bu yasak işçinin yiyeceği ve yatısı ile beraber fazla olarak muayyen bir para ücret te alması şartedilmiş olan hizmet aktine şamil olmadığı gibi iş sahibinin kâr temin etmeksizin eşya vermesi şartedilmiş olan hizmet aktine de şamil değildir.

MADDE 22 — Devlet tarafından idare olunan veya gözetilen demiryolları idaresindeki ekonomalar aşağıdaki üç ihtirazî kaydi saygılamak şartile yukarıdaki maddenin hükmüne tâbi olmazlar :

1 — İşçilerin ihtiyaçlarını ekonomalardan tedarik etmek mecburiyetinde olmaması;

2 — Eşya satışının müessesey ticarî hiç bir kâr temin etmemesi;

3 — Her ekonomanın en az üçte biri demiryolu idaresi işçilerinin seçecekleri azadan mürekkep olmak üzere teşkil olunacak bir komisyon tarafından murakabe olunması;

İşbu kanunun mevkii meriyete konmasından itibaren her beş senede bir defa Nafia vekili bu ekonomaların ilga ve ibkasında karar vermek üzere demiryolları işçilerinin reylerini sorar.

MADDE 23 — İş sahibi iş ve müessese zaptıraptına ve ücret tediyesine dair bir dahilî talimatname yapmağa mecburdur.

MADDE 24 — Dahilî talimatname müeyyede olarak işçiyi muvakkaten işten çıkarmağa matuf hiç bir hüküm ihtiva edemez.

Şu kadar ki işçi vazifesini yapmağa gayrimuktedir bir hale girmiş bulunursa veya hal ve hareketi müşterek mesaiyi haleldar eder veya teşebbüsün emniyetini tehlikeye sokar mahiyette ise muvakkaten işten çıkarılabilir.

MADDE 25 — İşçi yalnız dahilî talimatname hükümlerine mugayir harekette bulunduğu takdirde para cezası ile cezalandırılabilir. Ceza talimatnamede tasrih edilmemiş ise cezalandırılamaz.

Para cezasının hemen işçiye bildirilmesi lâzımdır. İşçi iş sahibine müracaatla hakkını arayabilir.

Beş kuruşu geçen para cezalarında iş sahibinin veya vekilinin cezayi tasdik etmesi ve işçiye cezanın sebebini yazı ile bildirmesi lâzımdır.

Para cezası günlük gündeliğin dörtte birini geçemez. Bu cezalardan husule gelecek paralar yalnız işçilerin menafiine bilhassa yardım sandıklarına tahsis olunur.

MADDE 26 — Müesseselerin dahilî talimatnamesi salâhiyettar dairelerin tasdikına tâbidir.

Dahilî talimatname kanunî hükümlerle tearuz ve nasfet ve hakkaniyete riayetsizlik etmiyorsa salâhiyettar dairece tasdik olunur.

MADDE 27 — Yeni veya tadil olunan dahilî talimatname iş sahibi tarafından tasdika gönderilmezden evvel müesseseye asılır veya işçilere tevzi olunur. İşçilere mütalealarını yazı ile bildirmeleri için iki hafta mühlet verilir. İşçilerin mütaleası tasdik talepnamesine melfuf olarak veya doğrudan doğruya işçiler tara-

fından salâhiyettar daireye verilir.

MADDE 28 — Dahilî talimatname tasdikı müteakip iki hafta zarfında tabedilerek salâhiyettar daireye gönderilir. Bu matbualar müessese dahilinde duvara asılır ve işe giren işçilere de malûmat edinmeleri için bunlardan birer adet verilir.

Yirmiden az işçi çalıştıran müesseselerde dahilî talimatnameyi ilân için tabı mecburiyeti yoktur.

MADDE 29 — Tatbikat fena neticeler veriyorsa, salâhiyettar daire, dahilî talimatnameyi tadil ettirir.

MADDE 30 — Borçlar Kanununun «335» inci maddesi mucibince şehadetname istiyen işçiye iş sahibinin şehadetname vermesi mecburidir. Bu şehadetnamelerdeki iş sahibinin imzaları mahallî zabıta tarafından tasdik olunur.

İş sahibi şehadetname vermekten imtina ederse işbu şehadetname mahallî zabıta tarafından tanzim olunarak işçiye verilir.

İşten çıkan işçiye isnadatta bulunulduğu ve bu isnadat işçinin müstakbelen istihdamına mani mahiyette olduğu takdirde işçi bu hususta tahkikat yapılmasını mahallî zabıtadan talep edebilir. İsnadatın haksız olduğu tezahür ederse mahallî zabıta şehadetnameye tahkikat neticesini yazmıya mecburdur.

İkinci ve üçüncü fıkralar mucibince zabıtanın yapacağı tahkikat işçinin müracaatından itibaren en geç kırk sekiz saat zarfında neticelenmek lâzımdır.

Şehadetnamenin vaktinde verilmemesi veya haksız isnadatı ihtiva etmesi veyahut zabıtanın mecbur olduğu tahkikatı zamanında yapmaması dolayısile, cezaî hükümlere halel gelmeksizin, işçinin bu yüzden uğradığı zarar ve ziyan tazmin ettirilir.

Şehadetnameler her türlü resim ve harçtan muaftır.

MADDE 31 — İş aktinden çıkan ihtilâflar sulh hâkimlerince hallolunur.

Sulh hâkimleri bu ihtilâfları en seri bir şekilde rüyet eder.

Hususî vaziyetler müstesna olmak üzere tarafların kendilerini meslekten vekil ile müdafaa etmeleri caiz değildir. Salâhiyettar daireler lüzum görürlerse mahkeme nezdinde işçiyi temsil edebilirler.

İşçiler mahkeme harçlarından muaftır.

Hâkim, mahkemeyi boş yere işgal eden işçiyi para cezasile cezalandırabilir ve mahkeme masrafını kısmen veya tamamen buna yükletebilir.

İkinci bap

İşin tanzimi

I — İş müddeti ve istirahat vakti

MADDE 32 — Sanayi müesseselerinde çalışan kadın ve erkek işçilerin bilfiil iş müddeti günde sekiz veya haftada kırk sekiz saat veyahut haftadan gayri müddetler için yevmiye vasatî sekiz saate muadil bir miktar ve hududu geçemez.

MADDE 33 — Yukarıki maddenin tatbik zamanı ve şartları, her sınıf işe göre memleketin bazı kısımları veya her tarafı için, nizamnamelerle tayin olunacaktır.

Bu nizamnameler resen yapılabildiği gibi alâkadar iş sahibi veya işçi teşekküllerinin talebi üzerine de yapılabilir. Her iki takdirde de alâkadar iş sahipleri ve işçi teşekküllerinin mütalealarları sorulur. Bu mütalealar bir ay zarfında verilir, nizamnamelerin tadili de aynı şekle tâbidir.

MADDE 34 — Yukarki maddede derpiş olunan nizamnamelerde bilhassa aşağıda zikrolunan hususat tesbit edilecektir :

A — Kırk sekiz saatin haftanın günleri üzerine sureti taksimi;

B — Haftadan gayri olarak alınan müddet devresinde iş saatlerinin sureti taksimi;

C — Her sınıf işte, hali hazırda tatbik edilmekte olan iş saatlerinin bir veya kaç merhale ile 32 inci maddede tesbit olunan miktara indirileceği tarihler;

D — Müessesenin umumî iş saatlerine tahsis olunan hudutlar haricinde icrası lâzım olan ihzarî veya itmamî mahiyette olan işler veya esas itibarile çalışma şekli kesik olan işlerde çalışanlar için kabulü icap edecek devamlı istisnalar;

E — Müesseselerin fevkalâde çoğalan işlerine, millî müdafaanın ihtiyaçlarına veya vukubulmuş veya vukuu muhtemel kazalara karşılık olmak üzere kabulü icap edecek muya çalışma şekli sekiz saatlik vakkat istisnalar;

F — İş ve istirahat saatlerinin tedabiri teftişiyesi ve istisnaların tanınma ve kullanma usulleri;

D — Kabili tatbik olan mıntaka.

MADDE 35 — Bazı sınıf işlerde işin yapıldığı mahal vemesai zamanının tatbiki ile bile işçilerin sıhhat veya hayatını tehlikeye koyacak mahiyette görülürse İktisat vekâletinin talebi ile İcra Vekilleri Heyeti daha az iş müddeti tesbitine salâhiyetlidir.

MADDE 36 — Madenlerde ocak methalinden girme ameliyatından çıkmaya kadar geçen zaman iş müddetidir.

MADDE 37 — Günün ortasına doğru mahallî âdete göre tayin edilmek üzere işçilere en az bir saatlik bir istirahat verilir.

Maden ocaklarının yer altı işlerinde çalışan işçiler için kuyuların derinliği dolayısile istirahatin maden dahilinde geçmesi lâzımgeldiği takdirde bu müddet yarım saat olabilir.

İş günde beş saatten fazla sürmediği takdirde en az yarım saatlik bir istirahatle işin kesilmesi lâzımdır.

Dört saati geçmiyen işlerde istirahat vermek mecburî değildir.

Beş saati geçen gece işlerinde istirahat bir saatten aşağı olamaz.

MADDE 38 — Gece ve gündüz ardı kesilmeksizin çalışmak mecburiyetinde olan müesseselerde bir hafta gece çalışan işçinin ertesi hafta gündüz çalışmasına göre tertibat alınır.

MADDE 39 — Hafta tatiline dair 2 kânunusani 1340 tarihli kanun hükümleri bakidir.

MADDE 40 — Haftalık ve resmî tatillerden bir gün evvel işin en geç saat (17) de bitmesi lâzımdır.

MADDE 41 — 32 inci madde hükmü daha az iş müddeti gösteren mukavele ve teamülleri bozmaz.

MADDE 42 — İşçileri kanunda tayin olunan iş müddetlerinden fazla olarak, kendi istekleri dahi olsa, çalıştırmak yasaktır.

MADDE 43 — İş ve istirahat tarifesi salâhiyettar daire tarafından tasdik edildikten sonra müessesenin içinde her kesin görebileceği bir yere asılır. İşbu tarifenin salâhiyettar daire tarafından tasdikı 27, 28 ve 29 uncu maddelerde bahsolunan dahilî talimatnamenin tasdikı eşkâl ve merasimine tâbidir.

MADDE 44 — İş müddeti ve istirahat vakitlerine dair kanunda yazılı hükümler mü-

esseselerde itimat mevkiini işgal eden işçilere şamil değildir.

II. İşçilerin sıhhat, sınaî emniyet ve tahsilleri

MADDE 45 — Maden ve taşocaklarının yer altı işlerinde, tütün kıyma yerlerinde, sağlığa ziyan veren gaz, toz çıkaran işlerde, sürekli ateş karşısında veya ağır cisimlerin kaldırılıp konulmasında ve taşınmasında ve umumiyet itibarile sıhhat için tehlikeli olan diğer işlerde çalışacak işçiler bu işlerde çalışmağa vücutlarının dayanıklı olduklarını belediye, hükûmet veya işçi teşekküllerinin hekimleri tarafından muayeneden sonra bedava alacakları bir raporla ispat etmedikçe bu işlerde çalıştırılmazlar.

Bu raporlar her türlü rüsumdan muaftır.

MADDE 46 — İş sahipleri veya vekilleri müessese dahilinde veya iş başında işçiler tarafından istihlâk edilmek üzere her nevi ispirtolu içki getirilmesine veya tevziine mani olmağa ve işçilerin iş yerine sarhoş girmelerine ve ikamet etmelerine müsaade etmemeğe mecburdurlar.

MADDE 47 — İş sahipleri, şehir haricinde bulunan iş yerlerinde çalışan işçilere ikametleri ve temini istirahatleri için İktisat vekâletince tanzim edilen nümunelere tevfikan işçi evleri ve hamam inşasına mecburdur.

MADDE 48 — İş mahallerinin ve bunlara ait ikametgâh ve saire gibi müştemilâtın haiz olması lâzımgelen sıhhî vasıf ve şartlar ve iş mahallerinde kullanılan alât ve edevat, makinalar ve iptidaî maddeler yüzünden zuhuru melhuz kaza, sari ve meslekî hastalıkların zuhuruna mani tedabir ve vesait Umumî Hıfzıssıhha Kanununun (179) uncu maddesinde derpiş olunan nizamname ile tayin olunacaktır.

MADDE 49 — Maarif Teşkilâtı Kanununun altıncı maddesi mucibince mecburî tahsil çağını geçirmiş veya hiç tahsil görmemiş en az yirmi işçisi bulunan müesseseler işçilerinin tahsil masraflarını vererek ilk halk dershanelerinde veya müesseseleri dahilinde açacakları dershanelerde mahallî maarif idaresinin vereceği veçhe ve program dairesinde okutturmağa ve halk dershaneleri olmıyan yerlerde müesseseler kendi masraflarile ayni veçhe ve program dahilinde dershaneler açmağa mecburdurlar.

Bu dershanelerde işçilerden başka işçi çocukları da okutturulur.

Ders zamanları iş saatlerine dahil değildir.

Birbirine yakın olan iş yerleri için bu teşkiller müesseseler arasında ortaklama suretile yapılabilir.

III. Kadınlar ve çocuklar hakkında hususî hükümler

MADDE 50 — Sanayi müesseselerinde on iki yaşını bitirmemiş çocuklar çalıştırılmaz.

MADDE 51 — On altı yaşını bitirmemiş çocuklar sanayi müesseselerinde çalışmağa vücutlarının dayanıklı olduğuna dair 45 inci maddede bahsolunan hekimlerden rapor almadıkça işe alınmazlar.

Bu raporlar her türlü rüsumdan muaftır.

MADDE 52 — Sanayi müesseselerinde on iki ile on altı yaş arasındaki çocuklar hiç bir zaman günde sekiz saatten fazla bilfiil çalıştırılmazlar.

MADDE 53 — Kadınlar ve on sekiz yaşını ikmal etmemiş çocukların kullanılması memnu olan tehlikeli ve sıhhate zararlı olan hizmetlerle sair kimselerin emniyetini alâkadar eden ve hususî bir dikkate ihtiyaç gösteren işler bir nizamname ile tesbit olunacaktır.

MADDE 54 — Kadınlar ve on sekiz yaşından aşağı olan çocuklar kırk beşinci maddede yazılı sıhhate muzır ve tehlikeli işlerde ancak bu işlerin her biri için ayrı bir nizamname ile gösterilecek şartlar üzerinde çalıştırılabilirler.

MADDE 55 — Kadınlar ve on altı yaşını bitirmemiş çocuklar 56 ve 57 inci maddelerde tayin edilen istisnalar haricinde gece işlerinde çalıştırılmazlar.

MADDE 56 — Aşağıda yazılı sebepler dolayısile kadınların gece çalışmasına müsaade olunur :

A — Pek çabuk bozulmıya müstait maddeler üzerinde çalışılan sanayide iptidaî maddeleri ziyadan kurtarmak için;

B — Ahvali fevkalâde veya mücbire dolayısile husule gelen iş inkitalarında, müessesenin gayri faal bulunduğu günleri geçmemek şartile, gaybolan günleri telâfi etmek için;

«A» bendinde bahsolunan sanayiin hangileri olduğu ve her iki bentte bahsedilen haller dolayısile müsaadenin ne suretle tanınacağı nizamname ile tayin olunur.

MADDE 57 — İcra Vekilleri Heyeti, İktisadî zaruretler dolayısile veya harp tehlikesi

veya harp halinde kadınların gece çalışmasına müsaade etmeğe salâhiyetlidir.

MADDE 58 — Kadınların ve on altı yaşına kadar çocukların birlikte çalıştığı müesseselerde istirahat müddetlerinin ayni zamanda verilmesi mecburidir. Sürekli ateşle işliyen müesseseler için bu mecburiyet yoktur.

MADDE 59 — Kadınların ve on altı yaşına kadar çocukların gece istirahati yirmi dört saatte devamlı surette 11 saatten aşağı olamaz.

MADDE 60 — Saat yirmi ile dört arasındaki zaman bu kanuna göre gece sayılır.

Fasıl: 3

Gebe ve emzikli kadınların istirahati

MADDE 61 — Gebe ve emzikli kadınlar hakkında Umumî Hıfzıssıhha Kanununun 155 ve 177 inci maddelerindeki hükümler mahfuzdur.

MADDE 62 — On sekiz yaşına girmiş elliden fazla kadın işçi çalıştıran iş sahipleri iş yerinde veya yakınında emzirme odaları hazırlatmağa mecburdurlar.

Bu odaların temizlik ve sağlığı koruma kaidelerine uygun olması lâzımdır.

MADDE 63 — Kadınlar ve on sekiz yaşından aşağı işçi veya çıraklar kullanan müesseseler ahlâkı hasenenin idamesine ve adabı umumiyenin teminine maruf tedabiri almakla mükelleftir.

MADDE 64 — İş buharlı kazanlar veya mihanikî motörler vasıtasile yapılır veya sanat tehlikeli veya sıhhata zararlı sanatlar sınıfından bulunursa 53 ve 54 üncü madde hükümleri aile ve akrabalar arasında bir çatı altında ana baba veya vasi gözetmesi altında yapılan işlere de şamil olur.

MADDE 65 — Sanayi müesseselerinin bina ve teşkilâtları kanundaki hükümlere göre en çok beş senede tamamlanacaktır.

Yukarıki fıkra hükmünün beş sene zarfında tedricen icrası şekli İktisat ve Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâletlerince müştereken yapılacak bir talimatname ile tayin olunur.

Üçüncü bap

İş kazaları sigortası

I. Sigortanın şümulü ve mevzuu

MADDE 66 — İş sahipleri veya vekilleri işçilerini iş yerinde veya iş dolayısile uğrıyacakları kazalara karşı bu ka-

nunun hükümleri dairesinde sigortalamıya mecburdur.

Bu mecburiyet, müesseseye yabancı olan tesadüfî işleri icra eden kimseler ile müessesenin tehlikeli kısımlarında çalışmıyan büro işçilerini sigortalama hususuna teşmil edilmez.

MADDE 67 — Bu sigortaya ait prim ve diğer masraflar iş sahibine aittir. İş sahiplerinin işçi kazançları üzerinden sigorta primi ve masrafı olarak tevkifat icra etmeleri yasaktır.

MADDE 68 — Bu kanun mucibince tanınan tazminat haklarını yok sayacak veya kısacak veyahut tazminat miktarını indirecek şekilde mukaveleye konan şartlar hükümsüzdür.

MADDE 69 — Kazaya uğrıyan işçiye sigorta aşağıdaki şekillerde tazminat temin eder:

A) Daimî surette hiç işliyememezliği mucip malûliyet halinde kazazedenin gündeliğinin senelik tutarının üçte ikisine müsavi yıllık bir irat;

B) Daimî surette kısmen işliyememezliği mucip malûliyet halinde kazanın ücrette vukua getireceği tenezzülün üçte ikisine müsavi yıllık bir irat;

C) Muvakkat surette işliyememezliği mucip maluliyet halinde kazazedenin almakta olduğu yevmiyenin yarısına müsavi gündelik tazminat. Bu gündelik tazminat kazayı takip eden beşinci günden itibaren başlar.

MADDE 70 — Eğer kaza, ani olsun sonradan olsun, ölümü mucip olursa sigorta işçinin hak sahibi haleflerine aşağıdaki şekillerde tazminat temin eder :

A — Evlenme kazadan evvel olmak ve kaza zamanında aralarında boşanıklık olmamak şartile ölenin karısına hayatının nihayetine veya tekrar evlenmesine kadar kocasının gündeliğinin senelik tutarının % 20'si irat olarak bağlanır. Dulun tekrar evlenmesi takdirinde bu senelik iradın üç misli bir defada verilerek irat kesilir.

Ölen işçi kadının çalışmaya gayri muktedir kocası varsa buna da yukarıki fıkrada olduğu gibi tazminat bağlanır.

B — Ölen işçinin yetim kalan çocuklarının her birine on altı yaşına kadar gündeliğinin senelik tutarının % on beşi irat olarak bağlanır. Ana ve babasından yetim kalan çocukların iradı yüzde yirmiye iblâğ olunur. Bu iratların mecmuu gündeliğin senelik tutarının yüzde altmışını geçemez. Eğer geçiyorsa bu miktara in-

dirmek için iratlardan mütenasiben tenzilât yapılır.

C — Ölen işçinin A ve B bentlerinde zikrolunan hak sahibi halefleri yoksa cetlere vefatına kadar ve hafitlere ve kardeşlere on altı yaşına kadar gündeliğin senelik tutarının yüzde onu irat olarak bağlanır.

Sigorta birliği C bendinde bahsolunan hak sahibi haleflerden cetlerin tazminat almaksızın kolaylıkla yaşayacaklarını ispat ederse tazminat tediyesine mecbur tutulmaz. Bu suretle irattan mahrum edilenler, sonradan, eğer kazaya uğrıyan ölmemiş olsa idi onun nafakasına ihtiyaçları olacak bir vaziyete girdiklerini ispat ederlerse, talep tarihinden itibaren, irada hak kazanırlar.

MADDE 71 — Sigorta 69 ve 70 inci maddelerde yazılı tazminatlardan başka kazaya uğrıyan işçi için sarfedilen tedavi ve on beş liraya kadar defin masraflarını da öder. Tedavi masrafı kaza zamanından itibaren başlar.

Eğer kazaya uğrıyan kimse alilliği dolayisile ihtiyaç gösteriyorsa, sigorta sunî aza da temin eder.

MADDE 72 — Kazaya uğrıyan işçi hekimile eczacısını kendi intihap eylediği takdirde sigorta birliği mahalli sulh mahkemesi tarafından tayin olunacak hekim ve ecza masrafından fazlasını tediyeye mecbur değildir. Sulh hâkimi işbu masarifi İktisat ve Sıhhat ve içtimaî muavenet vekâletleri tarafından müştereken tertip ve tesbit edilecek bir tarifeye göre tayin eder.

Hekimler ve eczacılar veya tedavi müesseseleri bu husustaki alacaklarından dolayı yalnız sigorta birliğine karşı dava açabilirler.

MADDE 73 — Sigorta birliği vermeğe mecbur olduğu tazminat yerine kazazedeyi bir tedavi müessesesine yerleştirebilir. Bu hususta kazaya uğrayanın veya ailesinin muvafakatı alınması şarttır.

Eğer kazazedenin tedavisi evinde yapılamıyacak bir ihtimamı icap ediyorsa kendisinin bu hususta muvafakatini almıya lüzum yoktur.

Eğer kazazedenin hali devamlı surette tıbbî gözetmeyi elzem kılıyorsa sigorta birliği kazazedeyi bir tedavi müessesesine yerleştirmeğe mecburdur.

Yukarıki fıkralar mucibince bir tedavi müessesesine yerleştirilen işçinin hak sahibi haleflerine ölüm takdirinde verilecek olan irat bağlanır.

MADDE 74 — İratlar aylık suretile ve peşinen verilir.

İrat ay içinde bağlanacak olursa ayın sonuna kadar olan müddet için tediye olunacak miktar gelecek ayın başında tediye olunur.

Ay ortalarında irat kesilir veya iradın miktarı değişirse ayın sonuna kadar geçen müddet için bu kesilme veya değişme bir tesir icra etmez.

MADDE 75 — İratlar temsilî sermaye şeklinde verilemez.

Şu kadar ki sulh hâkimi irat sahibinin istemis üzerine senede otuz lirayı geçmiyen iratlar için, 87 inci maddede zikredilen tadil müddeti hitam bulmuş ise, temsilî sermayenin verilmesine karar verebilir.

MADDE 76 — Bu kanun mucibince verilen iratlar devir ve temlik olunmaz ve irat sahibinin karısına veya çocuklarına olan nafaka borcundan maada borçlar için haczedilmez.

MADDE 77 — Kazazade ecnebi işçiler türk toprağını terkederlerse kendilerine yıllık iradın üç misli bir defada verilerek irattan hakları kesilir.

Bunların hak sahibi ecnebi halefleri hakkında da ayni şekil tatbik olunur; yalnız bu suretle verilecek üç misli irat, iradı temsil eden sermaye geçiyorsa tenzil olunur.

Ecnebi işçinin hak sahibi halefleri kaza zamanında türk toprağında ikamet etmiyorlarsa hiç bir tazminat alamazlar.

Yukarıdaki fıkralar türk işçilerine daha müsait tazminat şeraiti tanıyan memleketlerin işçileri için bu kanunun kabul ettiği hatlar içinde beynelmilel mukavelelerle tadil olunabilir.

MADDE 78 — Geçici bir işleyememezliği mucip malûliyet halinde 69 uncu maddenin C bendindeki hüküm mucibince kazazedeye verilecek tazminata esas olan gündelik kaza zamanında almakta olduğu gündelik kazancıdır. Eğer bu kazanç mütehavvil ise kazaya tekaddüm eden dört hafta zarfındaki gündelik kazançlarının vasatisidir. Kazancın mütehavvil olması işçinin muhtelif işlerde çalışması ve muhtelif suretlerde gündelik alması demektir.

Daimî surette işleyememezliği mucip malûliyet hallerinde kazazedeye veya kazazedenin ölümü halinde hak sahibi haleflerine verilecek irada esas olan gündeliğin senelik tutarı kazaya tekaddüm eden on iki ay zarfında işçinin edindiği kazançtır. Kazaya uğradığı müessesede on iki aydan az çalışmış işçinin ka-

zancı kazaya uğradığı müessesedeki kazancı ile mezkûr müessesedeki işini on iki aya iblâğ için çalışması lâzımgelen zaman zarfında edinebilmesi mümkün kazanç mecmuudur. Eğer iş devamlı işlerden olmayıpta senenin bir kısmında yapılan işlerden ise işçinin kazaya uğradığı müessesedeki kazancından maada senenin mütebaki kısmında hariçteki, vesaik ile kabili ispat, kazancı da hesaba ithal olunur.

Fevkalâde iş inkitaları bilfiil iş müddetlerine dahildir.

Gündelik, yüzdeler, bahşiş gibi naktî ve yatacak yiyecek ve giyecek gibi aynî kazançlar işçi kazancı arasına girer.

MADDE 79 — On altı yaşından aşağı çocuklarla meslekî bilgilerinin noksanlığından dolayı pek az bir para ile veya hiç para almaksızın çalışan işçilere ve çıraklara veya bunların hak sahibi haleflerine verilecek iratlara esas olan gündeliğin yıllık tutarı ayni sınıf işlerde en aşağı gündelikle çalışan tam işçilerin gündeliklerinin yıllık tutarıdır.

MADDE 80 — Gündeliğin yıllık tutarının bin lirasından fazlası irat hesabına girmez.

MADDE 81 — Kasten kazaya uğradığı sabit olan işçinin, defin tazminatı hariç olmak üzere diğer tazminat hakları sakıt olur.

Eğer kaza işçinin mazur görülemiyecek bir hatasından ileri gelmiş ise hâkim hata derecesine göre, defin tazminatı hariç olmak üzere, tazminattan tenzilât yapabilir.

Eğer kaza iş sahibinin mazur görülemiyecek bir hatasından ileri gelmiş ise hâkim tazminatı, işçinin kazancı haddine kadar çoğaltabilir.

Yukarıki fıkra hükümleri hak sahibi halefler hakkında da ayni suretle tatbik olunur.

MADDE 82 — Sigorta birliği mesleklerinin icap ettirdiği dikkat ve ihtimamı sarfetmiyecek kazaya sebebiyet veren iş sahibine, kazazedeye veya bunun hak sahibi haleflerine işbu kanun mucibince verdiği tazminat haddine kadar, rücu eder.

MADDE 83 — İş sahibinden veya memurlarından başka kimselerin mesul olduğu kazalarda kazazede veya hak sahibi halefleri kaza müsebbipleri aleyhine, birliğe karşı haiz oldukları hakkı davaya halel gelmemek üzere, birliğin verdiği tazminattan fazlası için, adî hukuk ahkâmına tevfikan haiz oldukları hukuku muhafaza ederler.

MADDE 84 — Sigorta birliği, yukarıki maddede bahsolunan mesullere, bu kanunun kazazedelere veya hak sahibi haleflere tanıdığı tazminat miktarı için müracaat hakkını haizdir.

MADDE 85 — Eğer kaza işçilerini sigortalamak mecburiyetinde olduğu halde sigortalamıyan bir iş sahibinin işçisine ariz olursa iş sahibi bu kanunun işçilere tanıdığı tazminatları tediye ile mükelleftir. Tazminat irat olarak tayin olunduğu takdirde bunun temsilî sermayesi «98» inci maddede tesbit olunan şekilde hesap olunarak irat hizmetini görmesi için iş sahibi tarafından sigorta birliğine verilir.

İş sahibinin tediyeye kudreti olmadığı takdirde sigorta birliği kanunun tanıdığı tazminatları kazazedeye veya hak sahibi haleflere temin eder.

MADDE 86 — İktisat vekâleti daimî surette kısmen işliyememezliği mucip malûliyetlerde irat tesbiti için malûliyetlerin her birinin çalışmada vücude getireceği tenezzül derecelerini gösterecek bir barem yapmağa salâhiyetlidir.

MADDE 87 — Tazminatın tesbitinde nazarı itibara alınan malûliyette sonradan bir tebeddül vücuda gelirse kazazedeler, hukukî halefler ve sigorta birliğinden her biri tazminatın tadilini talep etmek hakkına maliktir.

Tadil talebi tazminatın tesbitinden itibaren azamî üç sene zarfında muteberdir.

Tadil dolayısile tazminata zam vuku bulduğu takdirde bu zam talep tarihini takip eden ayın başında, tenkis vuku bulduğu takdirde ise bu tenkis irat sahibine tebliğ tarihini takip eden ayın başından itibaren sayılır; meğerki bu tarihler ay başına tesadüf etsin.

MADDE 88 — Kazazede, geçici malûliyet halindeki gündelik tazminatı ve tedavi masraflarını, kaza dolayısile, vukua gelen ölüme kadar, veya yaraları tamamen kapanıp şifa buluncıya, veya devamlı surette çalışamıyacak halinin tahakkuk etmesine kadar alır.

MADDE 89 — Tazminat talepleri kazazedeler için kazanın vukuundan itibaren ve hak sahibi halefler için işçinin ölümünden itibaren bir sene sonra sukut eder.

Adi hukuk hükümleri mucibince müruru zamanı kesen ve durduran sebep ve mazeretler bakidir.

II. İş kazaları sigorta birliği

MADDE 90 — Bu kanunun mecbur kıldığı iş kazala-

rı sigortasını yapmak üzere mecburî sigortaya tâbi iş sahipleri arasında bir karşılıklı «İş kazaları sigorta birliği» teşkil olunur ve iş kazaları sigortası işbu birlik tarafından yapılır.

MADDE 91 — İş kazaları sigorta birliği hükmî şahsiyeti haizdir.

Birlik menafii umumiyeye hadim müesseselerdendir.

Birlik posta ücreti vermez.

MADDE 92 — Birliğin idaresi müdürler heyetine mevdudur. Müdürler heyeti kanun ve esas mukavelename ile başka bir uzva verilmiyen iş kazaları sigortasına ait her türlü işlerin tedvirine salâhiyetlidir.

Müdürler heyeti İktisat vekâletinin, müesseselerin nevilerini nazarı itibara almak suretile, tesbit edeceği adette olarak, heyeti umumiye tarafından tayin olunan müdürlerden müteşekkildir.

Bunlardan her biri birliğe dahil meslek şubelerinin bir veya bir kaçının işini ihtisaslarına göre tedvir ederler.

Bunların arasından veya hariçten bir zat, İktisat vekâletinin inhası ve İcra Vekilleri Heyetinin tasvibi ve Reisicümhurun tasdiki ile, umum müdür olarak tayin olunur. Umum müdür müdürler heyetine riyaset eder.

Umum müdür Hükûmetçe müdürler arasından tayin olunduğu takdirde intihap edildiği müddetin hitamında işbu tayin de hitam bulmuş olur.

MADDE 93 — Heyeti umumiye birlik hesabatını tetkik ve neticei tetkikatını kendisine bildirmek üzere birliğin azaları meyanından veya hariçten iki murakıp intihap eder.

Murakıplar bir sene için intihap olunur; tekrar intihapları caizdir.

MADDE 94 — Heyeti umumiye azaları iş sahiplerinin meslek meslek ayrılarak aralarından intihap edecekleri kimselerden mürekkeptir. Gerek mesleklerin ayrılması ve gerek her meslek arasında intihap şekil ve nisbeti İktisat vekâletince tayin ve tesbit olunur.

Müdürler heyeti her senei hesabiyeyi takip eden üç ay zarfında esas mukavelenamenin tayin edeceği usul ve şartlara tefvikan heyeti umumiyeyi adi içtimaa davet eder.

Gerek İktisat vekâleti ve gerek müdürler heyeti lüzum takdirinde heyeti umumiyeyi fevkalâde içtimaa da davet edebilirler.

Bütün meslekleri veya mıntakaları alâkadar etmeyip yalnız bir veya bir kaç mesleki veyahut bir veya bir kaç mıntakayı alâkadar eden hallerde İktisat vekâleti tarafından veya İktisat vekâletinin muvafakati alınmak şartile müdürler heyeti tarafından meslekî veya mıntakavî heyetler de içtimaa davet olunabilir.

Gerek umumî ve gerek kısmî heyetlere İktisat vekâletinin bir mümessili riyaset eder.

MADDE 95 — Birliğin esas mukavelenamesi ilk müdürler heyeti tarafından tayinlerini takip eden iki ay zarfında ihzar ve heyeti umumiyenin kabulüne ve İktısat vekâleti delâletile Hükûmetin tasdikına arzolunur.

Esas mukavelename iki ay zarfında İktisat vekâleti delâletile Hükûmetin tasdikına arzedilmezse vekâlet mukavelenameyi resen tanzim eder.

Esas mukavelenameye bilhassa aşağıdaki maddelere dair hükümler konacaktır :

1) Birliğin merkezi;

2) Müdürler heyetinin salâhiyeti;

3) Heyeti umumiyenin toplanması ve ne suretle karar vereceği;

4) Birlikçe sanayiin riziko sınıflarına ithali için takip olunacak usul;

5) Müessesenin iştigal ettiği sanat ve müessesenin sahibi değiştiği takdirde takip olunacak usul;

6) Primlerin, prim avanslarının şekil ve sureti cibayeti;

7) Müessesenin terkedilmesinde veya müessese sahibinin işi terketmesi takdirinde primlerin ne suretle temin edileceği;

8) Geçen sene masarifinin tetkik ve tasvibi ve gelecek senenin muhammen masarifinin tesbiti usulleri;

9) Kazaların önüne geçmek ve sanayii murakabe etmek hususunda birliğin takip edeceği usul;

10) 96 ncı maddede bahsedilen beyannamelere esas olacak vesikaların ne suretle kontrol edileceği;

11) Esas mukavelenamenin tadili şartları.

Kanununa muhalif olmıyan diğer hususat ta esas mukavelenameye girebilir.

MADDE 96 — Müdürler heyeti, birlik masrafını sene sonunda azalardan müesseselerinde tazminata esas olan işçi kazançları ve müesseseleri riziko sınıfındaki mevkii ile

mütenasip bir surette alacağı primle kapatır.

Müdürler heyeti sene sonunda yukarıki fıkraya tevfikan alacağı prime mahsup yapmak üzere sene başında veya sigortaya yeni girenler için muamele iptidasında bir avans alır, ve şayet heyet sene içinde bu avansın kâfi gelemiyeceğini tahmin ederse sene içinde ikinci bir avans daha alabilir.

MADDE 97 — Prim aşağıda yazılı masraflara tekabül etmek üzere hesap olunur :

1 — Gündelik tazminat ve 71 inci maddede sayılı masraflar,

2 — Sene içinde tediye edilen iratlar,

3 — İhtiyat akçası için tefrik olunacak mebaliğ,

4 — Kazaya uğrıyanları kurtaranlara verilen mükâfatlar veya kazaların önüne geçmek için yapılacak fevkalâde tedbirlere ait masraflar,

5 — Kazazedelerin yeniden bir mesleke hazırlanmalarını veya yeniden iş bulmalarını teminen yapılacak masraflar,

6 — İcra Vekilleri Heyetinin önceden muvafakati alınmak şartile kazazedelere mahsus hastane iktisabı,

7 — Kanun ve esas mukavelenamenin kabul ettiği diğer masraflar.

Birlikçe yukarıda sayılan hususattan başka cihetler için masraf yapılamaz.

MADDE 98 — İratların temsilî sermayesi İktisat vekâletince kabul olunacak kaideye tevfikat tesbit edilir.

MADDE 99 — İş kazaları sigorta birliği bir yedek akçası tesisine mecburdur.

MADDE 100 — Yedek akçası tazminatın tediyesine lâzım mebaliğe aşağıdaki şekilde zamların yapılabilmesile tesis olunur :

Birinci	sene	% 300
İkinci	»	% 200
Üçüncü	»	% 150
Dördüncü	»	% 100
Beşinci	»	% 80
Altıncı	»	% 60

Ve bundan sonra, yedinci seneden on birinci seneye kadar, her defasında, % 10 eksiltilerek faizler de yedek akçasına ilâve olunur.

MADDE 101 — On birinci senenin bitmesinden itibaren bu zamlar, müteakip yirmi bir senede, yedek akçası, son zammın tahsil edildiği sene içindeki tazminatın tesviyesine muktazi meblâğın üç misline

baliğ olacak şekilde hesap olunur.

MADDE 102 — 101 inci maddede bahsedilen müddet zarfında işliyen faizler cari sarfiyata tahsis olunur. Bu müddetin hitamında, işliyecek faizlerden münasip bir kısmı primlerin fazlalaşmamasını temin ve sabit bir halde kalması için tefrik olunur. Faizlerin mütebakisi, cari tazminatı tesviyeye lâzım sermayenin yarısını buluncıya kadar ihtiyaf akçasına ilâve olunur.

İktisat vekâleti, hususî hallerde, faizlerin ne kadarının primler için ve ne kadarının ihtiyat akçası için tahsis edileceğini tayin ve tesbit edebilir.

MADDE 103 — Birlik acil ihtiyaç karşısında İktısat vekâletinin muvafakatini alarak yedek akçasını hatta, on birinci sene bitmeden faizleri bile istimal edebilir. Bu takdirde yedek akçası İktısat vekâletinin göstereceği şekle tevfikan yeniden tesis olunur.

MADDE 104 — Müdürler heyetinin teklifi üzerine heyeti umumiye yedek akçasına başka zamlar yapılmasına karar verebilir. Bu kabîl kararlar İktisat vekâletinin tasvibine arzolunur.

MADDE 105 — İş sahibi teşebbüsün başladığını veya bittiğini on beş gün zarfında birliğe bildirmek mecburiyetindedir.

Teşebbüsün başladığının ihbarı mazur görülemiyecek surette geciktirilmiş olursa bu müddet için prim iki misli olarak alınır.

Teşebbüsün nihayet bulduğunun ihbarı mazur görülemiyecek surette geciktirilmiş olursa kapanmaya tekaddüm eden on günde müessesenin verdiği prim vasatisi üzerinden kapanmanın haber alınmasına kadar geçen müddet için prim alınır.

MADDE 106 — İş sahipleri birliğe, primlerin tesbiti için, senei hesabiyeyi takip eden ayın nihayetine kadar mezkûr sene zarfında sigortadan istifade eden vasatî işçi adedini, bunların tazminata esas tutulan kazançlarını ve işin mahiyetini bildirir bir beyanname vermek mecburiyetindedir. Eğer ayni müessesede riziko sınıflarında ayrı ayrı dereceler işgal eden muhtelif sınıf işler yapılıyorsa mezkûr beyanname matlup malûmatı her sınıf iş için ayrı ayrı olarak ihtiva eder.

Müessese nevilerine göre bu beyannamelerin altışar veya üçer aylık olmasına dair esas mukavelenameye hüküm konabilir.

MADDE 107 — Müdürler heyeti prim hesabatına esas olmak için müesseseleri gösterdikleri tehlikelere göre tasnif ve bunların her birine tehlike derecesine göre emsaller tayin eder.

MADDE 108 — İş sahipleri birlik tarafından istenilecek kaza işleri ve umumiyet itibarile 78 ve 79 uncu maddelere tevfikan yapılacak hesaplar için lâzımgelen malûmatı iki hafta zarfında birliğe göndermek mecburiyetindedirler.

MADDE 109 — Müdürler heyeti tazminat verileceklere tazminat miktarını ve bu miktara esas olan hesabatı tahriren ve açıkça bildirmelidir.

Müdürler heyeti daimî malûl sınıfına giren işçilere malûliyetin daimî surette hiç işliyememezliği mucip neviden mi olduğunu, yoksa kısmen işliyememezliği mucip neviden ise kabul olunan malûliyet derecesinin ne olduğunu sarihan bildirmelidir. Tazminat reddi de ayni suretle tahriren bildirilir.

MADDE 110 — İktısat vekâleti birliğin gerek malî ve gerek fennî ve gerek idarî her türlü hususatını teftiş ve murakabe eder.

İktısat vekâleti lüzum gördüğü takdirde İcra Vekilleri Heyeti kararile müdürler heyetini fesih ve idareyi eline alabilir. Bu takdirde iki ay zarfında yeni müdürler heyetinin teşkili için heyeti umumiyeyi toplar.

MADDE 111 — Her derecedeki resmî makamlar bu kanunun hududu dahilindeki meseleler hakkında birliğin talep edeceği malûmatı mümkün olduğu kadar seri ve tamam olarak vermeğe mecburdurlar.

MADDE 112 — Sigortaların teftiş ve murakabesine dair kanun ve bu kanuna müzeyyel kanun hükümleri iş kazaları sigortasına kabili tatbik değildir.

III — İhbar, tatkikat ve muhakeme usulü

MADDE 113 — İşçiyi çalışmaktan alıkoyacak her kaza iş sahibi veya vekili tarafından cuma ve bayram günleri hariç olmak üzere kırk sekiz saat zarfında mahallin en büyük mülkiye memurluğuna yazı ile bildirilir.

Gemi sefer halinde iken taifelere arız olan kazaların ihbarı kaptan tarafından geminin ilk uğrağı iskelede İktısat vekâletinin salâhiyettar memurluğuna, bunun bulunmadığı yerlerde, mahallin en büyük mülkiye memurluğuna yapılır. Ecnebi sularında bu ihbar türk konsolosluklarına yapılır.

İhbarname bir doktor raporile birlikte verilir ve iş sahibinin ismini, adresini, işinin nevini, kazanın vukubulduğu yeri, zamanını, mahiyetini, sebebini ve şahitlerin isim ve adreslerini ihtiva eder.

İhbarname ve hekim raporu yukarıda bahsedilen makamlara üç nüsha olarak verilir ve buna mukabil mezkûr makamlar iş sahibine veya vekiline bir makbuz verirler.

İş sahipleri müesseselerinde işçilere arız olan kazalara mahsus bir defter bulundururlar.

İhbarı mazur görülemiyecak hata neticesinde iş sahibi veya vekili tarafından geciktirilirse sigorta birliği bu yüzden uğradığı zarar ve ziyanı bunlardan talep edebilir.

MADDE 114 — Sigorta birliği kazazedenin tedavisini bilfiil üzerine alıncıya kadar iş sahibi kazazedeye lâzımgelen tedaviyi yapmağa ve ihtimamı sarfetmeğe mecburdur. Bu hususta iş sahibinin yapacağı zaruri masraflar birlik tarafından bilâhara ödenir.

Sigorta birliği yukarıki fıkra hükmüne riayet etmiyen iş sahiplerinden, bu yüzden uğradığı zarar ve ziyanı talep edebilir.

MADDE 115 — 113 üncü maddede bahsedilen resmî makamlar kaza ihbarnamesini ve hekim raporunu aldıktan itibaren en geç yirmi dört saat zarfında bunların birer nüshasını salâhiyettar sulh hâkimine ve diğer bir nüshasını da sigorta birliğine gönderirler.

MADDE 116 — Hekim raporuna göre işçinin kaza dolayısile devamlı veya muvakkat bir malûliyete uğradığı veya uğrıyacağı veyahut öldüğü veya öleceği anlaşılıyorsa sulh hâkimi gecikmeksizin aşağıdaki malûmatı almak üzere bir tahkikat yapar;

1 — Kazanın sebebi, mahiyeti ve hangi ahval içinde meydana geldiği;

2 — Kazaya uğrıyanlar ve bunların nerede bulundukları, doğdukları yer ve tarih;

3 — Yaraların mahiyeti;

4 — Kazazedenin bu kanuna göre hak iddia edecek halefleri ve bunların doğdukları yer ve tarih;

5 — Kazazedelerin gündelik ve senelik kazançları.

Sigorta birliği bu tahkikata isterse iştirak edebilir. Maamafih birliğin iştirak arzusu tahkikatın geciktirilmesine sebep tutulamaz.

Sulh hâkimi tahkikat için birinci fıkrada bahsedilen hekim raporuna bağlı değildir.

Tahkikat masrafları bilâhare birlikten alınmak üzere hemen Hazineden verilir.

Tahkikat neticesi tahkikatın hitamından itibaren bir hafta zarfında sigorta birliğine bildirilir.

MADDE 117 — Kazanın vukua geldiği müessese Devlet, vilâyet, belde veya âmme müesseselerinden ise «113» üncü maddede bahsolunan ihbar doğrudan doğruya mafevk makama yapılır. Mafevk makam kaza ihbarnamesini ve hekim raporunu «115» inci maddede yazılı müddet zarfında sulh hâkimine ve sigorta birliğine gönderir.

MADDE 118 — Kazazedeler veya hukukî haleflerle sigorta birliği arasında tazminat mesailine dair çıkan ihtilâflar kazanın vuku bulduğu mahal sulh mahkemesi tarafından rüyet olunur.

Eğer kazanın vuku bulduğu mahal kazazedenin ikametgâhının bulunduğu mahalden başka bir yer ise kazazede ikametgâhının bulunduğu mıntıka sulh hâkimince davasının rüyet edilmesini istiyebilir.

İşçiler mahkeme harçlarından muaftır.

Hâkim mahkemeyi boş yere işgal eden tarafı para cezasile cezalandırabilir ve mahkeme masrafını kısmen veya tamamen yükletebilir.

MADDE 119 — Hâkim irat miktarının tayininde iradın ne vakitten başladığını da tesbit eder.

MADDE 120 — Sulh mahkemelerinin kararları kabili temyizdir.

MADDE 121 — Temyiz sulh mahkemesi kararlarının icrasını durdurmaz.

Temyiz neticesinde iradın tenziline karar verilirse yukarıki fıkra neticesi olarak kazazedeye veya hak sahibi haleflere verilen tazminat dolayısile husule gelen fark müstakbel irat taksitlerinden mahkemece takdir edilecek nisbet üzerinden kesilir. İrdam hiç verilmiyeceğine karar verilirse işçiye veya hak sahibi haleflere birinci fıkra hükmü neticesi olarak verilen iratlar adi hukuk hükümlerine tevfikan birlik tarafından tahsil olunur.

IV — Müteferrik maddeler

MADDE 122 — Kanunun neşrinden itibaren, İktısat vekâleti, sigorta primlerinin tesbitine medar olacak malûmatı ihzar etmek üzere sanayi müesseselerinden icap eden istatistik malûmatını talep edebilir. İş sahipleri bu malûmatı

talep tarihinden itibaren bir ay zarfında vermeğe mecburdurlar.

MADDE 123 — Sigorta mecburiyeti esas mukavelenamenin Hükümetçe kabulünü takip eden altıncı ayın iptidasından itibaren başlar.

İKİNCİ KISIM

Birinci bap

İşçileri yerleştirme

I. Müşterek hükümler

MADDE 124 — Belediyeler işçi yerleştirme evlerine intizamın muhafazası ve sağlık koruma kaidelerinin tatbikı ve muamelelerinin doğrulukla yürütülmesi için işçi yerleştirme evlerini gözetirler. Belediyeler bu maksatla lâzım kararları ittihaza salâhiyetlidir.

MADDE 125 — Ötelci, pansiyoncu, lokantacı ve meyhanecilerin müessese ve dükkânlarına ilâve olmak üzere işçi yerleştirme evleri açmaları yasaktır.

II. İşçileri meccanen yerleştirme

MADDE 126 — Belediyelerle işçi, iş sahibi veya bu ikisinin karışık olarak bulunduğu meslekî birlikler tarafından tesis edilen meccanî işçi yerleştirme evleri, iş borsaları, meccanî işçi yerleştirme, esnaf cemiyetleri, karşılıklı muavnet birlikleri ve kanunî hükümlere uygun olarak teşekkül etmiş diğer bilûmum cemiyetler ruhsatname almaga mecbur değildirler.

MADDE 127 — Belediyeler tarafından tesis edilenler müstesna olmak üzere yukarıda sayılan işçi yerleştirme evleri bulundukları mahallin belediye dairesine bir ihbarname vermeğe mecburdurlar.

Bu evlerin yerleri değiştikçe her defasında keyfiyetin belediye dairesine bildirilmesi lâzımdır.

MADDE 128 — Bilûmum belediyelerde iş arz ve talebini gösteren bir defter tutulur ve meccanen halkın emrine amade bulundurulur. İstiyenlerin arz ve talep tekliflerine serbestçe ilâve edebilecekleri şahsî mülahazalar ilâve edilir.

Beş bin veya daha fazla nüfusa malik şehirler, belediye hudutları dahilinde bir, belediye işçi yerleştirme evi yapmakla mükelleftirler. Belediyeler vuku bulacak ihtarata rağmen bu vazifelerini yapmadıkları takdirde vali resen işçi yerleştirme evi açtırır.

Yukarıki hükümlere uygun olarak açtırılacak işçi yer-

leştirme evlerinin tesis ve işletme masrafları işbu maddenin ikinci fıkrasında söylenen belediyeler tarafından verilir.

MADDE 129 — Bilûmum vilâyetlerde birer vilâyet iş idarehanesi açılması için hususî idareler bütçelerinin mecburî masarif kısmına kâfi tahsisat konulur. Vilâyet iş idarehanelerinin vazifesi vilâyetin mülkî hududu dahilinde mevcut bilûmum belediyeler ve nahiyelerden ziraat, sanayi ve ticaret serbest meslek işçilerile çırak ve hizmetçileri araştırıp bulmak ve bunları meccanen işe yerleştirmektir.

Umumî vilâyet meclisi kararile ayni vilâyet dahilinde müteaddit iş idarehaneleri tesis olunabilir.

Her vilâyet iş idarehanesinin merkezi ve muamelât sahası, bütçesi, teşkilât ve faaliyeti ve memurlarının tayinine ait hususlar vilâyet meclisi kararile tesbit ve valinin tasdikı üzerine infaz olunur. Birden fazla vilâyetlere şamil olmak üzere iş idarehaneleri tesisi alâkadar vilâyetlerin umumi meclisleri arasında itilâf husulüne abestedir.

MADDE 130 — Vilâyet iş idarehanesi hududu içinde bir belediye işçi yerleştirme evi bulunduğu takdirde valinin kararı ve işbu belediye işçi yerleştirme evinin muvafakatile vilâyet iş idarehanesi vazifelerinin bu işçi yerleştirme evine tahmil olunabilir.

Belediye işçi yerleştirme evleri yahut, şayet yukarıki fıkra hükümlerine tevfikan uyuşulmuş ise vilâyet iş idarehanesi vazifelerini gören belediye işçi yerleştirme evleri mıntakaları içindeki işçi arz ve taleplerini kayde mahsus defterler bulundururlar.

Belediye hizmetleri teknik muamelelerinde bağlı bulundukları iş idarehanesile temasta bulunurlar.

Her vilâyet iş idarehanesi vilâyet dahilindeki diğer iş idarehanelerile, başka vilâyetlerin iş idarehanelerile, müteaddit vilâyetlere şamil iş idarehanelerile İktısat vekâletinde teşkil edilecek merkez iş ofisi ile bilhassa arz ve taleplerde fazlalık bulunduğu zamanlarda bu fazlalığa ait malûmat teatisi için muntazam surette daimî temas ve münasebette bulunur. İşbu iş idarehanelerinin aralarındaki posta muhaberatı posta ücretinden muaftır.

MADDE 131 — Belediye işçi yerleştirme evlerinden, vilâyet iş idarehanelerinden her biri muayyen meslek ve sanat şubeleri için hususi şubeler açmağa mezundurlar.

Vilâyet iş idarehanelerinde ziraate mahsus ayrı bir şubenin açılması mecburidir.

Belediye işçi yerleştirme evlerinden vilâyet iş idarehanelerinden ve lüzum varsa verilecek mahsus kararla şubelerden her birinin yanında bunların muamelelerini gözetlemek ve bunların inkişaf ve ilerlemeleri hakkında fikir beyan etmek üzere bir idare heyeti teşkil olunur.

Bu idare heyetleri işçi ve diğer yarısı iş sahiplerinden terekküp ederecek ve azanın mümkün olduğu kadar iş evinin veya iş idarehanesinin tavassutuna en çok müracaat eden sanat ve meslek mensuplarından olmalarına itina edilecektir.

MADDE 132 — Vilâyet iş idarehanelerile belediye işçi yerleştirme evlerinin ve bunlara bağlı şubelerinin ifa etmeleri lâzımgelen ve diğer şartlara ve hususile işçi ve iş sahiplerinden mütesaviyen teşekkül edecek olan idare heyetlerinden ev ve idarehaneler muamelelerinin meccanî ve doğrulukla yürütülmesine ve itilâf halinde bitaraflığın teminine muhtelif belediye evleri ve vilâyet idarehaneleri arasındaki temas ve bağın idamesine ait olarak alınacak tedbirler bir nizamname ile tayin olunur.

MADDE 133 — Vilâyet veya mahalli resmî iş idarehanelerile meccanî işçi yerleştirme evlerinin yalnız iş arz ve taleplerini muhtevi duvar ilânı damga resminden muaftır.

MADDE 134 — Bir işçi veya müstahdeme iş bulan meccanî iş idarehaneleri müdür veya memurlarının her ne nam altında olursa olsun gördükleri vazifeye mukabil ücret almaları yasaktır.

III. İşçileri ücretle yerleştirme

MADDE 135 — Kanunun mevkii meriyete konmasından itibaren her ne nam altında ve herhangi meslek için olursa olsun hiç kimse ücret mukabilinde işçi yerleştirmek üzere müessese açamaz.

MADDE 136 — Kanunun mevkii meriyete konmasından bir sene evvel işçi yerleştirme evi açmış olanlar kanunun meriyete girdiği tarihten iki sene nihayetine kadar müesseselerini kapamıya mecburdurlar.

MADDE 137 — Yukariki maddede bahsedilen müddet için faaliyetlerine muvakkaten müsaade olunan işçi yerleştirme evleri 124, 125, 138 ve 139 uncu madde hükümlerine riayet etmedikleri takdirde, cezaî hükümler baki kalmak üzere, işlemekten menolunurlar.

MADDE 138 — İşçi yerleştirme evini idare edenin alacağı ücret tarifesi belediye tarafından tanzim olunur.

Bu tarifenin tatbikı iş müfettişlerince de murakabe edilir.

MADDE 139 — Ücretli iş idarehanelerinden alınacak ücretler kâmilen iş sahiplerinden tahsil olunur, ve işçilerden bir şey alınamaz.

İkinci bap

Meslekî birlikler

MADDE 140 — Ayni sanatı veya birbirine benzeyen veya birbirile bağlı olan sanatları icra ederek muayyen mah? suller yetiştirmeğe uğraşan şahıslar aralarında birlik teşkil edebilirler.

MADDE 141 — Meslekî birliklerin uğraşacakları işler munhasıran iktisadî, sınaî, ticarî ve ziraî menfaatlerin tetkik ve müdafaasıdır.

MADDE 142 — Her birliğin müessisleri birliğin tesis olunduğu mahal, vilâyet valisine veya kaza kaymakamlığına birliğin yasasını vermeğe ve her hangi bir nam ile idare heyeti veya müdürlük işlerile mükellef olabilecek kimselerin adlarını bildirmeğe mecburdurlar.

Yasada ve idare heyetinde ve müdürlükte olacak her değişiklik ayni suretle bildirilmek lâzımdır.

Yasa vali veya kaymakam tarafından müddei umumiye tebliğ olunur. Birliğin idare heyeti veya müdürlüğünde bulunabilecek olan azası Türk ve medenî haklarına sahip olmak lâzımdır.

Sanat icra eden evli kadınlar meslekî birliklere girebilecekleri gibi idare heyeti azalığında ve müdürlük işlerinde bulunabilirler.

On altı yaşını bitirmiş küçüklerin de meslekî birliklere girebilmeleri caizdir.

Ancak buna baba, ana veya vasileri itiraz edebilirler. Bu küçükler idare heyeti azalığına veya müdürlüğüne alınamazlar.

MADDE 143 — Meslekî birlikler hükmî şahsiyeti, mahkemeler huzurunda duruşma ehliyetini haizdirler.

İvazlı veya ivazsız menkul veya gayrimenkul mallar iktisap edebilirler.

Temsil ettikleri mesleğin topluluk ve müşterek menfaatlerine doğrudan doğruya veya dolayısile zarar veren fiiller hakkında şahsî müddeilerin haiz oldukları her hakkı her türlü mahkemeler huzurunda

icra edebilirler. Hareketlerini meri kanun hükümlerine uydurmak şartile azası arasında karşılıklı yardım, hastalık ve tekaüt sandıkları tesis edebilirler.

Bundan başka gelirlerinin bir kısmını ucuz meskenler yapmağa, emekçi bahçelerine lâzım olan yerleri almağa, medenî ve sıhhî terbiyeye tahsis edebilirler.

Lâburatuar, tecrübe tarlaları ilmî, ziraî, veya içtimaî terbiye işleri, mesleğe faidesi olan kurslar ve neşriyat gibi mesleğe ait tesisleri yapıp idare etmeğe veya yardımlamağa salâhiyetlidir.

İstihsal ve istihlâk kooperatiflerine ianede bulunabilirler.

Yasalarında mezuniyet verilmiş olduğu takdirde hatta iade şeklinde olsa bile temettü dağıtmamak şartile aşağıda yazılı işleri yapabilirler :

1 — İptidaî maddeler, alât, edevat, makina, gübre, tohum, fidan, hayvan, hayvan yemi gibi mesleklerinin icrasına mahsus her şeyi azalarına kiralamak, ariyet vermek veya azaları arasında taksim etmek üzere satın almak;

2 — Birlik azasına işlettiklerinden veya şahsî çalışmalarından husule gelen mahsulleri satmak için bedava olarak tavassut etmek, kendi nam ve mesuliyetleri altında olmaksızın bu mahsullerin satılması, sergiler, ilânlar, siparişlerin ve irsalâtın toplanması gibi suretlerde kolaylaştırmak.

Birlikler, şirketler ve teşebbüslerle mukavele yapabilirler.

İşin topluluğa ait müşterek şartları üzerine olan her mukavele borçlar kanununun 316 ve 317 inci maddelerinde bahsolunan umumî mukavele hükümlerine bağlıdır. Birlikler kanunlara tevfikat birliklerine mahsus markalar tescil edebilirler. Bu takdirde bu markalar üzerinde kanunî şartlarına göre inhisar ile malik olmak hakkını haiz olurlar.

Bu markalar ticarî eşyanın menşelerini tasdik etmek üzere bu eşyanın üzerine basılabilir.

Markaların taklit ve diğer nevi sui istimallerine karşı mevzu cezalar bu markaların mukallit ve sahtekârları hakkında da tatbik olunur.

Birliklerden ihtisaslarına giren her türlü ihtilâf ve meseleler hakkında istişarî surette mütalea istenebilir.

Davalı işlerde birliklerden alınan mütalealar iki taraftan her birinin dileğine hazır bulunur.

Bu birliklerin toplanabilmelerine, meslek tedrislerine muktazi eşya ve emakin ile kütüphanelerindeki kitaplar haczolunmazlar.

MADDE 144 — Bu kanuna göre teşekkül etmiş birlikler iktısadî, sınaî, ticarî ve ziraî topluluk menfaatlerini tetkik ve müdafaa etmek üzere aralarında ittihatlar teşkil edebilirler.

İşbu kanunun şekle ve esasa ait hükümleri birlikler ittihadı hakkında da olduğu gibi tatbik olunur.

Birlikler aralarında ittihat yaptıkları takdirde ittihadı idare heyetinde nasıl temsil edeceklerini yasalarında tasrih ederler.

MADDE 145 — Her aza birlikten istediği zaman çekilebilir.

Bu esasa aykırı olarak koşulacak her türlü şartlar hükümsüzdür.

Yalnız çekilmeyi takip eden altı aya düşen iştirak hissesini istemek birliğin hakkıdır.

Bu birlikten çıkan her kimse birliğin yapmış olduğu sandıklardan da çekilmeğe mecbur olmayıp iştirak hissesi vermiş olduğu bu sandıklara aza olmakta devam edebilirler.

MADDE 146 — Azasının arzusile veya yasa mucibince veya mahkeme kararile fesih vuku bulduğu takdirde cemiyetin malları yasaya veya yasadan bir hüküm yoksa umumî heyet tarafından tayin edilen esaslara göre verilir.

Bu mallar hiç bir suretle azalar arasında taksim olunamaz.

MADDE 147 — Mahkemeler cümhuriyet müddeiumumisinin talebi üzerine birliği feshe kanunun hükümlerine aykırı olarak yapılan gayrimenkul iktisabının hükümsüz olduğuna karar verebilir.

Üçüncü bap

Toplulukla iş ihtilâfı ve ihtilâfların sureti halli

I. Greve dair hükümler

MADDE 148 — İşçiler veya iş sahipleri müşterek menfaatlerini müdafaa için aralarında uyuşarak kanun hükümlerine riayet etmek şartile birlikte hareket etmek hakkını haizdirler.

MADDE 149 — Ücretlerin artırılmasına veya indirilmesine mümanaat veyahut iş ve sanayi hürriyetine tecavüz maksadile cebir ve tehdit yolile veyahut fiilî vasıta ve sahte bahanelerle grevi vücude getir-

mek veya grevin devamına sebep olmak yasaktır.

II. Uzlaşma komisyonları ve hakem heyetleri

MADDE 150 — İşçilerle iş sahipleri arasında iş şartlarına dair müşterek bir ihtilâf zuhurunda ihtilâfı mucip meseleler aşağıda gösterildiği veçhile teşkil edilecek bir uzlaştırma komisyonuna bu komisyon bir anlaşma vücude getiremezse bir hakem heyetine arzedilebilir.

MADDE 151 — Gerek iş sahipleri ve gerek işçiler müştereken veyahut ayrı ayrı, şahsen veya vekil marifetile ihtilâfın zuhur ettiği mahallin en büyük mülkiye memuruna aşağıdaki noktaları havi bir beyanname verirler :

1 — Uzlaşma talebinde bulunanların, yahut müesseselerin isim, sanat ve ikametgâhları,

2 — İhtilâfa sebep olan noktaların kısaca izahı,

3 — Uzlaşma veya tahkim teklifinin tebliği lâzımgelen kimselerin isim, sanat ve ikametgâhları,

4 — Uzlaşma teklifinde bulunanların ihtilâfta alâkadar kimseler içinden intihap edecekleri beş murahhasın isim, sanat ve ikametgâhları.

MADDE 152 — Mülkiye memuru beyannameyi aldıktan 24 saat içinde muhalif tarafa yahut mümessillerine tebligat yapar. Ayni zamanda dairesinin ve belediyenin resmî ilânlara mahsus mahallerine birer tebliğ varakası yapıştırtır.

MADDE 153 — Muhalif taraf tebliği aldıktan sonra üç gün içinde mahallin en büyük mülkiye memuruna cevap vermiş olmalıdır. Cevap verilmemesi uzlaşma veya tahkimde imtinaa hamlolunur.

Muhalif taraf teklifi kabul ettiği takdirde intihap edecekleri beş murahhasın isim, sanat ve ikametgâhların cevaplarında bildirilir.

Uzlaşma teklifi alan taraf mahallin en büyük mülkiye memuruna üç gün içinde cevap yetiştiremiyecek kadar uzakta bulunur, yahut işin müzakeresi sebebile cevabın gecikeceğini tahmin ederse keyfiyeti mezkûr üç gün içinde mahallin en büyük mülkiye memuruna bildirir. En büyük mülkiye memuru teklifi yapan taraf ile anlaştıktan sonra müddeti lâzımgeldiği kadar temdit ve bunu tebliğ eder.

MADDE 154 — Mütekabil teklifler kabul edildiği takdirde mülkiye memuru iki tarafın murahhaslarını derhal içtimaa

davet ve riyaseti altında bir komisyon teşkil eder.

MADDE 155 — Komisyon ihtilâfın hallinde mutabık kaldığı takdirde mülkiye memuru tarafından bir zabıt varakası tanzim edilerek iki taraf murahhaslarına imza ettirilir.

MADDE 156 — Komisyon uzlaşma şartlarında mutabık kalmazsa mülkiye memuru ihtilâfın hakeme havalesini teklif ve tarafları birer hakem veya daha ziyade veyahut iki tarafça müşterke bir hakem tayinine davet eder. İhtilâfın hallinde hakemler de uzlaşamazlarsa müştereken yeni bir hakem intihap edebilirler.

MADDE 157 — Hakemler ihtilâfın hallinde uzlaşamadıkları gibi ikinci bir hakem intihabında da mutabık kalamazlarsa keyfiyeti bir zabıt varakasile mülkiye memuruna bildirirler. Bu halde mülkiye memuru resen bir veya daha ziyade hakem tayin eder.

MADDE 158 — Hakemler tarafından esasa dair verilen imzalı kararname mülkiye memuruna tevdi edilir.

MADDE 159 — Müştereken iş terkedilmiş olur ve alâkadarlar uzlaşma teşebbüsünde bulunmazlarsa (152) inci maddelerde beyan edilen şartla dahilinde mülkiye memuru işçi ve iş sahiplerini aşağıdaki noktalara cevap vermeğe davet eder :

1 — İhtilâfı mucip mesele,

2 — Uzlaşma komisyonu veya hakem heyeti teşkil edip etmiyeceklerini,

3 — Uzlaşmıya muvafakat edildiği takdirde tarafların beşer kişiden ibaret intihap edecekleri murahhasların isim, sanat ve ikametgâhlarını.

MADDE 160 — Mülkiye memuru murahhaslar listesini aldıktan sonra 153 üncü maddede beyan olunduğu veçhile meseleyi intaç eder.

MADDE 161 — Uzlaşma veya tahkim talebi, karşı tarafın ret veya ademi icabeti, uzlaştırma veya hakem komisyonlarının mukarreratı en büyük mülkiye memuru tarafından ihtilâfın çıktığı mahal belediyelerine tebliğ olunur. Belediyeler bu tebliğatı umumî ilânata mahsus mahallere resmen talik derler.

Bu ilânlar alâkadarlar tarafından da talik olunabilir. Bunlar her türlü damga resminden muaftır.

MADDE 162 — Komisyon murahhaslar ile hakemlerin Türk tabiiyetini haiz olmaları

şarttır. Kadın çalışan müessese ve sanayide zuhur eden ihtilâflarda kadınlar da murahhas ve hakem olabilirler.

MADDE 163 — Yukarıki maddelerde bahsolunan zabıt varakaları ve kararnamelerin asılları mülkiye memurluğunda alıkonularak birer sureti İktısat Vekâletine gönderilecektir.

Bu evrak ve muamele damga ve kaydiye resimlerinden muaftır.

Bu evrak ve muamele damga ve kaydiye resimlerinden muaftır.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Birinci bap

Kanunun tatbikatına memur teşekküller ve uzuvlar

I. İş teftişi

MADDE 164 — Senede iki aydan fazla en az on işçi çalıştıranlar işçileri için İktısat vekâletinin göstereceği nümune veçhile bir sicil defteri tutmağa mecburdur.

MADDE 165 — İş sahipleri iş başlangıcında ve iş devam etmekte ise her sene kânunusani içinde işçinin adedi ve iş yerinin sıhhî hal ve vaziyeti hakkında İktısat vekâletinin vereceği nümune veçhile bir beyanname yapacaklar ve bunu salâhiyettar daireye vereceklerdir. İş yerleri kapatıldığı takdirde yine bir ay içinde salâhiyettar daireye ayni suretle beyanname vereceklerdir.

MADDE 166 — Belediye reisleri erkek, kız on sekizden aşağı yaşta bulunan bütün işçilerin baba, ana, vasi ve iş sahiplerine çocukların evlerini ve aile atlarını, doğdukları tarih ve mahal ile oturdukları yeri gösterir bir cüzdanı meccanen verirler.

İş sahipleri bu işçilerin işe girdiği tarih ile işi bıraktığı tarihi bu cüzdana yazarlar.

MADDE 167 — İş sahipleri yukarıki maddede yazılan hususları gösterir ayrı bir defter tutmağa mecburdurlar.

MADDE 168 — Müfettişler tarafından yapılacak teftişlerde görülecek noksanların yazılmasına mahsus bir defter bulundurulur ve bu defteri müessese sahibi veya müdürleri müfettişlerin emrine amade bulundurmağa mecburdurlar.

MADDE 169 — İş sahipleri muvakkaten işletecekleri tezgâhların bir listesini yapmağa ve iş müfettişinin emrine amade bulundurmağa mecburdurlar.

MADDE 170 — İş müfettişleri bu kanun hükümlerine muhalif gördükleri suçları tesbit eder ve bunlar için bir zabıt tutar. Bu zabıtlar, hilâfı sabit oluncıya kadar muteber dir. Bunlar ikişer nüsha olarak tanzim edilip bir nüshası mahallin en büyük mülkiye memuruna, diğeri müddei umumiliğe verilir.

Geçen fıkradaki hüküm zabıtai adliye memurlarının suçları takip etmek üzere ahkâmı umumiye ile haiz oldukları salâhiyetleri ihlâl etmez.

MADDE 171 — İş müfettişleri yüksek tahsil görmüş olanlar arasından intisap ve İktısat vekili tarafından tayin olunup bunlardan iş mahallerile işçilerin hal ve vaziyetlerini teftiş ve tetkik edecek olanlar arasında münasip miktarda tabip müfettiş bulundurulur. Bu tabip müfettişlerin ihtisası ve bu işe kâfi rüsuh ve malûmatı olduğu Sıhhat ve içtimaî muavenet vekâletince kabul ve tasdik edilmiş olmak lâzım olduğu gibi bunların istihdam şartları İktısat ve Sıhhat ve içtimaî muavenet vekâletleri tarafından müştereken yapılacak bir talimatname ile tesbit olunur.

MADDE 172 — İşçilerin ve iş mahallerinin sıhhî halleri Sıhhat vekâleti memurları tarafından dahi teftiş edilir ve teftişler netayici İktısat vekâletine de bildirilir.

MADDE 173 — Millî Müdafaa menafii mülâhazasile işlerine yabancıların girmesi caiz olmıyan Devlet müesseseleri için bu kanun hükümlerinin infazı munhasıran bu iş için tayin edilen memurlara tevdi olunur.

Bu gibi müesseselerin esamisi iki-vekâlet arasında tesbit olunur.

MADDE 174 — Nafıa vekâletinin fennî murakabesi altında bulunan müesseselerde iş müfettişlerinin vezaifi bu murakabe ile mükellef memurlara tebliğ olunur. Bu memurlar bu vazifeleri itibarile tertip edecekleri raporların bir nüshasını İktısat vekâletine tevdi ederler.

MADDE 175 — İş müfettişlerinin bulunmadığı veya adetlerinin kâfi gelmediği mahallerde iş müfettişlerinin vezaifi İktisat vekâletinin irae edeceği memurlar tarafından yapılır.

MADDE 176 — Kanunda bahsedilen «salahiyettar daire» İktısat vekâletince bir talimatname ile irae edilecek İktısat vekâleti teşkilâtına merbut makamlardır. Vekâletçe bu makamların irae edilmediği mahallerde salâhiyettar daire

mahallin en büyük mülkiye memurluklarıdır.

MADDE 177 — 164, 165, 166, 167, 168, 169, 173 ve 174 üncü madde hükümleri munhasıran sanayi müesseseleri için kabili tatbiktir.

II. Yüksek iş istişare heyeti

MADDE 178 — İş sahiplerile işçiler arasındaki münasebetlere müteallik her nevi meseleleri tetkik ve mütalea beyan eylemek, iş ve maişet şartlarının ıslahı hakkında tedbirler teklif etmek, İktısat vekili tarafından tetkikı için havale olunacak iş meselelerini müzakere etmek üzere İktısat vekilinin riyaseti altında bir yüksek iş istişare heyeti teşkil edilmiştir.

Bu heyet, aşağıdaki azadan mürekkep olacaktır :

1 — Her intihap devresi için Büyük Millet Meclisince intihap olunacak üç mebusu,

2 — İktısat vekâleti sanayi, mesai, maadin, ticaret umum müdürleri, hukuk müşaviri,

3 — Sıhhat ve içtimaî muavenet vekâleti hıfzıssıhha umum müdürü,

4 — Nafia vekâleti demiryollar umum müdürü,

5 — İstatistik umum müdürü,

6 — Sigorta birliği umum müdürü,

7 — Hukuk fakültesince intihap olunacak bir profesör,

8 — İşçilerden İktısat vekâletinin tesbit edeceği usule tevfikan iki sene için aralarından intihap edecekleri on aza,

9 — İş sahiplerinden İktısat vekâletinin tesbit edeceği usule tevfikat iki sene için aralarından intihap edecekleri on aza,

10 — İş ve sigorta mesailinde ihtisasile tanınmış İktısat vekili tarafından intihap olunacak bir mütehassıs aza.

MADDE 179 — 178 inci maddenin 8 ve 9 numaralı bentlerindeki azalar içtima zamanlarına mahsus tazminat ile yol masraflarını İktısat vekâletinin tesbit edeceği bir tarife üzerinden mensup oldukları meslekî birlikten alırlar.

Diğer azalar hiç bir nevi tazminat alamazlar.

MADDE 180 — 178 inci maddenin 8 ve 9 numaralı bentlerindeki azaların meslekî temsil usulüne tevfikan intihap usullerini İktısat vekâleti bir talimatname ile tesbit eder.

MADDE 181 — Yüksek iş istişare heyeti her sene teşrinisaninin ilk pazartesinde başlamak üzere İktısat vekâletinde senelik içtimaını yapar.

İktısat vekâleti lüzumu takdirinde heyeti fevkalâde içtimaa davet edebilir.

İkinci bap

Cezaî hükümler

MADDE 182 — 10, 21, 23 ilâ 30, 67, 106, 113, 122, 164 ilâ 169 uncu maddelerin hükümlerine muhalif harekette bulunan iş sahipleri veya vekilleri bir aya kadar hapse ve yüz liraya kadar hafif para cezasına mahkûm edilir. Tekerrür takdirinde bu cezalar iki kat olarak verilir.

MADDE 183 — Hafta tatiline dair kanun hükümlerine muhalif harekette bulunanlara karşı mezkûr kanunun cezaî hükümleri tatbik olunur.

MADDE 184 — Birinci kısım ikinci bapta yazılı hükümlere ve o hükümlere göre yapılacak muamelelere karşı gelen iş sahipleri veya vekilleri suçlarının derecesine göre sulh mahkemesince beş liradan elli liraya kadar hafif para cezasile cezalandırılır.

Para cezası kanun ve nizamnameler hüküm ve şartlarına muhalif olarak çalıştırılan her işçi için ayrıca hükmolunur. Ancak bu takdirde hükmolunacak ağır para cezalarının mecmuu beş yüz lirayı geçmez.

Tekerrür halinde birinci fıkrada yazılı ceza yüz liraya kadar artırılabilir. Mükerreren verilen ceza birinci cezanın iki mislinden aşağı olamaz.

Tekerrür kanun ve nizamnameler hüküm ve şartlarına muhalif olarak birden ziyade işçileri çalıştırmak suretile vuku bulmuş ise ağır para cezası her işçi için ayrıca hükmolunur. Ancak bu takdirde tekerrür cezalarının mecmuu bin lirayı geçemez.

Takip olunan suça takaddüm eden on iki ay içinde suçlu ayni cinsten bir suç ile mahkûm olmuş ise tekerrür var sayılır.

MADDE — 185 — Hileli yollarla hakkı olmaksızın bu kanunda tanınan iş kazası tazminatını alan veya almağa çalışanlar ve bunların hem fiilleri üç aydan üç seneye kadar hapsedilir.

106 ıncı maddede bahsedilen beyannameleri vaktinde vermiyenler veya bu beyannameleri hilâfı hakikat tanzim edenler birliğin bu yüzden uğrıyacağı zarar ve ziyanları tazmin ettirildikleri gibi ayrıca

elli liraya kadar para cezası ile cezalandırılırlar.

MADDE 186 — Bu kanunun 141 ve 142 inci maddeleri ahkâmına mugayir hareketler müdürler ve idare heyeti azaları hakkında takip olunur ve beş liradan yirmi beş liraya kadar para cezası ile cezalandırılır.

MADDE 187 — Ücretlerin arttırılması veya indirilmesine mümanaat veyahut iş ve sanayi hürriyetine tecavüz maksadile cebir veya tehdit yolile yahut fili vasıta ve sahte bahanelerle grevi vücude getirenler yahut grevin devamına sebep olanlar altı günden üç seneye kadar hapis ve beş liradan üç yüz liraya kadar para cezasına mahkûm edilirler.

Bu hareket müştereken ve evvelden hazırlanmış bir plân dahilinde yapılmış olduğu takdirde suçlular birinci fıkradaki cezalardan başka iki seneden beş seneye kadar polis nezareti altında bulundurulabilirler.

Üçüncü bap

Müteferrik hükümler

MADDE 188 — İşçilerin iş sahibi ile olan hukukî rabıtaları, bu kanunun tayin etmediği hususlarda, borçlar kanununa tâbidir.

MADDE 189 — Tatili eşgal kanunu hükümleri mahfuzdur.

MADDE 190 — Zonguldak amele kanununun ikinci maddesi bu kanunun 53 ve 54 üncü maddelerinde derpiş olunan nizamnamelerin meriyete girmesinden, sekizinci maddesi bu kanunun 32 inci maddesinin sureti tatbikini derpiş eden nizamnamelerin meriyete girmesinden ve on birinci maddesi bu kanunun 11 inci maddesinde derpiş edilen talimatnamenin meriyete girmesinden itibaren mülgadır.

Mezkûr kanunun dördüncü maddesi müstesna olmak üzere diğer maddeleri bu kanunun meriyete girmesinden itibaren mülgadır.

Dördüncü bap

Nihaî hükümler

MADDE 191 — Bu kanunda başka maddelerle meriyet tarihleri tespit olunmıyan hükümler bu kanunun neşrinden itibaren üç ay sonra meri olacaktır.

MADDE 192 — Bu kanunun icrasına İktisat, Sıhhat ve İçtimaî Muavenet, Adliye, Dahiliye, Maarif, Millî Müdafaa ve Nafıa Vekilleri memurdur.

Bş. V.

İsmet

Ad. V.

Yusuf Kemal

M. M. V.

Da. V.

Ş. Kaya

Ha. V. V.

Ş. Kaya

Mal. V.

M. Abdülhalik

Mf. V.

Esat

Na. V.

Hilmi

İk. V.

M. Şeref

Ş. İ. M. V.V.

M. Abdülhalik

G. İ. V.

Ali Rana

Zr. V.

Muhlis

NOTICE TO CONTRIBUTORS

In order to ensure uniformity in the format of the journal, the contributors are requested to take the following points into consideration.

1. Articles either in English or Turkish are accepted. On separate pages, an abstract of no more than a page and a summary of the article in the other language, not exceeding three pages, should accompany the article.
2. Articles should be typed double-spaced on one side of the paper and submitted in three copies to the Chief Editor. In general, articles should not exceed 30 pages.
3. The title of the article should be centered at the top of the first page and written in capital letters. The author's full name should appear immediately under the title of the article and a brief note should be included at the bottom of the first page indicating the author's institutional affiliation. Acknowledgements, if any, should follow the author's institutional affilitation.

   Example : REGIONAL ECONOMIC DEVELOPMENT

   Ayşe Sümer*

   * Assistant Professor Dr., Middle East Technical University, Department of Economics, Ankara. (Acknowledgements, if any, should appear here.)
4. The lay-out and size of the journal should be taken into consideration in preparing the tables and figures. Figures (drawings, diagrams, charts) should be drawn on «tracing paper» so that they can be submitted directly to the printer.

   Tables and figures should be numbered consecutively and titled. The number and title should appear at the top of the table and the source (s) at the bottom. The number and title of figures should appear below **the figure.**

   Mathematical equations should be typewritten and ample space should be left around the equation. Equations should be numbered consecutively and the number should appear on the right-hand-side of the equation.
5. All source references should be cited at the appropriate point in the text (not in the footnotes) by giving the last name of the author, year of publication, followed by - -if needed- - reference to pages.

   a. If the author's name is in the text, follow it with year in parentheses. e.g. Almond (1967) argues that... Or, in case of page reference; e.g. Almond (1967 : 30 - 47) argues that...

   b. In some cases, the name of the author may appear in parentheses. e.g. There are some new developments in this area (Drucker, 1971 : 50 - 65).

   c. If reference is made to two sources by the same author published in the same year, differentiation is made as follows :

   Almond (1967a : 15 - 30; 1967b : 30 - 47)

   d. If the source is by two authors, give both last names. e.g. Almond and Verba (1972 : 17 - 26)

   c. If two authors have the same last name, use their first name initials. e.g. Scott, P. and Scott, A. (1976 : 39 - 50)

   f. If the same source is by more than two authors, use «et al.» e.g. Toffler and et al. (1967 : 39 - 47).

   g. For a series of references use semicolons and enclose them within a single pair of parentheses. e.g. Recent developments in the subject-matter (Burgess, 1968; Maxwell, 1971 : Cohen et al., 1962) indicate that........
6. Footnotes should only be used if absolutely essential. In most cases, it will be possible to incorporate them in the normal text. If used however, they should be numbered and should take place at the bottom of the page.
7. All references cited in the text should be listed in alphabetical order at the end of the article on a separate page (s). When more than one source is by the same author, the reference should be ordered by the year of publication, with earlier source listed first.

   For books : Author's last name, name. Year of publication (in parentheses) Title of the Book (underlined or in italics.) Place of Publication : Publisher.

   e.g. Brubaker, Sterling. (1967) **Trends in the World Aluminium Industry.** Baltimore : John Hopkins Press.

   For Periodicals : Author's last name, name. Year (in parentheses) Title of the article (in quotation marks). Title of the Journal/Periodical (underlined) Volume, number or month or quarter : page.

   e.g. Alexander, Walter D. (1976) «The Competition of Materials», **Scientific American** Vol. 17, no. 4 : 254 - 262.

   Collections : Author's last name, name. Year (in parentheses) Title of the article in quotation marks), Editor's name followed by «(ed.)», Title of the Book (underlined). Place of publication : Publisher.

   e.g. Leemans, Arne F. (1972) «Aspects of Administrative Change and Reform», in Kenneth J. Rothwell (ed.), **Administrative Issues in Developing Economies.** Lexington : Lexington Books.

İÇİNDEKİLER

ŞAFAK MATBAASI
TEL : 29 57 84 - ANKARA

Fiyatı : 100.— TL.